

სამართალი ვასტანგ მუქქვისა

ტექსტი დაადგინა,
გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო

ი ს ი ღ რ ა მ ღ რ ლ ი ქ ი ა მ

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი — 1981

„სამართალი ვახტანგ მეექვსისა“ შეიცავს ვახტანგის სამართლის წიგნის ტექსტისადმი მიძღვნილ გამოკვლევასა და კანონთა ტექსტს. გამოკვლევების ნაწილში განხილულია ვახტანგის მოღვაწეობა სამართლის დარგში, მის მიერ შედგენილი სამართლის წიგნთა კრებულის კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა, სამართლის წიგნის წყაროები და სისტემა, სამართლის წიგნთა კრებულის უძველესი ნუსხების აღწერილობა და ვახტანგის სამართლის შედგენილობა.

ნაშრომის მეორე ნაწილში წარმოდგენილია ვახტანგას სამართლის წიგნის კ რ ი ტ ი კ უ ლ ა დ და დ გ ე ნ ი ლ ი ტ ე ქ ს ტ ი ო თ ხ ი უ ძველესი ნუსხის მიხედვით.

11001—149

Д—————45. 81.

М.601 (08) .81

ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობა სამართლის დარგში

«იყო ქვეყანა ესე ქართლისა
ყოვლითურთ კეთილითა
შემკულ და შეზავებულა».
ვახტანგ VI

ქართული სამართლის ისტორიის მეცნიერების ფუძემდებელი ივანე ჯავახიშვილი, ვახტანგ VI მოღვაწეობის ხანას რომ ახასიათებს, წერს: «სწორედ გასაოცარი ხანა იყო ეს ხანა! ასეთი დაუღალავი, მედგარი მუშაობა, რომელსაც ერთი საზოგადო მიმართულება ჰქონდა და ფართო და ღრმა ნიადაგი ეპყრა, უფლებას გვაძლევს ქართული მწერლობის ამ ხანას ენციკლოპედიური ხანა დავარქვათ სახელად. ათიქმის ყველა ამდროინდელი მოღვაწეების აზრი და გონება იმ ფიქრისაკენ იყო მიმართული, რომ ქართველი ხალხის შემოქმედებითი ნიჭის მრავალი საუკუნეების ნამუშევარი და ნაქირნახულევი «შეეკრიბათ, შეესწავლათ და ჩამომავლობისათვის დამთავრებული, ყოველმხრივად წარმოდგენა და ცნობა ვარდაეცათ. ამ დიადი საქმის მოთავედ დასულის ჩამდგმელად... დიდებული და დაუეიწყარი ვახტანგ VI იყო. მან შეეკრიბა ჩვენი ქვეყნის წარსულისა და მატინანეების დახელოვნებული მცოდნე პირები, მათი დახმარებით საისტორიო მასალებს ერთად თავი მოუყარა, ძველი შეავსო და შეასწორა. მანვე შეაგროვა ქართული სამართლის ძველი ნაშთები და ძეგლები და სამართლის წიგნების კოდიკო შეადგინა... მანვე გამგეობისა და მოხელეობის შესახებ მასალები შეაგროვა და ერთი ქართული სახელმწიფო სამართლის წიგნი «დასტურლამალი» შეადგინა»¹.

ამართლაც, გასაოცარი ხანა იყო ის დრო და გასაოცარი, რომ იტყვიან, ესით უთქმელი პიროვნება იყო თვით ვახტანგ ბატონიშვილიც ქართლის გამგებელი რომ გახდა, იგი საკმაოდ ახალგაზრდა, 28 წლისა იყო, მაგრამ თავისი ხანმოკლე გამგებლობის პერიოდში (1703—1711), დაუცხრომელი შემოქმედებითი მოღვაწეობით დიდი ეროვნული საქმეების გაკეთება შეძლო, რითაც ქართული კულტურის ისტორიაში უკვდავების სახელი დაიმკვიდრა. ✓

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი I, ნაწ. I, 1923, გვ. 116—117.

✓ ვახტანგი იყო დიდი განმანათლებელი, ქართული ენისა და კულტურის დიდი მოაძავე, მეფე-მეცნიერი, მეფე-მგოსანი, მეფე-მთარგმნელი და კომენტატორი. ჩვენამდე მოაღწია ვახტანგის ორიგინალურმა და ნათარგმნმა ლიტერატურულ-ფილოსოფიურმა, ასტრონომიულ-საბუნებისმეტყველო ტრაქტატებმა. ამ ხელნაწერთა უბრალო გადათვალერებაც კი ანციფრებს ადამიანს «ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს გ ა მ გ ე ბ ლ ი ს» მრავალმხრივი ცოდნითა და განსწავლულობით. ✓

მემატიანე ვახტანგის პირადი თვისებების ჩამოთვლისას ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ იგი იყო «ბრძენი» და დაუცხრომელი «ცოდნის მოყუარე». ტრადიცია ტყუილად როდი მიაწერს მას დიდ და სახელოვან ქართველ მეფეთა ამ საუცხოო თვისებას. თრიალეთსა და შაბიანის ხეობაში ნადირობის დროსაც კი განუყრელად თან ჰქონდაო „ქართლის ცხოვრება« და «ვეფხისტყაოსანი». დავით აღმაშენებლის მემატიანეც ხომ ამბობს, რომ დავითს «თ ვ ი თ ნ ა დ ი რ ო ბ ა ს ა შ ა შ ი ნ ა წ ი გ ნ ა ი ა ქ უ ნ დ ი ა ნ კ ე ლ თ ა». მართლაც გადაკარბებული არ იქნება, თუ ვიტყვით, რომ დავით აღმაშენებლის შემდეგ საქართველოს არ ჰყოლია ასე ღრმად განსწავლული გამგებელი.

ვახტანგი აღზარდა «ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს მ ა მ ა მ» — სულხან-საბა ორბელიანმა, მისივე სიტყვებით, იგი იყო «ვახტანგ მეფისა ბიძად და გამზრდელად წოდებული და დიდად საყვარელი». როგორც ცნობილია, ვახტანგი ეხმარებოდა საბას სალექსიკონო მასალების შეკრებასა და ახსნა-განმარტებაში და სახელწოდებაც «ს ი ტ ვ ე ი ს - კ ო ნ ა» ლექსიკონს ვახტანგმა შეარქვა.

«დავითიანის» ავტორიც ამბობს ვახტანგის შესახებ, რომ იგი იყო «ს ი ბ რ ძ ე ნ ი თ ს რ უ ლ ი» და «წ ე რ ი ლ თ ა თ ა რ გ მ ნ ი თ ვ ი თ რ ო გ ო რ ც ი თ ხ ე დ ა მ ა ს კ ე ლ ი ა». *

✓ მე-18 საუკუნის დამდეგისათვის «ქართლის ცხოვრების» ხელნაწერები დაფანტული, მიმოდანებული იყო. ვახტანგის სწავლულ კაცთა კომისიას თავის დროზე რომ არ შეეკრიბა ეს ნუსხები, უეჭველია ისინი ოსმალობისა და ყიზილბაშობის დროს სრულიად განადგურდებოდა. *

ცნობილია, რომ სწავლულ კაცთა კომისიის მიერ გასინჯულ «ქართლის ცხოვრების» ტექსტს პირადად ვახტანგი უწევდა რედაქციას; მისმა თაოსნობამ საბოლოო დალუპვას გადაარჩინა ეს ძვირფასი მემატიანე.

ასეთივე მღვდომარეობაში იყო «ვეფხისტყაოსანი» ხელნაწერებიც. ვახტანგმა შეკრიბა იმ დროისათვის შემონახული ნუსხები და 1712 წელს განახორციელა ე. წ. ვახტანგისეული რედაქციის გამოცემა, რასაც საფუძვლიანი მეცნიერული კომენტარებიც დაურთო.

ვახტანგმა «მოიღო მბეჭდველობა ვლახეთი დამ დანაშაულნა წიგნი სამღთონი, რაშეთუ უმეცარნიცა სამღუდელოთა წერილთა იკითხვიდიან». ქართული სტამბის დაარსებამ დიდი გაქანება მისცა მწიგნობრული კულტურის განვითარება-აღმავლობას.

ვახტანგ ბატონიშვილის მოღვაწეობას სახელმწიფო მართვა-გამგეობისა და სამართლის დარგში მემართიანე ასე ახასიათებს: «ამა დროთა შინა განაგებდა გამგებელი საქართველოსა, ზნესრული და მხნე ძლიერი, ჯანიშინად თქმული, მაგრამ მეფედ წოდებული, ბატონიშვილი ვახტანგ... და განაგო საქმე საქართველოსი, განაჩინა წიგნი სამართლისა; ოთხშაბათსა და პარასკევსა დაჯდის სამღვივოსა სახლსა; განაგებდა სამართალსა მცირეთა და დიდებულთათანა; კვირესა და სამშაბათს განაგებდა მეჯლისს»¹.

ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობა სამართლის დარგში მრავალმხრივია: იგი არის სჯულმდებელი, უმაღლესი გამგებელი, უზენაესი მსაჯული და სამართლის მეცნიერ-კომენტატორი. ვახტანგს მეტად საყურადღებო შეხედულებები აქვს გამოთქმული სახელმწიფოსა და სამართლის ცალკეულ ინსტიტუტებზე.

მაგრამ განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო ვახტანგის მოღვაწეობა კანონმდებლობის დარგში. მისი თაოსნობითა და ხელმძღვანელობით შედგენილ იქნა ქართული სამართლის სამი დიდი ძეგლი: «დასტურლამალი», «სამართლის წიგნთა კრებული» და «სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა»². «დასტურლამალი» წარმოადგენს ქართული სახელმწიფო სამართლის ძეგლს, რომელიც შეიცავს მდიდარ მასალას XVII—XVIII სს. ქართლის საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილების შესახებ. «დასტურლამალი», როგორც ეს ამ ძეგლის შესავალშია ნათქვამი, არის «წესი და განგება სამეფო დარბაზობისა», რომლის თანახმად «ყოველნი კელისუფალნი დამოქმედნი დარბაზისა რივისანი» უნდა იქცეოდნენ ძეგლში მოცემულია ქართლის სამეფოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის სისტემის, მოხელეთა ფუნქციებისა და უფლება-მოვალეობის დაწერილებით დახასიათება; იგი გვაძლევს ძვირფას ცნობებს გვიანდელაღი ქართლის სასამართლო ორგანიზაციის შესახებ. მაგრამ დასტურლამალი მარტო სახელმწიფო სამართლის ძეგლი როდია, იგი შეიცავს აგრეთვე საკანონმდებლო მასალას საფინანსო-საგადასახადო სისტემის, გლეხთა კატეგორიების და

¹ საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოცემა, 1913, გვ. 24.

სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის სხვა უმნიშვნელოვანესი საკითხების შესახებ. «ცნობათა სიუხვითა და მრავალფეროვნებითაც ვახტანგ VI-ის დასტურლამალი საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის ნამდვილ დაუშრეტელ განძს წარმოადგენს»¹.

«დასტურლამალის» ცალკეული ნაწილები, გარიგების წიგნები, როგორც თვით ტექსტშია აღნიშნული, შედგენილი იყო XVII საუკუნის მეორე ნახევრისა და XVIII ს. დამდეგს. ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ შექმნილმა საკოდიფიკაციო კომისიამ შეკრიბა იმ დროისათვის შემონახული ასეთი ხასიათის გარიგებათა წიგნები (სადედოფლო დასტურლამალი, მორღლის საჩუგო, ყაიყულის გარიგება, მღვიანბეგების გარიგება და სხვ.) და სათანადო რედაქციით შეიტანა ისინი დასტურლამალში. მაგრამ ასეთ მასალას დასტურლამალში მეტად მკირე ადგილი უჭირავს; მისი უმთავრესი და უმნიშვნელოვანესი ნაწილები შედგენილია ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ შექმნილი საკოდიფიკაციო კომისიის მიერ. ძეგლის შედგენისას ფართოდ იქნა გამოყენებული ქართული ჩვეულებითი სამართალი, რომელიც დასტურლამალის ძირითად წყაროს წარმოადგენს² როგორც ამჟამად დადგენილია, დასტურლამალის სხვადასხვა გარიგებათა წიგნებით შეესება ვახტანგის ჯანიშინობისა და მეფობის მთელ მანძილზე ხდებოდა?

მეგრე ცივილიზებულ ერს სახელმწიფო სამართლის ასეთი ჩინებული ძეგლი არ გააჩნია.³

მეორე დიდი საკანონმდებლო ძეგლი ვახტანგ ბატონიშვილისა არის «სამართლის წიგნთა კრებულნი», რომელიც შვიდი საკანონმდებლო ძეგლისაგან შედგება, აქედან სამი უცხო სამართლის, ხოლო ოთხი — ეროვნული სამართლის ძეგლებია. კრებულს წინ ერთვის ე. წ. «ზანდუკი» ანუ საძიებელი. საძიებელს მოსდევს კრებულის საერთო შესავალი, რომელიც შედგენილია საკოდიფიკაციო კომისიის მიერ ვახტანგის მითითებით. შესავალი მთელი სარედაქციო კომისიის კოლექტიური შემოქმედების ნაყოფია, მას არა ჰყავს ერთი რომელიმე ავტორი. მართლაც, კომისიას შეეძლო ეთქვა, ვახტანგის სამართალი «ქვეყნად ჩვენ და უმჯობესი არს», და ამიტომ უნდა «ამით სჯიდენო».

¹ ი. ვ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. 1, 1933, გვ. 52.

² ი. დოლიძე, ვახტანგ VI-ის დასტურლამალის გარიგებათა ზოგიერთი წიგნა («ნაკენი», ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, № 2, 1977, გვ. 172-182).

პირველ ძეგლად კრებულში შესულია ე. წ. «მოსეს სამართალი», რომელიც წარმოადგენს გამონაკრებს «მეორე სჯულიდან». ეს კანონები ჩვენი ეროვნული სამართლის ერთ-ერთი უძველესი წყაროა, ისინი ძველთაგანვე მოქმედებდნენ საქართველოში. ქართველი ხალხი და ქართული სამართალი ორი ათასი წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა «მეორე სჯულში» ჩამოყალიბებული ათრ მცნებით. რაც შემდეგ «სახარებაშიც» დაკანონდა. მოსეს სამართალი. ქართული ვერსიაც ათი მცნების გადმოცემით იწყება, რომელთა შორის პირველი საღეთო, წმიდათაწმიდა ცნებაა დედისა და მამის პატივისცემა: «თავუყავ მამასა შენსა და დედასა შენსა... რაფთა კეთილი გეყოს შენ და დღეგრძელი იყო შენ». იგივე დებულება მეორდება 52-ე მუხლშიც—«წყეულ იყავნ, რომელმან შეურაცხყოს მამაჲ თვისი, გინა დედაჲ თვისი».

ამ მცნებას ვახტანგ ბატონიშვილიც აკანონებს. «მამის უაჰებლობა შვილისაგან არა ჯამს... მეათე მცნება მამისა და დედის პატივის-ღება არის» (მუხ. 78¹). მოსეს სამართლის სხვა დიდგენილებანიც (მუხ. 7, 11, 20, 22, 39, 45), სათანადო რედაქციით, გამოყენებულია ვახტანგის სამართლის წიგნში (მუხ. 100, 110, 125, 134, 251).

მეორე ძეგლად კრებულში შესულია «სამართალი ბერძული», რომელიც წარმოადგენს მათე ბლასტარის აღფაბეტური სინტაგმის შემოკლებას, შეესებულს არქენოპულოს «ექუსწიგნეულიდან». იგი შედგენილია საბერძნეთში, რასაც ამ კანონთა შინაარსის ბერძნული ანბანის რაგზე დალაგება ამტკიცებს.

სამართლის წიგნთა კრებულის შესავალში ნათქვამია, რომ ბატონიშვილმა ვახტანგმა «ძიება-ყო საბერძნეთით, ოთხთა პატრიარქთა მიურქენებითა, წიგნი სასამართლონი... იგიცა ფრიადითა შრომითა გარდმოთარგმანებითა ბრძენთა კაცთათა, რომელსა თჳით უმეტეს შეეწეოდა თარგმანსა შინა», ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია წარმოადგენს არა სიტყვასიტყვით. არამედ გამოკრებით თარგმანს.

მესამე ძეგლად კრებულში შეტანილია «სამართალი სომხური», რომელიც ბატონიშვილმა ვახტანგმა, «მოაღებინა დიდისა სომხეთისა მწყემსისა გრიგოლ განმანათლებელისა სამარხოს ეჩმიადინით სომეხთ მეფეთა წიგნი სამართლისანი». სომხური სამართლის ქართული ვერსია ორი ნაწილისაგან შედგება: სირიულ-რომაული სამართლის ქართული ვერსია (მუხ. 1--150) და მხეთარგოშის სამართლის ქართული ვერ-

ს ი ა (მუხ. 151—431). პირველი წარმოდგენს V საუკუნის ბოლოს ბასილიკე კეისრის მეფობაში აღმოსავლეთში შედგენილ რომაულ კანონებს, რომელთა სამი ტექსტია ცნობილი: სირიული, არაბული და სომხური. ამ კანონების ქართული ვერსია თარგმნილია XII საუკუნის ბოლოს, სომხურად თარგმნილი ტექსტიდან. სირიულ-რომაული სამართლის წიგნი აღმოსავლეთის საქრისტიანო ქვეყნებში გავრცელებულ კანონებს წარმოადგენდა, რომლებიც ბიზანტიის იმპერიის გავლენის სფეროში შემაველ სახელმწიფოებში მოქმედებდა.

რაც შეეხება მ ხ ი თ ა რ გ ო შ ი ს ს ა მ ა რ თ ლ ი ს წ ი გ ნ ს, იგი შედგენილია XII—XIII საუკუნეების მიჯნაზე (1184—1213 წწ.). ქართული ვერსია სომხური ტექსტის თავისუფალ თარგმანს წარმოადგენს, ზოგან შემოკლებულს და ზოგან განვრცობილს. ეს კანონები მოქმედებდნენ საქართველოს სამეფოს იმ პროვინციებსა და ქალაქებში, სადაც სომეხი მოსახლეობა ცხოვრობდა.

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში შესული უცხოური სამართლის ძეგლები უმეტესად აღრეც იქნებოდა თარგმნილი, მაგრამ, როგორც ჩანს, XVIII საუკუნის დამდგენისათვის ეს თარგმანები უკვე დაკარგული იყო.

კრებულის მე ო თ ხ ე ძ ე გ ლ ი ა «წმიდათა და მართლმადიდებელთა ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოზთა და ღირსთა ეფისკოპოზთაგან განწესებული სამართალი», რომელიც შედგენილია XVI საუკუნის შუაწლებში. ეს კანონები შედგენილია დასავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსთა მონაწილეობით, მაგრამ იგი მთელ საქართველოში მოქმედებდა¹.

კრებულის მე ხ უ თ ე ნ ა წ ი ლ ი ა «ღიდის მეფეთ-მეფის გიორგის მიერ თქმულნი სამართალნი». აქ იგულისხმება გიორგი ბრწყინვალის «ძეგლის დადება», რომელიც მთიულთათვის იყო შედგენილი და, მამასადამე, ადგილობრივი ხასიათის სჯულდებას წარმოადგენდა².

«მ ე ე ქ ე ს ე, აღ ბ უ ლ ა ჯ ა ყ ე ლ - ც ი ნ ი ს ჯ ვ რ ე ლ ი ს თ ქ მ უ ლ ნ ი გ ა ნ ა ჩ ე ნ ნ ი და ს ა მ ა რ თ ა ლ ნ ი». ქართული სამართლის ეს მნიშვნელოვანი ძეგლი ოთხი ნაწილისაგან შედგება: ბ ე ქ ა მ ა ნ დ ა ტ უ რ თ უ ხ უ ც ე ს ი ს ს ა მ ა რ თ ა ლ ი (მუხ. 1—65), აღ ბ უ ლ ა ა თ ა ბ ა გ - ა მ ი რ ს ჰ ა ს ა ლ ა რ ი ს ს ა მ ა რ თ ა ლ ი (მუხ. 66—98), ბ ა გ რ ა ტ კ უ რ ა პ ა ლ ა ტ ი ს ს ა მ ა რ თ ა ლ ი (მუხ. 99—160) და კ ა ნ ო ნ ი კ უ რ ი ს ა მ ა რ თ ლ ი ს ფ რ ა გ მ ე ნ -

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი I, 1963, გვ. 603—613.

² ი ქ ვ ე, გვ. 614—619; ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, 1957.

ტი (მუხ. 161—170). პირველი შედგენილია XIII—XIV საუკუნეებსა ზიჯნაზე, მეორე — XIV საუკუნის ბოლოს, ხოლო მესამე და მეოთხე შედგენილი უნდა იყოს XI საუკუნეში¹.

დაბოლოს, კრებულის უკანასკნელ მეშვიდე ნაწილს შეადგენს საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნი. «ამა ყოველთა შემოდგომად აღწერა თვით სიბრძნით და გულისკმობითა თვისითა, დამოწმებითა და ნებადართვით თვისთა კათალიკოზ-ეპისკოპოზ და დიდებულ-დარბაისელთათა, რომელი აღწერა თითოეულად ყოველნივე სამართალნი უფროსსაჯმარარს დასარგებელქართლსა შინა მათსხვათასა».

✓ «სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა» ასე ეწოდება ვახტანგის სამართლის წიგნს თვით ვახტანგის მიერ ნარედაქციევ ნუსხებში — და «დასტურლამალი» წარმოადგენენ ქართული სამართლის დარგში ვახტანგის შემოქმედებითი მოღვაწეობის ყველაზე მნიშვნელოვან ძეგლებს.

სამართლის წიგნის შესავალში ვახტანგი თავმდაბლურად აცხადებს: «ნურვინ ჰგონებთ, თვით მხოლოდ თავით თვისით რასამე ვყოფდეთ», არამედ სამართლის წიგნი შევადგინეთ საკანონმდებლო კომისიის წევრთა «თანაყოლითა და დამოწმებითაო». კომისიის შემადგენლობაში შედიან:

ვახტანგის ძმა ბატონიშვილი კათალიკოსი დომენტი,
არაგვის ერისთვის შვილი მთავარეპისკოპოზი გრიგოლი,

სხვა მიტროპოლიტ-ეპისკოპოზ წინამძღვარნი და საღმართოგანნი.

მუხრანის ბატონი ერეკლე,

სახლის უხუცესი პაპუა,

არაგვის ერისთავი გიორგი,

ქსნის ერისთავი დავითი,

ორბელიძე სარდარი ლუარსაბ,

ამილახორი ავთანდილ,

მდივანბეგი ერასტი,

სხვა დარბაზის ერანი,

კუთა მყოფელი და მოხუცებულნი კაცნი. ✓✓

საკანონმდებლო კომისიის წევრთა შემადგენლობაში სახლთუხუცესი მალაძე პაპუა მხოლოდ Q 575 და მისგან გადაწერილ გვიანდელ ნუსხებში იხსენიება. მაგრამ მისი მონაწილეობა კანონთა შედგენაში ეჭვს არ იწვევს. პაპუა მალაძე XVII საუკუნის

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი I, 1963, გვ. 619—630; ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, 1953.

მეორე ნახევრისა და XVIII ს. პირველი მეოთხედის ცნობილი საეკლესიო მოღვაწეა, იგი კათალიკოსის სახლთუხუცესია, მისი უშუალო მონაწილეობით შედგენილ იქნა საკანონმდებლო ძეგლი — «სახლთუხუცესის რიგი და შესავალი», რომელშიც განსაზღვრულია სახლთუხუცესის სამეურნეო, ადმინისტრაციული და სასამართლო ფუნქციები¹. 1672 წლის წყალობის წიგნში პაპუა მაღალაძისადმი დომენტი კათალიკოსი და შაჰნავაზ მეფე (ვახტანგ V) წერენ: «სვეტიცხოვლისა და სამცხეთოს სახლთუცობა შენ როსტომ მეფისა და დიასამიძის კათალიკოზისაგან გეშოვნა და წიგნებიც გქონდათ. აწე ჩვენცა სიგლითა ამით და გიმტკიცეთ და გიბოძეთ სახლთუცობა ქართლით კახეთამდი სამცხეთოსი»².

პაპუა მაღალაძე, როგორც სამართლის მცოდნე, ხშირად მონაწილეობს სასამართლო საქმეების გარჩევაში და თავადაც გამოაქვს სასამართლო განჩინებანი. იგი დიდი პატივით სარგებლობს ვახტანგის განმგებლობის დროსაც.

ამ მხრივ, მეტად ნიშანდობლივია ვახტანგ ბატონიშვილის განჩიება ავალიშვილების ყმა-მამულის საქმეზე, რომელშიც ნათქვამია: «ჩვენ, საქართველოს გამგებელმა ბატონიშვილმა პატრონმა ვახტანგ, გვერთ ვიახელნით... მუხრანის ბატონი ერეკლე, არაგვის ერისთავი გიორგი, სახლისუხუცესი პაპუა, ქსნის ერისთავი დავით, სარდალი ლუარსაბ, მღვივანბეგი ერასტი»... და ავალიშვილების საქმე განვიხილეთო³.

ვახტანგ ბატონიშვილის ეს განჩინება გამოტანილია იმავე ხანებში, როცა სამართლის წიგნის შედგენა ხდებოდა. განჩინებაში მოხსენიებულინი არიან იგივე პირნი, რომელნიც ვახტანგის სამართლის წიგნის საკანონმდებლო კომისიაში შედიან. სამართლის წიგნის შესავალში სახლთუხუცეს პაპუას მოუხსენებლობა S — 3683 ნუსხის გადამწერის უყურადღებობით აიხსნება, მას ასეთი ხარვეზები სხვა ადგილასაც აქვს. Q—575 ნუსხამ, რომელიც ვახტანგის ნარედაქციევია და გადაწერილია 1710 წელს, აღადგინა S — 3683 ნუსხის ეს ხარვეზი.

საკანონმდებლო კომისიის შემადგენლობას რომ ვეცნობით, ყურადღებას იქცევს კომისიის წევრთა დასახელების თანმიმდევრობის რიგი. პირველად მოხსენიებულია «დიდის დედაქალაქისა მცხეთისა და კვართსა ზედან საუფლოსა სვეტისა საქედ მპყრობელისა და წარსქსა ზედან მტკიცედ მდგომელისა» კათალიკოს დომენტის სახე-

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, № 137.

² იქვე, № 136.

³ იქვე, IV, 1972, № 164.

ლ. რომლის «თ ა ნ ა ყ ო ლ ი თ ა და დ ა მ ო წ მ ე ბ ი თ ა» შედგენილ იქნა სამართლის წიგნი; შემდეგ არაგვის ერისთვის შეილი მთავარ-ე ბ ი ს კ ო ზ ი გ რ ი გ ო ლ, რომლის «თ ა ნ ა დ გ ო მ ი თ ა», ე. ი. თანამონაწილეობით შექმნილი იქნა კანონები; ხოლო შემდეგ აღნიშნულია «სხვათა მიტრაპოლიტ-ებისკოპოზ-წინამძღვართა და სა-ღმრთოგანთა» მონაწილეობა. როგორც ვხედავთ, საკანონმდებლო კრება საქმაოდ წარმომადგენლობითი ყოფილა, მასში მონაწილეობენ ქართლის ეპისკოპოსები, მონასტრის წინამძღვრები და აგრეთვე სჯულმწებლობის საქმეში ცნობილი საღმრთო პირები. მასასადაწყ, ვახტანგის სამართლის წიგნის შედგენაში დიდი და საპატიო როლი შეასრულეს სჯულის მოქმედებმა, კანონიერი სამართლის მცოდნე პირებმა, სამღვდელოების გამოჩენილმა წარმომადგენლებმა.

კომისიის საერო პირების პერსონალური შემადგენლობის ჩამო-თვლის შემდეგ, რომელთა «დ ა მ ო წ მ ე ბ ი თ ა და თ ა ნ ა ზ რ ა ხ ვ ი თ ა» შეადგინეს სამართლის წიგნი, აღნიშნულია, რომ კანონები შეუდგენიათ აგრეთვე «სხვათა ყ ო ვ ე ლ თ ა და რ ბ ა ზ ი ს ე რ თ ა» მონაწილეობით. მაშასადამე, საკანონმდებლო კრების მუშაობაში, გარდა ჩამოთვლილი პირებისა, მონაწილეობას ღებულობდა დარბაზის სხვა წევრებიც, სამეფო კარის მაღალი თანამდებობის პირები. სა-მართლის წიგნის 24-ე მუხლიდანაც ცხადად ჩანს, რომ «დარბაისელთა» მონაწილეობით მეფე უმნიშვნელოვანეს სასამართლო საქმეებს განი-ხილავდა.

ადაბოლოს, სამართლის წიგნი ვახტანგ ბატონიშვილს შეუდგენია «კ ი თ ხ ე ი თ ა ჭ კ უ ა თ ა მ ყ ო ფ ე ლ თ ა და მ ო ხ უ ც ე ბ უ ლ თ ა კ ა ც თ ა». აქ იგულისხმებიან ჩვეულებითი სამართლის მცოდნე მსცო-ვანი პირები, რომლებიც კარგად იცნობდნენ ძველ წეს-ჩვეულებებს და თავისი რჩევით შეეძლოთ დახმარება აღმოეჩინათ საკანონმდებლო კომისიისათვის. [ამავე დროს, ასეთი განმარტების მიცემა არა მარტო თავდაზნაურობას, არამედ დაბალი ფენების წარმომადგენლებსაც შეეძლოთ. «ჭ კ ვ ი ა ნ კ ა ც თ ა» მონაწილეობა სამართლის წიგნის შედგენაში აღნიშნულია ბაგრატ კურაპალატის კანონების შესა-ვალშიც. ხევის ჩვეულებითი სამართლის მცოდნე პირები, «კ ვ ე ი ს ბ ე რ ნ ი და ჰ ე რ ო ვ ა ნ ი», როგორც ცნობილია, გიორგი ბრწყინ-ველის «ძეგლის დადების» შედგენაშიც მონაწილეობენ.

ჩვენ არ ვიცით საკანონმდებლო კომისიის წევრთაგან ვის რა ლეწლი მიუძღვის სამართლის წიგნის შედგენაში, ვინ რომელი მუხლი ან კარი შეადგინა კანონებისა. მაგრამ ერთი რამ უდავოა, მთელ ამ საქმიანობაში მთავარ როლს თვითონ ბატონიშვილი ვახტანგი ასრუ-

ლებს. ზანდუკ-საძიებლიდან დაწყებული და ვახტანგის სამართლის წიგნის უკანასკნელი მუხლით (270) დამთავრებული, მთელ კრებულს ვახტანგის გამრჩე და მოჭირნახულე ხელი ატყვია. იგი მონაწილეობს კრებულში შესული უცხოური სამართლის ძეგლების თარგმანსა და რედაქტირებაში, საძიებლისა და კრებულის შესავლის შედგენაში, ეროვნული სამართლის ძეგლების რედაქტირებაში.

ქრაც შეეხება საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნს, ირკვევა, რომ შესავალი, ბოლოსიტყვა და კანონთა მუხლების დიდი ნაწილი თვითონ ვახტანგის მიერ არის შედგენილი, რასაც ნაწილობრივ სამართლის წიგნში დაცული ცნობებიც ადასტურებენ.

სამართლის წიგნის შესავალში ვახტანგი ამბობს: «მე ეს წიგნი ასრე არ დამიწერია და არც ვიჩემებ, რომ არა აკლდეს რა»¹ სულმდებელი მეფის ეს სიტყვები, ცხადია, იმას არნიშნავს, რომ სამართლის წიგნი მთლიანად მან დაწერა. აქ ხაზგასმულია მთავარი და განსაკუთრებული როლი, რომელიც ვახტანგმა, ვითარცა საკანონმდებლო კომისიის თავმჯდომარემ, შეასრულა კანონთა შედგენაში.

იგივე აზრი გამოთქმულია სამართლის წიგნის ბოლოსიტყვაობაშიც, სადაც ვახტანგი კვლავ აცხადებს, რომ სამართლის წიგნი არის «ჩვენ მიერ თქმული», რომ «თვით ვიგულისმოდგინეთ, რომელთა ზედან მოწმობა დართეს ერთა ჩვენთა სრულობით».²

კრებულში შესული უცხოური სამართლის ძეგლებთან შედარებით საკუთარი კანონების უპირატესობას რომ ამტკიცებს, ვახტანგი ამბობს: «ნუსიქადულად შემირაცხავთ და ვგონებთ» ჩვენი ქვეყნისათვის უმჯობესი და უფრო სასარგებლოა ჩვენს მიერ შედგენილი კანონებიო.

ბოლოსიტყვის დასასრულს მეფე თხოვნით მიმართავს ყველას, ნუ შეცვლით და ნუ დაამახინჯებთ ჩვენს მიერ დაწერილ კანონებსო, — «აწ ვიაჯები ყოველთა... ნუ გარყვნით წერილთა ჩვენთა, რომელი აღგვეწეროს... ხოლო რომელმან არა ისმინოს ვედრება ესე და მოშალოს სამართლები ჩვენს ცოდვათა ჩვენთა მიერ იგიმცა დაისჯების».³

სამართლის წიგნის ზოგიერთ მუხლში ვახტანგი პირადად თავისი სახელით ლაპარაკობს: «ამის მომსწრები თვითონ მეცა ვარ, და სხვანი მრავალნი ხნით ჩემსა უფროსი არიან» (მუხ. 2), «იმისი ჩვენ არა დაგვიწერია რა», «ჩვენ ვერას ვიტყვით», «მე ასრემგონია», «ვეჭობ, ესეც კმარ იყოს» (მუხ.

23), «ვინ უკეთ იცოდეს, ჩვენ ნურას იგვაბრალეს», «რომელსაც მე ვკმობ» (მუხ. 25) დასხვ.

გარდა ზემოაღნიშნულისა, ჩვენი დაკვირვებით, ვახტანგ ბატონ-შვილს უშუალო მონაწილეობა აქვს მიღებული სამართლის წიგნის შემდეგი მუხლების ჩამოყალიბებაში: 1—6, 13, 15—42, 49, 61, 91, 95, 98—104, 109, 116, 155, 169—172, 175—177, 198—203, 220—222, 254, 258—260. დადგენილია აგრეთვე, რომ მე-7, 74-ე, 207-ე, 262-ე, 263-ე და 270-ე მუხლების ბოლო ნაწილები S—3683 ნუსხაში საკუთრივ ვახტანგის ხელით არის ჩაწერილი.

ჩაქედან ჩანს, რომ სამართლის წიგნის შედგენის მთავარი სიმძიმე თავად ვახტანგმა იტვირთა და სასახელოდაც შეასრულა იგი. ამიტომაც საკანონმდებლო კომისიამ ამ კანონებს სამართლიანად მიაკუთვნა ვახტანგის სახელი.

ვახტანგის სამართლის წიგნი იწყება მართლმსაჯულების მიზნებისა და პრინციპების გადმოცემით. პირველივე მუხლში ვახტანგ ბატონ-შვილი მოსამართლეებსა და მსაჯულებს აუწყებს, რომ ამ ქვეყნად ყოველგვარი უბედურების მიზეზი არის უსამართლობა, რომელიც «ამა სოფელს კაცსა უძეოდ აღმოფხვრის და გარდაავლინებს, დღეთასი-გრძობასა მოუკლებს, ქვეყანას აუოხრებს, ცანი ცვარს დააკლებენ და ქვეყანა — ნაყოფს, ამ სოფელს შეარცხვენს და იმ სოფელს წასწყმედს და საუკუნო სატანჯველს დაუმკვიდრებს».

V სამართლის წიგნის შედგენას სჯულმდებელი მეფე ერთგვარი ისტორიული ექსკურსით იწყებს: «იყო ქვეყანა ესე ქართლისა ყოლითურთ კეთილთა შემკულ და შეზავებულ», მაგრამ ჟამთა ცვალებადობის გამო მართლმსაჯულება დაეცა და «ვითარცა ენებათ, სჯიდნენ».

XVII—XVIII სს. მიჯნაზე, და უფრო ადრეც, მართლმსაჯულება ქართლში მეტისმეტად დაცემული იყო. ურჩი და თავნება ფეოდალები მეფის ხელსუფლებას არ ემორჩილებოდნენ და თავიანთ სამფლობელოებში ისე აწარმოებდნენ სამართალს, როგორც მოესურვებოდათ. მეფეს «ოდენ სახელი მეფე რქმევი ა», თორემ რეალური ძალაუფლება ფეოდალების მიმართ არ ჰქონია. ამ დროის მომსწრები მეცა ვარ და სხვანი მრავალნი, რომელნიც ხნით ჩემზე უფროსნი არიანო, ამბობს სჯულმდებელი მეფე.

ვახტანგის სამართლის წიგნის შედგენა, უწინარეს ყოვლისა, მიზნად ისახავდა ერთგვარი წესრიგის დამყარებას იმ ქაოსში, რომელიც სასამართლო წარმოების დარგში სუფევდა ცალკეულ სათავადოებსა და ქართლის მთელ სამეფოში. არ არსებობდა ერთიანი სამართლის წიგნი, რომლითაც უნდა ეხელმძღვანელათ მოსამართლეებს საქმის

განხილვისას თავისთავად სამართლის წიგნის შედგენა და სამართალ-წარჩობებში ერთგვაროვანი პრაქტიკისა და წესების დამკვიდრების ცდა მიზნად ისახავდა მეფის ხელისუფლების განმტკიცებას. ვახტანგ ბატონიშვილი თავის განზრახვას არ მალავს და აშკარად ამბობს: «თუ მეფეს მეფობა შეეძლოს, ქნას... შეუძლებლად მეფობას უქნელობა სჯობს და ქელის აღება».

მაგრამ «მეფობის ქნას» იმ დროს ბევრი საშინაო და საგარეო პირობები უშლიდა ხელს. სჯულმდებელმა მეფემ კარგად იცის, რომ ქართლის სამეფო თავისუფალი და დამოუკიდებელი არ არის მართლ-მსაჯულების დარგშიც, აქაც ირანის ხელი მოქმედებს: «თუ ერანის კელმწიფის ყენით იყოს ერთი რამ საქმე, რომე უმისოდ ვერ იქმოღეს, და თუ ქნას, ის იწყენდეს, იმისი საქმე სხვა არის».

ვახტანგ ბატონიშვილმა თავის სამართლის წიგნში ჩამოაყალიბა სამაგალითო მოსამართლის ნიშან-თვისებები.

მოსამართლე პირველ რიგში «დიდად მჩხრეკელი» და «გამომეძიებელი» უნდა იყოს. მოსამართლო პროცესი სამსჯავრო გამოძიებაა, რომლის დროს მოსამართლემ გულმოდგინედ უნდა გამოიძიოს საქმის ყველა გარემოება, შეათასოს დამამტკიცებელი საბუთები და დაადგინოს ესა თუ ის ფაქტი. ამისათვის საჭიროა, მოსამართლეს ჰქონდეს გამოძიებლის კარგი ალღო, შეეძლოს საქმის გულდასმით ჩხრეკა, შინაარსში ჩაწვდომა. თუ მოსამართლეს საქმის გამოძიების უნარი არ შესწევს, იგი ვერ შეძლებს მართლმსაჯულების განხორციელებას, «მართალი სამართლის» დადვენას.

მოსამართლე «გონება აუჩქარებელი, დაწყნარებულ ი», დინჯი, დარბაისელი კაცი უნდა იყოს. გონებაჩქარებულ და მშფოთვარე ადამიანს არ შეუძლია მოსამართლის მოვალეობის შესრულება. სიდინჯე და სამშვიდე მოსამართლის განუყრელი თვისებებია, ცეტი და დაუღვრომელი ადამიანი მოსამართლედ ვერ გამოდგება.

მოსამართლე «გამგონე, საჩივრის ყურის მიმგდებნი უნდა იყოს». თუ მოსამართლე სამსჯავრო სხდომაზე საქმეს ზერელედ იძიებს, მოდავე მზარეთა ახსნა-განმარტებებს და მოწმეთა ჩვენებებს, საერთოდ დამამტკიცებელ საბუთებს ყურადღებით არ ისმენს და გულსყურით არ განიხილავს, იგი ვერ შეძლებს ქეშმარიტების დადგენას. «თუ მოსამართლე სხვას რასმე საქმობს და მოჩივრის საჩივარს ყურს არ უგდებს, ან საჩივარში ჯავრობს და მოჩივარს უწყრების, იმასაც საჩივარს დააკარგვინებს და ვერც არას თვითონ მიხედვის და უსამართლო მოუა».

მოსამართლე მართო დაზარალებულის საჩივრებს კი არ უნდა უსმენდეს, არამედ ამასთან «მოჩივრის მოადის მომცდე».

ლიც», ე. ი. მოპასუხის ან განსასჯელის პასუხის მომსმენიც უნდა იყოს. ამასთან იგი «ს ხ ვ ი ს ა ც მ კ ი თ ხ ე ე ლ ი» უნდა იყოს. მოსამართლემ «ფ ი ც ხ ლ ა ვ ს ა მ ა რ თ ა ლ ი» არ უნდა ქნას; მოდავე მხარეები ხან ერთად, ხან ცალ-ცალკე, მრავალ გზის უნდა დაკითხოს და აღაპარაკოს. საქმის სრულყოფილი სამსჯავრო გამოძიებისათვის ღიდი მნიშვნელობა აქვს მოწმეთა ჩვენებას, მათ მიერ დანაშაულებრივი ფაქტის დადასტურებას ან უარყოფას. ამიტომ მოსამართლე ფაქტის თვითმხილველი «მ ო წ მ ი ს მ ო ძ ე ბ ა რ ი ც» უნდა იყოს, რომ «მოწმით, კითხვით და გამოძიებით საჩივრის მართლად შეტყობას ეცადოს».

✓სხვა ნიშან-თვისებებთან ერთად მოსამართლეს უნდა ახასიათებულეს უ ა ნ გ ა რ ო ბ ა, ე. ი. «ქ რ თ ა მ ი ა რ უ ნ დ ა ი ნ ღ ო მ ო ს», იგი არ უნდა იყოს ვერცხლისმოყვარე, გამოძალაველი და მომხვეჭელი. ვახტანგის სამართალს ქრთამი ისეთ მძიმე ცოდვად მიაჩნია, რომლისაგანაც ყოველგვარი უსამართლობა წარმოიშობა.

საქმის განხილვისა და გადაწყვეტის დროს მოსამართლე არ შეიძლება «მ ო ყ უ ს ო ბ ი თ», ე. ი. მეგობრობითა და ნათლიმამობით ხელმძღვანელობდეს, თუ იგი საქმეს ძმაზიჟურად წყვეტს, ღვთის გამარისხებელ ცოდვას იღენს. ამავე დროს არ შეიძლება საქმე განხილულ იქნეს «ს ი ყ ვ ა რ უ ლ ი თ ა ნ უ მ ტ ე რ ო ბ ი თ». თუ მოსამართლე ამ პრინციპებით ხელმძღვანელობს და ერთს ან მეორე მოდავე მხარეს მიუღდა, «ა რ ც ს ა მ ა რ თ ა ლ ი მ ო ჯ დ ე ბ ი ს», ე. ი. საქმის კანონიერი, სამართლიანი გადაწყვეტა არ მოხდება.

მოსამართლეს საქმის განხილვის დროს არავისი არ უნდა ეშინოდეს, მანზე არავინ არ უნდა ახდენდეს ზეგავლენას. თუ მოსამართლე საქმეს ვისიმე «შ ი შ ი თ» განიხილავს და გადაწყვეტს, დიდ უსამართლობას ჩაიდენს. მოსამართლის მიერ უკანონობა შეიძლება ჩადენილ იქნეს არა მარტო «შ ი შ ი თ», არამედ «მ ო რ ი დ ე ბ ი თ ა ც». სამართლიანმა მსაჯულმა არც ერთი და არც მეორე მხედველობაში არ უნდა მიიღოს.

დაბოლოს, მოსამართლე «ღ მ რ თ ი ს მ ო შ ი შ ი» უნდა იყოს, მართლმსაჯულება ღვთაებრივი საქმეა, ღვთის განგებაა. ღმერთი, ვითარცა უწენაესი განმსჯელი, მოსამართლისაგან «სამართლის უფროს არას ითხოვს და რისხვაცა უსამართლობით მოივლინების». მართლმსაჯულების ღვთაებრიობა «ბიბლიიდან» მომდინარეობს: ღმრთის შიშით «ს ი მ ა რ თ ლ ი თ ს ა მ ა რ თ ა ლ ს ა შეუდევით, რათა სცხოვნდეთ». აღსანიშნავია, რომ ვახტანგის სამართლის შედგენამდე დიდი ხნით ადრე ეს დებულება დაკანონებულია ბაგრატ კურაპალატის (XI ს.) სამართლის წიგნშიც, სადაც ნათქვამია, რომ საქმის განხილვისა ჯა

გადაწყვეტის დროს მოსამართლეებმა «გულთა შიგან ღმრთის შიში უნდა დაიჭირონ და მართალი სამართალი გააჩინონ» (მუხ. 99).

ასეთი სრულყოფილი უნდა იყოს, ვახტანგის აზრით, სამაგალითო მოსამართლე. კანონმდებელი უზადო, უნაკლო მოსამართლის ტიპს გვიხატავს. რა თქმა უნდა, ასეთი ნიშან-თვისებების მქონე მოსამართლენი იმდროინდელ ქართლში თითქმის არ იყვნენ. *მს*

✓ ვახტანგის სამართლის წიგნი ქართლის ფეოდალური საზოგადოების კოდექსია, რომელიც აკანონებს ფეოდალთა კლასის — თავადაზნაურობის სრულ უფლებებსა და პრივილეგიებს, მათს ბატონობას ექსპლოატირებულ ყმა გლეხებზე. ცნობილია, რომ ფეოდალური საზოგადოების წარმოებით ურთიერთობათა საფუძველს შეადგენდა ფეოდალის საკუთრება წარმოების საშუალებებზე და არასრული საკუთრება წარმოების მუშაკზე ანუ ყმაზე. ყმას ჰქონდა ერთგვარი პირადი და ქონებრივი უფლებები, იურიდიულად მებატონეს არ შეეძლო მისი მოკვლა, მაგრამ შეეძლო მისი გაყიდვა, გაჩუქება, ანდერძით გადაცემა ან სხვა წესით გასხვისება. თავისი სისასტიკითა და ექსპლოატაციის ხარისხით ფეოდალური საზოგადოება დიდად არ განსხვავდებოდა მონათმფლობელობისაგან.

რაც უფრო ცენტრალიზებულია ფეოდალური სახელმწიფო, მით უფრო სასტიკია მისი კანონმდებლობა ყმა გლეხთა მიმართ. ასე იყო ევროპასა და რუსეთშიც. 1649 წლის «მეფე ალექსი მიხეილის ძის სჯულდება» ამის საუცხოო ილუსტრაციას წარმოადგენს.

მკაცრია ვახტანგის კანონებიც, თუმცა ქართლის სამეფო დეცენტრალიზებულია, სათავადოებადაა დაყოფილი. და ეს სიმკაცრე თვით ფეოდალური წყობილების ხასიათითა და, კერძოდ, ქართლის სამეფოს სოციალურ-ეკონომიკური და საგარეო-პოლიტიკური თავისებურებით აიხსნება.

✓ ვახტანგის სამართლის წიგნის იმ მუხლებიდან, რომლებიც ბატონყმურ ურთიერთობებს აწესრიგებენ, განსაკუთრებული სისასტიკით ორი მუხლი გამოირჩევა. 258-ე მუხლი ადგენს: უკეთუ ყმა თავის ბატონს მოკლავს ან დაჭრის, «ამისი სისხლი არ გაჩნდების, ამისთვის რომე ყმისა ყველა ბატონისა არის». ხოლო 259-ე მუხლში ნათქვამია: «თუ ყმამ ბატონს გაჯავრებით ან ჯოხი კრას, ან კელით სცემოს, კელი მოეკვეთოს, ან იმ კაცის კელი ფასი წაერთოს. თუ ან გაჯავრებით პირისპირ შეაგონოს, ენა მოეჭრას ან ენის ფასი წაერთვას». *პროფ. ალ. ხახანაშვილის აზრით ეს ორი მუხლი ბერძნული კანონების გავლენის*

შედგება ვახტანგის სამართალზე, მაგრამ ეს მოსაზრება დამაჯერებელი არ არის. »

258-ე მუხლის დებულება — «*ყ მ ი ს ა ყ ვ ე ლ ა ბ ა ტ ო ნ ი ს ა ა რ ი ს*» — ფეოდალური სამართლის ძირითადი პრინციპის დაკანონებაა, რომლის თანახმად ყმა, სულსა გარდა, ბატონს ეკუთვნის, ე. ი. ბატონს ყმის მიმართ აქვს ყოველგვარი უფლება, გარდა ერთისა, მას არ შეუძლია მისი მოკვლა.

მხოლოდ 259-ე მუხლი ყმის მიერ ბატონის ფიზიკური ან სიტყვიერი შეურაცხყოფისათვის სიმბოლური პრინციპის მიხედვით ასოთღამაზიანებელ სასჯელს აწესებს — შეურაცხყოფელ ყმას ის ორგანო უნდა მოეკვეთოს, რომლითაც დანაშაული ჩაიდინა, ამავე დროს კანონმდებელი ალტერნატივის შესაძლებლობასაც დასაშვებად სთვლის — ყმა შეუძლია დანაშაული სისხლის გადახდით გამოსყიდოს, მაგრამ ეს შესაძლებლობა ფაქტობრივად გამორიცხული იყო. ✓

ყმა გლეხობის, როგორც ფეოდალური საზოგადოების ძირითადი წარმოებლური კლასის, შენარჩუნებისა და ბატონყმობის არსებობის აუცილებელი პირობებიდან გამომდინარე, ვახტანგ მეფე თავისი კანონმდებლობით ცდილობს ერთგვარად შეამსუბუქოს ყმის მდგომარეობა, დაიცვას და დააკანონოს მისი უმნიშვნელო პირადი და ქონებრივი უფლებები. იგივე 258-ე მუხლი აღგენს, რომ ბატონმა თავის ყმა «*უ ჯ ე ლ მ წ ი ფ ო თ ვ ე რ ც მ ო კ ლ ა ს დ ა ვ ე რ ც გ ა ა ხ ე ი ბ რ ო ს*». ყმის სიკვდილით დასჯა ან დასახიჩრება უმაღლესი იურისდიქციაა, რომელიც მხოლოდ მეფეს ეკუთვნის, მეფის დასტურისა და თახხმობის გარეშე არავის არ შეუძლია იგი განახორციელოს. ეს დებულება დაკანონებულია 95-ე მუხლში: «*თ ა ვ ი ს ი ს ყ მ ი ს ს ი კ ვ დ ი ლ ი დ ა გ ა ხ ე ი ბ რ ე ბ ა ა რ ა ვ ი ს კ ე ლ ე წ ი ფ ე ბ ი ს*».

მხოლოდ თუ ბატონი ყმას უდანაშაულოდ, თვითნებურად მოკლავდა ან დასახიჩრებდა, ყმა თავისი ცოლ-შვილით იმ მეზობლის ყმობიდან თავდახსნილად ითვლებოდა, ბატონს მასთან და მის მეგობრებთან ხელი აღარ ჰქონდა, მათ ველარ მიედავებოდა, მათზე ყმობის უფლებას კარგავდა, რადგან ყმას «*თ ა ვ ი ს ს ი ს ხ ლ ი თ დ ა უ ჯ ს ნ ი ა თ ა ვ ი ს ი თ ა ვ ი*». ✓

სჯულმდებელი მეფე თავისი სამართლის წიგნით მეზობლის თვითნებობისა და ძალადობისაგან იცავს ყმის ადამიანურ ღირსებას, მისი შეუღლეა და ოჯახის ზნეობრივ სიწმინდეს: უკეთუ ბატონი ყმის ცოლს გააწილებს და ყმა მოძალადეს დანაშაულზე წაასწრებს და მოკლავს, ყმა თავისუფალი პასუხისმგებლობისაგან, მას «*ს ი ს ხ ლ ი ა რ გ ა უ ჩ ნ დ ე ბ ი ს*» (მუხ. 42). იგივე დებულება, ოღონდ მოძალადე ბატონის მიმართ უფრო შერბილებული ფორმით, გადმოცემულია

259-ე მუხლში: ყმამ რომ ბატონი თავის ცოლზე დაიჭიროს, მოსამართლემ ბატონს ყმის ცოლის გაუპატიურებისათვის სისხლი უნდა გარდაახდევინოს ან ყმა ცოლ-შვილით ყმობიდან გაათავისუფლოს. ხოლო «თუ ყმამ ამისთანას საქმისათვის ან აგინოს, ან ჯოხისცეს, ან ცოტათიც დასჭრას, ბატონმან შეუწოდოს».

კანონი სხვა მხრივაც იცავს ყმა ცოლ-ქმრის უფლებას. ერთი ბატონის ყმა მეორე მებატონესთან რომ მივიდეს, მოახლე საცოლელ სთხოვს «მომეც და გეყმობიო» და შეირთოს, თუ შემდეგ ყმის პირველი ბატონი თავისი ყმის დაბრუნებას მოითხოვს, «პატრონს ყმა არ წაერთმევის, უნდა მიეცეს. მაგრამ ეარც იმკაცს და ცოლი წაერთმევის, ცოლ-ქმარს ნუ გაყრიან», ძველმა ბატონმა ახლა ბატონს მოახლის სანაცვლოდ ისეთივე მოახლე მისცესო. მაშასადამე, კანონი კრძალავს ყმა ცოლ-ქმრის ძალტადანებით გაყრას.

სამართლის წიგნის 203-ე მუხლი ადგენს: გლეხი კაცის ქვრივს «მისი მებატონე ძალად ნუ გაათხოვებს, ვინც ქვრივს უნდოდეს, ის შეირთოს; და თუ არ უნდოდეს, თავის ობლებთან იყოს». ხოლო თუ ქვრივი ქალი თავისი ნებით გათხოვდება, ქვრივის წამყვანმა ქვრივის ბატონს კანონით დაწესებული გამოსაღები—«საქვრივო» უნდა გადაუხადოს,—«მეტს ნურცის მებატონე და ნურც მოურავი ნუღარასა სთხოვს». თუ ქვრივს პირველი ქმრიდან ვაჟი დარჩება, უნდა გაზარდოს და მის ძველ მებატონეს მიჰვებაროს. ხოლო თუ ქალიშვილი დარჩება, დედამ, ბიძებმა ან მოყვრებმა უნდა გაზარდონ და გაათხოვონ, «მებატონე მუახლედ ნუ მოინდომებს». მაშასადამე, ყმის გარდაცვალების შემთხვევაში ობლად დარჩენილი გოგო მებატონის მოახლე არ ხდება.

მებატონეთა ძალადობისაგან ყმა გლეხის უფლებისა და პიროვნების დაცვის თვალსაზრისით, მეტად მნიშვნელოვანია სამართლის წიგნის 201-ე მუხლის დადგენილება, რომელიც თვითონ სჯულმდებელი მეფის მიერ უნდა იყოს დაწერილი. კანონი ადგენს: თუ ერთი საბატონოს გლეხი აიყრება და მეორე საბატონოში წავა, იქ ექვს წელიწადს დაჰყოფს და შემდეგ ხელმწიფეს ყმად მიუვა, ხელმწიფის ნებაზეა დამოკიდებული, თუ უნდა, მისცემს ყმას ძველ მებატონეს და, თუ უნდა, არ მისცემს. «ეს იმიტომ დავწერთ: რომე ნურაკაცითავის ყმას ძალას ნუ დაატანს, თორემ წავა, ექუს წელიწადს სხვაგან დაჰყოფს, მოვა, კელმწიფეს ეყმობა და ყმა დაეკარგება».

ამ მნიშვნელოვანი დადგენილებით ვახტანგ ბატონიშვილი ცდილობდა ოდნავ მაინც შეემსუბუქებინა საბატონო ყმების აუტანელი

პირობები და ერთგვარად შეეზღუდა თავგასულ მებატონეთა თვითნებობა და ძალადობა ყმების მიმართ.

დაბოლოს, სამართლის წიგნის უკანასკნელი 270-ე მუხლით, რომელიც თვითონ ვახტანგის ხელით არის დაწერილი, სჯულმდებელი მეფე, აუქმებს რა ძველად არსებულ წესს, კვლავ ცდილობს შეარბილოს ყმა გლეხების მიმართ მოქმედი მკაცრი წესდებულებანი. ძველად ასეთი წესი ყოფილა: თუ მეფე ვისმე გლეხს უბოძებდა, ან წაართმევდა, ან გლეხი ასაყრელი იყო და აყრიდნენ, ამისთვის მეფის მოხელეები — ეპიტალასი და იასაულნი იმავე გლეხს გამოსაღების სახით ხარსა და მარჩილს აართმევდნენ. ხოლო თუ მეფე ვისმე გლეხს უწყალობებდა, ან სასამართლო წესით გლეხს ვისმე მიაკუთვნებდნენ, მდივნის სარგოსა და მორდლის სარგოსაც გლეხს ახდევინებდნენ.

ეს წესი, წერს ვახტანგი, «დიდი უსამართლო იყო», ამიტომ ჩვენ ახლა ასე გავარიგეთ: ვისაც მეფის წყალობით გლეხს უბოძებენ, ან სასამართლო წესით მიაკუთვნებენ, ხარი და მარჩილი იმან უნდა გარდაიხადოს, «გლეხსამაში ნურას გარჩიან». აქ კანონმდებელს მხედველობაში ჰყავს სახასო (სამეფო) გლეხები, მაგრამ ეს ახლად შემოღებული წესი საბატონო გლეხებზეც უკუელდება.

ამრიგად, ვახტანგ ბატონიშვილი თავისი კანონმდებლობით შეეცადა ცოტათი მაინც შეემსუბუქებინა ყმა გლეხის მდგომარეობა და ერთგვარად შეერბილებინა ბატონყმური კანონმდებლობისა და წეს-ჩვეულებათა სასტიკი ხასიათი. ვახტანგის მემკვიდრე ამას მისი პიროვნული თვისებებით, მისი ჰუმანურობით ხსნის, რომ იგი იყო «ქვივობოლთა და გლახაკთა მიმცემელი, ულონოთა შემბრალე». ცხადია, «ზნესრული გამგებელის» ეს თვისებებიც მხედველობაშია მისაღები, მაგრამ, როგორც ზემოთაც ვთქვით, ვახტანგის სამართლის წიგნი ქართლის ფეოდალური საზოგადოების კოდექსია, რომელიც აკანონებს მემამულეთა ბატონობას ყმა გლეხებზე. სჯულმდებელი მეფის ცდა — აღეკვეთა თავადაზნაურთა თვითნებობა და ძალადობა ყმების მიმართ, მიზნად ისახავდა მწარმოებლური კლასის განადგურებისაგან გადაარჩენას, როგორც ბატონყმური წყობილების არსებობის აუცილებელ პირობას.

ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობა სამართლის დარგში «დასტურლამალის», «სამართლის წიგნთა კრებულისა» და «სამართლის წიგნის» შედგენით არ დამთავრებულა. მის მიერ გამოცემული იქნა მთელი რიგი მხიშვხლოვანი საკანონმდებლო აქტებისა, რომელთა შორის აღსანიშნავია შემდეგი:

ბრძანება ორბელიშვილთა სახლში საუფროსოს აღუდებლობის
თაობაზე (1703—1724 წწ.),
მამულის წყალობის წიგნი ავთანდილ მოურავიშვილისადმი
(1710 წ.),
წიგნი რუსუდან დედოფლისა ტყვის სყიდვის აკრძალვის თაობაზე
(1712 წ.),
სეტიციხოვლის სასარდლოს განწესების წიგნი (1720 წ.),
წყალობის წიგნი ტფილისში მსახლობელ მოქალაქეთადმი (1722 წ.),
შეუვალობის წიგნი დომენტი კათალიკოსისადმი (1719 წ.),
სამუხრანოს სახლისკაცობის რიგი (1720 წ.),
განწესება კათალიკოსის ყმების ლაშქრისა (1720 წ.),
ბრძანება საბარათაშვილოში სამართლის ქმნის შესახებ (1703—
1724 წწ.)¹.

ახემოთ ჩამოთვლილი აქტებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია
1712 წლის აქტი ტყვეთა სყიდვის აკრძალვის შესახებ. ვახუშტი
ბატონიშვილიც საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ვახტანგმა «მო-
შალა ტყვის სყიდვა».²

დიდად საყურადღებო საკანონმდებლო ძეგლია ვახტანგ მეფის
ჰიერ განწესებული «სამუხრანოს სახლისკაცობის
რიგი», რომელიც ფასდაუდებელი წყაროა სათავადოების სოცია-
ლურ-პოლიტიკური წყობილების შესასწავლად. ასევე მნიშვნელოვანია
სეტიციხოვლის სასარდლოსა და ლაშქრის გან-
წესების წიგნიც.

შეტად საყურადღებოა აგრეთვე 1722 წლის წყალობის წიგნი თბი-
ლისელ ვაჭარ-მოქალაქეთადმი, რომელთაც ვახტანგ მეფემ მემკვი-
დრეობის ახალი წესი დაუდგინა.

ასეთი იყო ვახტანგ მეფის საკანონმდებლო მოღვა-
წეობის ძირითადი მომენტები.

ვახტანგი, ვითარცა ქართლის გამგებელი და მეფე, ამავე დროს
სამეფოს უზენაესი მსაჯულიც იყო: «ორშაბათსა და პარა-
სკევსა დაჯდის სამდივნოსა სახლსა, განაგებდა
სამართალსა მცირეთა და დიდებულთა თანა».
სამდივნო სახლი — მეფის სასამართლოა. მეფე განსაკუთრე-
ბით მნიშვნელოვან სასამართლო საქმეებს განიხილავდა, რაც კარგად
ჩანს ვახტანგის სამართლის წიგნის 24-ე მუხლიდანაც. ასეთ საქმეებს

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, 1966, №№ 90, 91, 93, 95, 99; ტომი
VI, 1977, №№ 354, 355, 356, 357.

მეფე კათალიკოზისა და სხვა «ეპისკოპოზ-დარბაისელთ შემოყრით და დახვდომით» არჩევს.

ჩვენამდე მოღწეულია ვახტანგ მეფის რამდენიმე სასამართლო განჩინება¹, რომელთა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია სამი განჩინება—ციციშვილებისა და ჯავახიშვილების დავისა გამო ნასოფლარების თაობაზე; ავალიშვილების გაყრისა და მამულის გაყოფის შესახებ და ელისბარ და კოსტანტილე დავითიშვილების (მუხრან-ბატონიშვილების) გაყრის საქმეზე. სამივე განჩინება უთარილოა. პირველი და მეორე განჩინება ვახტანგს მშინ გამოუტანია, როცა იგი «საქართველოს ჯანიშინი» ანუ გამგებელი იყო, ხოლო მესამე — როცა ის უკვე ქართლის მეფედ იჯდა.

პირველი საქმის გარჩევაში ვახტანგ ბატონიშვილთან ერთად მონაწილეობენ: კათალიკოსი დომენტი, ვახტანგის ძმები სვიმონ და თეიმურაზ ბატონიშვილები, მუხრანბატონი ერეკლე, არაგვის ერისთავი გიორგი, სარდალი ლუარსაბ, ამილახორი ავთანდილ, მდივანბეგი ერასტი, მოურავი ავთანდილ და სხვანი ეპისკოპოზ-დარბაისელნი და მდივნები.

მეორე საქმეზე სასამართლოს შემადგენლობაში კათალიკოსის ხაცვლად სამი სასულიერო პირია მოწვეული: მთავარეპისკოპოსი ევდემოზ, თბილელი პავლე და მანგლელი ნიკოლოზ. ხოლო საერო პირებიდან მონაწილეობენ იგივე მუხრანბატონი, არაგვის ერისთავი, სარდალი, მდივანბეგი და მოურავი: ხოლო სვიმონ და თეიმურაზ ბატონიშვილების ნაცვლად მოწვეულნი არიან სახლთხუცესი პაპუა, ქანის ერისთავი დავით და ყულარაღაი ქაიხოსრო და მდივნები. «სხვანი ეპისკოპოზ-დარბაისელნი» მოხსენიებული აღარ არიან.

მესამე საქმის განხილვაში ვახტანგ მეფესთან ერთად მონაწილეობენ: მისი ძე შაჰნავაზ მეფე (იგივე ბაქარ), კათალიკოსი დომენტი, ძმა ბატონიშვილი სვიმონ, სარდალი ბატონიშვილი ვახუშტი, მუხრანის ბატონი ლევან, არაგვის ერისთავი გიორგი, ამილახორი ავთანდილ, ორბელიშვილი ლუარსაბ, მდივანბეგი ავთანდილ, ეშიკაღასბაში ამილახორიშვილი გიორგი, სახლთხუცესი ვახტანგ, ციციშვილი ზაზა და სხვანი ეპისკოპოზ-დარბაისის ერნი და მდივნები.

ამრიგად, ვახტანგ მეფის «სამდივნო სახლის» ანუ სასამართლოს

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, 1972, №№ 148, 149, 154, 163—165, 166, 186, 200, 201, 211—214, 216, 217, 219, 220.

შემდგენლობაში სამღვდლოების უმაღლესი წარმომადგენლები. ბატონიშვილები, ქართლის დიდებული თავადები და სამეფო კარის მაღალი თანამდებობის პირები შედიოდნენ.

საკანონმდებლო მოღვაწეობისა და მართლმსაჯულების განხორციელებასთან ერთად ვახტანგი ქვეყნის მართვა-გამგეობას, სამეურნეო, ადმინისტრაციულ, სამხედრო, კულტურულ-საგანმანათლებლო და საწმენდობრივ საქმიანობასაც წარმატებით განაგებდა.

მრავალმხრივ საყურადღებო და ცხოვრების განახლების მომასწავებელი იყო ვახტანგ VI-ის გამგებლობის ხანა. მაგრამ მისი მეფობის ბოლოს, შინაური და გარეშე მტრების მოძალების გამო, ქართლის სამეფოს საქმეები მთლიანად აირ-დაირია. «დავითიანი ს» ავტორის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ეს იყო დრო, როცა:

«კახელების აღმაკნული ქართველებმა დაღმა ფარცხეს,
ძმამ ძმას საკრე გაღუჭირა, მტერთ კომბალი თავში დასცხეს».

ასეთი ვითარების შექმნაში ვახტანგსაც ბრალი მიუძღოდა, ის შეცდა, მან ბევრი რამ ვერ გაითვალისწინა. აღნიშნულის გამო 1724 წელს იგი იძულებული გახდა თავისი ოჯახითა და მრავალრიცხოვანი ამალით რუსეთს გადასახლებულიყო. აღსასრულის წინ თავის პოლიტიკურ ორიენტაციაში იმედგაცრუებული, მრავალ ჭირგამოვლილი და ხელმოცარული მეფე-მგოსანი მწარედ ჩიოდა თავის ბედუქულმართობაზე.

1737 წ. მარტში გზად მყოფი ვახტანგი ასტრახანში აღესრულა. მისი ღროისა და ამბების მოწმე დიდმა მგოსანმა ცხარე ცრემლებით დაიტირა იგი:

«ვია, რა ბოძი წაიქცა, სახლ-კარი თავს დაგვექცაო».

მაგრამ ამასთანავე პირუთვნელი და სამართლიანი მსჯავრიც გამოუტანა:

«მწყემსი უფრთხილი სამწყსოსი ადვილად დამკარგველია».

ვახტანგ მეფის მრავალმხრივი მოღვაწეობა ღირსეულად შეამკია მისმა განუყრელმა მდივან-მწიგნობარმა გივი თუმანიშვილმა.

ეს ლექსი შამხანის წყაროზე წერია
მდივნის გივის ნათქვამი

მე უმცირესი ძმათაგან ვახტანგ-ყე სახელდებული,
ოთხს წელ ვქენ მცხეთა, ურბნისი, სადგარის კამარა გებული,
ტფილის სიონი კელაქლად შეეძარწე ქანდაკებული,
ჩემთვისაც სახლი სარკისა, შიგ ლხინი მოწონებული.

სტამბა მოვიღე ვლახეთით, ვამრავლე წიგნთა მელანი,
ქციის რუ ხუნანს ჩავიღე, გაღმითაც მოვრწყე ველანი,

მაშავერის რუ ტბას შევრთევ, შიგ ჩაესხი თევზნი ყუელანი,
ესე მთა მოვინადირე, ეკოცე ირემნი ძველანი.

ს ა მ ა რ ო ლ ი ს წ ი გ ნ ი ა ღ ვ ს წ ე რ ე, ს ა მ ს ჯ ა ე რ ო დ ა რ ა ც ი ლ ო ბ ა (დ),
«ვეფხისტყაოსნის» თარგმნობა, სხვას წვრილთ რაღა ექნა თქმულობა,
ჩემთანა ყოფთა კაბუჯთა უქნია კარგა ზრდილობა,
ბოლოდ მიმილო სოფელმან სიმდიდრე, მეფეთ შვილობა!

¹ ე. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი. ვახტანგ VI-ის ეპიტაფიის აეტორი (მსუ შრომები, № 43, 1951)

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა

ევროპელი მეცნიერნი ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულს რუსული თარგმანის მიხედვით იცავენ.

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის მეორე რუსული გამოცემის რედაქტორი ცნობილი ისტორიკოსი დ ი მ ი ტ რ ი ბ ა ქ რ ა ძ ე კრებულისადმი დართულ წინასიტყვაობაში კანონთა პირველი რუსულ გამოცემის შესახებ წერდა: «Сборник законов царя Вахтанга VI издан был по распоряжению Правительствующего Сената в 1828 г»¹.

კრებულის პირველ რუსულ გამოცემას არა აქვს სატიტულო ფურცელი და არც გამოცემის წელია ნაჩვენები. ჩვენთვის უცნობია, თუ რა წყაროებით სარგებლობდა დ. ბაქრაძე კრებულის გამოცემის თარიღის დასადგენად. წყაროებში ეს თარიღი მითითებული არ არის. როგორც ჩანს, დ. ბაქრაძის დასკვნა ემყარებოდა ამჟამად თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცულ ვახტანგის სამართლის წიგნის რუსული თარგმანის დაბეჭდილი ტექსტისადმი დართულ ხელით ნაწერ სარჩევს, რომლის ქალაქის ფილიგრანს აზის თარიღი 1828 წელი². ეს თარიღი დღემდე მიღებული იყო სამეცნიერო ლიტერატურაში.

1978 წელს ჟურნალ „განთიადში“ გამოქვეყნდა რ. ახვერდიანისა და რ. ლომინაძის წერილი, რომელშიც დაწვრილებით განხილულია კრებულის პირველი რუსული გამოცემის ისტორია. ვახტანგის კანონების რუსულად თარგმნისათვის 1828 წელს სპეციალურ კომისია შექმნილა, რომელშიც შედიოდნენ: გენერალ-მაიორი პოვენი—საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორი (კომისიის თავმჯდომარე), კარის მრჩეველი ნ. ფალავანდიშვილი, კარის მრჩეველი იაგორკილაშვილი და კოლეგიის ასესორი ნიკოჩუბინაშვილი. დამოწმებული ხელნაწერი სარჩევის მე-5 ფურცლის recto-ს ბოლოს წერია: «Подлинное подписали» და ერთვის ზემოთ დასახელებულ პირთა ხელის მოწერა რუსულად.

რ. ახვერდიანისა და რ. ლომინაძის დაკვირვებით, ვახტანგის სამარ-

¹ Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI», 1887, გვ. XI.

² საჯარო ბიბლიოთეკის ფონდი, В — 225, № (22) 34.

თლის წიგნის რუსულად დაბეჭდილი ტექსტის ქალაქს ქვირნიშნად უზის 1835—1836 წწ. ამის გამო და აგრეთვე სხვა საბუთებზე დამოწმების საფუძველზე წერილის ავტორები დაასკვნინან: «წიგნის ქალაქზე აღნიშნული ფილიგრანები არ იგაძლევენ უფლებას, დავათარილოთ ეს გამოცემა 1836 წელზე უფრო ადრე», «ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის პირველი რუსული გამოცემა განხორციელდა 1836 წელს»¹.

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის პირველმა რუსულმა გამოცემამ დიდი ინტერესი გამოიწვია ევროპელ, პირველ რიგში ფრანკორიენტალისტებს შორის.

გასული საუკუნის ოცდაათიანი წლების ბოლოს იბერიულ-კავკასიური ფილოლოგიის ფუძემდებელმა, ქართული კულტურის ისტორიის დიდმა მკვლევარმა მარია ბროსემ გამოჩენილი ორიენტალისტი სენ-მარტენის შთაგონებით ფრანგულად თარგმნა და დასაბეჭდად გადასცა ვახტანგ ბატონიშვილის სამართლის წიგნი.

ამის შესახებ მ. ბროსე წერდა: «ამავე ქართული კოდექსის მეშვიდე ნაწილი, რომელიც შეიცავს საქართველოს ეროვნულ კანონმდებლობას. 267 მუხლად, ამ შენიშვნის ავტორის ფრანგული თარგმანითურთ დედნის პარალელურად დაიბეჭდება წელს, ნებართვისამებრ, სამეფო სტამბაში» (La septième partie du même Code géorgien, contenant la législation nationale de la Géorgie en 267 articles, sera imprimée, cette année, par autorisation, à l'imprimerie royale, la traduction française par l'auteur de cette note, en regard du texte).

ვახტანგის კრებულის მეორე რუსული გამოცემის რედაქტორი დ. ბაქრაძე, იმომწებს რა მ. ბროსეს ამ ცნობას, წერს: «ვახტანგის სამართლის წიგნის ფრანგული თარგმანის შესახებ ჩვენ მხოლოდ ის ვიცით, რომ იგი წამოწყებული იყო თვით სენ-მარტენის შთაგონებით, დართული ჰქონდა ტექსტის კრიტიკული გარჩევა. განხილული იყო ექვნი უფის მიერ და ტექსტთან ერთად იბეჭდებოდა 1837 წელს. მისი შემდგომი ბედი ჩვენთვის უცნობია და არაფერი შეგვიძლია ვთქვათ იმის შესახებ, გამოქვეყნდა თუ არა იგი და არსებობს თუ არა დღესაც?»².

მ. ბროსე იმ დროს უკვე ცნობილი ქართველოლოგი იყო, რომელსაც არაერთი შრომა ჰქონდა გამოქვეყნებული ქართული ენისა და კულტურის ისტორიის საკითხებზე. ცხადია, პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული ვახტანგის სამართლის ხელნაწერის მიხედვით მის მიერ შესრულებული თარგმანი დიდი შენაძენი იქნებოდა მეცნი-

¹ „განთიადი“, № 1, 1978, გვ. 168, 170.

² Сборник законов грузинского царя, Вахтанга VI, 1887, გვ. 159—160. შენიშვნა.

ერებისათვის. მაგრამ, სამწუხაროდ, როგორც ჩანს, ეს თარგმანი დაიკარგა.

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის მეორე რუსული გამოცემა განხორციელდა თბილისში 1887 წელს. გამოცემის რედაქტორი დ. ბაქრაძე წინასიტყვაობაში აღნიშნავდა, რომ მის მიერ შენარჩუნებულია ყოველგვარი ცვლილებების იარაღზე ტექსტის ოკიციალური ხასიათი, მაგრამ რაკი პირველი რუსული გამოცემის ქართულ ხელნაწერებთან შეჭერებისას ზოგიერთი მუხლის თარგმანში შეცდომები აღმოჩნდა, ჩვენ ქართული ტექსტის ნამდვილი აზრი შენიშვნებში მივუთითეთ, ხოლო ის მუხლები, რომლებიც პირველ გამოცემაში გამოტოვებული ან ორიგინალს მნიშვნელოვნად დაცილებული იყო, ხელახლა ვთარგმნეთ.

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის რუსული თარგმანი შესრულებულია ქუთაისის 201 ტიპის ხელნაწერიდან, რომელშიც საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნი 267 მუხლს შეიცავს. დედნის ხარვეზის გამო რუსულ თარგმანშიც გამოტოვებულია კრებულის შესავალში ჩამოთვლილ ძეგლებს შორის მეოთხე ძეგლი — «კ ა თ ა ლ ი კ ო ს თ ა ს ა მ ა რ თ ა ლ ი» (გვ. 146), და აგრეთვე 185-ე და 237-ე მუხლი, ხოლო 259-ე მუხლის მეორე ნაწილი როგორც ქართულში, ისე რუსულშიც დამახინჯებულია.

ვახტანგის კანონების პირველი რუსული გამოცემა მართლაც უვარგისია. როგორც ჩანს, მთარგმნელებს ქართული იურიდიული ტერმინები არ ესმოდათ. მეორე გამოცემაში ძველი თარგმანი აქა-იქ შესწორებული და გაუმჯობესებულია დ. ბაქრაძის მიერ. მიუხედავად ამისა, მეორე გამოცემაც მრავალ შეცდომასა და დამახინჯებას შეიცავს, ამიტომ აკად. ივ. ჯავახიშვილმა ორივე თარგმანი ერთნაირად უვარგისად მიიჩნია.

კრებულის მეორე რუსულმა გამოცემამ კიდევ უფრო გააცხოველა სამართლის ზოგადი ისტორიის მკვლევართა ინტერესი ქართული სამართლის ისტორიის საკითხების მეცნიერული შესწავლისადმი. 1889 წელს პაროზში გამოქვეყნდა სამართლის შედარებითი ისტორიის გამოჩენილი ფრანგი მკვლევარის როდოლფ დარესტის ნაშრომი, რომლის VI თავში მიმოხილულია ვახტანგის კრებულში შესული უცხოური და ქართული სამართლის საკანონმდებლო ძეგლები.

ავტორი შედარებით უფრო დაწვრილებით ჩერდება საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნით გათვალისწინებული ინსტიტუტების დახასიათებაზე. აღნიშნავს რა ვახტანგის სამართლის წიგნის დადგენილებათა ორიგინალურსა და ძველისძველ ხასიათს, იგი მიუთითებს, რომ, თუმცა ეს კანონები შედგენილია XVIII საუკუნეში, მაგრამ მისი დად-

გენ-ლებანი უძველეს დროს მიეკუთვნება და სწორედ ეს წინააღმდეგობა ფორმასა და შინაარსს შორის ხდის ვახტანგის კანონებს «ერთ ყველაზე საინტერესო ძეგლად სამართლის ისტორიაში» («un des monuments les plus intéressants pour l'histoire du droit»)¹

ნაშრომის სხვა ადგილას ავტორი ნატრობდა, ნეტავ ვინმე ორიენტალისტი გამოჩნდებოდეს, რომელიც ამ კანონებს თანამედროვე ევროპულ ენაზე გადათარგმნისო. სამართლის შედარებითი ისტორიისათვის ვახტანგის სამართლის წიგნის კულტურულ-ისტორიულ მნიშვნელობას რომ განსაზღვრავს, იგი წერს: «უძველესი ეპოქების სჯულმდებლობათა შესწავლისას სასარგებლოა მათი შედარება კანონებთან, რომლებიც შედგენილია გაცილებით უფრო გვიან, მაგრამ იმავე ენით მეტყველებენ. XVIII საუკუნის ეს კოდექსი საუცხოო წარმოდგენას გვაძლევს იმაზე, თუ როგორი იყვნენ ბერძნები ჰომეროსის დროიდან დრაკონამდე, რომაელები პრეისტორიულ ხანაში, გალები—ცეზარამდე, გერმანელები — შემოსევათა ეპოქაში, რუსები — იაროსლავის გამგებლობის დროს და სკანდინაველები XIII საუკუნეში» («S'il est bon d'étudier les lois dont la rédaction remonte aux époques les plus reculées, il est utile de leur comparer celles qui ne datent que d'hier et qui cependant parlent le même langage. Ce Code du XVIIIe siècle nous fait mieux comprendre ce qu'étaient les Grecs au temps d'Homère et jusqu'à Dracon, les Romains au temps préhistorique, les Gaulois avant César, les Germains à l'époque des invasions, les Russes sous le règne de Jaroslav, les Scandinaves au XIIIe siècle»)²

ცხადია, რომ ასეთი შედარება მეტისმეტად პირობითია და შეიძლება დაშვებული იქნეს მხოლოდ გარკვეული მნიშვნელობით. მართლაც, როგორ შეიძლება ვილაპარაკოთ ჰომეროსის პერიოდის ბერძნებსა, რექსების ხანის რომაელების, იულიუს კეისრის დროინდელი გალების, რომის იმპერიის დაპყრობათა ეპოქის გერმანელების, იაროსლავის დროინდელი რუსების, XIII საუკუნის სკანდინაველებისა და XVIII საუკუნის საქართველოს საზოგადოებრივი წყობილების და იურიდიული ყოფის ერთგვარობასა და, თუ გნებავთ, მსგავსებაზედაც.

ვახტანგის დროინდელი საქართველო გვიანფეოდალური ხანის საქართველოა, რომელსაც გავლილი აქვს ფეოდალიზმამდელი საზოგადოებრივი წყობილების ფორმები, მაშინ, როცა ხსენებული ეპოქის

¹ Rodolphe Dareste, *Études d'histoire du droit*, Paris, 1889, 33. 129.

² იქვე, 33. 135.

ბერძნები, რომაელები და გერმანელები საზოგადოებრივი განვითარების მიხედვით ბარბაროსობის ზედა საფეხურზე იმყოფებოდნენ და ფეოდალური სამართლის ინსტიტუტები მათთვის სრულიად უცნობი იყო, რუსეთსა და სკანდინავიაში კი ფეოდალიზმის განვითარება ის-ის იყო იწყებოდა.

მეორე მხრივ, რ. დარესტის მიერ ვახტანგის სამართლის წიგნის შედარება დასახელებულ ხალხთა დიდმნიშვნელოვან ისტორიულ ეპოქებთან ხაზს უსვამს ქართული სამართლის ამ ძეგლის კულტურულ-ისტორიულ მნიშვნელობას და იმ ადგილს, რომელიც მას შედარებითი იურისპრუდენციის თვალსაზრისით სამართლის ზოგად ისტორიაში უჭირავს.

კრებულის დიდ კულტურულ-ისტორიულ მნიშვნელობაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ 1914 წელს გამოქვეყნდა გიორგი ბრწყინვალის «ძეგლის დადების» ინგლისური თარგმანი, შესრულებული ოლივერ უორდროპის მიერ. ძეგლის თარგმანს წამძღვრებული აქვს მთარგმნელის წინასიტყვაობა. ტექსტი გამოცემულია ვახტანგის კანონთა კრებულის ბოდლენის ბიბლიოთეკის ხელნაწერის მიხედვით, რომელიც საქართველოს ბატონიშვილს დაეითს ეკუთვნოდა.

ეხება რა კრებულში შესული ძეგლების კულტურულ-ისტორიულ მნიშვნელობას, ოლივერ უორდროპი წერს: მთელი ეს სჯულმდებლობა ევროპაში მხოლოდ ყურმოკრულად არის ცნობილი. იგი უაღრესად საინტერესოა შედარებითი იურისპრუდენციის შემსწავლელთათვის. კრებულის დიდინაწილი, რომელიც ვახტანგის სახელს ატარებს, თუმცა შედგენილია მეფერამეტე საუკუნეში ამ ბატონიშვილის მიერ, ემყარება ქართველი ერის ძველთა-ძველჩვეულებებს და მას შეუძლია წარმატებით მიიპყროს ასირიოლოგების ყურადღება» («All this mass of legislation is only known in Europe by hearsay. It is of extraordinary interest to students of comparative jurisprudence; and the large section which bears the name of Vakhtang, though edited by that prince in the eighteenth century, is based upon the most ancient customs of the Georgian race and might profitably engage the attention of Assyriologists»).¹ ინგლისური თარგმანის შესახებ იხილეთ «გიორგი ბრწყინვალის სამართალი», 1957. გვ. 90—94.

¹ Oliver Wardrop, Laws of King George V of Georgia, summarized „the Brilliant“ (Journal of the Royal Asiatic Society, July, 1914, გვ. 608)-

1934-1939 წლებში სტრასბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი ჯოზეფ კარსტი (Joseph Karst) ფრანგულ ენაზე გამოაქვეყნა ვახტანგის კრებულში შესული ქართული სამართლის ძეგლების თარგმანი და კომენტარები 5 წიგნად. ავტორის სიტყვით, თარგმანი შესრულებულია პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული ვახტანგის კრებულის № 24 ხელნაწერის მიხედვით.

ამ ნუსხის ისტორიის შესახებ ექ. თაყაიშვილი წერს: «ეს ხელნაწერი, 1823 წ. ნიკოლოზ ბალინოვის მიერ გადაწერილი, შეუძენია საფრანგეთის კონსულს ტფილისში გამბას და დაუთმია პარიზის საკოროლო (ეხლა ნაციონალური) ბიბლიოთეკისათვის იანვარში 1825 წელს, რასაც მოგვიტხოვობს ფრანგული წარწერა. მთელი ტექსტი ამ ხელნაწერისა მ. ბროსეს გადმოუწერია თავისთვის. წერა დაუწყო 1828 წ. 23 დეკემბერს და დაუმთავრებია 27 თებერვალს 1829 წლისა¹. ბროსეს მიერ გადაწერილი ნუსხა ამჟამად დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში (S—3682).

პარიზის ნუსხით ვახტანგის სამართლის წიგნი 267 მუხლი შეიცავს, მაშასადამე, იგი გადაწერილია ქუთაისის 201 ტიპის ხელნაწერიდან.

თარგმანს წამძღვარებული აქვს წინასიტყვაობა (გვ. 1—22), რასაც მოსდევს კრებულის შესავალი (გვ. 27—33) და კანონთა ტექსტი (გვ. 35—326). როგორც ითქვა, ამ ტიპის ქართულ ნუსხებში ხარვეზებია, ამიტომ კრებულის შესავლის ფრანგულ თარგმანში ნაცვლად შეიდი ძეგლისა, ჩამოთვლილია ექვსი (გვ. 30—31), ე. ი. გამოტოვებულია «კათალიკოსთა სამართალი». 185-ე მუხლის მხოლოდ სამი შემონახული სიტყვაა თარგმნილი — «მეწყერი რომ მოგლჯდეს» (გვ. 227), ხოლო 237-ე მუხლის თარგმანი (გვ. 293) შესრულებულია დ. ჩუბინაშვილის მიერ «ქართულ ქრესტომათიაში» დაბეჭდილი ტექსტის მიხედვით. I ტომის პირველ ნაკვეთში მოთავსებულია საკუთრივ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის თარგმანი, რომელსაც წამძღვარებული აქვს მთარგმნელის წინასიტყვაობა. I ტომის მეორე და მესამე ნაკვეთები შეიცავს ვახტანგის სამართლის მუხლობრივ კომენტარებს². ნაშრომი მიძღვნილია იბერიულ-კავკასიური ფილოლოგიის ფუძემდებლის მარ ბროსეს ხსოვნისადმი.

II ტომის პირველ ნაკვეთში დაბეჭდილია ბექასა და აღბუღას სამართლის თარგმანი, ხოლო ამავე ტომის მეორე ნაკვეთში ბექასა და

¹ ექ. თაყაიშვილი. პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები... პარიზი, 1933, გვ. 55—56.

² Le Code de Vakhtang VI, édité en version française et annoté par Joseph Karst, Strasbourg, 1934—19:7.

აღბუღას სამართლის მუხლობრივი კომენტარები და გიორგი ბრწყინვალის «ძეგლის დადების» ფრანგული თარგმანი¹.

ამრიგად, ვახტანგის კრებულში შესული ქართული სამართლის ძეგლებიდან კარსტის მიერ თარგმნილია ფრანგულ ენაზე ვახტანგის სამართლის წიგნი, ბექასა და აღბუღას სამართალი და გიორგი ბრწყინვალის «ძეგლის დადება». რაც შეეხება «კათალიკოსთა სამართალს», დასახელებულ ტომებში იგი შეტანილი არ არის და, როგორც ჩანს, კარსტმა მისი თარგმნა და გამომქვეყნება ვერ მოასწრო.

უნდა აღინიშნოს, რომ კარსტის მთარგმნელობითი მეთოდი ტექსტის თავისუფალი და განმარტებული გადმოცემით ხასიათდება. კანონთა ტექსტში კარსტს შეტანილი აქვს მთელი რიგი განმარტებითი ხასიათის წინადადებები, რომელთა ერთი ნაწილი კაეებშია ჩასმული, ხოლო დანარჩენი შერწყმულია ტექსტის ფრანგულ თარგმანში. ორიგინალის ლაკონიური სტილი და ფორმულები თარგმანში დაცული არ არის. ფრანგული თარგმანი ქართული ტექსტის კომენტარულად გადმოცემა და მოცულობით დიდად აღემატება ორიგინალს. კარსტი იმოწმებს პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერს, მაგრამ, როგორც ჩანს, მან ძველი ქართული ენა იმდენად არ იცოდა. რა ქართული ტექსტის აღდგენა და შესატყვისი თარგმანის შესრულება ეკისრა. მისი თარგმანი ძირითადად კრებულის 1887 წლის რუსულ გამოცემას ეყრდნობა. ზემოაღნიშნულის გამო ამ ფრანგული გამოცემის სამეცნიერო მნიშვნელობა მცირეა და მკითხველს იგი მხოლოდ კანონთა საერთო შინაარსის გასაცნობად გამოადგება.

ამასთან დაკავშირებით ვფიქრობთ, უადგილო არ იქნება მკითხველს მოვავაგონოთ ის შეფასება, რომელიც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა მისცა ყოფიერ კარსტის ნაშრომს «იბერიულ-კავკასიურის შედარებითი გრამატიკის ძირითადი მონახაზი»: «მხოლოდ ძველი და თანამედროვე ქართულის ცხადი უცოდინარობის ნაყოფი უნდა იყოს ის ვარაუდობა, რომ ძველად სხვადასხვა წარმოშობილობის, მაგრამ დროთა განმავლობაში დამსგავსებული სიტყვები კარსტს მონათესავე სიტყვებად მოსჩვენებია. რა თქმა უნდა, რომ ასეთის ცოდნით აღჭურვილ მკვლევარს შეეცდომები მრავლად უნდა ჰქონდეს და ასეთ პირობებშიც ყოველი შედარების ღირებულებაც სათუო ხდება»².

ამასვე ადასტურებდა აკად. ექ. თაყაიშვილიც, რომელიც კარსტს პირადად იცნობდა.

¹ Code d'Aghbougha III, II², Strasbourg, 1938—1939.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, 1937, გვ. 90.

V ძველი, შუა და ახალი დროის სამართლებრივი ინსტიტუტები არ წარმოადგენენ ერთიმეორას უარყოფას. პირიქით, მათი განვითარება გვიჩვენებს იგარკვეულ თანმიმდევრობასა და მონაცვლეობას. იერძ-წელმა სამართალმა ცოტა რამ როდი შეითვისა ძველადმოსავლური სამართლიდან: რომაულ სამართალში საკმაოდ მოიპოვება ბერძნული ცვლემენტები: შუა საუკუნეების ევროპის სამართლის მნიშვნელოვან ნაკადს რომის სამართალი შეადგენდა. თვით ნაპოლეონის Code Civil-მაც, განსაკუთრებით ვალდებულებითი სამართლის დარგში, ბევრი რამ ისესხა იუსტინიანეს Corpus juris civilis-იდან. რომლის სამართალი კერძო საკუთრებაზე დაფუძნებული სამართლის ყველაზე სრულყოფილი ფორმა იყო და ამიტომ ვერც ფეოდალურმა და ვერც ბურჟუაზიულმა კანონმდებლობამ ვერ შეძლო მასში რაიმე არსებითი ცვლილებების შეტანა.

XIX საუკუნის პირველი ნახევრის გერმანელი ისტორიკოსები და იურისტები მკვლევლობის გამოსასყიდ ჯარიმას მხოლოდ გერმანული სამართლის ინსტიტუტად სთვლიდნენ, მაგრამ, როგორც სამართლიანად აღნიშნავს ფ. ენგელსი, «ეს ვირა, რომელიც ჯერ კიდევ წინა თაობაში სპეციფიკურ გერმანულ დაწესებულებად იყო მიჩნეული, აქლა ასეულობით ხალხებში დადასტურებულია როგორც სისხლის აღების შეზღუდვის საყოველთაო ფორმა, რომელიც გვაროვნული წყობილება და გამომდი-ნარეობს»¹.

XIX—XX საუკუნეების მიჯნაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილ იქნა ძველი სჯულმდებლობის მონუმენტური და უნიკალური ძეგლები, რომელთა კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა ცივილიზაციის ისტორიისათვის განუზომელი და ფასდაუდებელია. დაგროვდა მრავალრიცხოვანი იურიდიული დოკუმენტები და კერძოუფლებრივი აქტები, რომელთაც პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვთ სამართლის უძველესი ისტორიის შესასწავლად. ამჟამად სამართლის ზოგად ისტორიას მოპოვებული აქვს უმდიდრესი მასალა, რომლის გათვალისწინების გარეშე შეუძლებელია კაცობრიობის განვითარების ისტორიის შესწავლა.

შედარებითმა იურისპრუდენციამ, რომლის მძლავრი აღმავლობა XIX საუკუნის 80-იან წლებში დაიწყო, მნიშვნელოვანი დასკვნები გააკეთა სამართლის წარმოშობისა და განვითარების კანონზომიერებათა ახსნისათვის.

¹ ფ. ენგელსი, ოჯახის კერძო საკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობა, 1953, გვ. 191—192.

სამართლის შედარებითი ისტორიის მეცნიერება ცდილობდა სამართლებრივი ინსტიტუტების ისტორია ისტორიული პროცესების მთლიანობაში შეესწავლა და ამ გზით იგაერკვია ის, თუ რა ადგილი უკავია სამართლის ისტორიაში ამა თუ იმ სამართლებრივ ინსტიტუტს. სამართლის ზოგადი ისტორია ამოცანად ისახავდა შეესწავლა ყველა ისტორიულად არსებული ხალხის სამართალი არა დოგმატურ-ემპირიულად, არამედ მათ ურთიერთობასა და მთლიანობაში, მათი საერთო და განმასხვავებელი ნიშან-თვისებების გამორკვევის, მათი განვითარების კანონზომიერებათა გამოვლინებისა და ახსნის მიზნით. მაგრამ შედარებითმა იურისპრუდენციამ ამ ამოცანის შესრულება ვერ შეძლო.

ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი ერთმანეთს ადარებდა ზოგჯერ ისეთ ხალხთა ცხოვრებიდან აღებულ მოვლენებს, რომლებიც სულ სხვადასხვა პირობებში იმყოფებოდნენ და საზოგადოებრივი განვითარების სრულიად სხვადასხვა საფეხურზე იდგნენ.

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულს დიდი მნიშვნელობა აქვს სამართლის შედარებითი ისტორიის თვალსაზრისით. იგი შეიცავს მდიდარ და ძვირფას მასალას სამართლის ზოგადი ისტორიის შესასწავლად. კრებულში შეტანილია საქრისტიანო მსოფლიოში ცნობილი სამართლის უმნიშვნელოვანესი ძეგლები, რომელთა შორის პირველი და უძველესია ბიბლიური სჯულმდებლობის კომპილაცია ანუ გამოჩაკრები «მეორე სჯული»-დან მოსეის სამართლის სახით, რომელიც ძველი დროიდანვე მოქმედებდა საქართველოში—საქრისტიანო მსოფლიოს ერთ-ერთ უძველეს ქვეყანაში.

კრებული შეიცავს აგრეთვე სირიულ-რომაულ სამართლის წიგნს, რომელიც შედგენილი იყო V საუკუნის ბოლოს და მოქმედებდა აღმოსავლეთის საქრისტიანო ქვეყნებში, მათ შორის სომხეთსა და საქართველოში.

ბიზანტიურა სამართალი წარმოდგენილია კრებულში ბერძნული სამართლის სახით, რომელიც არმენოპულოს «ექვსი წიგნე ულისა» და ბლასტარის სინტაგმის, ბიზანტიური სამართლის საქვეყნოდ ცნობილი კრებულების, კომპილაციას წარმოადგენს.

დაბოლოს, კრებულში შესული უცხო ძეგლებიდან აღსანიშნავია მხითარ გოშის სამართლის წიგნი, რომელიც ძველსაერთო და საეკლესიო სჯულმდებლობის ნორმებთან ერთად სომეხი ხალხის უძველეს და უმნიშვნელოვანეს ჩვეულებებს შეიცავს. სომხური სამართლის მოქმედება და გამოყენება განსაზღვრულ ადგილებსა და დარგებში დადასტურებულია ჩვენშიც.

ამრიგად: ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულ-

ლის კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობის ერთი მხარე ის არის, რომ იგი წარმოადგენს საქრისტიანო მსოფლიოს სჯულმდებლობის საყოველთაოდ ცნობილი ძეგლების თავისებურ კორპუსს, რომელიც მოსეს სჯულის, სირიულ-რომაული, ბიზანტიური და სომხური სამართლის უმნიშვნელოვანეს ძეგლებს შეიცავს. ნიშანდობლივია, რომ ამგვარი კრებული არც ერთი ხალხის სამართლის ისტორიაში ცნობილი არ არის.

მაგრამ სამართლის შედარებითი ისტორიის თვალსაზრისით უფრო მნიშვნელოვანია კრებულის მეორე მხარე, ე. ი. კრებულის ის ნაწილი, რომელიც ქართული სამართლის ორიგინალურ ძეგლებს წარმოგვიდგენს, აქ პირველ რიგში, დროისა და მნიშვნელობის მიხედვითაც, ბექასა და აღბუღას სამართალი უნდა აღინიშნოს. ეს ძეგლი შეიცავს მდიდარ მასალას საქართველოს სოციალური და იურიდიული წყობილების შესახებ. მან დიდი გავლენა მოახდინა შემდგომი პერიოდის კანონმდებლობაზე, განსაკუთრებით ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნზე. XVIII საუკუნის დასაწყისში ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნის დიდი ნაწილი, სათანადო რედაქციით, ვახტანგ VI თავის სამართლის წიგნში შეიტანა და ამით ეს ნორმები დაკანონდა, როგორც მოქმედი სამართალი.

ბექასა და აღბუღას კანონებს ქართული სამართლის ისტორიისათვის ისეთივე დიდი მნიშვნელობა აქვს, როგორც «სალიკურ სამართალსა» (Lex Salica) და «საქსონიის სარკეს» (Sachsenspiegel) ძველი გერმანული სამართლის ისტორიისათვის, ანდა «Русская Правда»-ს რუსული სამართლის ისტორიისათვის. მართალია, ბექასა და აღბუღას სამართალი თავდაპირველად შედგენილი იყო სამცხის სამთავროსათვის, რომელიც იმ დროს ფეოდალური საქართველოს მოწინავე მხარე იყო და თითქმის მის ერთ მესამედს შეადგენდა, მაგრამ სულ მალე ეს კანონები საქართველოს სხვა სამთავროებშიც გავრცელდა და მოქმედ სამართლად იქცა. ამიტომ აღნიშნული კანონმდებლობით გათვალისწინებული იურიდიული ინსტიტუტები დამახასიათებლად უნდა მივიჩნიოთ შუა საუკუნეების საქართველოს სხვა კუთხეებისთვისაც, რომელთა საზოგადოებრივი წყობილება აქვე ფეოდალური იყო.

როგორც ცნობილია, გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დიდება ადგილობრივი ხასიათის სჯულმდებლობაა. ძეგლით გათვალისწინებული სამართლებრივი ურთიერთობანი ხასიათდებიან მთიულეთის თემური ყოფა-ცხოვრების თავისებურებებით, სუსტად განვითარებული სამართლებრივი შეგნებით, პრიმიტიული სამართლისათვის დამახასიათებელი შურისძიების უფლების დაკანონებითა და, საერთოდ, ხევის ადათობრივი სამართლის ძლიერი გავლენით. სამარ-

თლის წიგნში ასახულია მთიელთა პატრიარქალური ყოფა, მტკიცედ დამკვიდრებული თემური ურთიერთობებითა და წეს-ჩვეულებებით.

ამავე დროს ძეგლის დადება შეიცავს რამდენიმე მეტად საყურადღებო დადგენილებას, რომლებიც დამახასიათებლად უნდა მივიჩნიოთ განვითარებული ქართული ფეოდალური სამართლისათვის (მუხ. 15, 16, 23—24, 32—40, 44—46). ძეგლის დადების ორივე ეს თავისებურება მეტად საყურადღებო და მნიშვნელოვანია შედარებითი იურისპრუდენციისათვის.

საყურადღებო ძეგლია კათალიკოზთა სამართალიც. თავდაპირველად იგი შედგენილი იყო როგორც დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო სჯული, მაგრამ შემდგომ მისი მოქმედება მთელ საქართველოში გავრცელდა. კათალიკოზთა სამართალი ეროვნული სჯულმდებლობის მნიშვნელოვანი ძეგლია, რომელშიც ასახულია ქართული ეკლესიის წესები, მისი კანონმდებლობითი ტრადიცია და პრაქტიკული მოღვაწეობა. მაგრამ არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია კათალიკოზთა სამართლის მეორე მხარე—მისი დამოკიდებულება მსოფლიო საეკლესიო კრებათა სჯულმდებლობასთან, საქართველოში სჯულის კანონისა და საერთოდ ბიზანტიური სამართლის მოქმედების გავრცელებასთან.

კრებულის მეშვიდე და უკანასკნელ ნაწილს შეადგენს საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნი, რომელიც ქართული სამართლის ყველაზე მნიშვნელოვანი საკანონმდებლო ძეგლია. იგი წარმოადგენს მთავარსა და უნიკალურ წყაროს გვიანფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი წესწყობილების შესასწავლად. ძეგლი შეიცავს მდიდარ მასალას XVII—XVIII სს. საქართველოს სამეურნეო წყობილების შესახებ. საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის გადმოცემა წარმოუდგენელია ვახტანგის კანონების საფუძვლიანი შესწავლის გარეშე. სამართლის წიგნში მოცემულია ფეოდალური ქართლის საზოგადოებრივი წყობილების, კლასებისა და სოციალური ფენების ეკონომიკური და უფლებრივი მდგომარეობის მკაფიო სურათი. მასში ასახულია საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის მრავალვეროვანი ინსტიტუტები, ხალხის ჩვეულებები, იურადიული ყოფა და მართლშეგნება. საქართველოს ისტორიის ყველა დარგის მკვლევარი—ისტორიკოსი, არქეოლოგი, ეთნოგრაფი, ეკონომისტი, იურისტი, ენათმეცნიერი, ნუმისმატიკოსი თუ მეცნიერებათა სხვა დარგის წარმომადგენელი—უხვსა და ძვირფას მასალას პოულობს ამ შესანიშნავ ძეგლში.

ვახტანგის სამართლის წიგნის შესწავლისას, ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ ჩვენი სამართლისათვის უცხოა ბრალდებულის ტანჯვა-წამებით გამოტეხის ის საშინელი ხერხები (ძვლების მტკრევა,

ფეხით ჩამოკიდება, ხელ-ფეხის შანთით დაწვა და სხვ.), აგრეთვე მსჯავრდებულის სიკვდილით დასჯის შემადრწუნებელი და შემზარავი სახეები (ანძახე აცმა, ცეცხლში ან მღვდარეში ჩაგდება, ხელ-ფეხისა და თავის მოჭრა, ბორბლებზე დაგლეჯა, ცოცხლად დამარხვა, გამდნარი ლითონის ყელში ჩასხმა, ნეკნით ჩამოკიდება და სხვ.), რომლებიც გავალისწინებული იმდროინდელი ევროპისა და რუსეთის საკანონმდებლო ძეგლებით. ამ მხრივ ვახტანგის სამართალი გაცილებით უფრო პროგრესული, ლმობიერი და ჰუმანურია, ვიდრე სხვა საქრისტიანო ქვეყნების მისი თანამედროვე სჯულმდებლობა.

სამართლის შედარებითი ისტორიის გამოჩენილი ევროპელი და რუსი მეცნიერები ხაზგასმით აღნიშნავენ ვახტანგის სამართლის ორიგინალობას, მის თვითმყოფობას, მის ეროვნულ ხასიათს, მართალია, იგი შედგენილია XVIII საუკუნის დასაწყისში, მაგრამ მასში ასახულია გაცილებით უფრო ადრინდელი სამართლებრივი ინსტიტუტები, ქართველი ხალხის ძველთაძველი ჩვეულებები, რომლებიც უადრესად საინტერესოა შედარებითი იურისპრუდენციის თვალსაზრისით.

მაგრამ, ამასთან ისიც უნდა ითქვას, რომ ვახტანგის სამართალში გადმონაშთის სახით შემორჩენილია დრომოკმული სასამართლო ორდალების ფორმები.

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა კიდევ უფრო ცხადი სდება კრებულში შეტანილი სირიულ-რომაული და ბიზანტიური სამართლის წიგნების შესწავლისას. როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეების განმავლობაში საქართველო მჭიდრო კულტურულ და სახელმწიფოებრივ ურთიერთობაში იმყოფებოდა ბიზანტიასთან. ქართულმა სამართალმა თავისებურად დაამუშავა და გამოიყენა ბიზანტიური სამართლის ზოგიერთი ინსტიტუტი და მოხდენილად შეუფარდა ისინი ჩვენი ცხოვრების სინამდვილეს. ბერძნულ-რომაული სამართლის მიმართება ქართულ სამართალთან და იმ თავისებური ხასიათისა და შინაარსის გარკვევა, რაც ბიზანტიური სამართლის ინსტიტუტებმა საქართველოში მიიღო, დიდი კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობის პრობლემაა, რომელიც ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულს სამართლის მსოფლიო ისტორიის პირველსარისხოვნად ძეგლთა შორის აყენებს.

ვახტანგის სამართლის საკანონმდებლო წყაროები

1. ვახტანგის კანონების მოკვლევისა და სავალდებულო ძალის შესახებ

(ვახტანგის სამართლის ძირითად წყაროს ქართული ჩვეულებითი სამართალი შეადგენს. სამართლის წიგნის მუხლების უმეტესი ნაწილი ჩვეულებითი სამართლის სფეროდანაა აღებული (6—14, 26—49, 98—149, 160—172, 198—204, 223—224, 232—239 და სხვ.).

ამასთან ერთად, როგორც სამართლის წიგნის შესავლიდან და ბოლო-სიტყვაობიდან ჩანს, საქანონმდებლო კომისია ფართოდ იყენებდა სასამართლო პრაქტიკასაც.

მოკლედ შევეხოთ საკითხს იმის შესახებ, თუ რა გავლენა იქონია ვახტანგის კრებულში შეტანილმა უცხოური და ეროვნული კანონმდებლობის ძეგლებმა საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნზე. ამასთან დაკავშირებით საჭიროა შევჩერდეთ ვახტანგის კრებულის უცხოური და ეროვნული სამართლის ძეგლების მოქმედებისა და სავალდებულო ძალის საკითხებზე.

ზოგიერთი მწერალი, საერთოდ უარყოფს ვახტანგის კრებულში შეტანილი ძეგლებისა და მათ შორის, საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის მოქმედების ძალას. ალ. ჯამბ-ორბელიანი, რომელიც ვახტანგ მეფეს საქართველოს დამანგრეველად თვლის, წერდა: «ქრისტიანმა მეფე ვახტანგმა კი ქრისტიანებს მომხრებითა საქართველო დააქციეს. ამის შედეგად რაწი გავამართლო მეფე ვახტანგ? რომ დაწერა იმაში? მაშინ ის რჯული არც უხმარიათ, არც მოქმედებაში ჰქონიათ და ან ვინ მოიცილდა იმისთვისა, ასეთი დრო იყო მაშინ საქართველოში. მეფის ვახტანგის რჯულისა არაფრისთანა არა იყო რამაშინ საქართველოში არაფერსეუდ!»¹.

დაახლოებით ამავე აზრს ავითარებს კ. ბოროზდინიც: «ჩვეულებითი სამართალი, ჩაწერილი მეფე ვახტანგის მიერ წასულ საუკუნეში და არეული მოსეს და აღბუღას კანონებთან ერთად, წარმოადგენდა კრებულს, რომელსაც თავის დღეებში არა

¹ ალ. ჯამბ-ორბელიანი, დღისტილიდან ლექსების გამოხედა და სხვა ამბები, ს. კაკაბაძის გამოცემა, 1914, გვ. 15—16.

ჰქონია საკანონმდებლო კოდექსის მნიშვნელობა, ამას მხოლოდ მოსამართლენი ხმარობდნენ საქმის გარჩევის დროს სხვადასხვა ცნობების ამოსაყრებად¹.

ვახტანგ VI კანონთა კრებულის მეორე რუსული გამოცემის წინასიტყვაობაში კრებულის გამომცემელი ა. ს. ფრენკელი წერდა: «Исследователи старых грузинских законов: граф Блудов, кн. Багратион-Мухранский, Д. З. Бакрадзе и некоторые другие согласны между собою в том, что действовавшим законом в Грузии следует признать исключительно Уложение царя Вахтанга»².

ქართულ საბჭოთა მეცნიერთაგან ვახტანგის კრებულის სამართლის წიგნების მოქმედებისა და სავალდებულო ძალის შესახებ აზრი გამოთქვეს პროფ. ალ. ვაჩეიშვილი და პროფ. ივ. სურგულაძე.

იხილავს რა ვახტანგ VI-ის კანონთა კრებულის სავალდებულო ძალის საკითხს, პროფ. ალ. ვაჩეიშვილი წერს: «მეფე ვახტანგ საკუთარ დებულებას სავალდებულო ძალას ანიჭებდა, როგორც ყველაზე უფრო შეგუებულს ქართულ ყოფა-ცხოვრებასთან; რაც შეეხება სხვა იურიდიულ ძეგლებს, ისინი დადებითი სამართლის დამხმარე წყაროს წარმოადგენდნენ. ამგვარად, მოქმედი სამართალი მხოლოდ და მხოლოდ ვახტანგის დებულებით არ ამოიწურებოდა; ვახტანგის დებულება. სარგებლობდა უპირატესობით, მაგრამ სასამართლოს ჰქონდა კომპილაციის სხვა ნომების შეფარდების უფლება, თუ ამის საჭიროება მოითხოვდა»³.

პროფ. ივ. სურგულაძე საკმაოდ დაწვრილებით იხილავს აღნიშნულ საკითხს და გამოთქვამს შემდეგ ძირითად მოსაზრებებს: «ვახტანგის კანონთა კრებულის სხვადასხვა ნაწილი, გარდა თვით ვახტანგის წიგნისა, არ იყო მოქმედი კანონი ვახტანგის დროს და ისინი არც ამ პერიოდის სამართლის ისტორიის შესასწავლად გამოდგებიან»⁴. ამავე აზრს იმეორებს ავტორი დასახელებული ნაშრომის სხვა გვერდებზეც: «ვახტანგის სამართლის კრებულის ქართული სამართლის წიგნებს, გარდა საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნისა, არ ჰქონდა სავალ-

¹ კ. ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი, 1934, გვ. 269.

² Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, 1887, გვ. I—II.

³ ალ. ვაჩეიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, I, 1946, გვ. 18.

⁴ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიათვის, I, 1952, გვ. 81.

დებულო ძალა»¹. «კრებულში შემავალ სამართლის წიგნებს არა აქვთ კანონის ძალა. კრებულის ეს წიგნები შესადარებელ მასალას წარმოადგენს... ვახტანგის კანონთა კრებულში შეტანილ უცხოეთის სამართლის წიგნებს ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნელობა აქვს იმდენად. რამდენადაც მათი საშუალებით შესაძლებელი არის ამათუიმ იურიდიული ტერმინის გამორკვევა»².

ამრიგად, ავტორის აზრით, კანონთა კრებულში შეტანილ ქართული სამართლის წიგნებს კანონის ძალა არა აქვს, ისინი არ გამოდგება ვახტანგის პერიოდის სამართლის ისტორიის შესასწავლად, მათ მხოლოდ შესადარებელი მასალის ხასიათი აქვთ; იხილო კრებულში შესული უცხო სამართლის ძეგლების მნიშვნელობა ის არის, რომ მათი საშუალებით შეიძლება ამა თუ იმ იურიდიული ტერმინის მინაარსის დადგენა.

• რაც შეეხება საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის სავალდებულო ძალას, ამ საკითხზე პროფ. ივ. სურგულაძეს ერთმანეთის საწინააღმდეგო აზრები აქვს გამოთქმული. ერთ შემთხვევაში იგი სამართლის წიგნს მოქმედ კანონად თვლის, ხოლო მეორე შემთხვევაში უარყოფს მის სავალდებულო ძალას. «ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი, შედგენილი ქართლის სამეფოში ქართლის სამეფოს დარბაზის მონაწილეობით, მოქმედებდა მთელს საქართველოში»³.

ნაშრომის წინა გვერდებზე კი ავტორი წერს: „ვახტანგის სამართლის წიგნს სავალდებულო ძალა არც კი აქვს, თითქოს კანონმდებელი მბრძანებელი კი არ არის, არამედ მრჩეველი»⁴. «საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის სავალდებულო ძალა პირობითია; ის უფრო საცნობარო მნიშვნელობისაა... ვახტანგის სამართლის წიგნის მოქმედების სავალდებულო ძალა მეტად შეზღუდულია. თუ საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის მოქმედების სავალდებულო ძალა ასე პირობითია, მით უმეტეს ნაკლებად ექნებოდა სავალდებულო ძალა ვახტანგის სამართლის კრებულში შემავალ სხვა სამართლის წიგნებს»⁵.

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1, 1952, გვ. 88.

² იქვე, გვ. 93.

³ იქვე, გვ. 113.

⁴ იქვე, გვ. 85.

⁵ იქვე, გვ. 87.

დაბოლოს. ავტორი იძლევა ასეთ დასკვნას: აცენტრალური ხელი-სუფლების სისუსტის გამო საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის სავალდებულო ძალა მეტად პირობითია; ფაქტიურად ვახტანგის სამართლის წიგნის სავალდებულო ძალის შინაარსი იმაში მდგომარეობს, რომ მოსამართლეს შეუძლია მისი გამოყენება. ასეთი დასკვნის გამოტანის საშუალებას გვაძლევს სასამართლო პრაქტიკა¹.

მაგრამ ზემოთ მოტანილი მოსაზრებანი ჯეროვნად დასაბუთებულნი არ არის. ჩვენს მიერ გამოქვეყნებული სასამართლო აქტები სწორედ საწინააღმდეგოს ამტკიცებენ². უწინარეს ყოვლისა, საჭიროა აღინიშნოს, რომ XVIII საუკუნის სასამართლო აქტები, რომლებიც გადაწყვეტილების გამოტანისას ხშირად ვახტანგის სამართლის წიგნს იმორჩებენ, ცხადად მეტყველებენ იმაზე, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნი მოქმედი სამართალი იყო, რომელსაც სავალდებულო ძალა ჰქონდა. კანონთა სავალდებულო ძალა იმას ემყარებოდა, რომ სამართლის წიგნის ძირითად წყაროს ქართული ჩვეულებითი სამართალი შეადგენდა, რომლის მოქმედება საკანონმდებლო წესით სანქცირებულ იქნა სჯულმდებელი მეფის მიერ.

XVIII საუკუნის სასამართლო განჩინებებში ვახტანგის სამართლის წიგნს ხშირად მისი ავტორის დაუსახელებლად, «სამართლის წიგნს», «ქართულ სამართალს», «საქართველოს სამართალს», ან «საქართველოს სამართლის განწესებას» უწოდებენ³.

ივ. სურგულაძის აზრით, როცა წყაროები «ქართულ სამართალს» ან «სამართალს» იხსენიებენ, «ასეთ შემთხვევაში დაუწერავი, ჩვეულებითი სამართალი უნდა იგულისხმებოდეს». სინამდვილეში კი პირიქით: ეს ნიშნავს, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნი, რომელიც ქართლის სამეფოსათვის იყო შედგენილი, სულ მალე მთელ საქართველოში გავრცელდა და «საქართველოს სამართლად» იქცა.

ამ მხრივ ფრიად ნიშანდობლივია სოლომონ მეორის განჩინება ხუტუ მიქელაძის ქალისათვის მამულის დამკვიდრების თაობაზე. ხუტუ მიქელაძეს თავისი ქალიშვილისათვის ანდერძით თა-

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, 1952, გვ. 92.

² ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV—VI, 1972—1977 წწ.

³ იქვე, ტ. IV, 1972, გვ. 272, 439, 552, 623, ტომი V, 1974, გვ. 42, 276, 441, 533, 540, 590, 652, 659, 693.

ვის ყმა და მამული დაუმკვიდრებია, ანდერძი მეფეს ბეჭდით დაუმტკიცებია. მიქელაძეებს ამაზე შფოთი აუტყენიათ: ასეთი რამ «ჩვენში არ ქნილაო». განჩინებაში ნათქვამია: «წიგნი სამართლისა იმერეთისა, აღწერილი მეფის ვახტანგისაგან, დამტკიცებულ იქმნა ყოვლისა სოფლისაგან ყოველთა კელშიფეთაგან, ღმრთისა და კაცთაგან»¹. ვახტანგის სამართალი, ვითორცა «წიგნი სამართლისა იმერეთისა», ამ განჩინებაში არაერთგზისაა დამოწმებული. მაშასადამე, იმერთა მეფე სოლომონ მეორე, ვახტანგის მიერ შედგენილ სამართალს იმერეთის სამართალს უწოდებს. ვახტანგის სამართლის გავრცელება და სამოქმედოდ შემოღება იმერეთში სოლომონ მეორემდე დიდი ხნით ადრე მომხდარი ფაქტია.

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის შესავალში, რომელიც შედგენილია საკოდიფიკაციო კომისიის მიერ თვით ვახტანგის მითითებით და რომელიც სჯულმდებელი მეფის ნებასურვილს გამოხატავს, კრებულში შესული უცხო სამართლის ძეგლებისა და საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის შესახებ ნათქვამია: «რამეთუ ყოველთა ქვეყანათა, ყოველთა სამეფოთა თვითოეული რიგი, გინა სამართალნი და ქცევა აქუან და განუწესებდესთ, და არა მსგავს არს ერთი იგი სხვათა მეორესა სამეფოსასა, და თვისთა საქმეთა იქმან, ეგრეთვე სხვა ესე შემოსენებული მრავალნი უკმარ არს და არცა იქმან, ქვეყნად ამაღ ოდენ, ესე უმჯობესი, ესე გამგებლისა ვახტანგის მიერ თქმული არს საქნელი, და ამით სჯიდენ. ნუ უკუე თქუას ვინმემ, რად შეურაცხიდელნი ესე სამართლები და უმჯობესად ახალსა ამას კმობენ. ნუ ყოს ღმერთმან შეურაცხება პირველთა, არამედ ქვეყნად ჩვენდა ესე არს უმჯობესი».

სჯულმდებელი მეფისა და საკანონმდებლო კომისიის ეს დებულება თითქმის სიტყვა-სიტყვით გადმოღებულია ვახტანგის სამართლის წიგნის ბოლოსიტყვაობიდან, რომელიც თვით ვახტანგს ეკუთვნის. «ვინათგან ქართველთა წესნი და ქცევანი სხვა რამე არს და არა მიჰგავს სხვათა ქვეყნისა რიგთა და ქცეულებათა, სხვა არს დიდებული და თავადი, სხვა არს სისხლი და სიკვდილი, სხვა არს ღალატი და უკადრისი, ამაღ ესე ვითარისა სამართალნი სხვათა

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი VI, გვ. 432.

გახაჩენტა შინა მოკლედ იპოების და მათი წიგნი უფროს ჩვენ და უკმარ არს. ნუ სიქადულად შემირაცხავთ, და ვგონებთ უმჯობესად ყოველთასა წიგნსა ამას, სასარგებლოდ ქვეყანისა ამისად, ამად ნურავინ სძულობთ და იუნდოვებს».

ამრიგად, სჯულმდებელი მეფე და საკანონმდებლო კომისია ორგზის ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნი კრებულში შესულ სამართლის წიგნთა შორის «უმჯობესი ყოველთასა წიგნსა» და ამიტომ უნდა «ამით სჯილდენ». რა თქმა უნდა, ოფიციალურად სანქცირებულ და სახმარად უპირატესად რეკომენდებულ ვახტანგის სამართალს სავალდებულო ძალაჰქონდა.

ზემოთ აღნიშნულის გამო არ დასტურდება ივ. სურგულაძის აზრი, რომ «ვახტანგის სამართლის წიგნის სავალდებულო ძალა პირობითია, ის უფრო საცნობარო მნიშვნელობისაა». XVIII საუკუნის სასამართლო პრაქტიკა, რაც სასამართლო განჩინებებშია აღბეჭდილი, სწორედ საწინააღმდეგო დასკვნის საფუძველს გვაძლევს.

2 ქართული სამართლის წიგნები და ვახტანგის კანონები

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში შესული ქართული სამართლის წიგნები — გიორგი V-ის ძეგლის დადებამ, აღბუღას სამართალი და კათალიკოსთა სამართალი ივ. სურგულაძის აზრით, თუმცა ისინი ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეს ასახავენ, მაგრამ არა ვახტანგის დროისას და ამიტომ, ამ პერიოდის სამართლის ისტორიის შესასწავლად არ გამოდგებიან. «ვახტანგის სამართლის კრებულში შეტანილი ქართული სამართლის წიგნები ვახტანგის დროის წინა პერიოდში არის შედგენილი და ამდენადვე ისინი შეუსაბამოა ვახტანგის პერიოდისათვის»¹. ეს მოსაზრება არასწორია.

როგორც ცნობილია ევროპული და რუსული სამართლის ისტორიიდან, ფეოდალიზმის ხანაში წინარე პერიოდებში შედგენილი საერთო-სახელმწიფოებრივი თუ ადგილობრივი ხასიათის კანონმდებლობა ხშირად შემდგომი საუკუნეების სამართლისა და საკანონმდებლო აე-

¹ ივ. სურგულაძე. საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, 1952, გვ. 88.

გლების მნიშვნელოვან წყაროს შეადგენდა. ასე იყო საქართველო-შიც. (

△ ბექასა და ალბუღას სამართლის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი წერდა: ამ ძეგლის მოქმედების ასპარეზი, საქართველოს ტერიტორიის თითქმის ერთ მესამედს შეადგენდა, მაგრამ «რადგან ამ დროს მესხეთსა და საქართველოს დანარჩენ ცენტრალურ ადგილებს შორის კულტურულსა და სოციალური მდგომარეობის მხრივ რაიმე თვალსაჩინო განსხვავება არ უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ამ ძეგლის ანალიზით მოპოებული სურათი ნაწილობრივ შეიძლება დანარჩენ (მთა-ადგილებს გარდა) საქართველოსთვისაც დამახასიათებლად მივიჩნიოთ»¹.

მოსაზრება, რომ ბექასა და ალბუღას სამართალი «შეუსაბამოა ვახტანგის პერიოდისათვის» არ დასტურდება ვახტანგის შემდგომი პერიოდის სასამართლო პრაქტიკითაც. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის სასამართლო განჩინებები შეიცავენ მითითებებს ბექა-ალბუღას კანონების გამოყენების შესახებ.

კახთა მეფე თეიმურაზ მეორე 1743 წლის 14 ივნისს, ეპისკოპოს-დარბაისელთ მონაწილეობით, იხილავს გიორგი გოგენიაშვილისა და ზაზა ჯანდიერიშვილის ჩხუბის საქმეს. განაჩენში ნათქვამია: რადგან გოგენიაშვილი «დაბალი კაცი არის და ამ სისხლის მიცემას ვერ შეიძლებს... ნიფხვი-თაოდენ გაშიშვლებულად ზოლოთა შვიდთა ბიჯთა ჩაათრიონ და მის კაცისა მეტრემან სამი შოლტი უნდა ამოჰკრას, საწბილო არის ხალხში. ეს ორში ერთმანეთის ნებით, რომელიც უნდა, ირჩიონ. გოგენიაშვილმა თუ ეს სასირცხო სასჯელი ირჩიოს, ჯანდიერიშვილები მიყვენენ, რადგან დაბალი კაცი არის და სისხლის მიცემა არ შეუძლია»².

ეს გამაწბილებელი სასჯელი, როგორც ცნობილია, გათვალისწინებულია ბექა მანდატურთუხუცესის სამართლის მე-13 მუხლში და კანონმდებლის სიტყვებით რომ ვთქვათ, იგი «დღი დისახიჩარი და საუკუნო სირცხვილის საქმეა». ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ბექა-ალბუღას სამართალი კახეთშიც მოქმედებს XVIII საუკუნეში.

1791 წლის 9 მაისის განჩინება ზაზა მაღალაშვილის ყმის თევდორე ბიძინაშვილის საქმეზე ადგენს: «ზურაბ ფირანს თავის სახლში მიხდომია უსამართლოდ და დამხდომს ის

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, 1928, გვ. 111-112.

² ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, 1972, გვ. 356.

მე-11 დომი მოუკლავს. საქართველოს სამართლის განწესებით დამხდომმა მომხდომი რომ მოკლას, სისხლს არ მიაცემინებენ»¹. ამ შემთხვევაში სასამართლოს მხედველობაში აქვს ბექა მანდატურთუხუცესის სამართლის მე-12 მუხლი, რომლის თანახმად «ზედა დამსხმელისა სისხლი არ არის». ეს მუხლი საფუძვლად დაედო ვახტანგის სამართლის წიგნის 50-ე და 51-ე მუხლს.

ანალოგიური ხასიათის საქმეს იხილავს 1793 წ. 15 თებერვალს მსაჯულთშეკრებულების სასამართლო, რომლის განაჩენში ბერი ფრიდონაშვილისა და გიორგი ქართველის სასისლო საქმეზე ნათქვამია: «უნდა მიმხდომის სისხლი მისცეს, რომელიც მიუხდა ამ გიორგის»². აქაც ბექას სამართლის იგივე მუხლი იგულისხმება.

1802 წლის 22 დეკემბრის განჩინებაში ნოდარ მიწობლიძის ნაშვილების მარკოზას საქმეზე დამოწმებულია აღბუღას (ბაგრატ კურაპალატის) სამართლის 159-ე მუხლი: «თუ უწიგნოდ შესულიყვნენ, შეტანილი და ჭირნახული გაჰყვესთ და შესმულ-შეკმული არა იხსენოს». ნაშვილების სამემკვიდრეო უფლების საკითხზე სასამართლო, ვახტანგის კრებულში შესულ სხვა სამართლის წიგნებთან ერთად, აღბუღას სამართლის აღნიშნულ მუხლსაც ეყრდნობა და აღგენს: «ეს სამართლების გვარი და რიგი არ ამტკიცებს ამათს მამაშვილობას, რადგანაც უკანონოდ მოქცეულან»³.

ამრიგად, ბექასა და აღბუღას კანონები მოქმედ სამართალს წარმოადგენდა მე-19 ს. დამდეგსაც.

«კათალიკოსთა სამართალი», როგორც ცნობილია, XVI საუკუნის საეკლესიო სამართლის ძეგლია. სასამართლო განჩინებებიდან ჩანს, რომ ეს კანონები XVII საუკუნეშიც გამოიყენებოდა. 1773 წლის 7 ოქტომბრის განჩინებაში დავით-გარეჯის მონასტრისა და ავალიშვილების დავისა გამო მამულის თაობაზე, ბერძნულ და ვახტანგის კანონებთან ერთად, დამოწმებულია კათალიკოსთა სამართალიც: «საქართველოესა კათალიკოზ-პატრიარხის მალაქიას და აფხაზეთის კათალიკოზის ევდემონის განწესება სჯულისა კანონისა-ებრ რიცხვი კ: ვინცა ვინ ეკლესიის მტეხელნი მართალი მრუდათ გამოიკვლიოსო, მრუდი გაამართლოსო, შეჩვენებული იყოსო. ამათივე თქმული კა სამართალი: რომელმაც მონასტრის მამული გამოახვას,

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი V, 1972, გვ. 533.

² იქვე, ტომი V, გვ. 601.

³ იქვე, ტომი VI, გვ. 324-325.

შეჩვენებული იყოს. ამ ზემო-სამართლების ძალამან დაანება წმინდას უდაბნოს»¹. აქ დამოწმებულია კათალიკოსთა სამართლის მე-20 და 21-ე მუხლები, რომელთა საფუძველზე სადავო მამული დავით-გარეჯის მონასტერს მიეკუთვნა. მასასადამე, (კათალიკოსთა სამართალიც მოქმედი სამართალი ყოფილა XVIII საუკუნეში.)

რეივე უნდა ითქვას გიორგი ბრწყინვალის «ძეგლის დადების» შესახებაც. მართალია, ამ კანონების დიდი ნაწილი მთიულეთის სინამდვილეს ასახავს. და მხოლოდ ამ კუთხის ყოფა-ცხოვრებისათვისაა დამახსიათებელი, მაგრამ ამავე დროს იგი შეიცავს მთელ რიგ მუხლებს, რომლებიც საქართველოს სხვა სამეფო-სამთავროებშიც გამოიყენებოდა (მუხ. 15, 16, 23-24, 32-40, 44-46).

ამრიგად, არ დასტურდება ივ. სურგულაძის აზრი იმის შესახებ, რომ ვახტანგის კრებულში შეტანილი ეროვნული სამართლის წიგნები არ იყო მოქმედი ვახტანგის დროს და არც ამ პერიოდის სამართლის ისტორიის შესასწავლად გამოდგება.

დადგენილია, რომ ვახტანგ VI-ის საკანონმდებლო კომისია სამართლის წიგნის შედგენისას ფართოდ იყენებდა ქართული ეროვნული სამართლის წერილობით ძეგლებს, განსაკუთრებით ბექასა და აღბუღას სამართალს. ვახტანგის სამართლის წიგნის ორიოდე მუხლის პარალელი მოიპოვება ბაგრატ კურაპალატის, გიორგი ბრწყინვალისა და კათალიკოსთა სამართალშიც. ბაგრატის სამართლის 102-ე მუხლში ნათქვამია, რომ «მეორე მეფე ეპისკოპოზი არისო». საერო და სასულიერო ხელისუფლების თანასწორობის ეს პრინციპი, რომელიც ბიზანტიური სამართლიდან მომდინარეობს, ასახულია ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 25-ე მუხლში: «მეფისა და კათალიკოზის საქმე... ორისავე სწორი არის, ამიტომ რომე ერთი კორცის ხელმწიფეა და მეორე — სულის».

ვახტანგის სამართლის 78-ე მუხლი ამბობს: თუ მამამ შვილი მოკლას ან შვილმა მამა, მაგისი სისხლი და სამართალი არ დაიწერებოდა და რჯულის კანონით უნდა გარიგდესო. ამ მუხლის წყაროა გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დადების მე-15 მუხლი.)

კათალიკოზთა სამართლის 1-ლი და მე-16 მუხლი, რომლებიც კაცის გაყიდვას და მეფის ღალატს ეხებიან, სათანადო რედაქციით შეტანილია ვახტანგის სამართლის წიგნის 97-ე და 222-ე მუხლში.

მაგრამ განსაკუთრებით დიდი გავლენა ვახტანგის სამართლის წიგნზე ბექასა და აღბუღას კანონებმა მოახდინეს. საყურადღებოა, რომ ვახტანგის სამართლის მთელი რიგი მუხლები პირდაპირ მიუთითებენ

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, 1972, გვ. 657-658.

ძველად არსებული კანონმდებლობის გამოყენებაზე. («ეს სისხლის განაჩენები რაც დაგვიწერია, ძველად დადებული დაგვიწერია, თორემ სხვისა არა დაგვირთავს რაო», ნათქვამია ვახტანგის სამართლის 34-ე მუხლში. მართლაც, თუ შევადარებთ ბექას სამართლის 1-ელ — მე-11 მუხლებს ვახტანგის სამართლის 24-ე — 33-ე მუხლებს, ნათელი გახდება, რომ სისხლის განაჩენების სისტემა ბექას სამართლიდან არის ნასესხები. ვახტანგის სამართლის 50-ე მუხლში ნათქვამია, რომ სასაფლაოზე თავდასხმის «სისხლი ძველი დგანდი და დადებული არის»-ო. კანონმდებელს აქ მხედველობაში აქვს ბექას სამართლის 25-ე მუხლი, რომელიც ანალოგიურ დანაშაულს ითვალისწინებს.

ვახტანგის სამართლის მთელი რიგი მუხლები, ზოგჯერ სიტყვა-სიტყვით, ზოგჯერ სათანადო ცვლილებებით, ბექასა და აღბუღას სამართლის შესაბამის მუხლებს იყენებს.)

ბექას სამართალი

5. კელი თუ ანუ ფეკი მოეკუეთოს, ანუ ერთობ დაუშავდეს, სისხლის მესამედი დაუურვოს.

თუ თვალი წამოაგდებინოს, სისხლის მეოთხედი დაუურვოს.

თუ კელის თითი მოეკუეთოს, კელის გერში მებუთედი დაუურვოს.

თუ ორნი მოეკუეთნეს, თუ რაზომნიცა, ამავე წესითა დაუურვონ.

8. თუ კაცმან კაცს წინა ანუ უკანა კბილი შთააგდებინოს, ერთის თითის ოდენი გერში დაუურვოს, ამად რომე წინა სახიჩარია და უკანა ჭამას დააკლებს.

12. ზედა-დამსხმელისა სისხლი და გერში არ არის.

თუ კიდეცა იგივე მოკუდეს, რომელსა დაესხა, ორკეცი სისხ-

ვახტანგის სამართალი

45. ცალი თვალი კაცის მესამედი სისხლი არის, აგრევე ცალი კელი, აგრევე, ცალი ფეკი.

მაგრამე, თუ კელი სრულ არ დაუშავდეს და ერთი თითი დაუშავდეს, მთელის კელის მებუთედი გაუჩნდების.

აგრევე, რამთენიც თითი დაუშავდეს, ყველასათვის ამა ანგარიშით გაუჩინეთ.

47. წინა თუ უკანა კბილი, რომელიც ჩააგდებინოს ვინმე, ორივე სწორე არის, ამიტომ რომე წინა სახიჩრად დარჩების და უკანა ჭამაში დააკლდების.

50. თუ მიმჯღომი ან მისი ასაბია მოიკლას თუ დაიჭრას, მისი სისხლი არ არის.

51. რაც მოკლას და ან დაქ-

ლი დაუერვოს და გერშიცა ამავე წესით იყოს.

14. თუ ზედა-დასხმასა შიგან დედაკაცსა შვილი მოსწყდეს, სრული სისხლი დაუერვოს.

16. მონაზონისა და დიაცისა, ხუცისა, თუ შუად მოსრული იყოს და ესეთი რომელი მოკუდეს, ორკეცი სისხლი დაუერვოს, რისაც გვარისა იყოს. გერშიცა ამავე წესითა.

და თუ მეომარი ყოფილიყოს, მართლითა მოწმითა გამოჩნდეს, გარდაცდეს ასრე, ვითა ძალის ყუფა.

და თუ ერისგანი იყოს და მართლად გამოჩნდეს, რომე შუა ყოფილიყოს, მისიცა ორკეცი სისხლი იყოს.

18. თუ კაცმან მისი სწორი კაცი ცოტას სამღურავისა რასათვისმე თავისა სამამულეშიგან მყოფი ნახოს. იმჯნოს და შეიპყროს, სცეს, შეკრას, შეცხნას, აბჯარი აქენდეს თუ სხვა რაცა, წარაქციოს ჭლებითა წინა, მისი მზღვარი განელოს და მიიყვანოს... სისხლის ნახევარი დაუერვოს, რასაცა გვარისა იყოს, წანაღებიცა სულ დაუკლებლაუ.

19. თუ კაცი კაცს ომით მოერიოს, გამარჯვება ეყოფის და თანა ნურას წაიტანს.

თუ თავის სახლსა მიიყვანოს და ამით არცხვინოს, სისხლის ნახევარი დაუერვოს და აბჯარი და ნაძარცი სრულად მისცეს და გერში, როგორცა აჩნდეს.

რას, ოროლი სისხლი მისცეს, რასაცა გვარის იყოს, და წანაღებიცა.

თუ მიკდომაში დედაკაცს შვილი მოსწყდა, მისთვიც მთელი სისხლი მისცეს.

58. თუ შუამავალი მოკედეს, ბერი თუ მონაზანი, ქალი თუ კაცი, მოკითხული უნდა იქნას.

თუ მართლის გამოჩენით ჩნდეს, რომე შუამავალი ყოფილიყოს და არცერთის მომკმარო არ ყოფილიყოს, სიკვდილისა და ჭრილობისაც ორკეცი სისხლი უნდა მისცეს, როგორც სისხლი სდიოდეს.

და თუ მომკმარო ყოფილა რომლისამე, ვისაც მოკმარებოდეს, მას ელაპარაკოს.

61. თუ მისი სწორი კაცი ცოტას სამღურავისათვის თავის მამულში დაახელოს, იბრიყოს, დაიპიროს, შეკრას, აბჯარი აპყროს, წინ წაიგდოს, თავისი სამძღვარი ცემით გაარონიოს, — სისხლის ნახევარი მისცეს, იარაღი და წანართმევიცა.

57. ერთი მეორეს რომ მოერიოს, თან ნულარ წაიყვანს თავის სახლში და იმითაც ნულარ შეარცხვენს.

და თუ არ დაიშალოს და წაიყვანოს, ნახევარი სისხლი გარდაუტადოს, იარაღიცა და წანაღებიც უკლებლივ მისცეს, და

რაზომიცა ყმა მასვე თანა მიეტანოს, მისიცა ნახევარი სისხლი დაუურვოს.

22. თუ ძმამან ძმა მოკლას, — ერთსახლი და გაუყოფელი იყოს, და თუ გაყოფილი იყოს, სწორი და გინა ახლოს მეყვისი, ორი კეცი სისხლი დაუურვოს, რაც გვარისა იყოს, ამად რომე საღმთოდ ბრალია და საკანონო არის ასკეცი... ებისკოპოზმა მისი წესი იცის, რაცა მართებს, მან უყოს.

23. თუ კაცმან დედა-წულმან დედა-წულისა ცოლსა უარშიო უყოს და კიდევ მოაყვინოს, გინა ნებითა, გინა უნებურად, და გამჟღავნდეს, და გინა მეყვისმან მეყვისსა, გინა უმეყვისმან ერთსახელმან, — დაუურვოს ცოლისა ქმარსა სრული სისხლი და მთავარმან და პატრონმან მისმან ნიფხვით ოდენ, შიშველი, და ყელ-საბლიანი უბანთა ზედა განჭირებული მოავლოს.

25. თუ სწორი სწორს სასაფლაოს ზედა დაესხას და საფლავთაცა მიუყოს კელი, მისი ასე იქნას: რაზომიცა მისი გარდასრული და მუნ დამარხული მას აჯსოვდეს, ასეთი რომე მისსა სახლსა შიგა საჭირისუფლო სდებოდეს მისი, ყველასაგან ორთა უთავადესთა სისხლი დაუურვოს, რაცა ალაფი წაელოს, აგრევე შეაქციოს.

საფლავსა არა კელი მიეყოს

რამდენიც იმისი ყმა დაჭრილა და აჩნია, იმისი მთელი სისხლი მისცეს და იარალიცა. და რამდენიც იმისი ყმა დაჭერილი იმას თან წაეყვანოს, იმათაც ნახევარ-ნახევარი სისხლი მოსცეს.

81. თუ ძმამ ძმა მოკლას, არც მისი სისხლისა ვიციით, ჩვენთან დიად მიიმე არის, და თქვენ იციით. მაგრამე თუ შვილი ჰყავს, სისხლი და ნახევარი გაუჩნდების. და კათალიკოზისა იმან იცის. თუ უნდა გაყრილი ძმა იყოს, თუ უნდა გაუყრელი, შვილი თუ დარჩა, აიღებს.

69. აუ დედაკაცმან მეზობელს თუ მოყუასსა თუ თავის სახლში უმაჰანკლოს და გამოჩნდეს, რასაც გვარისა იყოს ის მაჰაქალი, თავისის სისხლის ნახევარი იმ ქალის პატრონს მისცეს. თუ ამისი მიცემა არ შეეძლოს მაჰაქალს, მაშ ასრე უნდა უყონ: მაჰაქალს ყელზე საბელი უნდა მოაბან და ტიტველი, ყელსაბლიანი, ნიფხვით ოდენ, სოფელი შემოატარონ — დიდი აუგია.

50. თუ სასაფლაოზე სწორი სწორს დაესხას, დიდი თუ ცოტა, უფროსი უმცროსსა, გინა უმცროსი უფროსსა, და სასაფლაოს კელი მიუყოს, ან საყდრის კარი შეღწეწოს, ანუ კედელი მოურღვიოს, ანუ სიწმინდის იარალს კელი უხლოს და წაილოს, მისის სისხლი ძველითგან დიდად დადებული არი.

ახლა ეს გავაჩინეთ. თუ სა-

და კიდევ ოდენ მოერბოს, ერთი-სა სისხლი დაუტრვოს და ალაფიცა აგრევე . კელთა მისცეს. დიდმან ცოტასა უყოს ესე. თუ მას საქმესა შიგა სასაფლაოსა ეკლესიასა შეურაცხებით მიყოს კელი ანუ წარმართულად კარისა შელენითა, ანუ სხვაგნით სითმე შერღვევით, იგი მეცნიერთა და ქრისტეს სისხლის პატივსა მცნებულთა ვითა უყვარს, ეგვეთი პატივი დაუტრვებინონ. შეკვეთითა არ ითქმოდა.

26. თუ დიდებულისა გინა აზნაურისა ცოლსა უაშიყოს დიდებულმან, გინა აზნაურმან და გამოჩნდეს ცხადად, რათა თანა იყოს, თუ დააგდოს მისმან ქმარმან, უზღოს მოაშიყემან თორმეტი ათასი თეთრი, და თუ არ გააგდოს — ექვსი ათასი.

27. თუ წაგვაროს, — თორმეტი ათასი და თუ არა თანა ყოფილიყოს, აშიყობისათვის ოდენ ამის მეტსა არას ემართლებს, რომე თავის სამართლებლად, სჯობს, ფიცის უქნელობა თავითა და ერთითა აზნაურიშვილითა, და თუ აშიყობა კაცისაგან გამოჩნდეს, ემღუროდეს, არა საკვირველია.

29. თუ კაცმან უბრალოდ ცოლი დააგდოს, სისხლის ნახევარი მისცეს და მისი ზითევი სრულად.

30. თუ კაცმან მისგან უსაბატოვენი ცოლი დააგდოს, რასაცა გუარისა იგი კაცი იყოს, ეგვეთსა მეტი სისხლი არა მართებს.

საფლაოში მყოფი მიმხლომმან მოკლას და სასაფლაოსაც ესენი უყოს, რომელიც ზევით დაგვიწერია, მაშ, სამი სისხლი მისცეს — ერთი საფლავისათვის, ერთი სიკვდილისათვის და ერთი მივდომისათვის, და წანაღები უკლებლივ. აგრევე — ჭრილობისა. და თუ არ მოკლას რა და არც არა საფლავს კადროს, და არც არა დაჭრას, ერთ მთელი სისხლი მაინც მისცეს დედაწულთ არევისათვის.

71. თუ ერთმან მეორის ცოლს უაშიყოს და გამოჩნდეს, რომ მასთან ყოფილიყოს, და დააგდოს მისმან ქმარმან, სრული სისხლი მისცეს.

და თუ წაგვაროს, მაშინაც მთელი სისხლი მისცეს. და თუ იმ ქალთან არ ყოფილიყოს და ფიცით თავი იმართლოს, და თუ აშიყობა ვერ ფიცოს და თან კი არ ყოფილიყოს, მისთვინ მართლის ბოზობის ნახევარი სისხლი მისცეს.

72. თუ კაცმან უბრალოდ ცოლი დააგდოს, მთელი სისხლი მისცეს და თავისი ზითევი უკლებრივ მისცეს.

73. თუ კაცმან მისგან უდიდებულესის კაცის ქალი დააგდოს, რასაც გუარისა ის კაცი იყოს, იმტოლი მთელი სისხლი მისცეს, მეტი არ ეთხოვბის.

32. პირველ დიაცი მიღმა ქრმისა დაგდებასა არას ემართლება, არცა ღირსა და ნუცა იკადრებს. თუ რადმე დააგდოს და ღმერთი შერისხდეს მისითა ენაქრტილობითა, უსირცხნობითა, რომლისაც გუარისა იყოს იგი კაცი, ეგეთი სისხლი დაუურვოს მან ღიაცმან.

36. თუ ღმერთი შერისხდეს და შეაკუდეს კაცისა შვილი, კაცი, ამას შიგან სრული სისხლი და სისხლის ნახევარი უზღოს... და თუ მათის პატრონისაგან არა სცოდნია და გამოჩნდების ესე, თუ მათ კაცთა, ვითა მათი პატრონი. მამულთურთ, მას, გაუპატივებულსა, კელთა მისცემს, რაცა უნდა, უყოს.

37. თუ კაცი კაცსა სჯდომისა სიანლესა მისისა გლეხისა დაესხას, და სადა კმა მისწვდებოდესთ. ვითა ზედადასხმის წესია, დაუურვოს. ფიციცა ალაფსა ლაშქართა მართებს, და თუ ორთავე სწორედ ერბიოს, თავისათვის დაიფიცონ ალაფი.

38. თუ კაცნი, — საპატიონი გინა ქვემონი, — უმზრახნი გზად წინ შეიმთხვივნენ და ერთმან გარიდნეს გზა, იგი მეორე თუ პირს ევენების და არა იკადროს [გარიდება] და აუგიანი და გარიდებული მოკლას, ორი კეცი სისხლი დაუურვოს. და თუ არა რომელმან გარიდნეს და შემთხვევითა რომელმან მოკლას და ღმერთი გაურისხდეს, ერთი სისხლი დაუურვოს.

74. დედაკაცი ქმრის დაგდებას არა ღირსა და ნურც ჰკადრებს. და თუ ღმერთი შერისხდეს და მისის უსირცხვილობით ქნას, რასაც გუარისა იგი კაცი არის, მთელი სისხლი დედაკაცმან ქმარს მისცეს.

75. თუ აზნაურმან ანუ გლეხმან მისგან უფროსი კაცი მოკლას, ერთნახევარი სისხლი მისცეს. თუ მისის პატრონისაგან არა სცოდნოდეს, ისრე ექნას, მესისხლე კაცი თავის ნასყიდის მამულითა, რაც ერგებოდეს, და თავის კერძის საქონლით, ცოლშვილით კელში მისცეს, რაც უნდა, უყოს.

52. თუ ასეთს გლეხს დაესხას, რომე ახლოს იყოს მის ბატონის სასახლეზე, მის ბატონს — ნახევარი სისხლი და იმ გლეხისა რაც მოკუდეს და დაიჭრას, ორკეცი სისხლი და წანადებიცა მისცეს. საქონლის წაღებაზე ფიცით შეიჯერიოს.

76. თუ უმძრახი კაცი ერთმანეთს შემოეყარნენ და ერთმან გზა დაუგდოს და გარიდოს, მეორე ნულარ მისდევს. თუ მიზდიოს და ის გარიდებული მოკლას, ორკეცი სისხლი მისცეს. და თუ ეს მიმდევარი მოკუდეს, მისმან სისხლმან ჩაიაროს... რომ არ დაუგდოს და დაუშინონ, რომელიც მოკუდეს, სისხლი მისცენ.

46. თუ კაცმან კაცს ცოლი წაგუაროს, ასრე რომ დიაცი მისით ნებითა და წადილითა გაჰყვეს თანა, რასაცა გუარისა იყოს, მისითა წესითა სისხლი ორნაწილი დაუურვოს ქმარსა და, რაცა მისი სასაქონლო რა გინდა რამე წაეტანოს, იგიცა აგრევე შეაქციოს დიაცსა.

და თუ რა მისი მოტანილის მზითევისაგან, გინა სასაქონლო, გინა პირუტყუი გაეტანოს მას დიაცსა, იგი ქმარყოფილი იმას ნუ სთხოვს. და, რაცა ქმარყოფილსა დარჩეს, მას დიაცი ნუ ითხოვს, რა გინდა შვილნი უდგენენ...

თუ რამ სამამულო მზითევი იყოს, იგი მის ქალისა სამშობლოსავე მართებს; და თუ ქალსავე მისცემენ, მათ იციან.

თუ შვილნი არ დარჩომილყვნენ პირველისა ქმრისანნი სახლსა შიგა, იგი წამგურელი კაცი სისხლისა საქმესა შიგა მოსრულსა არას ემართლები, მის ქალსა სამშობლოსაგან კიდე.

47. თუ ძალად წაგუაროს დიაციისა უმეცრად და უნდომლად, ულონიოდ, ესეკალიბისა ძალთა, ლაშქართა უახლებლად ვერ უზამს ვერცა უფროსი უმეცროსსა და ვერცა უმეცროსი უფროსსა. და დაუურვოს ცოლის წაგუარისა საპატიყო სისხლისა ორნაწილი.

აგრევე დასხმულობისა წესითა დასხმულობა დაუურვოს.

84. თუ კაცმან ცოლი წაგუაროს კაცსა, ასე რომ დედაკაცი მისის ნებით გაყვეს, იმ დედაკაცის ქმარი რასაც გუარისა იყოს, მისი სისხლის ორი წილი გარდაივადოს, და რაც პირველის ქმრისა გაეტანოს ისიც უკლებრივ მისცეს.

თუ რამ თავისი მზითევი გაეტანოს, ქმარყოფილი იმას ნულარ სთხოვს. თუ რამ მზითევი პირველს ქმართან დარჩომოდეს, ის დედაკაცი ნულარ ითხოვს, რა გინდ შვილიც არ დარჩომოდეს.

აგრევე, თუ რამ სამამულე მზითევი დარჩომოდეს, მისი არის, რომ პირველს ქმართან შვილი დარჩეს; და თუ არა, სანამდინ სისხლს მისცემდენ. პირველს ქმარს ეუპიროს. რახან სისხლი მისცეს, ის მამული იმ ქალის სამშობლოსი არის, თავის დას უნდა მისცენ.

85. თუ დედაკაცი ძალად მოიტაცოს და წაიყვანოს, ეს გამოჩენილი შეიქნება, ულაშქროდ ვერ წაიყვანს, ვერც დიდი და ვერც ცოტა. მაშ, ლაშქრით თავს დასხმა იქნების. იმისი ასრე იქნას: იმ ქმარყოფილს წამყვანმან ორი სისხლი მისცეს, მიკდომისა და ძალად წართმევისათვის, ერთი მთელი სისხლი მისცეს, რომ შეიქნების ყველაყა ერთი მთელი სისხლი, კიდევ მთელის სისხლის.

რაცა მოწამითა კაცითა მის დღის წანალები დაიფიცოს ცოლწაგურილმან კაცმან, იგიცა გარევე შეაქციონ.

ღიაცისა ზითევისაგან თუ რა ვაეღ ნოს, ანუ რაცა დარჩომოდეს, აგრევე ქნას, ვითა ზემო სწერია.

50. თუ ცოლმან ქმარსა გაუპირდეს, დედაკაცსა, ანუ დედაკაცისა ქმარს შესჩივლოს, ვითა, ესე ჩემი ქმარი შენსა ცოლთანა არისო, და მის ღიაცისა ქმარმან გაიგონოს, და ამა ყბედისა და ჭეელისა ქმრისა ამისსა მოწამენი ჰყვენ, თუ ვაეყაროს, ბოზობისა ოდნად გარდაცდეს მისი საქმე და სისხლი; არცა მის ყბედისა ღიაცისა მეყუისნი სისხლისა თხოვასა ემართლებიან.

და თუ ოდესმე ეთქუას და მას უკანის კიდევ ინდომოდეს, და არა შეეცსენოს და დაემონოს-ვე, ხანი გამოსრულიყოს, უკანისდა მის ყბედობისა მოწყენილმან მოიგონოსლა, უქამოლა არის — ვინ არ იცოდა, რომე არშივი არ ეგებოდა, მის ყბედისა მიწეზი ნუა.

52. თუ ყანასა შიგან, გინა ვენაკსა, ბოსტანსა, რასა გინდა სავანოსა შიგან პირუტყვი და ამწყედლის კაცმან და, ნაწყენმან, კიდევ მოკლას, თუ პირუტყვისა პატრონი იახლოს და განგებითა ეყოს, მტერობით იქმნების, ნუცა ნაწყენსა მიერჩის და ნუცა სიკუდილსა იგი მას.

და თუ უმეტრად შესრული

ორი წილი. წანალებისა ასრე იქნას: წამლებმა, რაც დაიფიცოს, ამის მეტი არ წამილიაო. ისრევე შემოაქციოს. მზითევი, რაც თან გაჰყოლოდეს, ან იქ დარჩომოდეს, როგორც დავვიწერია, ისრე ქნან.

87. დედაკაცმან სხვას დედაკაცს თავის ქმართან წასძახოს, რომე ჩემი ქმარი შენთან არისო, და იმ დედაკაცის ქმარს გააგონოს, და იმ კაცმან ამ სიტყვისათვის თავისი ცოლი გაუშვას მაშინვე, ბოზობისოდენი სისხლი წამძახებლის ქმარმა მისცეს. და თუ მაშინ არ გაუშვას, ცუდის დედაკაცის ნათქუამს სიტყუას არას გამოეკიდოს და თავის ქმარმან შეუხედოს; და მერმე მას უკან კარგა ხანი გამოვიდეს და მაშინდელი წამძახილი ქმარმან ცოლს დააყვედროს და აღარ ინდომოს, უდროოს დროს გაშვება იქნება. კაცი ტყუის და ველარ გაუშვებს.

188. ნაშრომისა და რასაც ფერის პირუტყვისაგან წანაყედისა ასრე იქნას; თუ უპატრონოდ ისრე რჩომა ნაშრომში შევიდეს, ერთხელ პატრონს მოგუაროს. უყურე, ნუ წამიყდენინებო. თუ არ უყუროს და კიდევ დაახელოს შიგა, მოკლას, ვერას შეუა. და თუ არ მოკლას, შუაკაცთ კითხ-

მოკლას. ნაწყენი უზღოს შუათა დახედვითა. და პირუტყვისა მომკვლელმან ზღოს ასე, რომე, თუ ჯორცი პირუტყვისა პატრონმან წაიღოს, ნახევარი უზღოს; და თუ მომკვლელსა მისცენ, ერთობილი უზღოს, როგორცა მეზობელთა დაათასონ. და თუ უკამსი იყოს, არად შემოიღებინ.

65. თუ... წაჯდომილი იცნას კაცმან. თუ ესე ფიცოს მან სხვამან კაცმან, რომე იგი ქურდად არა ყოფილიყოს, თავის მეტს არას ემართლებინ.

აღბუღას სამართალი

67. თუ კაცსა კაცისა საქმითა წაელოს ვისგანმე რამე და წაუტღეს ანუ სოფელსა უწყინოს ვინ. თათარმან ანუ ქართველმან, — წაყვეს მას წამლებსა, დამხუთავსა კაცსა, და მან გასცეს პასუხი და მოაცემინოს დაუკლებლად კელთა. ანუ კიდე არა წაყვეს, ანუ მოაცემინოს და რამე აკლდეს, მან კაცმან უზღოს დაუკლებლად.

80. თუ კაცისასა მიმავალი

ვით წანაჯედის პასუხი გასცეს. და თუ პატრონიც გვერდსა უდგეს და ისრე წაუტღინა, მაშინ განაღმც რომ უფროსი პასუხი უნდა მისცეს.

იქნების, რომ პატრონი გვერთ არ უდგეს და შემამულე რჩომას პატრონს ედავებოდეს, განზრახ შემოლაღეო და ქიშპობით წამიკვდინეო და გვერთ აღარ მოუდგეო. მაშინ ჯერი უყოს, რომ მისი ნება არ ყოფილიყოს, და საფათერაკოს წესი და წანაჯედის პასუხი მისცეს, ამიტომ რომე იმთონი რჩომა უკაცოდ რატომ გაუშეა.

156. ...ამ შენის საქონლისა არც მე ვიყო ქურდი და ველარც იმას ვიცნობდე, ვისგანც მამცემია, აღარც კელი მიწვდებოდეს. თუ ასრე შეფიცოს, თავისი თავნი გამოართვას, სხვას ნულარას მიერჩის.

ვახტანგის სამართალი

174. თუ შორეულმან ასეთი კაცი იხუთოს, რომე მისის თემისა იყოს, იცნობდეს და საქმე მიუწვდებოდეს, მართებულია და სხვის კაცისა კი არა მართებს. რა იმ რიგის კაცის თავზე დაიხუთონ, მას კაცს სთხოონ პასუხი, ვისაც თავზე დახუთვილა. და ის კაცი ამას ემართლებინ: წაჰყვეს მას მისსა მოდავესა თანა და აუშვას; და თუ რამე დაჰკარგოდეს, უკლებლივ უზღოს, და იმ მოდავესთან თავი გამოიმართლოს.

თუ ამას ამბობდეს, ჩემთან იმ

ანუ ვისგანმე გაგზავნილი კაცი დაიხუთოს კაცმან, უმტერო კაცი, — კაცსა არას ემართლების. და რაცა წყენა და ნაცვალი მისი, და საკლისი მოიგონოს, ყველას ემართლების; და მის კაცის წანალებისა დაურვებას ემართლების დაუკლებლად.

79. თუ კაცმან კაცი დაიქირავოს რა გინდა რა საქმისათვის, მისითა გულითა ექირაოს და მას შიგან მოკუდეს, არავინ რას ემართლების ქირისაგან მეტსა.

81. დიაცსა თუ ღმერთი შერისხდეს დაქერიდეს და შვილი არა ედგას, მისი ზითევი თანა გაყუეს დაუკლებლად...

სადა გინდა იყოს, ანუ ქმარი შეირთოს, ანუ თავისწინა სადმე იყოს.

86. თუ კაცმან ნაპარევი რამე დასწამოს კაცსა, დასტური არა იცოდეს, ავსა და უწესოს იქს და ანუ სურის. მაგრა თავის სამართლებლად თუ შეფიცოს, არა საკვირველია და თავი იმართლოს. მაგრა თუ არც ფიცი დაუჯეროს და არცა მოწამესა უყუროს, გასაჯოს და წამოუღოს, და უბანთა ზედა გააქიქოს, და მერმე სხვაგან გამოჩნდეს იგი წარკდომილი, მას კაცსა იგი წაღებული მისცეს, და რაცა დაეწამოს, ეგზომი ერთი სხვა თავისი მისცეს, ამაღ რომე უდასტუროდ დასწამა და უბრალო გააწბილა.

87. თუ კაცმან კაცსა ამანათი შეევედროს, რა გინდა რა ფერი, და მისმან მოსაქმემან კაცმან კი-

კაცს კელი არა აქუსო, ეგ არ იქნების, უმისკაცისოდ ვერ გამართლებება, იმ დამხუთავთან უნდა მიჰყვეს. თუ არ წაყვების. მამ, წანართმევი ყველა უნდა უხლოს, და თუ დაქერილი არის ვინმე, იმის აშვებისაც უნდა გაუროგოს.

210. თუ კაცმან კაცი ინათხოვროს და თუ მოკუდეს, ვერას შეუა. თუ არა და მიზეზი არა არის რა, უნდა მისცეს თავისი პატრონსა მისსა, როსაც სთხოვოს.

231 ...დედაკაცი დარჩეს უშვილოდ, თუ სახლში დაღებების, რადგან ქმარი და შვილი იქ მოკლოდია, ისრევ თავისი პატივით იყოს. თუ გამოვა, ან სამშობლოს მივა, ან მოლოზნად შედგება, სახლიდამ საკაცოს საქონელს ვერ წაიღებს.

159. კაცმან რომ კაცს ქუროლობა თუ სხვა რა გინდა რა შესწამოს, სტანჯოს, ბევრი რამ უპატიური შეჰკადროს, დააფიცოს. მერმე ის საქმე სხვაგან გამოჩნდეს და დამფიცებულმან თუ რამ იქილამ გამოიტანოს, ნახევარი იმისია, ვინც იფიცავს, და გარჯის საუპატროც უნდა მოსცეს დაფიცებულსა. იქილამ კიდევ ვერა გამოიტანოს რა, გარჯის საუპატრო მაშინც უნდა მოსცეს, ბჭეთაგან გასინჯვით, როგორც კამდეს.

207². კაცს, რომ კაცის რა გინდა რა საქონელი ებაროს, ვისაც აბარია, იმას რომ თავისი ბატონი

დე წაუღოს, საქონლისა პატრონი წამლებს არა ემართლების თხოვას, მას სთხოვოს, ვისდა შეუფედრებია, — ანუ მისგან უშოვნოს, ანუ უზღოს დაუკლებლად.

89. თუ კაცმან კაცსა პაემანი-თა საკედარი რამე მიყიდოს, პაემანსა შიგნით ზნე რამე გამო-აჩნდეს, მოშლას ემართლების უცილებლად, უსამშლელოდ. თუ გარეთ მოეშალოს, ათის თავი მისია, სამშლელოდ მისცეს... ეს ბჭობა, პაემანსა გარეთ ერთი პაემნის ოდენი გამოსრულიყოს, მანამდი მოიკმარების, მას გარეთ ნულარ მიერჩის.

91. თუ ომსა შიგან კელთა დარჩენილსა კაცსა და მისსა აბჯარსა ზედა იცილებოდნენ, რასაცა აბჯარსა ზედა რომლისა ნაკრავი აჩნდეს, და ანუ ცხენსა, მას მართებს. ასრე რომე იგი დარჩომილი კაციცა გაიკითხონ ფიცითა: მანცა როგორცა უმოწმოს; სხვა იყოს, — მეორესა კაცსა მართებს უცილოდ.

¶ ამრიგად, ქართული ეროვნული სამართლის წიგნები, განსაკუთრებით ბექას და აღბუღას კანონები, შეადგენენ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ერთ-ერთ ძირითად წყაროს. აქედან ცხადია, რომ ბექასა და აღბუღას კანონები მოქმედი სამართალი იყო შუა საუკუნეების განმავლობაში. XVIII საუკუნის დასაწყისში ვახტანგ ბატონიშვილმა

გაუწყრეს და აიკლოს და ის მიბარებული საქონელიც თან გაატანონ, იმისი ასრე იქნას: თუ დასთმოს იმ კაცმა მოყვრობით და მეზობლობით... კარგია, და არას ემართლების.

166. თუ პირუტყუი, აქლემი, ცხენი, ჯორი, ულაყი და რაც რჩომა პირობით მიყიდა და ეს პირობა დაუდვა: «ამ ჩემს მოსყიდულს საქონელს, არც დაშაგებულობით და არც სნეულობით არა სჭირს რა, და თუ გამოაჩნდეს, შენი ფასი წაიღე და ჩემი პირუტყუი მამგვარე». როდესაც იმ კაცმან შეამჩნიოს რამე და მოგვაროს, უნდა მიმსყიდველმან პირობა გაუთაოს. და თუ არადა, პირობა არა ყოფილა რა, ერთმანეთის მოწონებით უვაჭრიათ თუ გაუცვლიათ, მოკუდების თუ ავი რამ გამოჩნდების, რა საბელზე გარდააბიჯებინებენ, აღარ შეიშლის.

254. ომში კაცის დარჩენისათვის. თუ არა და იარაღი ჰქარა რამე და გაუარა, არა ინალვლა რა, ვისაც დარჩეს, იმისი იყოს. თუ მოწამე ყავს, რომ იმ კაცზე ამის იარაღი მოხვდა რამ დამნარჩუნებელს უწინ, ერთი, რომელიც უკეთესი იარაღი ქონდეს, მოწმობის გულისათვის მისცეს.

ეს კანონები საფუძვლად დაუდო თავის სამართლის წიგნს, რომელიც ქართული ეროვნული სამართლის ყველაზე სრულყოფილი ძეგლი და მართლმსაჯულების ძირითადი სახელმძღვანელო წიგნი იყო გვიან-ფეოდალურ საქართველოში. ✓

3. უცხო სამართლის წიგნები და ვახტანგის კანონები

ახლა განვიხილოთ საკითხი ვახტანგის კრებულში შეტანილი უცხოური საკანონმდებლო ძეგლების მოქმედების შესახებ საქართველოში. 7

(აკად. ივ. ჯავახიშვილი,) არჩევს რა გიორგი ბრწყინვალის «ძეგლის დადების» 46-ე მუხლს, აღნიშნავს, რომ «მეზობელ ერთა სამართლის ძეგლები დედნად, თუ ნათარგმნი ამ დროსაც საქართველოში უნდა ჰქონოდათ და ქართული სამართლის წიგნების შედგენის დროს მათი ცხოვებისათვისაც ანგარიში გაუწევიათ»¹. ამავე ნაშრომის სხვა ადგილას სახელოვანი მეცნიერი წერს: «ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებთან ერთად უცხო ქვეყნის ამგვარივე ძეგლების, მაგ., ებრაელთა სამართლის წიგნების, ერთ ხელნაწერში ერთნაირი კრებულის მსგავსად მოთავსება ვახტანგ VI უწინარესაც სცოდნიათ... მაგრამ ამ [ძეგლების ქართული თარგმანის არსებობა ვახტანგ VI, როგორც ეტყობა არ სცოდნია. ამით უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ვახტანგ მეფეს ბერძნული და სომხური სამართლის წიგნები ხელახლად გადმოუქართულებია. ამნაირი ძეგლების ძველი ქართული თარგმანი უექვევლია წინათაც იქნებოდა, მხოლოდ XVIII ს. ალბათ ან დაკარგული იყო, ან სრულებით მივიწყებული».²

პროფ. ივ. სურგულაძის აზრით, ვახტანგის კანონთა კრებულში შეტანილი უცხოეთის სამართლის წიგნები არ იყო მოქმედი ვახტანგის დროს, მათ კანონის ძალა არა ჰქონდათ და ისინი მხოლოდ შესაღარებელ მასალას წარმოადგენდა.

(ვახტანგის კრებულში შეტანილი უცხო სამართლის ძეგლები რომ მოქმედ სამართლად ითვლებოდა საქართველოში, ეს კარგად ჩანს «საქართველოს ძველთაგან და ჩვეულებითად ქართველ მეფეთა დროთა შემოღებულნი სჯულნი»-დან, ე. ი. ქ ა რ თ უ ლ ი ჩ ვ ე უ ლ ე ბ ი თ ი ს ა მ ა რ თ ლ ი ს კ რ ე ბ უ ლ ი დ ა ნ, რომელიც შედგენილი იყო XIX საუკუნის დამდეგს.

ჩ ვ ე უ ლ ე ბ ი თ ი ს ჯ უ ლ ი ს ზოგიერთ მუხლს დართული აქვს შენიშვნები, რომლებიც ადასტურებენ ვახტანგის კრებულში შეტანილი უცხო სამართლის წიგნების მოქმედებას. 7

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, ვვ. 104.

² იქვე, გვ. 119—120.

ს ქ უ ლ ი ს პირველი მუხლი გადმოგვეცემს ყმისა და მამულის გაყიდვის წესებს, რომლებიც შემოღებული და დამკვიდრებული იყო ფეოდალურ საქართველოში. მუხლის განმარტებაში ნათქვამია: «მეფის ვახტანგის კანონის მეორეს წიგნის იჯ მუხლი ამ ჩვეულებისამებრ მოხმარებულ არს». ვახტანგ მეფის კანონად აქ იგულისხმება ვახტანგის კრებული, ხოლო მეორე წიგნად — ბერძნული სამართალი. შამრიად, ბერძნული სამართლის მე-13 მუხლი, რომელიც ვალში მამულის გაყიდვის წესებს ეხება, მოქმედ კანონად ითვლებოდა საქართველოში.

ჩვეულებითი ს ქ უ ლ ი ს მე-7 მუხლი გირაოდ აღებული ვალის წესებს ითვალისწინებს. ამ მუხლის შენიშვნაში ნათქვამია: «მეფის ვახტანგის კანონის ბერძნული მეორეს წიგნის რამუხლი ამ ჩვეულებისამებრ იხმარებოდა». მაშასადამე, ვახტანგის კანონთა კრებულის მეორე წიგნის ანუ ბერძნული სამართლის 101-ე მუხლი, რომელიც გირავნობის უფლებას ეხება, მოქმედ კანონად ითვლებოდა საქართველოში.

ჩვეულებითი ს ქ უ ლ ი ს მე-60 მუხლში გათვალისწინებულია მოსამართლეთა მიერ საქმის გარჩევის, გადაწყვეტილების გამოტანისა და გასაჩივრების წესი. აღნიშნული მუხლის შენიშვნაში მითითებულია: «მეფის ვახტანგის კანონის ...მეორე წიგნის ბერძნული რღვ... მუხლი ამ ჩვეულებისამებრ მოხმარებულ არს და ბერძნული მეორის წიგნის რღვ და რღვ მუხლი სრულს ძალაზედ მაშინ მოიყვანებოდა, ოდესაც ბჭენი ჭეშმარიტობით განსჯიდნენ». მაშასადამე, ბერძნული სამართლის 136-ე, 137-ე და 138-ე მუხლით გათვალისწინებული ბჭეთა სამართალწარმოების წესები მოქმედ ნორმებად ითვლებოდნენ ქართულ სასამართლო წარმოებაში.

ჩვეულებითი ს ქ უ ლ ი ს ზემოთ დამოწმებული მუხლები სრულიად უდავოდ ადასტურებენ იმას, რომ ვახტანგის კრებულში შეტანილი ბერძნული და სომხური სამართლის მუხლების გარკვეული ნაწილი წარმოადგენდა მოქმედ სამართალს, რომელსაც სავალდებულო ძალა) ჰქონდა განსაზღვრულ იურიდიულ ურთიერთობათა მოწესრიგების დარგში.

კრებულში შესული უცხოური კანონები რომ მოქმედ სამართალს წარმოადგენდა საქართველოში, ეს დასტურდება აგრეთვე სასამართლო განჩინებებში დაცული ცნობებითაც.

მართალია, ეს განჩინებები XVIII საუკუნის მეორე ნახევარს მიეკუთვნება, მაგრამ უდავოდ მათში ასახულია ადრინდელი სასამართლო

ბრაქტიკა. მდივანბეგთა 1768 წლის 8 იანვრის განჩინებაში იესე მდივანისა და კევეზერელის დავის გამო მამულის ნასყიდობის თაობაზე ნათქვამია: «ამათი საჩივარი ჩვენ, მოსამართლეებმა, მოვისმინეთ. ბერძული სამართალი ასე უჩენდა: უსაკოს ყმაწვილისაგან გასყიდვა არ იქნება, როცა მისი ძმა თუ შვილი ინებებს, დაიხსნისო... ამ სამართლებით ეს ნასყიდობა მრუდი ნასყიდობა არის, უნდა ისევ იესე მდივანმა დაიხსნას, რადგან არც ნება ჰქონია გასყიდვისა და არც დაუბეჭდავს»¹. >

1773 წლის 7 ოქტომბრის განჩინებაში დავით-გარეჯის მონასტრის არქიმანდრიტის გერმანესა და ავალიშვილების დავისა გამო ჩობახურის მამულის თაობაზე დადგენილია: «ბერძული სამართალი სკვ მეფისა იუსტიხიანესი: ძალად მონასტრის მამულს ნურავინ დაიჭერსო; და უკეთუ დაიჭიროს ვინმე და ააშენოს ვინმე რამე, აშენებული მამული მონასტერს დაარჩესო... ამ ზემო სამართლების ძალამან დაანება წმინდას უდაბნოს»².

(1782 წლის 20 მაისის მდივანბეგთა განჩინებაში ოქრომქედლიშვილის ქვრივ-ობოლისა და აბიათარის საქმისა გამო ცრუმოწმეობის თაობაზე ნათქვამია: «ამისთანა მოწმისთვის ბერძული სამართალი ასე ბრძანებს: ექსორია იქმნასო, თუ ღარიბი იყოს, ენა მოეჭრასო»³. >

ბერძნული სამართლის მოქმედება დამოწმებულია 1783 წლის 1 აპრილის მდივანბეგთა განჩინებით ზაქარია ციციშვილისა და სარდალ ქალაქის მოურავის დავით ციციშვილის დავის გამო მძოვრეთის ციხის თაობაზე: «ბერძული სამართალი (მუხ. 47) ასე განაჩენს: «თუ ვინმე წაართოს რაც რამ ფერი ვენახი, წისკვილი, თუ რამ სხვა, მოსამართლემ გამოართოს, თავის პატრონს შისცეს და ერთი ამდენი სხვა ფასიც გამოართოს და ისიც მისცესო. ამის მიხედვით მძოვრეთის ციხე ნოდარიანთი ყოფილა, დარჩა ისევ ციხე ერთობით ნოდარიანთ და ერთი იმდენი ამ ციხის შესწორებული ზაქარიამ დავით მოურავს, პაატას და ნიკოლოზს უნდა მისცეს»⁴.

ქვათახევის არქიმანდრიტის ანტონისა და თაყობაშვილების დავის გამო ყმა-მამულის თაობაზე, მდივანბეგთა სამართლო 1790 წლის 2 აპრილის განჩინებით აღგენს: «რაც ეკლესიის

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, 1972, გვ. 552.

² იქვე, ტ. IV, გვ. 657—658.

³ იქვე, ტ. V, 1974, გვ. 179.

⁴ იქვე, ტ. V, გვ. 212.

ყმა და მამული ამ თაყინათ სკერიათ უსაბუთოთ, ქურდობით და მძლავრობით, სამართლისაებრ ერთიორად უნდა გამოერთოსთ თაყინათ და ეკლესიას დანებდეს; რომლისთვისაც რომ სამართალი ბერძული ორმოცსა და შვიდს რიცხვში ასე სწერს: რომელმაც წაართოს ვისმე ვენახი, სახლის ადგილი, ანუ ბოსტანი ანუ სხვა რამ ამისთანა ერთი ორად მისცეს პატრონაო»¹.

ბერძნული სამართლის დამოწმებას ვხვდებით მდივანბეგთა 1793 წ. 28 მარტის განჩინებაშიც ჯავახიშვილებისა და სახლთუხუცეს მალალაშვილის დავის გამო ყმა-მამულის თაობაზე. «სამართლის წიგნის, რომელსაც რომ ასე სწერს ბერძული სამართალი (მუხ. 101): თუ გირაო ეჭიროს ერთს მეორისაო, თუ დიდ ხანს გაეველოს, თეთრის პატრონი მოვიდეს მოსამართლესთანო, თეთრის თხოვნა დაუწყოს; თუ თეთრი არ მისცეს ის გირაოები დაიყიდოს და ვალში მიეცესო... ამ სამართლის წიგნის ძალით უნდა დაახსნეინოს კაცი და მამული»².

1799 წლის 4 ივნისის განჩინებით ბეჟან და დავით ყორჩიბაშის შვილების დავის გამო გაყრის თაობაზე მდივანბეგთა სასამართლო ადგენს ბერძული «სამართლის წიგნში სუე სწერს: კვეთებულს (სულელს) ვისმე ნათესავებმა რომ არ მოუარონ და სხვამ უცხოებმა მოუარონ, მაშინ იმის წილს ყმასა და მამულს შემნახავნი დაეპატრონებიანო»³.

ღდაბლოს, დავიმოწმებთ მედიატორეთა 1819 წლის 18 ივნისის განჩინებას შანშე ერისთავისა და უთრუთ გიოგაშვილის დავის გამო იკორთის მონასტრის ყმების თაობაზე, რომელშიც ნათქვამია: მეფის ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის ბერძული სამართლის მეხუთე მუხლის ძალით «რომელიც უთრუთს უჭირავს ჩალაურნი და ბერიკაშვილებს უწოდებენ, იგინი დარჩნენ იკორთის წმიდის მთავარანგელოზის მონასტერს ყმად. დღეის შემდგომ ამაზედ დავა აღარა შეუძლია რა»⁴.

ამრიგად, აქ დამოწმებული განჩინებებიდან ცხადად ჩანს, რომ ვახტანგის კრებულში შესული «სამართალი ბერძული» მე-19 საუკუნის დამდეგსაც მოქმედ კანონებს წარმოადგენდა.

იგივე უნდა ითქვას კრებულში შესულ სირიულ-რომაული სამართლის შესახებაც.) დავიმოწმებთ ორიოდვე განჩინებას, რო-

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გვ. 492.

² იქვე, ტ. V, გვ. 604—605.

³ იქვე, ტ. VI, 1977, გვ. 123—124.

⁴ იქვე, ტ. VI, გვ. 483.

მღვდლები ამ კანონთა მუხლებს ემყარებიან. იმის გამო, რომ კანონების ქართული თარგმანის ტექსტი (მუხ. 1-150) ვახტანგის კრებულში სომხურად სამართლის პირველ ნაწილად, ხოლო მხითარ გოშის სამართალი, ვითარცა «წიგნი მეორე სომხის სამართლისა» მეორე ნაწილად (მუხ. 151-431) არის შეტანილი, სასამართლო განჩინებებში მას «სომხური სამართლის» სახელწოდებით იმოწმებენ.

(1783 წლის 14 ოქტომბრის მსაჯულთა განჩინებაში სულხან და სოლომონ მდივების დავის გამო მამულის ნასყიდობის თაობაზე აღნიშნულია: «სომხური სამართალი ასე ამბობს: ფასი რომ გარდასწყვიტონ და ვერ მისცენ, ფასი თუ გარდაწყვეტილია. არ შეუძლიან გასყიდვა სხვაზე, სანამდინ ვისაც უწინ აძლედა, იმისგან დასტური და წიგნი სახელდობით არ აიღოს.» ამის გაშინჯულობით, რადგან სულხანს ფასი გარდაწყვეტილი აქვს, პატარკაცისაგან წიგნი დაბეჭდილი მიცემული სულხანს კელში უჭირავს, ეს აღარ მოიძღვებოდა... დარჩა სულხანს ეს ნასყიდობა»¹.

დამოწმებული ტექსტი სირიულ-რომაული სამართლის მე-14 მუხლს წარმოადგენს.

მდივანბეგთა 1802 წლის 22 დეკემბრის განჩინებაში ნოდარ მიწობლისა და მარკოზას დავის გამო შეილობილობის თაობაზე დამოწმებულია სირიულ-რომაული სამართლის მე-100, 102-ე და 126-ე მუხლები და მითითებულია, რომ «ეს სამართლების გვარი და რიგი არ ამტკიცებს ამათს მამაშვილობას»².

(განჩინებებში მოხსენებული «სომხური სამართალი» არის იგივე სირიულ-რომაული სამართალი, რომლის ნორმებიც, საჭიროების შემთხვევაში, გამოყენებული იყო ქართულ სასამართლო პრაქტიკაში.)
რაც შეეხება საკუთრივ «სომხურ სამართალს» ანუ მხითარ გოშის სამართლის წიგნს, სასამართლო განჩინებებში ამ კანონთა მუხლების დამოწმება თითქმის არ გვხვდება. და ეს გასაგებიცაა, რადგან ამ კანონებით, როგორც დავით ბატონიშვილი ამბობს, ვაჭარ-მოქალაქეთა სავაჭრო და სხვა ურთიერთობანი წესრიგდებოდა³.

ჩვენთვის ცნობილია ერთადერთი განჩინება, რომელშიც დამოწმებულია მხითარ გოშის სამართალი. 1768 წლის 8 იანვრის განჩინებაში იესე მდივნისა და კვეზერელის დავის გამო მამულის ნასყიდობის თაობაზე ნათქვამია, «ქართული და სომხური სამართალი

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, 1974, გვ. 235.

² იქვე, ტ. VI, 1977, გვ. 324—325.

³ იქვე, ტ. I, 1963, გვ. 652—653.

ასე უჩინდა: ბატონისა და სახლისკაცის შეუკითხავად და დაუბეჭდავად მამული არ გაიყიდებო; თუ გაიყიდა, როცა წაედავებიან — დაიხსნიანო. ამ სამართლებით ეს ნასყიდობა მრული ნასყიდობა არის, ისევე იესე მდივანმა დაიხსნას, რადგან არც ნება ჰქონია გასყიდვისა და არც დაუბეჭდავს¹. სასამართლოს მხედველობაში აქვს მხითარ გოშის სამართლის 367-ე მუხლი, რომელიც მამულის გაყიდვის შემთხვევაში ოჯახის წევრთა თანხმობას ითვალისწინებს. ამ ერთადერთ შემთხვევაშიც კი სასამართლო მხითარ გოშის სამართლის წიგნის აღნიშნულ მუხლზე მიუთითებს როგორც ვახტანგის სამართლის 161-ე და 167-ე მუხლებთან შესადარებელ მასალას. ხოლო საქმე წყდება ვახტანგის «სამართლის წიგნის ძალით».

(ცნობა სომხური კანონების გამოყენების შესახებ დაცულია აგრეთვე საქართველოს ჩვეულებითი სჯულში, რომლის მე-10 მუხლი ვალში დაგირავებული მამულით სარგებლობის წესს ეხება. ამ მუხლის შენიშვნაში ნათქვამია: „მეფის ვახტანგის კანონის სომხურის მესამეს წიგნის სლგ მუხლი ამ ჩვეულებასამებრ მოხმარებულ არს». ვახტანგ მეფის კანონთა კრებულის მესამე წიგნი არის მხითარ გოშის სამართალი, რომლის 233-ე მუხლით გათვალისწინებული გირავნობის წესი მოქმედი სამართალი ყოფილა ჩვენში. მართლაც, ქართული სამართლის წიგნებში გირავნობის შესახებ მეტად მცირე მასალა შობოვება. ამიტომ სასამართლო პრაქტიკაში გამოყენებულია როგორც ბერძნული (მუხ. 101), ისე სომხური სამართალიც (მუხ. 233).

რაც შეეხება (საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნს, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მისი შედგენის დროს კანონმდებელს სათანადო რედაქციით გამოუყენებია მხითარ გოშის სამართლის წიგნის რამდენიმე მუხლი (208, 215, 225, 228, 232), რომელთა პირველწყაროა ბიბლია («გამოსლვათა»). ამრიგად, ბიბლიური სამართლის ნორმებთან ვახტანგის კანონებში გამოყენებულია სომხური სამართლის განვრცობილი რედაქციით.) გარდა ამისა, აღსანიშნავია კიდევ მხითარ გოშის სამართლის ზოგიერთი მუხლი (152, 161, 165, 173, 175, 177, 234, 382), რომელთაც მეტ-ნაკლებად ემსგავსება ვახტანგის სამართლის წიგნის შესაბამისი მუხლები (იხ. აქვე, გვ. 73—76).

კრებულში შეტანილი უცხო სამართლის წიგნების მოქმედებას ადასტურებს კრებულის ზანდუკიც, რომელიც შედგენილია კრებულის ყველა ძეგლის მუხლების გათვალისწინებით.) საძიებელი დალაგებულია საკითხების მიხედვით, გარკვეული თანმიმდევრობით. საძიებლის თითოეულ პუნქტს სათანადო სვეტში მითითებული აქვს

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, 1970, გვ. 552.

კრებულის ეროვნული და უცხო სამართლის წიგნების შესაბამისი მუხლები, მაგრამ (მთელ რიგ შემთხვევებში, როცა ამა თუ იმ კაზუსის შესაბამისი ნორმა ეროვნული სამართლის წიგნებში არ მოიპოვება, მითითებულია მხოლოდ უცხო კანონთა სათანადო მუხლები,) რომელთა მიხედვით მოსამართლეებს ესა თუ ის კონკრეტული სასამართლო საქმე უნდა გაერჩიათ და გადაეწყვიტათ. ეს გარემოება - სრულად უდავოდ სდის იმ ფაქტს, რომ ქართული სამართლის წიგნებში არსებული ხარვეზის შემთხვევაში კრებულის უცხო სამართლის წიგნების შესაბამისი მუხლები მოქმედი სამართლის ნორმებს წარმოადგენდნენ.

ამრიგად, ვახტანგის კრებულის ზანდუკი ანუ საძიებელი საფუძველს გვაქვს დავასკვნათ, რომ კრებულში შეტანილ კანონებს მეტწილად გამოყენება ჰქონდა სასამართლო წარმოებაში. მაგრამ იმ შემთხვევაში, როცა ამა თუ იმ სასამართლო კაზუსის შესაბამისი მუხლი ან ნორმა მოცემულია როგორც ეროვნული, ისე უცხო სამართლის წიგნებში. მოსამართლე საქმის გადაწყვეტისას უპირატესობას აძლევს საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნს. ხოლო როცა ეროვნული კანონმდებლობის ძეგლებში, პირველ რიგში ვახტანგის სამართლის წიგნში, ასეთი ნორმა გთვალისწინებული არ არის. მოსამართლე ხელმძღვანელობს კრებულში შეტანილი უცხო კანონმდებლობის ნორმებით.

(ვახტანგის კრებულის უცხო კანონების მოქმედებას საქართველოში ადასტურებს დავით ბატონიშვილიც, რომელმაც თავისი მამის, საქართველოს უკანასკნელი მეფის გიორგი XII დავალებით შეადგინა საკმაოდ ვრცელი და შევსებული სამართლის წიგნი.) დავით ბატონიშვილი ქართული სამართლის ისტორიის საუკეთესო მკვლევარია. ამიტომ მის ცნობებს მეტად სარწმუნო და პირველხარისხოვანი წყაროს მნიშვნელობა აქვს.

დავიბრუნდეთ დავით ბატონიშვილის ორ ხელნაწერ თხზულებას: «საქართველოს ისტორიასა» და მოხსენებით ბარათს «ქართული კანონების შესახებ». პირველი დაცულია სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთის ხალხთა ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების არქივში, ხოლო მეორე ლენინგრადის ცენტრალურ სახელმწიფო ისტორიულ არქივში.

ნაშრომში «საქართველოს ისტორია» დავით ბატონიშვილი წერს:

«§ 26. Правление Грузии основано было на законах Моисеевых и греческих,» и на учреждениях Грузинскими царями введенных. Но уголовные преступления судимы были особенно по Греческим Уставам...

[275გ] «§ 39. По возвращении своем в отечество, царь Вахтанг наружно показывая себя магометанином, а в сердце своем имея напечатленным православное вероисповедание своих предков, управляя кротко и благоразумно Иверию по законам Греческим, а для купечества по законам Армянским, а также и по уложению царя Георгия V*, к коим законам присовокупил потом и свое особенное уложение.

В царствование родителя моего Георгия XIII, мне поручено было пополнить и в большую ясность привести древния узаконения. Стараясь споспешествовать пользам своего отечества, и руководствуясь разными [276გ] законами, я присовокупил к древним Грузинским узаконениям многия постановления, которые найдены были по моему соображению, полезными для Иверских народов»¹.

რაც შეეხება დავით ბატონიშვილის მეორე ხელნაწერს — მოხსენებით ბარათს «ქართული კანონების შესახებ», მასში, ვახტანგის სამართლის თარგმანის განმხილველი კომისიის მოხსენებით, ნათქვამია შემდეგი:

«К сему царевич Давид присовокупил, что при царствовании в Грузии родителей его и предков, край сей управляем был: 1. Законами пророка Моисея. 2. Законами греческих императоров Константина, Юстиниана и Льва Мудрого. 3. Законами царя грузинского Георгия**. 4. Установлениями князя Агбуги Атабагского. 5. Законами армянскими относительно торговли»^{2***}.

ამრიგად. (დავით ბატონიშვილის ორივე ნაშრომი ადასტურებს ბერძნული, სომხური და მოსეს სამართლის მოქმედებას საქართველოში.)

ზემოთ დამოწმებული წყაროები ცხადყოფენ იმ ფაქტს, რომ ვახტანგის კანონთა კრებულში შეტანილი უცხო სამართლის ძეგლები მოქმედ კანონებს წარმოადგენდნენ. კანონთა კრებულს რომ აღგენდა, ვახტანგ მეფის საკოდიფიკაციო კომისიამ კარგად იცოდა, რომ ბერძნული და სომხური სამართლის წიგნები მოქმედი კანონები იყო, რომლებითაც ძველთაგანვე ხელმძღვანელობდნენ ქართულ სასამართლო წარმოებაში. ამიტომ სჯულმდებელი მეფე თავის სამართლის წიგნის წი-

¹ Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР, М25 (Г 5, М 14). Грузинская история 26 г.

² ЦГИАЛ, фонд 1260. Дело 6—Дело о рассмотрении Грузинского гражданского уложения царя Вахтанга, 201V. 1816, 71V—72.

* ხელნაწერში «Георгия IV».

** ხელნაწერში «Георгия III».

*** ორივე საარქივო მასალა მომართა დ. ფურცელაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ.

ნასიტყვაობაში, ჩამოთვლის რა კრებულში შეტანილი უცხო და ეროვნული სამართლის ძეგლებს, ასე მიმართავს მოსამართლეებს: «ხოლო ესეცა სცანიოთ, იგულეთ და იგულის მოდგინეთ. და რომელიც გენებოსთ და უმჯობეს გიჩნდესთ, მით სჯიდეთ და სამართალსა იქმოდეთ». ამ სიტყვებით სჯულმდებელი მეფე კვლავ ადასტურებს კრებულში შესული უცხოური კანონების მოქმედებას.

ბერძნული კანონების მოქმედებასა და გავლენას საქართველოში საკმაოდ ვრცლად და, შეიძლება ითქვას, ერთგვარი გადაჭარბებითაც, აღნიშნავს ქართული სამართლის ცნობილი მკვლევარი აკად. მაქსიმე კოვალევსკი. ბერძნული სამართლისა და ვახტანგის კანონების, აგრეთვე ქართული ჩვეულებითი სამართლის შესაბამისი ნორმების შედარებით ანალიზის შედეგად მ. კოვალევსკი დაასკვნის, რომ ქართულ საოჯახო სამართალსა და საერთოდ ქალის უფლებრივ მდგომარეობაზე მნიშვნელოვანი გავლენა იქონია რომაულ-ბიზანტიურმა სამართალმა.¹

ქართულ კანონმდებლობაზე ბიზანტიური სამართლის გავლენას ეხება პროფ. ვლ. სოკოლსკიც. ბიზანტიური სამართლის გავლენა, წერს ავტორი, სხვა მართლმადიდებელი ქვეყნების სამართალზე თურქების მიერ კონსტანტინოპოლის დაპყრობის შემდეგ არ შეწყვეტილა. პირიქით, შეიძლება ითქვას, რომ ის ერთგვარად კიდევ გაძლიერდა. დაწერილებით იხილავს რა ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიისა და სირიულ-რომაული სამართლის ქართული ვერსიის წყაროებს, პროფ. ვლ. სოკოლსკი დაასკვნის «ამრიგად. საქართველოში გავრცელდა და გამოიყენებოდა როგორც ყველაზე ძველი (ე. ი. სირიულ-რომაული სამართალი — ი. დ.) ისე, ბერძნულ-რომაული სამართლის ერთერთი გვიანდელი ძეგლი (ე. ი. ბერძნული სამართლის ქართული ვერსია — ი. დ.). რაც მოწმობს საუკუნეთა განმავლობაში ბერძნულ-რომაული სამართლის მუდმივსა და უწყვეტ გავლენას საქართველოს სამართლებრივ წყობილებაზე. ამ მსრივ საქართველოში განმეორდა ყველა ის მოვლენა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა აღმოსავლეთის სხვა მართლმადიდებელ ქვეყნებში»².

(ბერძნული კანონების მოქმედებისა და მათ ქართულ სამართალზე გავლენას აღნიშნავს პროფესორი ალ. ხახანაშვილიც. თავის

¹ М. М. Ковалевский, Закон и обычай на Кавказе, том. I, 1890, гл. 134—136, 139—146.

² В. И. Соколовский. Греко-римское право в уложении грузинского царя Вахтанга VI, гл. 92 (Жур. Мин. Нар. Просв. 1897, сентябрь).

მონოგრაფიაში — «ბატონყმობა საქართველოში» იგი არაერთგზის შენიშნავს, რომ ბერძნული სამართალი მოქმედებდა საქართველოში და მას დიდი გავლენა ჰქონდა ქართულ სამართალზე» «არ შეგვიძლია არ შევხიზხოთ აქ გავლენა ბერძენთა კანონებისა, რომელმაც, როგორც ვნახეთ, საშინელი ბეჭედი დაასვა მე-204 მუხლიდამ ვახტანგის კანონებს».¹

დასახელებული ნაშრომის სხვა ადგილას ავტორი, ეხება რა ამ საკითხს წერს: «ბერძენთა კანონებმა აიქონიეს საშინელი გავლენა ძველს ჩვეულებაზედ საქართველოში... ბერძენთა კანონები რომ მოქმედებდა ჩვენში, ექვი არ არის, რადგანაც სიგელებში ხშირად ნახავთ მითითებებს ბერძენთა კანონებზე»².

აღ. ხახანაშვილის აზრით, ბერძნული კანონების გავლენა ვახტანგის სამართლის წიგნს ცხადად ემჩნევა 204-ე მუხლის შემდეგ. ეს გავლენა მეტად მკაფიოდ ჩანს ნასყიდი ყმის საკითხში. ვახტანგის სამართლის 235-ე, 258-ე და 259-ე მუხლები, რომლებიც ყმის უფლებობო მდგომარეობას აკანონებს, ბერძნული სამართლის ქართული ვერსიის 153-ე, 166-ე და 172-ე მუხლებიდან მომდინარეობს. ბატონყმობის მკაცრი ხასიათი ვახტანგის სამართლის წიგნის 204-ე მუხლის მომდევნო მუხლებში ბერძნული კანონების გავლენით უნდა აიხსნას.

აღ. ხახანაშვილი კვლავ უბრუნდება ქართულ კანონმდებლობაზე ბერძნული სამართლის გავლენის საკითხს. ბიზანტიას, წერს იგი, დიდი გავლენა ჰქონდა ქართულ კულტურაზე და კანონმდებლობაზე. ვახტანგის სამართლის წიგნის 25-ე მუხლში დაკანონებული პრინციპი — «მეფისა და კათალიკოსის საქმე... ორისავე სწორი არის» და ბაგრატ კურაპალატის სამართლის 102-ე მუხლის ნორმა «მეორე მეფეების კოპოზიარს», ბიზანტიური სამართლის ნორმებია. ბიზანტიამ კიდევ უფრო მეტი გავლენა დაამჩნია საქართველოში ქორწინების, ცოლ-ქმრობის კავშირისა და ოჯახის საფუძვლების განმტკიცებას.³

კრებულში შეტანილი უცხო სამართლის ძეგლებისა და საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის შედარებითმა შესწავლამ დაგვანახა, რომ მოსეს სჯული, ბერძნული და სომხური სამართლის წიგნები არა მარტო მოქმედი კანონები იყო ჩვენში, არამედ ვახტანგ ბატონიშვი-

¹ აღ. ხახანაშვილი, ბატონყმობა საქართველოში, მეორე გამოცემა, 1910, გვ. 25.

² იქვე, გვ. 50—51.

³ ეურ. „მოამბე“, 1901, №—XII.

ლის სამართლის წიგნის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროც. საკო-
დიფიკაციო კომისიამ ვახტანგის სამართლის შედგენისას, ქართული სი-
ნამდვილის გათვალისწინებითა და სათანადო რედაქციით, გამოიყენა
კრებულში შეტანილი უცხო სამართლის მთელი რიგი დადგენილებანი,
რომელნიც ხანგრძლივი გამოყენების შედეგად უკვე ეროვნული სამა-
რთლის ნორმებს შეადგენდა.

ქვემოთ მოგვყავს შესაბამისი მუხლები და ადგილები მოსეს, ბერ-
ძნული, სირიულ-რომაული და მხითარგ გომის სამართლის წიგნებიდან.

სამართალი მოსესი

1. თავ-უყავ მამასა შენსა და
დედასა შენსა, ვითარცა გამცნო
შენ უფალმან ღმერთმან შენმან,
რათა კეთილი გეყოს შენ და
დღეგრძელი იყო შენ ქუეყანასა
ზედა, რომელ-იგი უფალმან ღმე-
რთმან მოგცეს შენ.

11. ნუ აიღებ საქმედ შენ
მსგავსად, ბიწებისა მის წარმართ-
თაჲსა, ნუვინ იპოების თქუენ შო-
რის. რომელი... მისნობდეს მის-
ნობითა, ანუ ჰავსა იზმნიდეს ჰა-
ვითა ზმნითა, ანუ წამლევდეს
წამლითა, ანუ გრძნეულ იყოს,
ანუ ულუკთ-მკითხველი, ანუ თუ
სასწაულითა მკუდართა მკითხვე-
ლი, რამეთუ ბილწ არს წი-
ნაშე უფლისა, რომელი იქ-
მოდის ამას ყოველსა, რამეთუ
ამის ყოვლისა ბილწებისათვის
მოსრნა იგი უფალმან ღმე-
რთმან შენმან პირისაგან შენი-
სა.

ვახტანგის სამართალი

271. თუ მამამ შეილსა სცეს ან
ავნოს რამე, ვერას შეუა — ან
უამებლობისათვის უზამს და ან
სწავლისათვის, მამის უამებლობა
შვილისაგან არა კამს. თუ შეილ-
მან მამა ან გალაკა, ან უკადრისი
რამ ჰკადრა, იმას ავად მოპყრობა
უნდა, ამიტომ რომე მეათე
მცნება მამისა და დედის
პატივის დება არის.

251. მისანთა და კუდიანთა ამ-
ყოლი კაცი ღვთისაგან ცდა-
წყევლილი არის პატრონი-
საგანც წასაქდენი. ამ მისნისა და
კუდიანისაგან დაჩხიბულნი კაც-
ნი თუ სამართალში მოვიდნენ, მი-
სანი და კუდიანი გასახებობრებული
არის. და რაც იმ მკითხველს სხვა-
ზედ ან ჩხიბი, ან წასაქდენი მოუ-
ქდენია, მოსამართლემ გაუკითხა-
ვად, სისხლი იყოს თუ საუპატიო,
წაურთოს და მისცეს. იქნება სა-
ქონელიც წაერთოს მისნის პი-
რით, ის ერთი ორად გამოურ-
თოს მოსამართლემ.

20. დღესა მას განყოფისასა და წილგდებისასა, რაჟამს განუყოფდე შეილთა... ნუცა შეურაც ჰყოფნ პირმშობებასა, არამედ უხუცესი იგი ნაწილი მას... მიეცინ და შემდგომობით მრჩობილი ყოველისავე მისგან ფასისა მისისა, რაიცა იყო ველსა შინა მისსა.

22. ნუ ყოს ღმერთმან, თუცა ესუას კაცისა ბიჭი მკვეალთანა ანუ ხარჭსა თანა. უკეთუ ჰყუეს და სხუა ძენიცა ჰყუეს კურთხევისანი და შეილნი ღმრთისანი, და განიყარნენ ძმობისა მიერ და განინაწილონ მამული, არა მიეცეს ნაწილი მამულისა ძესა მკვეალისასა.

39. ნუ მიჰკვი აღნადგინება ძმასა შენსა ვეცხლისასა, ნუცა აღნადგინება საჰმლისასა, ნუცა ყოველსა აღნადგინება სესხისა მის შენსასა, რომელ ავასხე ძმასა შენსა, რაჟთა გაკურთხოს შენ ღმერთმან.

სამართალი ბერძული

26. უკეთუ სიტყუა რამე საეკო მოაკსენოს მოსამართლესა, სიტყუასა მას შეიწყნარებს მოსამართლე იგი და ჩაფიქრდების, და სინჯვას დაუწყებს საქმესა მას, უნდა გასინჯოს.

27. უკეთუ სიგელში ეწეროს სიტყუები ბევრი და მოსამართლე იგი სიტყუასა მისსა ვერ მიხუდეს კარგადა, და თავკარგი მოწამე არა ჰყავს მას კაცსა, მოსამართლე იგი

100. საუფროსო ასრე უნდა: რისაც ან აზნაურისა, ან გლენის პატრონნი იყვენენ... რამდენიც კომლი დადგეს, ოცს კომლზე ერთს უკეთესს, რომელიც უნდა, უფროსი გამოირჩევს...

110. ნაბიჭურის წილი არ არის მამულში. თუ თავის ძმებს ეყმობა... ძმებმან ერთი ყმის ალაგს უნდა არჩინონ. და თუ არ უნდა ძმებთან ყოფნა, იმათთან არაფერი წილი არა აქვს, ვისთანაც უნდოდეს, წავიდეს, ძმობს პასუხი არა აქვთ.

[125. სულ უკეთესი ეს არის, რომ სარგებელი სულ არ აილოს. სარგებლის სარგებელი არაფერის ვალისა არ გაჩნდების, არც ითხოვების, არც მიეცემინების.]

ვახტანგის სამართალი

212. მოსამართლეს რომ საეკო მოკსენდეს სიტყვით, მოწამე თავად მომკსენენსა სთხოვონ. თუ იმან დასაჯერი მოწამეები იშოვოს, კარგი არის, თუ არა და ვისაც ედავების, იმას სთხოვოს მოწამე.

213. მოსამართლე რომ სიგლის წერილს ვერ მიხვდეს, თუ იმაში დაწერილზედ რომ ისარჩლიდენ, თუ უცილებლად ყოფილა იმ დღემდინ, სიგელიც მართლად ჩაიგდების და შიგ წერილიცა უცი-

სიტყუასა მას წიგნისასა არა დაი-
ჯერებს.

80. რომელნიც ციხილამ გავი-
დეს და იმ ციხის მტერთან მივი-
დეს და ციხისა მის საიღუმლო
გაამელავენოს მტერსა მისსა, ის
კაცი, როდისაც კელში ჩაიგდონ,
ან ანძაზედ ააცვან და ან ცეცხლში
დასწვან.

31. რომელმან დაუტეოს თავი-
სი სამკვიდრებელი და წარვი-
დეს და თავისის უფროსის მტერ-
თან მივიდეს... უკეთუ სხვამან
ვინმე განდგომილებაში დაიჭიროს
და თავის სამკუიდრებელზე მოი-
ყუანონ, თუ ის კაცი ქრისტიანე
კაცის მკულელიც იყოს, თავი მო-
სპრან.

32. რომელმანცა მოინდომოს
ქრისტიანეთა ზედა ლაშქრის მო-
ყუანა და ანუ ქრისტიანენი გას-
ცეს მტერზედა, მას თავი მოს-
პრან.

47. ... რომელმაც მოგლიჯოს
სამანი და სხვაგან ჩასვას, რომელ-
მანც ეს ქნას, ორი ზომა მისცეს
პატრონსა, ერთი ორად მისცენ.

48. უკეთუ რომელიმე ამგვარს
საქმეზე ჩემს მამულზედ მოვიდ-
ნენ კლმითა, შუბითა, ისრითა ანუ
სხვას იარაღითა, შუღლი ქნან და
შემოჰკრან და მოკლას ვინმე მი-
წის პატრონისა, — თავი მოეკვე-
თოს... ამისთვის რომე ჩემს მა-
მულთან რა კელი გაქუს, რომ მა-

ლებელი ყოფილა, არას ემართლე-
ბის. თუ სიგლისა არა შეიტყობა
რა და სადაოსაც ახლა ედავების,
ნუ აღაპარაკებს, დაკარგვია.

221. ციხილამ და სიმაგრილამ
კაცი ან ბატონს ან ამხანაგს წაუ-
ვიდეს და გასცეს, ლაშქარი
დაასხას, იმისი სისხლი არ გაიჩი-
ნება, ამისთვის რომ ბევრის სუ-
ლის მესისხლე არის. რაც გარდა-
ვდება, სამართლით იქნება.

220. თუ კელმწიფეს ლაშქრი-
ლამ კაცი წაუვიდეს და მტერს მი-
უვიდეს, და იმავ კელმწიფეს და-
რჩეს, თავად კელმწიფეს მოწყა-
ლებაზე კიღია, თუ არა და ფეკის
მოკვეთა ჯერ არს.

[222. ვინც კაცმა ქვეყანას და
ქრისტეს რჯულს უორგულოს...
ღმრთისა და ბატონისა ორისავე
მესისხლე იქნების და ყოველი ავი
იმაზე მართებული არის.]

242. სამნის მოგლეჯისათვის...
თავის კელის სისხლის ფასი ჯუ-
რუმი გარდიჯადოს, ამისთვის რო-
მე სამნის მომგლეჯელი კელმო-
საპრელი არის.

88. თუ კაცმან მამულის ცილე-
ბაში მამულის პატრონი მოკლას,
გასინჯოს მოსამართლემ და, თუ
კაცი ტყუილად შესცილებია და
ისრე მოუკლავს, ერთნახევარი სი-
სხლი მისცეს. თუ შემცილებელი
მოკვდეს, სისხლის ორი წილი მი-

მელსაც მართმევ და კიდევ მამ-
კლავ?

25. დედაკაცისა არა ჯერ არს,
რათა რისაცა საქმისათვის სამარ-
თალში მივიდეს. არამედ, თუ
მოუკლას ვინმე მამა ანუ შვილი,
ანუ ბატონი, ანუ ნათესავნი, იმ
საქმის საჩივლელად მივა სამარ-
თალშია და უნდა გაუგონონ.

148. არა ჯერ არს დედაკაცისა-
გან, რომე საჯელო დაიჭიროს,
არცა მოწმობა დაეჯერება, არ-
ცა ჯერ არს მისი ქმნად. ვინცა ვინ
იმოწმოს, თუ არ ნახოს თავისის
თვალითა. გაგონილზედ ნუ იმო-
წმებენ.

295. დედაკაცი არაოდეს არა-
ვისაგან თავდებად არ დაიყენება.
და უკეთუ დაიყენოს ვინმე თავ-
დებად, სამართალში ვერავინ მი-
იყვანს დედაკაცსა.

226. უკეთუ ეკლესიის ალაგ-
ზედ ააშენოს ვინმე რამე უპატ-
რონოდ. ვენაჯი. კილი ანუ ყანა,
ჭირნახელი ყველა დაეკარგება.

227. უკეთუ შერიგდეს ვინმე
მონასტრის მამულზედა, .. რომე
მონასტრის მამულში სახლი ააშე-
ნოს. ანუ ვენაჯი და ხილი დარგოს.
ანუ ყანა დათესოს, პირველად ქი-
რახე უნდა შერიგდნენ და წიგნი
გამოართვან, თუ წელიწადში ამ-
დენი ქირა მოგცეო, რადგან ას-
რე შერიგდნენ. მასუკან იმ ალაგ-
ზე, რაც უნდა, ააშენონ.

სცეს, ამიტომ რომ სხვის მამული-
სათვის რატომ შეაკვდა?

216. თუ დედაკაცს კაცისაგან
საჩივარი აქვს, სამართალშიც მი-
ესვლება და, გაგონებაც უნდა.

მაგრამ მისის ენით მოადს არც
ფიცი დაედება, არც არა წაერთ-
მის.

თუ კაცს დაიმოწმებს, მცდარი
არის.

თუ დედაკაცი დედაკაცისაგან
ჩიოდეს, მდივანში ცელი არა აქვს...

239. დედაკაცს არ ეფიცების,
არც გარემე კაცი შეეგდების,
ამისთვის რომე გარეშეს კაცს არ
გაუტყდება, არც არას მისის ფი-
ცისას ინალვლის...

217. თუ ცილებით ქნას, და
ისევ ეკლესიას დარჩეს, რაც ეჭირ-
ნახულოს, სულ ეკლესიას დარჩეს.

217. ეკლესიის მამულის დამ-
თესველმა და დამწერგველმან თუ
ეკლესიის პატრონისაგან დასტუ-
რით მოქნას, მართებული ღალა და
სამსახური გარდაუქადოს.

238. ებისკოპოზი რომ მიიცვალოს, მის საქონელზედა არავის აქუს უფლება, რომ წაიღოს, ვინმე თავისთვის, არცა პატრიარქსა, არცა მეფესა, არცა ეკლესიის მის კრებულთა, არცა მის ნათესავთა... და რაჟამს ებისკოპოზი დაჯდეს საყდარსა მისსა ზედა, ყველა უკლებ მას მიაბარონ საყდრისათვის.

305. უკეთუ ვინმე ერთი რამ მიაბაროს კაცსა და ეგონოს, რომ ის კაცი ამ მისაბარებელს მასუკან უარყოფსო, მართებულია რომ წიგნი გამოართოს, თუ ეს მამბარებიაო, და მერე ისე მიაბაროს. რაც მიბარებია, სახელდობრ უნდა ეწეროს და მოწამეცა ეწეროს.

306. უკეთუ კაცს მიაბაროს ვინმე რამე, და იმ კაცს ცეცხლი შეედვას და ან არეულობა რამე შეიქმნას, ან სახლი დაექცეს და წაუტდეს და მან უარყოს, რომ ჩემთვის არ მოგიბარებიაო, თუ მოწამე მოიყუანოს და ის კაცი მოწმით გასტეხოს, ორი ზომა უნდა გამოართვას, ხოლო უკეთუ ვისაც მიაბარა, მან თქუას, თუ ეს მამებარაო, ისევ თავისი გამოართვას. მიბარებული წამედარიყოს რამე, მისი წაყდენისა ფასი მოსცეს ავად შენახვისათვის.

322. ვინცა ვინ მოჭრას ხე ანუ ხილი, ანუ ვენაკი, ვითარცა ავაზაკი, ეგრეთ განიპატიჯოს, უკეთუ მოსჭრან ხე, ხილი, ვენაკი, ერთი ანუ ბევრი, და უარყონ, მე არ

175. ებისკოპოზის ბეითალმალი ჩვენს მიხდომაში სრულებით საყდრისა უნდა იყოს, ... ვერც არას ებისკოპოზის ძმა და სახლისკაცი ებისკოპოზისაგან სიცოცხლეში იშოვებს რასმე მისგან, რომე ებისკოპოზის დამარხვა შეიძლოს...

207. მიბარებულისა რასაც ნივთისა და გინა ნათხოვარისა ასრე იქნებოდეს, თუ ასრე პირობა დაუდვას, ან წიგნით, ან მოწმობით, ამგვარად ინდოს, რომე ან მტრის დასხმით. ან ცეცხლით ან წყლით, ან მოპარვით, რასაც ფერის დამარცხებით თუ ჩემსასაც არა დაუმარცხდა რაო, არცა არას შენსას დაუმარცხებო, და მერმე ამ მიმბარებელს და მენათხოვრეს ერთის რისაც დამარცხებით თავისი წაუტდა, და ეს სხვისაც, -- არას ემართლებიან. იქნების. რომ არ უჯეროს, შენი არ წამედარა რაო და ჩემი უნალღვლებლობით დაკარგე და წამიციდინეო. — ფიცით შეიჯეროს. როგორც საქონელი ყოფილიყოს, იმრიგის მოწმით, როგორაც მოსამართლეთ გამონახონ. თუ თავისი არა წაუტდარა და მიბარებული და ნათხოვარი წააყდინა, უკლებლად უნდა მისცეს ისევე თავნი.

189. ვაზის აკაფისა, ნერგისა, გინა ხილისა, ასრე იქნას, თუ ასეთმან კაცმან კაცს ვაზი აუკაფოს, რომე არ ემართლებოდეს, სადაო და სალაპარაკო არა ქონდეს რა,

მამიკრიაო, ორი იმ ხის ფასი მისცენ. უკეთუ თქუას, მე დავაშავე და ვქენიო, რაც წაუჭდინოს, ისევ თავისი მისცეს.

391. ერთმა კაცმა ცოლი დანიშნა, და ღელაკაცი თუ მოკუდეს, რაც მისთვის ნიშანი მიეტანოს, ისევ უნდა გამოართოს.

417. ვინცა ვინ სხვის მიწაში რუ გაიღოს და წყალი გაიყუანოს, იმ მიწის პატრონის დასტური უნდა ქონდეს და ისე გაიღოს რუ. სამს წელიწადს იმ რუს გაღებისათვის უნდა ქირა მისცეს რუს გამღებზე მიწის პატრონსა.

სირიულ-რომაული სამართალი

28. არ მისცემს რიგი სამართლისა, რომე ვინმე მოკლას თავისი ყმა და მოსამსახურე თავისის ჯელითა, თუ დააშავა ყმამ და ქნა სასიკუდილო საქმე, უნდა მიართვან კელმწიფესა და მან უყოს დანაშაულის ჭაზა.

50. თუ, ვინ მიიცვალოს ღელაკაცი და არ დარჩეს შვილი, და ქმარი ყუანდეს ცოცხალი, რაც მიყოლოდეს მას ღელაკაცსა, მიწაცემიანთ, შუა გაყონ და ნახევარი ქმარსა მისსა, და ნახევარი მამასა მისსა. და თუ არა ყუანდეს მამა, ვისაც ანდერძი უყოს მან ღელაკაცმან, მისცენ მას.

ღვინით გინა სიბრძეყით აუკაფოს, რამღვინც ვაზი მოეჭრას, იმღვინ აბაზისა მისცეს.

223. ნიშნის მიტანისა. ან ვაჟი მოკუდეს და ან ქალი, თუ რამ გასაცვეთი მისელთა და სიცოცხლეში გაუცვეთია, ვერას შეუთა, — რომე სიძესაც ბევრს მიეცემა. მას გარდა სულ უნდა მიეცეს ნიშნის პატრონსა.

244. რუს გამღებისა, რომ შუაში სხვის მამული ეღვას, იმ შუას მამულის პატრონს არა გაუკეთდება რა, ფასი უნდა მიეცეს. თუ იმასაც გაუკეთდება რამე, კარგად შერიგდენ.

ვახტანგის სამართალი

95. . . . უჯელმწიფოს კაცს თავისის ყმის სიკუდილი და გახეიბრება არავეს კელეწიფების. რომელიც მაგვარი სასიკუდილო და ან გასახეიბრებული დანაშაული ქონდეს, კელმწიფეს მოაჯსენოს და მისის დასტურით უყოს.

224. ვისაც სახლში უშვილოდ ქალი მოკუდეს და ქმარი დარჩეს, და მის სულს კარგად მოუაროს, თუ დიდის ხნის ცოლ-ქმარნი არიან, არა ეთხოვოს რა. თუ ახალი შეყრილი არიან და შვილი არა ყავს, ზითევი სამად გაიყოს: ერთი წილი სულისათვის, ერთი წილი ამისთვის, რომ საქორწილო მიუტანია, და მესამედი ქალის პატრონს მიეცეს.

82. თუ შეხუდეს კაცს ცოლი ასეთი, რომ იყოს გიყი და ბნედიანი და მოინდომოს კაცმან გაშვება, მოსამართლემ მოკითხული ქნას: თუ ქორწილს უკან ქრმის კელში დამართებია, ვერც გაუშვებს და არც იქნება; თუ უწინვე, ქორწილამდის სჭირვებია, გაშვება ხომ კიდევ ძნელია. მაგრამ რადგან არ იქნების და გაუშვებს, ნიშანი, რაც გაეგზავნოს, მას კაცს დარჩეს და ზითევი მისი — ქალსა. და თუ ქრმის კელში დამართოდეს, გაუშვას, ზითევიცა და ნიშანიც სრულ უკლებლივ მიეცეს მას ქალსა.

84. ... და ბოზობით სხვისგან მისცემოდეს, ამრიგის შვილის გატანა შეუძლია, და ალალი შვილი მამისა არის და მამის ბრძანებას ქვეშ უნდა იყოს.

103. მამას შვილის მაგიერად ვერავინ სთხოვოს ვალი, თუ მამის ბრძანებით არ იყოს აღებული.

105. ვინ ერთმანეთს უშულლოს და შულლში მოკუდეს, და მას მოკლულს კაცს ყუანდეს მამა ან ძმა, ან სხვა სისხლის მამკითხავი, მათ ვერ შეუძლიათ თავისთავად სანაცვლოს სიკუდილი და ვერც თავისთავად სისხლის თხოვნა. და ასე მართებთ: უნდა მივიღნენ კელმწიფესა და მოსამართლეს მოაკსენონ; და კელმწიფემ და მოსამართლემ ქნან სამართალი, და

225. გიყისა და ბნედიანის ცოლისთვის. თუ ეს სენი ქორწილს წინათ სჭირს და ქმარს შეატყუეს, თუ გაუშვებს, სამკუდრო უნდა მისცეს; და საკანონო მამამა და გამთხოვებელმან უნდა გარდაიკალოს, ამისათვის რომ ქრმის თავი არა ქონდა, რატომ გაათხოვეს? და თუ რაც რაფერი სენი დედაკაცს ქრმის კელში დაეძართოს, უნდა მოუაროს, გაშვება არ იქნება. და ერთმანერთის შენდობით იქნების მოსამართლე არად გაერვეს.

67. თუ ქალს ბოზობა შეემთხვიოს... თუ გაუშვა, რაც მზითევი მოჰყოლია, ისიცა და ბოზობით შექნილი შვილიცა თან უნდა გაატანოს. მაგრამ, თუ ამ მართალს ქმართან შვილი ჰყავს, ზითევი მთლად არ მიეცემის.

104. შვილმან რომ ვალი აიღოს მამის უკითხვად, მამა არ მისცემს და არც ეთხოვების.

24. ერთი ესეც უწყოდეს მოსამართლემ, რომე რა დიდი საქმე და დიდროანს კაცში სიკვდილი და რაგინდარა სისხლი მოკვდეს, ერთიმეორის მოყუსობით მოკმარებასა და მიშველებას მეფე და კათალიკოზი ნუ აქნევიანებენ, ნურც ერთს მეორის რბევას და აწყებინებს. და ნურცა ვინ მოინდომებს... რა ამგვარი საქმე ქვეყანაში მოკვდეს, ასრე უნდა. მათ შუა კელმწიფემ კაცი დაუყენოს,

როგორც გარდევნილები მართებთ, ისრე გარდააქვენიონ.

123. რომელიც შვილი მამამან ანდერძით დააბატონოს ქონებასა და მამულსა მისსა, და რომ დარჩეს ვალი, რომელიც რომ დაბატონდა, ვალიც მან უნდა მისცეს, თუ ბევრია, თუ ცოტა.

124. ვინც კაცმან ვინც დააბატონოს ქონებასა და მამულსა მისსა ანდერძით, და დარჩეს ვალი, და ვალიც მას დაადვას, მასუკან არც ინდომოს მამული და ქონება, და არც ვალი — აბა, მასუკან წავიდეს პეველე და მოკიდოს მამულსა და ქონებას ხელი თავის ვალის გულისათვის.

145. კითხონ რიგსა: რომ არიან კაცნი და ყავთ შვილი, წავიდეს ერთ-ერთი შვილი და აიღოს ვალი ვისგანც, ან ივაჭროს და ან რაც უყოს, მასუკან ის ვალის ამღები ან მოკუდეს ან გაიპაროს სადმე, მასუკან ის თეთრი ან მამასა და ან ძმას ეთხოვების, თუ არა? მიგემა სიტყულისა: ბრძანებს რიგი, არც ეთხოვების მამასა და არც ძმასა.

149. თუ ვინც... აქლემი, ცხენი, ჯორი, საყდარი მისცეს შესანახავად, უჩვენოს და მიიბაროს, რომ მოპარონ რამე მათ... უნდა მისცეს ფასი.

ერთმანეთზე აღარ მიუშვან. კიდემ სიკვდილი და ღმრთის საწყენი საქმე აღარა იქნას რა... ნდომით მომედარა ის საქმე. თუ უნდომლად, კარგად გამონახვა უნდა.

139. ძმა თუ ძმისწული ან ბიძაშვილი გაუყრელი დარჩა. იმ მკუდრის წილი მამულიცა და საქონელიც მისი არის და ვალიც იმათ უნდა გარდიკადონ...

ესეც იქნების, ერთგან იყვნენ გინდა ძმა, გინდა მამა, გინდა ძმისწული, ერთი და ერთი რომ მოკვდეს, და მკვდრის მამულს არ ინდომებს სხვა სახლის კაცი, რომ არც გარდაცა შეეძლოს, აღარც ვალს მისცემს.

148. კაცი რომ უცხოს თემს წავიდეს და იქ შვილი გინა ძმა დარჩეს, ის კაცი იმ უცხოს ქვეყანას დარჩეს და უძღებობაზედ ბევრი ვალი აიღოს, იმაზე ძმა და სახლიკაცი არ მიუდგების, იმასვე უნდა სთხოვონ, ამიტომ რომ მიმცემმან რატომ ავალა, ის რომ ლოთი და არზაქარი იყო?

211. თუ პირუტყვი მიიბაროს კაცმა კაცისა, თუ დაუყარგოს, უნდა უზღოს და იმან ქურდი იპოვნოს და იმას გამოართვას.

მხითარ გოშის სამართალი

152. მოლაშქრე კაცმან ომში ვინც დაინარჩუნოს, დარჩომილის კაცის ცხენი, იარაღი და ტანისამოსი, ვინც დაინარჩუნა, მისი არის. და კაცი, ჭაჭვი და მუზარადი კელმწიფეს მიართვას. ომში ნაშოვნი ოქრო, თვალი, მძიმე ზარბაზი ვინც იშოვნოს, კელმწიფის წილია.

161. უშვილოს დედაკაცს ნუ გაუშვებს ქმარი მისი, ამისათვის რომ შვილი არ მიმეცაო.

165. თუ ქმარმან უშიშრობითა და ურიგობით დაჰკრას ცოლსა თვისსა რაგინდარა და მოსტეხოს რამე და ანუ თვალი მოსთხაროს, ანუ კბილები ჩააყრევინოს, წაართვან მას კაცსა ჭრი ათასი ვერცხლის ჭარიმა.

173. რას დროს ყმაწვილთა თამაშობაში ერთმანერთი დააშაონ, თუ საქმის მოკდომით, თუ ჭავრითა მოსტეხოს რამე, მართებს მას შემამკურელსა საეჭიმო, მან მისცეს და გაამთელებინოს.

175. თუ ყმაწვილთა ნაძლევი დასდუნან ერთმანერთთან: აქილამ იქამდინ უსვენებელი გაირბინო ან ამ კედლიდამ იქამდინ გარდახტეო, ან ამ ხეზე გადიო, ან ცხენი გაარბევინოს, ან ლოდს ააზიდვინოს, მოკდეს რომ ნაძლევი ან დაშავდეს და ან მოკუდეს, გასინჯონ, რომელმაც რომ ნაძლევი და-

ვახტანგის სამართალი

178. თუ კაცმან კაცი დაინარჩუნოს ცოცხალი, თუ ანუ მოკლას, მისი ცხენი, იარაღი, ტანისამოსი დამნარჩუნებელისა არის; ჭაჭვი, ზუჩი, მუზარადი და ამგვარი კელმწიფისა არის, — მძიმე თვალი თუ მარგალიტი.

168. უშვილობისათვის კაცი ძალად და მის უნებურად ცოლს ვერ დააგდებს.

63. თუ ცოლი დაჰკრას ან დააშაოს, თუ ცოლს უნდოდეს, სისხლი აიღოს და გამოართვას.

194. თუ ხუმრობასა და თამაშობაში კაცმა კაცს აწყყინოს რამე, ან მოსტეხოს რამე, ან დაჰკრას... დაჰკრილს სააქიმო უნდა მისცეს.

197. ნაძლევისა ასრე იქნას. კაცი ყმაწვილსა და უჭკუოს კაცს არ უნდა დაენაძლეოს, არც იმას უნდა ჩამოჰყუეს, რომ ან შეეჭიდოს, ან ლოდს ააზიდვინოს. ან გარდახტომა მოუდვას, ან ცურვა დაჰპატიყოს, თუ რაც ამგვარი ნაძლევი მოუდვას, თორემ, თუ ამაში იმ ყმაწვილმან და უჭკუომ იწყინა რამე, იმ უფროსს კაცს ბრალი დაედება. და ამით, თუ რამ ავი

უღვა, დლით რომელი უფროა, და ნახევარი ჯარიმა მისცეს.

177. კაცთა ვინც ლეინოს სმაში ერთმანეთსა უშულღონ, მოკდეს რომ მოსტეხოს კელი ან სხვა რამ ასო დაუშაოს, უნდა შემამკურე-ღმან აქიმი დააყენოს და გაამთე-ლებინოს.

208. რომელმან მოიპაროს შვი-ლი ქრისტიანისა და გაყიდოს, სი-კუდილით გარდიცვალოს. თუ ქრისტიანმა ქრისტიანი გაყიდოს და გამოჩნდეს მისის ბოროტის ნაქმარობა, რომე ურჯულოსათ-ვის მიეყიდოს, საკანონოს გული-სათვის ნუ მოკულებენ, და საპურო-ბილეში ჩაავდონ, და თავდები გამოართვან, და მისგან გასყიდუ-ლი დააქსნევიონ (შდრ. გამოსლვ. 21, 17).

215. თუ მრჩოლელი იყო და უთხრეს პატრონსა მისას, ნუ შეი-ნახავ მაგასაო, ან მოკალ ან დაკარ-გეო, დღეს არის თუ ხვალ, კაცს დააშავებსო; ბევრჯერ უთხრეს და მან კაცმან თალაფული კრას... და მასუკან მოკლას ან კაცი და ან დედაკაცი, ის ძროხა ჩაქოლონ და ძროხის პატრონიც მოკუდეს, ან არადა მისცეს მოსარჩენი თა-ვის ტანისა (შდრ. გამოსლვ. 21, 28 — 30).

დაემართება, ან მოიტეხა რამე, ან დაშავდა, ან მოკვდა, ან დასნეუ-ლდა — მკვდარს სამარხი და და-შავებულს სააქიმო.

93. ლეინოში რომ კაცმან ან კაცი მოკლას, ან დაქრას, თუ რაც უყოს, მთელს სისხლზე თუ არა მეტი, ნაკლები არ მიეცემინების, ამისთვის რომ ის რომ იცის ლეი-ნოში აჩქარებული არის, რატომ დაღევს იმდენს, რომ ამგვარს სა-ქმეს აქნევიებს?

97. თუ კაცმან კაცს შვილი გა-უყიდოს, გინა ქალი, და გამოჩნ-დეს, მართლა გაეყიდოს, სისხლი ხომ ზევით დაგვიწერია და ასრე იქნას. თუ სწამობდეს და მართ-ლობით არა ჩნდეს, ან ფიცით, ან მდულრით გაიმართლოს თავი, და თუ ვერ გაიმართლოს თავი, ეს შეიტყევიეთ, სჯულიანზე მიუ-ყიდნია, თუ უსჯულოზე. თუ ქრის-ტიანზე მიუყიდნია, მთელი სის-ხლი უნდა მისცენ. და თუ დასაჯ-სნელად კელი მიუწვდებოდეს, დააქსნევიონ.

106. თუ ვისიმე პირუტყვი ირ-ჩოლებოდეს, პირველ უნდა უთხ-რან მეზობლებმან, რომე ამისგან ან კაცი მოკვდების ან პირუტყ-ვიო, ან დაკალ ან მოკალ, ან წყვილნი გამოუხევენ, ან გაყიდე და გაიცალე... და თუ არ დაიჭერა, და ან მოკლა რამე, ან დააშავა რამე, მრჩოლელის პატრონმა კაც-მა პასუხი უნდა გასცეს.

225. ვინცა ვის გაუძოოს ყანა ან ვენაჟი, გაუშვას თავისი პირუტყვი და გაუძოოს, რაც წაუტყდინოს. წაართვას მას პირუტყვის პატრონი. და მაგიერი მისის ყანიდამ შიაცემინონ. და თუ სრულ წაუტყდინოს, სრულ უკლებლივ მაგიერი მის პირუტყუის პატრონს, რომელიც უკეთესი ნაშრომი ქონდეს, იმისგან წაურთვან (შდრ. გამოსლვ. 22, 5).

228. თუ მიაბაროს კაცმან თავის ამხანაგს კარი, ცხვარი ან საკედარი ანუ სხვა რამ პირუტყვი... მოიტაცონ და არა იცოდნენ თუ როგორ მოკლა, მათ შუაში ჯერი მოკდეს. . . თუ მომტაცებელი იპოონ, აზღვევინონ სამართლითა. და თუ ნადირს წაეკდინოს, ლეში უნდა აჩვენოს პატრონსა, და აღარ ეზღვევინება; და თუ არ უჩვენა, ეზღვევინება (შდრ. გამოსლვ. 22, 10 — 13).

232. თუ თეთრი ასესხო ძმასა შენსა და ღარიბად იყოს, ნუ შეაწუხებ და სარგებელს ნუ სთხოვ. ძველისა და ახალის რიგის ბრძანებით, ორისავე სიტყუის ბრძანებით, არ აძლევს სარგებლის აღებასა გლახათაგან (შდრ. გამოსლვ. 22, 25; ლევიტ. 25, 36).

234. თუ ვინ ვისაც სახლს თავის ნებით ცეცხლი წაუჟიდონ, ნახონ მართლა, რომ კაცი თავის ნებით უჟიდებდეს, წაეჟიდოს და გარდიწვას სახლი და ზედ დაიჭირონ ისიც, იგი ცეცხლში დაწვან, რომ სიკუდილის ღირსია. და თუ შეიბრალონ დასაწევად, რო-

188. ნაშრომისა და რასაც ფერის პირუტყვისაგან წაქდენისათვის ასრე იქნას: თუ უპატრონოდ ისრე რჩომა ნაშრომში შევიდეს, ერთხელ პატრონს მოგვაროს, უყურე, ნუ წამიკდენინებო, თუ არა უყუროს და კიდევ დაახელოს შიგა, მოკლას, ვერას შეუა. და თუ არ მოკლას, შუაყაცთ კითხვით წინაქედის პასუხი გასცეს.

211. თუ პირუტყუი მიიბაროს კაცმა კაცისა. თუ დაუკარგოს, უნდა უზღოს. და იმან ქურდი იპოვნოს და იმას გამოართვას. . . თუ ან კლდეს გარდაადგოს, ან მგელს შეაქამოს, ან მტერს მოაკვლევინოს, — უნდა უზღოს. თუ, ვინ იცის, ან სენით მოკვდეს, ან სიბრმითა, ტყავი და ჯორცი პატრონს უნდა მიუტანოს, სხვას არას ემართლება.

132. თუ კაცი გაღარიბებულიყოს და ვალის მიცემა აღარ შეეძლოს, დიად, დაცემულიყოს, — თავნუნდაც დაიკლებს, და თუ ცოტაც არის, რომ შეუძლია. თავნი უნდა მისცეს და სარგებელი ჩაივლის.

191. თუ კაცი კაცს არას ემართლებოდეს და ისრე სახლსა და კარს ცეცხლი წაუჟიდოს, რომ ჯალაბნი შიგ უდგეს, თავის გუნებით დასაწევავათ მოუნდომებია. ერთი სისხლი და რაც ან სახლი და ან საქონელი დასწოდეს. უკლებლივ უნდა მისცეს. და თუ ემარ-

მელისაც კელით წაეკიდებინოს, ის კელი მოსპრან, და რაც რომ დამწვარიყოს იმ სახლში, ნახევარი აზღვევინონ. და თუ კელის მოსაპრელათაც შეიბრალონ და არ მოსპრან, წანაგედი ერთპირ აზღვევინონ, სრულად თამბა უყონ და ჭარიმაც აკღვევინონ.

351. პირუტყვი, წმნიდა თუ უწმინდური, რომ ვისიმე ვისას ორმოში ჩავარდეს... და მოკუდეს, სამართალი იქნას ასრე... ორმოს პატრონს რადგან თავლია გაუშვია, არა უნაღუღლია რა, ნახევარი უზღლოს.

თლებოდეს და ან საქმე რამ ქონდეს და იმისთვის ექნას, მოსამართლემ გაუსინჯოს, რაც ნამართლებულობა ქონდეს, იმაში გაუთვალონ.

250. ან ორმო დარჩეს პირლია, ან ნათხარი რამ ქნას კაცმა და იმაში ჩავარდეს რამე, თუ... არაინაღვლა რა კაცმა, თუ საქმელი პირუტყვი წაჯდეს, იმაში ჩავარდნილი — ორმოს თუ ნათხარის პატრონს, და საქონლის პატრონს იმისთანა, მთელი მისცეს. თუ ცხენი ან ვირი, მაგისთანა, რომ არ იჭმებოდეს, ჩავარდეს, ნახევარი ფასი გარდუჯადოს.

ამრიგად, ვახტანგის სამართლის წიგნის საკანონმდებლო წყაროს ეროვნული სამართლის ძეგლებთან ერთად მეტ-ნაკლებად შეადგენს კრებულიში შეტანილი უცხო სამართლის წიგნებიც.

ვახტანგის სამართლის წიგნის სისტემა

«სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა» შედგენილია საკანონმდებლო მასალის გარკვეული სისტემატიზაციის მიხედვით. უწინარეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნი ორი ძირითადი ნაწილისაგან შედგება: რაც ჯერ კიდევ პროფ. ალ. ხახანაშვილმა შენიშნა: «ვახტანგ მეფის კანონები თავის თავად ორს ნაწილად განიყოფება: პირველი მხლის მე-204 მუხლამდე და შემდეგი იწყება მეორე ნაწილი, რომელსაც წინ უძღვის ახალი შესავალი»¹. მართლაც, ხელნაწერებში ვახტანგის სამართლის წიგნის თავდაპირველი ტექსტი 204 მუხლს შეიცავს და მთავრდება ბოლოსიტყვაობით. 205-ე მუხლით იწყება სამართლის წიგნის მეორე ნაწილი, 204-ე და 205-ე მუხლებს შუა ჩართული ტექსტის შინაარსიდან ცხადად ჩაბს, რომ იგი წარმოადგენს არა სამართლის წიგნის მეორე ნაწილის «ახალ შესავალს», როგორც პროფ. ალ. ხახანაშვილი ფიქრობდა, არამედ პირველი ნაწილის ბოლოსიტყვაობას, რომლითაც მთავრდება კანონთა თავდაპირველი ტექსტი.

ვახტანგის სამართლის წიგნის თავდაპირველი ტექსტი, ანუ პირველი რედაქცია 204-ე მუხლითა და ბოლოსიტყვაობით რომ მთავრდებოდა, ეს როგორც ქვემოთ დავინახავთ, უფრო საფუძვლიანად ს. გორგაძემ დასაბუთა 1919 წელს.

სამართლის წიგნი იწყება საკმაოდ ვრცელი წინასიტყვაობით, რომელშიც მოკლე ღვთისმეტყველური შესავლის შემდეგ გადმოცემულია ქართლში მართლმსაჯულების დაცემის სურათი, აღნიშნულია ვახტანგ V-ის, გიორგი XI-ისა და თვით სჯულმდებელი ვახტანგ ბატონიშვილის ღვაწლი; ჩამოთვლილია კრებულში შეტანილი თარგმნილი უცხოური და ორიგინალური ქართული ძეგლები, დასახელებულია საკანონმდებლო კომისიის წევრები, აღნიშნულია სამართლის წიგნის შედგენის მიზეზები და კანონთა შემდგომი შევსებისა და სრულყოფის საპირობა.

შესავლის შემდეგ იწყება კანონთა ტექსტი, რომელიც რამდენიმე ადგილას საკანონმდებლო კომისიის მიერ სამართლის დარგებისა თუ ინსტიტუტების მიხედვით დაყოფილია კარებად:

¹ ა. ხახანაშვილი, ბატონყმობა საქართველოში რუსეთთან შეერთებამდის, მეორე გამოცემა, 1910, გვ. 116—117.

«კარი თეთრის გარიგებისა» (მუხ. 15—16).

«აქა კარი — დასაწყისი გაყარისა და ერთმანეთის დაშორებებისა თუ ვით უნდა» (მუხ. 98—115).

«კარი პირველი, ვალისა თუ როგორ აიღების» (მუხ. 116—149).

«აწვიწყოთ კარი ქურდობისა და სამართალი მისი» (მუხ. 150—159).

«კარი ნასყიდობისა» (მუხ. 160—166).

«თუ ვითარ გამს დაწერა განაჩენისა» (მუხ. 205).

რაც შეეხება სამართლის წიგნის სხვა ნაწილებს, ისინი წკანონთა შინაარსის მიხედვით კარებად დაყოფილია ჩვენს მიერ. სამართლის წიგნის 1-ლი მე-14 მუხლები მართლმსაჯულებისა და სასამართლო წარმოების საკითხებს შეიცავს. კერძოდ, მე-6 — მე-14 მუხლებში აღწერილია სასამართლო დამამტკიცებელ საბუთთა სახეები, გადმოცემულია თავის მართლების «რიგი და სამართალი». ამით მთავრდება სამართლის წიგნის ერთი განყოფილება, რომელიც სამართლის ქმნის საკითხებს აწესრიგებს.

ამიტომ 1-ლი მე-14 მუხლები ცალკე კარად გამოვყავით და დავასათურეთ: «კარი სამართლის ქმნისა».

ამას მოსდევს 17—97 მუხლები, რომლებიც დაზარალებულას წოდებრივი და უფლებრივი მდგომარეობის მიხედვით მკვლელობისა და ქრილობის, აგრეთვე სხვისი ცოლის ან შვილის გატაცება-გაყიდვისათვის სასხლს განსაზღვრავენ. ეს მუხლები წიგნის ყველაზე დიდ ნაწილს შეადგენენ. ისინი ცალკე კარად გამოვყავით: «კარი სისხლის განაჩენებისა».

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნს უძველეს ნუსხაში (D—164) 25-ე მუხლის შესაბამისი ტექსტის შემდეგ მე-3 verso გვერდი სინგურით ნაწერი ასეთი სათაურით იწყება: «აწვიწყოთ კარი თქვის როგორი სისხლის დის». მაშასადამე, საკანონმდებლო კომისია თავდაპირველად ვარაუდობდა, რომ კარი სისხლის განაჩენებისა აქ უნდა დაწყებულიყო. მაგრამ ვახტანგს თავის ნარედაქციევ S—3683 და Q—575 ნუსხებში ეს სათაური აღარ შეუტანია.

გაცვლილობა, როგორც ცნობილია, ნასყიდობის თავდაპირველი ფორმა იყო და ამიტომ 167-ე მუხლი, რომელიც გაცვლილობის წესს აღგენს, ნასყიდობის კარში მოვთავსეთ.

გარდა კარებად დაყოფისა, ხელნაწერებში სამართლის წიგნის მთელი რიგი მუხლებისათვის მანის მნებელი სიტყვებით თუ წინადადებით იწყება.

- «შანთი ასრე არის» (მუხ. 9)
- «ფიცი ასრე არის» (10)
- «მოწმით სამართლის ქნა ასრე არის» (13)
- «ცოდვის მოკიდებისა ასრე არის» (14).
- «აწ კოკისა და კოდისა წონისა მოგაცხენოთ» (120)
- «სამართლიანად თეთრისა, პურისა, ღვინისა გავალემა როგორც კამს» (125)
- «პურზე თეთრის გაცემა» (129)
- «თეთრის მტეშზე გაცემა» (130)
- «ამანათისა» (149)
- «გაცვლილობისა» (167)
- «ლაშქარში დანარჩუნებულ კაცსა და იარაღზე ირჩოდენ» (178)
- «ნაშრომისა და რასაც ფერის პირუტყვისაგან წანაქედისა ასრე იქნას» (188)
- «ვაზის აკაფისა, ნერგისა, გინა ხილისა ასრე იქნას» (189).
- «ღაწვისა» (191)
- «ნაძლევისა ასრე იქნას» (197)
- «გლეხის გაყრა ასრე არის» (204)
- «მიბარებულისა რასაც ნივთისა და გინა ნათხოვრისა, ასრე იქნებოდეს» (207)
- «მოსამართლეს რომ საეკვო მოვსენდეს სიტყვით» (212).
- «მოსამართლე რომ სიგლის წერილს ვერ მიხედეს» (213)
- «ქვეყნისა და ქალაქთ შენახვისა» (214).
- «ბჰის დაღვინებისათვის» (215)
- «ღედაკაცის საჩივარში მოსვლისა» (216)
- «საფლავის მიწის ფასისათვის» (218)
- «ნიშნის მოტანისა» (223)
- «მზითევისათვის» (224)
- «გეუხა და ბნეღიანის ცოლისათვის» (225)
- «უსამართლოდ განებრისათვის» (226)
- «წამრახვისათვის» (227)
- «ანდერძი» (233)
- «აზატობისათვის» (234)
- «ფიცისათვის და მოფიცარისა» (237)
- «ტყუილად დამფიცებელისა» (238)
- «ღედაკაცის ფიცისათვის» (239)
- «სიგელის წართმევისათვის» (240)
- «სამძღვრის გარიგებისათვის ასრე უნდა იქნას» (241)
- «სამნის მოგლეჯისათვის» (242)

- «რუს გამღებისა» (244)
 «ვისაც ყმა ამოუვარდეს» (248)
 «რასაც ფერის ქურდობისათვის» (249)
 «ლალის აღებისათვის» (250)
 «მოწამლისათვის» (252)
 «ომში კაცის დარჩენისათვის» (254)
 «ომში ნაშოვნის საქონლისათვის» (255)

ცხადია, ზემოთ მოყვანილი წინადადებანი თუ სიტყვები სამართლას წიგნის მუხლების სათაურების მანიშნებელია, ამიტომ ისინი ტექსტიდან მუხლების სათაურებად გამოვიტანეთ.

რაც შეეხება სამართლის წიგნის დანარჩენ მუხლებს, ისინი არ შეიცავენ სათაურის მანიშნებელ სიტყვებსა თუ წინადადებებს. მათი სათაურები შედგენილია ჩვენს მიერ ერთგვაროვანი იურიდიული ურთიერთობის მომწესრიგებელი: მუხლის, თუ ცალკეული მუხლის შინაარსის მიხედვით და ჩასმულია კავებში. ასეთი სათაურებია:

- რიგი და სამართალი თავის მართლებისა (მუხ. 6)
 ჯმალში გატანება ამ წესით უნდა (7)
 მღუღარე ასრე უნდა (8)
 ვის როგორი სისხლი სდის (26—42)
 ასოთა და ჭრილობათა სისხლისათვის (43—49)
 მიჯდომისა და ლალატად დადგომისათვის (50—61)
 ცოლ-ქმრის საქმისა ასრე იქნას (62—74)
 უფროსი კაცის მოკვლისა ასრე იქნას (75)
 უმძრახ კაცთა მოკვლისა ასრე იქნას (76)
 მამა-შვილთა და და-ძმათა საქმისა ასრე იქნას (77—83)
 ცოლის წაგვრისა და დაგდებისა ასრე იქნას (მუხ. 84—87)
 სხვადასხვა მოკვლისათვის ასრე იქნას (88—95)
 სხვისი ცოლის ან შვილის გაყიდვისათვის (96—97)
 უშვილო ცოლ-ქმრის გაყრისათვის (168)
 წყალა, შეშა და ბალახი ჯელმწიფისა არის (169—172)
 დახუთვისა ასრე იქნას (173—174)
 ებოსკოპოზის ბეითალმალისა ასრე იქნას (175)
 ორბატონობასა და ორიანობაში მტრობისათვის (176—177)
 ნადირობის ცილებისათვის (179—183)
 წყლის სამძღვრის ცილებისათვის (184)
 საქონლის პოვნისათვის (186)
 ყმაწვილის ნაქნარის საქმისათვის (187)
 ხუმრობასა და თამაშობაში დაჭრისათვის (194)
 ორმოს პირლიად დატოვებისათვის (195)

- მრჩოლელი პირტყვისათვის (196)
 მებატონეთა და ყმათათვის (198—203)
 ბოლოსტყვა
 ეკლესიის მამულის მოკენისა და დანერგვისათვის (217)
 ქვეყნისა და რაჭულის ლალატისათვის (220—221)
 მქეპარის დათხოვნისათვის (228)
 ქორაუნობისათვის (229)
 ქვრივი დედაკაცისათვის (231—232)
 თავდებობისათვის (235)
 მთარობლობისათვის (236)
 ამანათისათვის (243)
 სხვისი მიწის გაშენებისათვის (246)
 ხის წაღებისათვის (247)
 მისანთა და კუდიანთათვის (251)
 ტყუილად დაბეზღებისათვის (253)
 ორმოში ჩავარდნისათვის (256)
 დედა-მამის საქონელსა და მამულზე ქალის დაპატრონებისათვის (257)
 ბატონის მოკვლის, დაჭრის, ცემისა თუ შეგინებისათვის (258—259)
 ყმის თავდაცნისათვის (260)
 ნაშვილებისათვის (261)
 მოახლის თხოვნისათვის (262)
 სხვას ქვეყანას ვალის აღებისათვის (263)
 თავის გატეხისათვის (264—266)
 მოსამართლის საუპატიოსანისათვის (267)
 შეყრისათვის (268)
 ყმის თავდებობისათვის (269)
 ბოძებული ან აყრილი გლეხისათვის (270).

სამართლის წიგნის კარებად დაყოფა და მუხლეთის დასათაურება საკანონმდებლო მასალის დალაგების გარკვეულ სურათს იძლევა. უწინარეს ყოვლისა, დიდი განახვევება შეინიშნება სამართლის წიგნის პირველსა და მეორე ნაწილს შორის. პირველ ნაწილში (მუხ. 1—204) საკანონმდებლო მასალა დალაგებულია გარკვეული თანამიმდევრობისა და სისტემის მიხედვით: სასამართლო წარმოება, სისხლის განაჩენები, მიხლომა და ლალატად დადგომა, მკვლელობის სხვადასხვა სახეობა, გაყრისა და დაშორების რიგი, სესხი და ვალი, ქურდობა და მისი სახეობანი, ნასყიდობა, გაცულილობა, ხელმწიფის პრივილეგიური უფლებები, ნადირობის ცილება,

ნაშრომისა და ქირანახულის წანახედი, გაუფრთხილებლობით ჩადენილი დანაშაული, მებატონეთა და ყმათა ურთიერთობა.

ასეთია სამართლის წიგნის პირველ ნაწილში გათვალისწინებული სამართლის ცალკეული დარგები და ინსტიტუტები. გარდა ამისა, სამართლის წიგნის პირველი ნაწილის ნორმატიული მასალა რედაქციულად და იურიდიული ტექნიკის თვალსაზრისით უფრო დამუშავებულა, განზოგადებული და შედარებით ნაკლებად კაზუსტური ხასიათისა. ამ ნაწილში ანალოგიური შინაარსის მუხლების გამეორება თითქმის არ გვხვდება.

საკოდიფიკაციო კომისიას, თუმცა იშვიათად, მაინც დაშვებულა აქვს ერთგვარი არათანამიმდევრობა სამართლის წიგნის პირველ ნაწილშიც. ერთგვაროვანი იურიდიული ურთიერთობის მომწესრიგებელი ყველა ნორმა არც აქ არის ერთად დალაგებული.

სამართლის წიგნის მე-10—მე-12 მუხლები სასამართლო ფიცის დადების ზოგად წესს განსაზღვრავს. ფიცის ზოგადი შინაარსის ნორმას შეიცავს 143-ე მუხლის უკანასკნელი აბზაცი და 147-ე მუხლის მეორე ნაწილიც. კანონთა 62-ე—74-ე მუხლები ცოლ-ქმართა პირადსა და ქონებრივ ურთიერთობას აწესრიგებს. ანალოგიური შინაარსისაა 84-ე—87-ე მუხლებიც. 74-ე მუხლით მთავრდება განქორწინების შემთხვევები, მაგრამ კანონმდებელი კვლავ უბრუნდება ამ საკითხს 168-ე მუხლში. 75-ე და 76-ე მუხლები მკვლევლობას რომ ეხება, ცხადია, უნდა იყოს იქ, სადაც ჩამოთვლილია მკვლევლობის შემთხვევები (მუხლ. 88—95). თითქოს აქვე უნდა ყოფილიყო 182-ე და 183-ე მუხლის მეორე ნაწილი, 187-ე, 194-ე და 197-ე მუხლები, რომლებიც ფათერაკად მკვლევლობას ეხება.

სამართლის წიგნის პირველ ნაწილში ადგილი აქვს მუხლების გამეორების ერთ შემთხვევასაც—165-ე მუხლის ტექსტი გამეორებულა 186-ე მუხლში.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, სამართლის წიგნის პირველი ნაწილი ჯეროვნად არის დამუშავებული, მასში ნორმატიული მასალა. გარდა ორიოდ გამონაკლისისა. დალაგებულია გარკვეული თანამიმდევრობით სამართლის დარგებისა თუ ინსტიტუტების მიხედვით.

სხვა სურათია სამართლის წიგნის მეორე ნაწილში. აქ მოკვანილი მასალა იმრიგად დამუშავებული აღარ არის. მუხლების გარკვეული ნაწილი არაა ჯეროვნად განზოგადებული და ჩამოყალიბებული. ისინი უფრო სასამართლო პრაქტიკაში წამოჭრილი კაზუსების გადაწყვეტის ელფერს ატარებენ, თანაც ზოგიერთი მუხლის შინაარსი დაუშვავრბელი ჩანს.

ახალი მუხლების ჩაწერისას, როგორც ჩანს, მხედველობიდან გა-

მორჩენიათ პირველ ნაწილში გათვალისწინებული მუხლები და ნორმები. ამიტომ მეორე ნაწილის რამდენიმე მუხლი პირველი ნაწილის ზოგიერთ მუხლს იმეორებს ანდა ანალოგიური შინაარსისაა. მხოლოდ ერთ მაგალითს მოვიყვანთ.

105. კაცმან თუ ორმოს პირი აკდილი გაუშვას და იმაში ან კაცი ან პირუტყვი ჩაეარდეს წმიდა თუ უწმიდური, ის უნდა ნახონ, თავის ნატამალშია თუ სასოფლოს. ადგილსა, ან ის ჩადრდნილი კაცი თუ დედაკაცი ბრმა ყოფილა ანუ მთვრალი,—მოსამართლემ კარგად გამოიკითხოს.

თუ თავის ნატამალში ყოფილა ის ორმო, ნახევარს სისხლს შეუვა კაცისას თუ პირუტყვისას; თუ სასოფლოს ადგილს ყოფილა, მთელი ეთხოების, ამიტომ რომ იცოდა, გზა იყო, რად არ დაბურა?

256. ან ორმო დარჩეს პირლია, ან ნათხარი რამ ქნას კაცმა და იმაში ჩაეარდეს რამე, თუ თავის ნატამალში აქვს, უფრო ვეზას შეუვლენ.

და თუ სათემოს, სასოფლოს ადგილს არა ინაღვლა რა კაცმა. თუ საჭმელი პირუტყვი წაქვდეს, იმაში ჩავადრნილი — ორმოს თუ ნათხარის პატრონს, და საქონლის პატრონს იმისთანა მთელი მიცეს. თუ ცხენი ან ვირი. მავისთანა, რომ არ იკმებოდეს, ჩავარდეს, ნახევარი ფასი გარდაუქვდოს.

თუ ყმაწვილი ასეთი ჩავარდეს, რომ პირუტყვთან ჩაიგდებოდეს, რაც იწყინოს, მის საფურად მოსამართლემ გაუჩინოს.

ჭკუიანყოფელი ან კაცი ან დედაკაცი ჩაეარდეს, არა გაუჩნდება რა, ამისათვის რომე თვალთ უჩანს, ნუ იქს.

სამართლის წიგნის პირველი და მეორე ნაწილის მუხლები, რომლებიც ერთგვაროვან ან მსგავს იურიდიულ ურთიერთობას აწესრიგებენ, თანამიმდევრულად დალაგებული არ არის. მოსამართლის ნიშან-თვისებები დაწვრილებით ჩამოთვლილია მე-3 მუხლში, მაგრამ ამავე საკითხს ეხება 215-ე მუხლიც; ფიცისა და მოფიცართა შესახებ ლაპარაკია პირველი ნაწილის მე-10—მე-12, 143-ე და 147-ე მუხლებში, ამავე საკითხებს ეხება მეორე ნაწილის 237-ე—239-ე მუხლები; 88-ე—95-ე მუხლებში ჩამოთვლილია მკვლელობის შემთხვევები, მაგრამ მოწამვლით მკვლელობის შესახებ ლაპარაკია მეორე ნაწილის 252-ე მუხლშიც; უცხო მხარეში ვალის აღება გათვალისწინებულია 148-ე მუხლში, ანალოგიურ საკითხს ეხება 263-ე მუხლიც; ამანათის საკითხს ეხება 149-ე მუხლი, მაგრამ ასეთივე ურთიერთობას შეიცავს 207-ე

მუხლის პირველი ნაწილი და 243-ე მუხლიც; 188-ე მუხლი პირუტყვა-საგან ნაშრომის წახდენას ითვალისწინებს, ამავე საკითხს ეხება 245-ე მუხლიც. 178-ე მუხლში ლაპარაკია ლაშქრობაში ტყვედჩაგარდნილი ან მოკლული კაცის შესახებ. თუმცა სხვა შინაარსისაა, მაგრამ ამავე საკითხს ეხება 254-ე მუხლიც.

მსგავსი შინაარსის მუხლები გვხვდება სამართლის წიგნის მეორე ნაწილშიც (მუხ. 231—232 და 257).

ცხადია, სამართლის წიგნის პირველი და მეორე ნაწილს ზემოთ მოყვანილი მუხლები, რომლებიც ერთგვაროვან, ან მსგავს იურიდიულ ურთიერთობებს აწესრიგებენ, თანამიმდევრულად უნდა ყოფილიყო დალაგებული.

საკანონმდებლო მასალის არათანმიმდევრული გადმოცემა განსაკუთრებით იგრძნობა სამართლის წიგნის მეორე ნაწილში (მუხლ. 205—270). ამავე დროს, საფიქრებელია, რომ ბოლო (264—270) მუხლები კანონთა ტექსტში შეტანილია ვახტანგის მეფობის უკანასკნელ წლებში.⁴

ფეოდალური ეპოქის სამართლის წიგნებს არ შეიძლება მივედგეთ კოდიფიკაციის თანამედროვე პრინციპებისა და მოთხოვნების მიხედვით. საჭიროა გავიფიქროვოთ დრო, ვითარება და მართლმწიგნობის დონე. ვახტანგის სამართლის წიგნი და ქართული სამართლის სხვა ძეგლები, როგორც მათი გარეგანი დამუშავების, ისე საკანონმდებლო მასალის სისტემატიზაციის ივალსაზრისით ფეოდალური ეპოქის სხვა ხალხთა საკანონმდებლო აქტების კოდიფიკაციისა და იურიდიული აზროვნების დონეზე დგას. ამ მხრივ ვახტანგის სამართლის წიგნი არანაკლებ დამუშავებული და გამართულია, ვიდრე კრებულში შეტანილი უცხოური და ეროვნული სამართლის სხვა ძეგლები. სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე დიდი ხანია მიღებულია ის აზრი, რომელიც თითქმის 100 წლის წინათ ვახტანგის კანონთა კრებულის გამომცემელმა ა. ს. ფრენკელმა გამოთქვა: «Законы царя Вахтанга представляют для своего времени стройное, законченное законодательство. Понятно мы не должны искать в Уложении Вахтанга расположения статей в строго научной системе, но отсюда, по возможности, сгруппированы и свидетельствуют что грузинский законодатель осмысленно принялся за свой тяжёлый и весьма сложный труд»¹.

ზემოთქმულის შემდეგ, ცხადია, მცდარია გ. ქ. სოსელიას მიერ ქართული სამართლის ძეგლების შესახებ გამოთქმული უსაფუძვლო

¹ Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, 1887, გვ. 11.

მოსაზრება: «Показательны памятники права XI—XVIII ввков. Они внешне совершенно не разработаны. Не говоря о казуистическом характере норм, отдельные статьи разбросаны в Судебнике без всякой системы!»¹.

სამართლის წიგნის 61-ე მუხლის პირველი ნაწილით მთავრდება «მივდომისა და ღალატად დადგომის» ნორმები. ამ მუხლის მეორე ნაწილი საერთო შინაარსის ნორმაა, ამიტომ იგი ცალკე 61¹ მუხლად გამოვყავით. აქვე აღვნიშნავთ, რომ S—3683 ნუსხაში 61¹ და 62-ე მუხლები გაერთიანებულია 62-ე (ნიბ) მუხლად.

78-ე მუხლის პირველი ნაწილი მამის მიერ შვილის, ან შვილის მიერ მამის მოკვლას ითვალისწინებს და კანონმდებელი ამბობს: «მაგისი სისხლი არ დაიწერებოდა და რჯულის კანონით უნდა გარიგდესო». ამავე მუხლის მეორე ნაწილი კი მამის და შვილის ურთიერთ შეურაცხყოფას ეხება, ე. ი. დანაშაულის სხვა შემადგენლობა შეიცავს და ამის შესაბამისად 78¹ მუხლად გამოვყავით.

91-ე მუხლის მეორე ნაწილი, რომელიც ზოგადი ხასიათისაა და მკვლელობის შემთხვევების ჩამოთვლის ერთგვარ შეჯამებას წარმოადგენს, თავის ადგილას გადავიტანეთ და 95¹ მუხლად გამოვყავით. ასეთივე შინაარსისაა ჩვენს მიერ 97¹ მუხლად გამოყოფილი ტექსტი, რომლითაც მთავრდება კარი სისხლის განაჩენებისა. ABC ნუსხებში ეს ტექსტი 115-ე მუხლის ბოლოსაა, 115-ე მუხლი კი საოჯახო ქონების გაყოფას ეხება და სისხლის განაჩენებთან არავითარი კავშირი არა აქვს. Q 164 ნუსხაში ეს ტექსტი თავის ადგილასაა, 97-ე მუხლს მოსდევს და ცალკეა (23r) დაწერილი.

103-ე მუხლის ტექსტი საგნის მისეღვით 103¹, 103², 103³, 103⁴ მუხლებად დავყავით. 104-ე მუხლის უკანასკნელი აპზაციც 104¹ მუხლად გამოვყავით.

სამართლის წიგნის ხელნაწერებში 109-ე მუხლის პირველი ნაწილი შეტანილია 108-ე მუხლში. მაგრამ ასეთი დაყოფა შინაარსობრივად შეუსაბამოა და ამიტომ ხელნაწერის 108-ე მუხლის მეორე ნაწილი 109-ე მუხლს მივაკუთვნეთ. 147-ე მუხლი უთამასუქოდ ვალის აღებას ეხება, ხოლო ამ მუხლის მეორე ნაწილი ფიცის ზოგადი შინაარსის ნორმას შეიცავს, რომელიც თავის ადგილას გადავიტანეთ და 10¹ მუხლით აღვნიშნეთ.

ხელნაწერებში 193-ე მუხლი იწყება სიტყვებით: «დამწერი კაცი თუ ამას ამბობდეს», მაგრამ ეს გადამწერთა შეცდომაა, რადგან 191-ე—192-ე მუხლები ითვალისწინებენ პასუხისმგებლობას განზრახ ცეცხლის წაქიდებისათვის, ხოლო 193-ე მუხლი — «უნებურად»

¹ ურ. «Вопросы истории, № 10, 1956, გვ. 82.

ცეცხლის გაჩენისათვის. ამიტომ ტექსტი თავის ადგილას გავკვეთეთ. 207-ე მუხლის ტექსტი, რომელიც მიზარებისა და ნათხოვრობის საკითხებს აწესრიგებს, მათში გათვალისწინებული ნორმების მიხედვით 207¹, 207², 207³ მუხლებად დაეყავით. დასასრულ, ცალკე 261¹ მუხლად გამოვყავით 261-ე მუხლის უკანასკნელი აბზაცი, რომელიც ბიჭის სასამსახუროდ ყიდვას ითვალისწინებს.

სამართლის წიგნის ზოგიერთი მუხლი (50, 80, 95, 86, 97, 151, 261 და 267) მ ი თ ი ე ბ ა ს შეიცავს («ზემორებრ იქნას», «როგორც დაგვიწერაა, ისრე გარდააჯდეინონ», «როგორც დაგვიწერია, ისრე იქნან», «როგორც ზეით სწერია, ისრე უნდა იქნას» და ა. შ.), მაგრამ კონკრეტულ მუხლს არ აღნიშნავს. ასეთ შემთხვევაში შესაბამისი მუხლები კავებში მიეუთითეთ.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 1955 წლის გამოცემა

ვახტანგის სამართლის წიგნის 1955 წლის გამოცემის მთავარი ნაკლი, გარდა სხვა ნაკლოვანებისა, ის არის რომ გამომცემელი თითქმის უკრიტიკოდ იღებს S—3683 ნუსხის ტექსტს და ვერ ამჩნევს იმ ხარვეზებსა და დამახინჯებებს, რომლებსაც ადგილი აქვს ამ ხელნაწერში. ამის გამო ტექსტის დადგენისათვის არ იყენებს სხვა ნუსხების სწორსა და მართებულ წაკითხვებს. ტექსტში შეტანის ნაცვლად ისინი სქოლიოებში ჩააქვს, ხოლო ხშირად უმნიშვნელოვანეს კითხვასხვაობებს არც სქოლიოში უთითებს.

ზემოთქმულის საილუსტრაციოდ დასახელებული გამოცემიდან მრავალი ტექსტოლოგიური მასალის მოტანა შეიძლებოდა, მაგრამ ეს დიდად გადატვირთავდა ჩვენს ნარკვევს. ამიტომ ამ გამოცემის მხოლოდ ყველაზე მნიშვნელოვან ხარვეზებსა და შეცდომებს აღვნიშნავთ.

მუხ. ვ. «მოჩივრის მოადის მომცდელი»

ვახტანგის სამართლის წიგნის მესამე მუხლი ჩამოთვლის მოსამართლის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებებს: «მოსამართლე დიდად მჩხრეკელი, მიმხილარი, ჭამამიძიებელი, გონებააუჩქარებელი, დაწყნარებული, გამგონე, საჩივრის ყურის მიმგდები, გამსინჯავი და სხვისაც მკითხველი, მოწმის მადებარი უნდა იყოს, უქრთამო და ღმრთის მოშიში». (Q 575 ტიპის ნუსხები ამ თვისებებს კიდევ ერთ ნიშანს უმატებს—მოსამართლე «მოჩივრის მოადის მომცდელი» უნდა იყოს. «მოადი» მოდავე მხარეს—დამნაშავეს (მოპასუხეს) ან დაზარალებულს (მოსარჩელეს) ეწოდება. მაშასადამე, კანონმდებელი მოითხოვს, რომ მოსამართლემ არა მარტო მომჩივნის, არამედ მოპასუხე მხარის ახსნა-განმარტებასაც უნდა დაელოდოს და გულისყურით მოუსმინოს მას. მოსამართლე რომ «მოჩივრის მოადის მომცდელი» უნდა იყოს, ჩაწერილია არა გვიანდელ ნუსხებში, არამედ ვახტანგის ხელიდან გამოსულ Q 575 ნუსხაში, რომელიც გადაწერილია 1710 წელს. მაშასადამე, ეს ფორმულა გადამწერთა გვიანდელი ინტერპოლაცია კი არ არის, არამედ კანონთა ტექსტში თვით სჯულმდებელი მეფის სანქციით ჩართული ნორმაა, რომლის დაცვა მოსამართლისათვის სავალდებულოა. ამიტომ

იგი შენარჩუნებულ უნდა იქნას კანონთა ტექსტში. 1955 წლის გამოცემა ამ ნორმას უგულებელყოფს.

მუხ. 4. «თუ იასაულმა ღმერთი გმო»

სამართლის წიგნის მე-4 მუხლი ისეთ შემთხვევას ითვალისწინებს, როცა მოსამართლე ადგილზე საქმის გამოსაძიებლად და «მართალი ამბავის» მოსატანად თავის იასაულს გზავნის. მაგრამ შეიძლება იასაულმა ღმერთი გმოს, ქრთამი მიიღოს და მოსამართლეს «მრუდი ამბავი» მოუტანოს. ასეთი მდგომარეობის თავიდან ასაცილებლად და ამგვარი საქმის გამოსარკვევად მოსამართლეს სხვა «მართლის მთქმელი და სიმართლენე ცნობილი იასაული» უნდა ჰყავდეს, რომ მისი მეშვეობით საქმის ნამდვილი გარემოება დაადგინოს. S 3683 ნუსხის გადამწერს lapsus calami მოსვლია და სიტყვა «გმო» ორჯერ დაუწერია. სხვა ძველი ხელნაწერები და კერძოდ, ქუთაისის 201 ხელნაწერი, რომელიც გადაწერილია S 3683 ნუსხიდან 1746 წელს, ამ შეცდომას ასწორებენ. 1955 წლის გამოცემაში კი კალმის ეს შეცდომა შენარჩუნებულია და დაბეჭდილია: «იასაულმა ღმერთი გმო, გმო».

მუხ. 12. «იქნების, დღიურზე ერთი მოფიცარი შევარდეს»

სამართლის წიგნის მე-10—მე-12 მუხლები ფიცისა და მოფიცობის, როგორც სასამართლო დამამტკიცებელი საბუთების, გამოყენების წესებს ადგენს.

მე-12 მუხლში ლაპარაკია საადგილმამულო დავაზე და აღნიშნულია, რომ «მამულის ცილებაში» გარეშე მოფიცარი არ უნდა იქნას დანიშნული, ხოლო მოფიცართა რაოდენობა მამულის ღირსების მიხედვით უნდა განისაზღვროს. ამასთან შესაძლებელია, ერთი დღიურის ოდენობის სადავო მიწის საქმეზე ერთი მოფიცარიც დაინიშნოს. S 3683 ნუსხაში და მისი ტიპის ხელნაწერებში ამ ადგილას «მოფიცარი ს» ნაცვლად «მოწამე» სწერია, რაც დატოვებულია 1955 წლის გამოცემაშიც. მაგრამ ეს შეცდომაა, რადგან «მოწმით სამართლის ქმნისა» და მოწმეების, როგორც მტკიცებულებათა სახეობის შესახებ ჰპეციალურად ლაპარაკია სამართლის წიგნის მომდევნო მე-13 მუხლში. ამიტომ «მოწმის» ნაცვლად აქ «მოფიცარი» უნდა დარჩეს, როგორც ეს Q 575 ნუსხასა და მისი ტიპის ხელნაწერებშია დაცული.

მუხ. 23. «უხეები მოსამართლეთ კარგად გასინჯეთ და გამოიძიეთ»

23-ე მუხლში თავადთა და აზნაურთა წინათ განწყვებულ სისხლის გახანჩენებსა ანუ მკვლელობის საზღაურსა ლაპარაკი. კანონი ადგენს, რომ ძველად განსაზღვრული სისხლის მიხედვით ახლა საზღაურის გადახდა შეუძლებელია, რადგან «ახლა მამინდელზე ქართველს ბატონსაც ბევრი ადგილი აკლია და მისი თავადიც მამულზე დამცრობილია». ამიტომ მკვლელობის შემთხვევაში მოსამართლემ ყოველივე ეს კარგად უნდა შეამოწმოს და გამოიძიოს. S 3683 ტიპის ნუსხებში «და გამოიძიეთ» არ არის, ამის გამო იგი არც 1955 წლის გამოცემაშია. მაგრამ არის Q 575 ნუსხაში და მისი ტიპის სელნაწერებში. «გასინჯეთ» და «გამოიძიეთ» სინონიმური ცნებები არაა. პირველი «შემოწმებას ნიშნავს, ხოლო მეორე უფრო ღრმა, სპეციალური იურადიული ტერმინია, რომელიც საქმის საფუძვლიან გამოკვლევას გულისხმობს. ამ მოსაზრებათა გამო მისი შენარჩუნება ტექსტში აუცილებელია.

მუხ. 24. «ფიცო მოკდეს, თუ ისრე სისხლი გააჩინონ»

სამართლის წიგნის 24-ე მუხლი ადგენს: «დიდროანს კაცში სიკვდილი და რა გინდა რა სისხლი მოკდეს», მეფემ და კათალიკოზმა მოქიშვე მხარეებს არ უნდა მისცეს ნება, რომ ერთმანეთი ძარცვონ და არბიონ, აგრეთვე არც მათ ნათესაუბებს—მიეშველონ და დახმარება აღმოუჩინონ მათ. ასეთ შემთხვევაში მესისხლე მხარეებს კაცი უნდა განუწყოსონ და ისინი ერთმანეთზე სარბევად აღარ მიუშვან. მეფემ და კათალიკოზმა, ეფისკოპოს-დარბაისელთა თანდასწრებით, მათი საქმე და საჩივარი არაერთგზის უნდა მოისმინონ, გულდასმით განიხილონ, «ბეჯრჯერ გასინჯონ», და ამგვარად, ფიცის დაკისრებით, თუ უფიცრად, დანაშაუვე მხარეს სისხლის გადახდა მიუთაჯონ, ხოლო იმ სისხლია მესამედი მეფემ და კათალიკოზმა აპატიოსო. S 3683 ნუსხაში ჩვენთვის საინტერესო ადგილი ასე იკითხება: «ფიცო მოკდეს თუ ისრე სისხლი». წინადადება დაუმთავრებელი ჩანს. აკლავ შემასმენელი. ტექსტი ასეთა ჯაბეჭდილი 1955 წლის გამოცემაშიც. ამავე დროს ტექსტი სრულიად იმართება Q 164 უძველესი ნუსხის მოშველიებით, სადაც ნათქვამია: «ფიცო დაადგან, თუ უფიცრად სისხლი გააჩინონ», იმისი მესამედი მეფემ და კათალიკოზმა აპატიოსო. ამრიგად, აუცილებელია ტექსტში აღდგენილ იქნას «გააჩინონ».

მუხ. 36. «დიდებულისა და გამოჩენილი სისხლი მართებია»

36-ე მუხლი ადგენს: უკეთეს დიდებული თავადი თავის ტოლ («ამხანაგ») დიდებულ თავადს მოკლავს და მკვლეელი ცნობილი იქნება, აგრეთვე დადგენილ იქნება, რომ დაზარალებულს (მოკლულს) დამნაშავეს «სისხლი მართებია და მისთვის მოუკლავს», მაშინ «ნამართები სისხლი» უნდა შეუფარდონ და გამოაკლონ დაზარალებულის სისხლს და დანარჩენი სისხლის ანაზღაურება დააკისრონ დამნაშავეს დაზარალებულის სასარგებლოდ. S 3683 ნუსხაში ეს ტექსტი გაუმართავია და ასე იკითხება: «თუ ამხანაგი არის ის დიდებულის მკვლეელი, დიდებული და გამოჩენილი სისხლი მართებია». გამომცემელმა ტექსტი ვერ გაიგო და ასე უკრიტიკოდ დაბეჭდა, რის გამოც მივიღეთ «დიდებული სისხლი», რაც უაზრობაა. ეს ტექსტი Q 575 ნუსხის მიხედვით ასე იმართება: «თუ ამხანაგი არის ის დიდებულის მკვლეელი დიდებულისა, და გამოჩენილი სისხლი მართებია», გასინჯეთ და ისე უანგაროშეთ. ნაშასადამე, კანონში ნათქვამია, რომ მკვლეელი დიდებულს სოციალურად მოკლული დიდებულის ტოლია, წოდებით მისი თანასწორია, მისი «ამხანაგია».

მუხ. 38. «დაწამებულს მთხრობლის ტოლი ყმა ყვანდეს»

38-ე მუხლი ითვალისწინებს ისეთ შემთხვევას, როცა ფეოდალთა კლასის წარმომადგენელს (თავადს ან აზნაურს) ბრალი ედება რაიმე დანაშაულში დამსმენის—«მთხრობლის» მეშვეობით. კანონი ადგენს: თუ ბრალდებულს—«დაწამებულს» ბრალმდებლის ანუ «მთხრობლის» ტოლი ყმა (ხელქვეითი, ვასალი) ჰყავს, იგი «ჯმალში გაატანოს», ე. ი. ორთაბრძოლაში გაიყვანოს მთხრობლის წინააღმდეგ და ამ წესით იმართლოს თავი წაყენებული ბრალდების გამო. გარდა Q 164 ხელნაწერისა, რომელიც თავდაპირველ დედანს წარმოადგენს, სამივე ნუსხაში. S 3683 ნუსხის მიხედვით, «დაწამებულის» ნაცვლად «დამწამებელი» სწერია, რაც აშკარა შეცდომაა, რადგან მომდევნო ტექსტიდან ჩანს, რომ ხმალში გადის არა ბრალმდებლის—«დაწამებულის» ყმა, არამედ ბრალდებულის—«დაწამებულის» ყმა. ტექსტის გამომცემელი ამას არ ჩაკვირვებია და დაბეჭდილ ტექსტში მცდარი წაკითხვა «დამწამებელს» დაუტოვებია. ეს შეცდომა თავის დროზე მართებულად აღნიშნა პროფ. გ. ნ ა დ ა რ ე ი შ ვ ი ლ მ ა.

მუხ. 42. «თუნდა კიდევ მოკლას»

სამართლის წიგნის 42-ე მუხლში ჩამოთვლილია სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის გამომრიცხველი ათი შემთხვევა. მესხეთე

კანონში გათვალისწინებულია ასეთი შემთხვევა: თუ წოდებით თანასწორი პირი მის ტოლ კაცს შეუტევს და ხმაღლე ხელს გაიკრავს, ხოლო მოპირდაპირე მხარე მას დაასწრებს, უწინ შემოჰკრავს, დაჰკრის, თუხდა კიდევ მოკლას, მკვლეელი პასუხს არ აგებს. აქ გათვალისწინებული აუცილებელი მოგერიების თავისებური შემთხვევა, როცა მომგერიებელი მხარე დამდგარი შედეგისათვის პასუხისმგებლობისაგან თავისუფალია. S 3683 ტიპის ნუსხებში აღნიშნული კაზუსა გაუძარათავია: «თუ სწორმან სწორს შეუტია და კმაღს კელი გაიკრა, და იმ მეორემ ამ შემტევებელს უწინ შემოჰკრა, დაჰკრა, და უნდა მოკლას, ვერას შეუა». ამჟარაა, რომ ფრაზა «უნდა მოკლას». აქ უაზრო და შეუსაბამოა. მომგერიებელ მხარეს, სიკვდილის რეალურა საფრთხისაგან რომ თავს იცავს, ცხადია, სურს მოკლას თავდამსხმელი—«შემტევებელი», რათა თავისი სიცოცხლე შეინარჩუნოს. ამიტომ ტექსტი Q 164 და Q 575 ნუსხების მიხედვით უნდა გაიმართოს და ასე აღდგეს: «თუნდა კიდევ მოკლას».

მუხ. 49. «ექვსი თუმანი და ოთხი მინალთუნი»

49-ე მუხლი მიყენებული ჰქრილობის საზღაურს განსაზღვრავს სხვადასხვა სოციალური მდგომარეობის ადამიანებისათვის. საზღაურის ოდენობა განისაზღვრება ჰქრილობის სიდიდისა და დაზარალებულის წოდებრივი მდგომარეობის მიხედვით. ჰქრილობის სიდიდე ჰქრის მარცვლით იზომება. ყოველ მომდევნო საფეხურზე მდგომი ადამიანის ჰქრილობის საზღაური ერთი ორად იზრდება. ერთი ჰქრის მარცვლის ოდენა ჰქრილობის საზღაური სხვადასხვა წოდების წარმომადგენელთათვის შემდეგნაირად განისაზღვრება: გლეხისა ორ მინალთუნად, მსახურისა ოთხ მინალთუნად, ცალმოგვი აზნაურისა რვა მინალთუნად, შუა აზნაურისა თექვსმეტ მინალთუნად, დიდ აზნაურისა სამ თუმნად და ორ მინალთუნად, დაბალი თავადისა ექვს თუმნად და ოთხ მინალთუნად, შუა თავადისა თორმეტ თუმნად და რვა მინალთუნად, დიდებულისა ოცდახუთ თუმნად და ექვს მინალთუნად. S 3683 ნუსხაში, გადამწერის შეცდომით, დაბალი თავადის ერთი ჰქრის მარცვლის ოდენა ჰქრილობის საზღაურად სწერია: «ექვსი თუმანი და სამი მინალთუნი». Q 164 და Q 575 ტიპის ნუსხებში კი «სამის» ნაცვლად იკითხება «ოთხი» მინალთუნი, რაც სწორია. გამომცემელი ამას არ უკვარდება და დაბეჭდილ ტექსტში S 3683 ნუსხის მცდარ ვარიანტს ტოვებს.

მუხ. 51. «თუ მიმკლომი ან ასაბია მოკვდეს»

კანონი აღგენს: უკეთუ ვინმე თავს დაესხმის სხვას თავის საზღაურსა და ცოლ-შვილსი და თავდამსხმელი ან მისი შემწე (ასაბია) მოკლული იქნება, მათი მოკვლისა ან დაჭრისათვის «ს ი ს ხ ლ ი ა რ ა რ ის», ე. ი. საზღაურს არ გადაიხდოს, პასუხს არ აგებს. S 3683 ნუსხაში სწერია: «თუ მიმკლომი და ასაბია მოკვდეს», Q 164 და Q 575 ნუსხებში კი სწერია—«თუ მიმკლომი ან ასაბია მოკვდეს». მაშასადამე, კანონმდებელი გულისხმობს არა ორივეს მოკვლას, არამედ ერთის ან მეორის, მიმკლომის ან ასაბიის მოკვლას, ამიტომ «და» კავშირის ნაცვლად ტექსტში «ან» უნდა დარჩეს.

მუხ. 52. «ორკეცი სისხლი და წანაღებიცა მისცეს»

ეს მუხლი გლეხის საზღ-კარსა და ოჯახზე თავდასხმას ითვალისწინებს. კანონი აღგენს: თავდასხმის შედეგად გლეხის ოჯახში რამდენიც მოკვდეს და დაიჭრას, დამნაშავემ სისხლი ორკეცად აუნაზღაუროს და მიტაცებული ქონებაც დაუბრუნოს. S 3683 ნუსხაში ეს ადგილი ასეა წარმოდგენილი: «იმ გლეხისა რაც მოკვდეს და დაიჭრას ორკეცი სისხლი და წინაღებიცა». წინადადების ბოლო გაუმართავი და ბუნდოვანია, რადგან აკლია ზმნა. 1955 წ. დაბეჭდილ ტექსტშიც ასეა დატოვებული. Q 575 ნუსხაში კი ეს ადგილი გამართულია: «იმ გლეხისა რაც მოკვდეს და დაიჭრას, ორკეცი სისხლი და წანაღებიცა მისცეს». ტექსტიც ასე უნდა გაიმართოს.

მუხ. 57. «რამდენიც იმისი ყმა დაჭერილი თან წაყვანოს»

ამ მუხლის თანახმად მიხლომისა და თავდასხმის დროს დამნაშავე რამდენ ყმასაც დაჭრის, მან იმდენი მთელი სისხლი უნდა გადაიხადოს. და რამდენ ყმასაც დაჭერილს წაიყვანს, იმდენი ნახევარი სისხლი უნდა მისცეს. მაშასადამე, კანონი ითვალისწინებს ორ შემთხვევას: ყმის დაჭრას და დაჭერილი ყმის წაყვანას. ყმის დაჭრისათვის მთელი სისხლია დაწესებული, ხოლო მისი დაჭრისა და წაყვანისათვის — ნახევარი სისხლი. S 3683 ნუსხაში კი გადანწერის შეცდომით მეორე შემთხვევაშიც «და დაჭერილი ყმა» სწერია «და დაჭერილი ყმის» ნაცვლად, მაგრამ საზღაური — ნახევარი სისხლი სწორადაა ნაჩვენები. გამომცემელს ეს ვერ შეუნიშნავს და ტექსტში S 3683 ნუსხის მცდარი წაკითხვა აღარ გაუსწორებია.

მუხ. 61. «რჭულის გარდამავალს საქმეში კათალიკოსს კელი აქვს»

61-ე მუხლის ბოლოს ნათქვამია: «სატანჯელის სიკვდილში და რჭულის გარდამავალ საქმეში კათალიკოსს კელი აქვს». ნუსხაში გადამწერს კალმის შეცდომა მოსვლია, სიტყვა «რჭულის» ორჯერ დაუწერია. გამომცემელიც უპროტიკოდ იზიარებს ამ შეცდომას და ბეჭდავს «რჭულისა და რჭულის». Q 164-სა და Q 575-ში კი ეს სიტყვა, როგორც ვერ არს, ერთხელაა დაწერილი.

მუხ. 73. «რასაც გვარისა ის კაცი იყოს»

კანონი ადგენს: «თუ კაცმან მისგან უდიდებულესის კაცის ქალი დააგდოს, რასაც გვარისა ის კაცი იყოს, იმტოლი მთელი სისხლი მისცეს». ე. ი. კანონი ამბობს, ქმარმა მასზე უფრო მაღალი წოდების ცოლს უმიზეზოდ რომ გაეყაროს, სისხლი თავისი გვარის მიხედვით უნდა დაუტრეოსო. მაგალითად, თუ ქმარი მეორე თავადი იყო და ცოლი კი პირველი თავადის კატეგორიას მიეკუთვნებოდა, ქმარი გაშვებულ ცოლს სისხლს თავისი გვარის ღირსების მიხედვით უნდიდა. ვახტანგის სამართლის ამ მუხლის წყაროს ბეჭა მანდატურათუხუცესის სამართლიან წიგნის 30-ე მუხლი წარმოადგენს. S 3683 ნუსხაში ფრაზა «ის კაცი» გამოტოვებულია, რის გამოც მუხლი საწინააღმდეგო შინაარსს ღებულობს, ე. ი. გამოდის, რომ ქმარმა სისხლი ცოლის საგვარეულო ღირსების მიხედვით უნდა გადაიხადოს. ასევე შეცდომითაა დაბეჭდილი ეს მუხლი გამოცემულ ტექსტშიც.

მუხ. 102. «ის მკვლელი იარაღი მიეცემის»

ამ მუხლში ლაპარაკია ფათერაკად, განუზრახველად მომხდარ მკვლელობაზე და ჩამოთვლილია ასეთი მკვლელობის ცალკეული კაზუსები. ერთ-ერთი კაზუსი ისეთ შემთხვევას ითვალისწინებს, როცა მკვლელობა მომხდარია ნადირობის დროს ცხენების უნებურად შეძგერებით ან თოფის შემთხვევით გასროლით. კანონმდებელი აუღებს: ასეთ შემთხვევაში დაზარალებულს (მოკლულს) ის ცხენი და ის იარაღი უნდა მიეცეს, რომლითაც ფათერაკად მკვლელობა მოხდა. S 3683 ხუსხაში კანონის ტექსტი დამახინჯებულია და ასე იკითხება: «ცხენისაგან მოკვდების სიკვდილი თუ იარაღისაგან, ის ცხენი, ის მკვლელი და ის იარაღი მიეცემის». გადამწერმა უყურადღებობის გამო ორი სიტყვა «და ის» ჩაუშატა, რითაც სრულიად დამახინჯა კანონის აზრი. ტექსტის გამომცემელიც ასევე აქვეყნებს მას. გამოდის, რომ ფათერაკ-

კად მომხდარ მკვლელობისათვის, ცხენსა და იარაღთან ერთად, მათ პატრონსაც დაზარალებულს აძლევენ სისხლის საზღაურში. ტექსტის ასეთი დამახინჯებული გაგება ეწინააღმდეგება ვახტანგის სისხლის სამართლის კანონმდებლობის მთელ აზრსა და შინაარსს.

მუხ. 92. «ან ყაბახს ესროდეს, ისარი კაცს დაეცეს»

ამავე 92-ე მუხლში გათვალისწინებულია ფათერაკად სიკვდილის კიდევ ერთი შემთხვევა, რაც ყ ა ბ ა ხ ის თამაშის დროს ხდება. საბურთაო, საჭირითო მოედანზე აღმართულია გრძელი ძელი, რომლის თავზე ბურთი დევს; მოჭირითე მხედარმა ბურთს ისარი უნდა ესროლოს და მოარტყას. მაგრამ შესაძლოა ეს თამაში უბედური შემთხვევითაც დამთავრდეს, ისარი ბურთის ნაცვლად მაყურებელს ნიხვდეს და მოკლას იგი. ასეთ შემთხვევაში ყაბახის მსროლელმა მოკლულის ოჯახს მხოლოდ «ს ა ფ ა თ ე რ ა კ ო ს ი ს ხ ლ ი» უნდა მოსცეს, ე. ი. ფათერაკად, განუზრახველად მკვლელობისათვის დაწესებული საზღაური გადაუხადოს. დაბეჭდილ ტექსტში ეს აღვილი ასე იკითხება: «ან ყაბახს ესროლოს და ის არ ით კაცს დაეცეს». გამომცემელი სქოლიოში მიუთითებს. რომ «ისარით» ABC ნუსხებში არ არისო, მაშასადამე, მხოლოდ D-ში უნდა იყოს. მაგრამ D-ში არის «ისარი» და არა «ისარით». ამრიგად, «ისარით» გამომცემლის უხეირო კონიექტურაა. Q 164 და Q 575 ხელნაწერებში კი წერია: «ან ყაბახს ესროდეს და ის არ ით კაცს დაეცეს». ცხადია, ამ ვარიანტში ტექსტი გამართულია და ასე უნდა დარჩეს.

მუხ. 101. «იქნების იმათშივე ერთსა და ერთს უბოძოს»

ეს ტექსტი S 3663 ნუსხაში არ არის, ამიტომ ის არც 1955 წ. დაბეჭდილ ტექსტში აღმოჩნდა. ამავე დროს Q 164 და Q 575 ნუსხებში იგი დაცულია. 101-ე მუხლი ითვალისწინებს თავადაზნაურული წოდების ძმების გაყრას და იმ გასამყრელო წილს, რომელიც ხელმწიფეს ეძლევა ასეთი გაყრის შემთხვევაში. დიდი თავადის გაყრის დროს ხელმწიფემ გასამყრელოდ შეიძლება მთელი სოფელიც კი აიღოს და დაიპიროს, როგორც თავისი სახასო ყმა-მამული, ან სხვა ვინმეს უბოძოს: ან იქნებ ხელმწიფემ მოისურვოს და თავისი კუთვნილი გასამყრელო ყმა-მამული რომელიმე გაყრილ ძმას უბოძოს ან ისევ იმას დაეტოვოს. ვის მულობელობაშიც იგი ადრე იყო. აქ გათვალისწინებული ოთხივე შემთხვევა ცხოვრების პრაქტიკას ასახავს და ამიტომ კანონთა ტექსტშიც შენარჩუნებული უნდა იქნეს.

მუხ. 103. «საუფროსო ერგოს და საუარესო აღარ მისცენ»

სამართლის წიგნის მე-100 მუხლის თანახმად თავადი ან აზნაური ძმების გაყრის შემთხვევაში ოთხი განსაკუთრებული წილი გამოიყოფა: გასამყრელო, საუფროსო, საშუალო და საუმცროსო.

გასამყრელო ძმების გაყრისათვის დაწესებული ხელმწიფის განსაკუთრებული წილია.

საუფროსო უფროსი ძმის განსაკუთრებული წილია სამკვიდრო ქონებაში.

საშუალო შუათანა ძმის განსაკუთრებული წილია სამკვიდრო ქონებაში.

საუმცროსო უმცროსი ძმის განსაკუთრებული წილია სამკვიდრო ქონებაში. ამრიგად, უფროსს, საშუალოსა და უმცროს ძმას თავ-თავისი განსაკუთრებული წილი აქვთ კანონით განწესებული.

§ 3683 ნუსხაში გადამწერის მიზეზით 103¹ მუხლის ტექსტი დამახინჯებულია და ასე იკითხება: «საუფროსო ერგოს და საუმცროსო აღარ მისცეს, ცხადია, მას საუმცროსო აღარ ერგება. გამომკვლელო ამას არ უკვირდება და წესის მცდარ წაკითხვას იზიარებს. Q 164 და Q 575 ნუსხებში კი როგორც ჭერ არს, ისე წერია: «საუფროსო ერგოს და საუარესო აღარ მისცენ». ტექსტიც ასე უნდა გაიმართოს.

მუხ. 119. «მარბილის თავს წელიწადში ერთი აბაზი სარგებელი მისცენ»

119-ე მუხლი თეთრის ვალის წლიურ სარგებელს განსაზღვრავს. სარგებელი შეიძლება იყოს როგორც ნატურალური ისე შრომითი ან ფულადი. ყოველ ერთ მარბილ (სამ აბაზ) ვალზე წელიწადში «სარგებლად ოთხი მუშა უნდა უმუშაოს» ან ერთი აბაზი მისცეს. § 3683 ნუსხის ტექსტი ხარვეზიანია, ფრაზა «წელიწადში ერთი» გამოტოვებულია, რაც აზრს ბუნდოვანს ხდის. გამოქვეყნებულ ტექსტშიც ასეა დაბეჭდილი. Q 575 ნუსხაში კი ეს ადგილი არის და ტექსტიც ასე უნდა გაიმართოს.

მუხ. 147. «იქნების, რომე კაცს კაცთან ესთიბარი ქონდესთ»

როგორც დაინახეთ, § 3683 ნუსხის გადამწერი ზოგჯერ უყურადღებობას იჩენს ტექსტის მიმართ, იგი არ უკვირდება ტექსტის შინაარსს, გაუაზრებლად იწერს მას. ამის საუცხოვო ილუსტრაცია კანონთა

147-ე მუხლი, რომელიც უხეშად დამახინჯებულია გადამწერის მიერ. აღნიშნულ მუხლში ლაპარაკია ისეთ შემთხვევაზე, როცა ფულის მსესხებელი ნდობით სარგებლობს განსესხებლის წინაშე, რომელიც კარგად იცნობს და ენდობა მას და ამიტომ უთამასუქოდ, უხელწერილოდ ან უთავდებოდ აძლევს ფულს სესხად.

Q 164 და Q 575 ნუსხებში ტექსტი ასე იკითხება: «იქნების, რომე კაცს კაცთან ესთიბარი ქონდესთ, უთამასუქოდ, უთავდებოდ თეთრი ევალეზანოს». S 3683 ნუსხის გადამწერმა, უცხო სიტყვა «ესთიბარი» (ნდობა) რომ ვერ გაიგო, კანონთა ტექსტი ასე დაამახინჯა: «იქნების, რომე კაცს კაცთან ერთი ბარი ქონდესთ». ამრიგად, «ესთიბარი» გაშლამცემლის დაუდევრობის გამო დაბეჭდილ ტექსტშიც «ერთი ბარი» გახდა. წარმოუდგენელი კურიოზია.

მუხ. 159. «დამფიცებელი» თუ «დაფიცებული»

ამ მუხლში კანონმდებელი ითვალისწინებს ისეთ შემთხვევას, როცა ვინმე ქურდობას ან სხვა რამე დანაშაულს შესწამებს სხვას და აიძულებს მას დაიფიცოს, რომ დანაშაული არ ჩაუდენია. თუ შემდეგ აღმოჩნდება, რომ ეს ბოროტმოქმედება სხვამ ჩაიდინა, მაშინ ცილისმწამებელმა ანუ «დამფიცებელმა» გარჯის საუბატიო უნდა გადაუხადოს ცილდაწამებულს ანუ «დაფიცებულს», რომელიც ტყუილუბრალოდ გასარჯა, გააწვალა და დააფიცა. ამ მუხლის ტექსტი S 3683 ნუსხაში დამახინჯებულია და ასევე დამახინჯებულად არის იგი გამოცემულ. მოგვიყვანოთ პარალელური ტექსტები.

«ამ დაფიცებულმა ან თუ რამ იქილამ გამოიტანოს, ნახევარი ფიცისათვის მიეცემა და გარჯის საუბატიოც უნდა მოსცეს. და დაფიცებულმა იქილამ კიდევ ვერა გამოიტანოს რა, გარჯის საუბატიო მაშინაც უნდა მოსცეს».

«და დაფიცებულმა ან თუ რამ იქილამ გამოიტანოს, ნახევარი იმისა, ვინც იფიცავს, და გარჯის საუბატიოც უნდა მოსცეს და ფიცებულსა. თუ უნდა კიდევ ვერა გამოიტანოს რა, უბრალოდ გარჯის საუბატიო მაშინაც უნდა მოსცეს».

ამ მუხლის წყაროა აღბუღას სამართლის 86-ე მუხლი, რომელიც ანალოგიურ შემთხვევას ითვალისწინებს. პირველ სვეტში მოყვანილია 1955 წლის გამოცემის ტექსტი, ხოლო მეორეში — ჩვენი. გამომცემელს ტექსტის აზრი სრულიად ვერ გაუგია, S 3683 ნუსხის მცდარა

წაკითხვები ტექსტში დაუტოვებია, ხოლო სხვა ნუსხების მართებული ჩვენებები სქოლიოში ჩაუტანია; სასვენი ნიშნებიც აურ-დაურეგია, ცილისძწამებელი და ცილდაწამებული ვერ გაურჩევია, რის გამოც «გა-
ჩის საუბათოს» გადახდას ცილისძწამებლის—«დამფიცებელი» ნაცვლად ცილდაწამებულს—«დაფიცებულს»
აკისრებს.

მუხ. 168. «თუ ვინ იცის, ქორწილზედ კაცი ყოფილა»

სამართლის წიგნის 168-ე მუხლი ცოლ-ქმრის გაყრის საკითხებს ეხება. აღნიშნულია, რომ უშვილობის გამო ქმარი ცოლს ვერ გაეყრება და არც ცოლს შეუძლია უნაყოფო ქმარი მიატოვოს. მაგრამ თუ კაცი «სულ ასე მცვედანი არის, რომ ქალთან წოლა არ შეუძლია», ქალს გაყრის დასტური და სხვაზე გათხოვების ნება უნდა მისცეს. ასეთია ამ მუხლის შინაარსი S 3683 ნუსხის მიხედვით და ასევეა ივრ დაბეჭდილი გამოცემულ ტექსტშიც.

1710 წელს გადაწერილი და ვახტანგის ხელთ ნაყოფი Q 575 ნუსხა ამას შემდეგ გლოსას უმატებს: «თუ, ვინ იცის, ქორწილზედ კაცი ყოფილა. და ან ქორწილს უწინაც, და მერმე ქორწილზედ დამკვედნებულე, არ გაიყრებთან». კანონმდებელი ყოველმხრივ ცდილობს გააძნელოს ცოლ-ქმრის გაყრა და ოჯახის დანგრევა. ეს გლოსა საკანონმდებლო კომისიის ან თვით სჯულმდებელი მეფის მითითებით უნდა იყოს დართული. რადგან Q 575 ნუსხაში იგი ტექსტისავე ხელითაა დაწერილი და შეუძლებელია გადამწერის ჩანართს წარმოადგენდეს. ამიტომ ეს მნიშვნელოვანი დებულება კანონთა ტექსტში შენარჩუნებულა უნდა იქნეს.

მუხ. 179. «რომელიც უფროსი იყოს, მან მშვილდ-ისარი დააყაროს»

ამ მუხლში ლაპარაკია «ნადირობის ცილების» — მოკლული ნადირზე მონადირეთა შეცილების შესახებ. სამართლის წიგნი აკანონებს ხალხში ქველთავანვე დამკვიდრებულ სამონადირეთა ჩვეულებას. რომლის თანახმად ცილება მოდავე მხარეთა შორის ასე უნდა გადაწყდეს: მოკლული ნადირს ერთ-ერთმა მოცილე მხარემ მშვილდ-ისარი უნდა დააყაროს და თქვას «დმერთმან ნულარა მომაკვლევინოს რა, თუ ამან უწინ ჩემი ისარი არ მოკვდომოდესო, და დარჩეს მას». მაგრამ რომელმა მოცილე მონადირემ უნდა დააყაროს მოკლულ ნადირს მშვილდ-ისარი. ამის თაობაზე ნუსხები განსხვავებულ წაკითხვებს იძლევიან. Q 164 და Q 575 ტიპის ნუსხებში სწერია «რომელიც უმცროსი იყოს». მან დააყაროსო. S 3683 ტიპის ნუსხებში კი პირიქით, «რომე-

ლიც უფროსი იყოს», მან შეასრულოს ეს წესიო. გამომცემელს ტექსტი ვერ გაუგია და ნაცვლად «მშვილდ-ისარი და აყაროს», დაუბეჭდია: მონადირემ «მშვილდ-ისარი და აყაროსო». ამავე დროს S 3683 ნუსხის სწორი წაკითხვა უარუყვია და Q 164 და Q 575 ტიპის ნუსხების მცდარი წაკითხვა გაუზიარებია. როგორც ვთქვით, S ნუსხის მიხედვით მოკლულ ნადირს მშვილდ-ისარი მან უნდა დააყაროს, «რომელიც უფროსი იყოს». ეს ვარიანტი სწორია და ტექსტში ასე უნდა დარჩეს. საქმე ის არის, რომ ძველი ქართული სამონადირეო წესჩვეულების მიხედვით, უკეთეს მოკლულ ნადირზე «ნადირობის ცილება» წარმოიშობა, ასაკით უფროსი მონადირე უმცროსთან შედარებით უპირატესობით სარგებლობს, მას მეტი პატივი აქვს და ამიტომაც ამ წეს-ჩვეულების შესრულებას კანონი მას ავალებს.

მუხ. 188. «ნაშრომისა და რასაც ფერის პირუტყვისაგან წანაქედისა»

ასეთია ამ მუხლის სათაური უძველეს Q 164-სა და Q 575 ნუსხებში. S 3683 ნუსხაში კი «წანაქედისა» ნაცვლად «წაქდევისათვის» სწერია. «წანაქედი» (нотрава) იურიდიული ტერმინია და მართებულია, რომ ტექსტში დარჩეს. მით უმეტეს, რომ ამავე მუხლას ტექსტში კანონმდებელი ორჯერ იმეორებს, რომ საქონლის—«რჩომის» პატრონმა მამულის პატრონს ნაშრომის წახდენისათვის, «წანაქედი პასუხი» უნდა გასცესო.

მუხ. 201. «კელმწიფეს ყმად მოუვიდა»

ამ მუხლის თანახმად, თუ ერთი საბატონოს გლეხი აიყარა და მეორე საბატონოში წავიდა, იქ ექვსი წელიწადი დაყო და შემდეგ ხელმწიფეს ყმად მიუვიდა, ხელმწიფის ნებაზეა დამოკიდებული, თუ უნდა. მისცემს ძველ მებატონეს, თუ არადა თავის სახასო ყმად დაიტოვებს. S 3683 ნუსხაში ტექსტი ასეთი რედაქციითაა: «თუ აქადამ აყრილი გლეხი სხვის საბატონოში წავიდეს, თუ იქ ექვსი წელიწადი დაყოს და იარე კელმწიფეს მოუვიდა, თუ უნდა მისცემს კელმწიფე და, თუ უნდა, არ მისცემს». Q 164 და Q 575 ტიპის ნუსხები ფრახას «კელმწიფეს მოუვიდა», შუაში ამატებენ სიტყვას «ყმად» და ასე მართავენ: «კელმწიფეს ყმად მოუვიდა». ეს უფრო სწორი და მართებულია, რადგან მუხლის ბოლოსაც კანონმდებელი აფრთხილებს მებატონეებს: ყმის მიმართ ძალმომრეობას ნუ გამოიჩენთ, თორემ წავა, ექვს წელიწადს სხვაგან დაჰყოფს, მოვა, «კელმწიფეს ეყმობა» და ყმადაგეკარგებათო. ამიტომ ტექსტშიც ეს ვარიანტი უნდა იქნეს შენარჩუნებული.

მუხ. 203. «გლეხის კაცის ცოლი რომ დაქვრივდეს»

203-ე მუხლის პირველი წინადადება სამივე ნუსხაში ასეთი რედაქციითაა წარმოდგენილი: «გლეხის კაცის ქვრივი რომ დაქვრივდეს, მისი მებატონე ქვრივს ძალით ნუ გაათხოვებს». ამასვე იმეორებენ ვახტანგის სამართლის წიგნის გვიანდელი ნუსხებიც. ასეა დასწავლილი გამოქვეყნებულ ტექსტშიც. აშკარაა, რომ «ქვრივი დაქვრივდეს», უხეირო და უაზრო გამოთქმაა. ეს კარგად შეტყობინავენ S—3683 ნუსხის ზანდუკის შემდგენელს და ამ მუხლის შინაარსი ზანდუკში ასე გადმოუცია: «გლეხის კაცის ცოლი რომ დაქვრივდეს ძალად ნუ გაათხოვებენ»¹. ეს გასწორება რედაქტირებულია თვითონ სჯულმდებელი მეფის მიერ და ზანდუკში ამ პუნქტის გასწვრივ მისივე ხელით მიწერილია: «ქვრივის გათხოებისა». მაშასადამე, ამ გასწორებას აუტენტუკური ხასიათი აქვს და კანონთა ტექსტშიც ასე უნდა იყოს.

ბოლოსიტყვა: «შეუორგულებულნო საკუთარნო მამანო»

ვახტანგის სამართლის წიგნის თავდაპირველი რედაქცია, როგორც უკვე ზემოთ ითქვა, 204-სა და 205-ე მუხლებს შორის ჩართული ბოლოსიტყვაობით მთავრდება, სადაც სჯულმდებელი მეფე ხაზს უსვამს თავისი სამართლის წიგნის უპირატესობას კრებულში შესულ სხვა უცხოური სამართლის ძეგლებთან შედარებით. ბოლოსიტყვის დასაწყისში ვახტანგი ასე მიმართავს სამღვდელოების წარმომადგენელთ: «ეჰა წარჩინებულნო და ღმრთისა. ერთ-უფლებებისა და სამთვითების გულმკურვლად მადიდებელნო და შეუორგულებულნო საკუთარნო მამანო: კათალიკოზნო, ებისკოპოზნო, მიტრპოლიტნო, წინამძღვარნო, მღდელნო და სხვანო საღმრთოგანნო», ამ ჩვენი სამართლის წიგნის შესავალმა («დასაწყისმა წიგნისა») გამეცნოთ, თუ რა მიზეზებმა განაპირობეს ამ კანონების შედგენაო.

S 3683 ნუსხაში «შეუორგულებულნო საკუთარნო მამანო»-ს ნაცვლად წერია: «შეუორგულებულნო საკუთარნო მონანო», რაც ასევე შეცდომით დაბეჭდილია გამოქვეყნებულ ტექსტშიც. მაგრამ, თავისთავად ცხადია, «მამანო» უნდა იყოს. მეფის ასეთი ფორმით მიმართვა სამღვდლო პირთადმი ძველთაგანვე ცნობილია და დამოწმებულია როგორც კანონიკური, ისე აგიოგრაფიული მწერლობის ძეგლებშიც. გრიგოლ მერჩულეს სიტყვებით, გურამ მამფალმა მასთან

¹ ქართული სამართლის ძეგლები ტ. 1, 1963, გვ. 31, პუნქტი 282.

მოწვეულ სამღვდლოთ ასე მიმართა: «წმიდანო მამანო, ეპისკოპოსნო და მეუღაზნოენნო, იკით ყოველთა კანონი შჯულისაჲ, რამეთუ არა ბრძანებს ეპისკოპოსისა და კათალიკოზისა მძლავრებით დაჯდომა»¹.

მუხ. 205. «მოსამართლეს აღიღათ ვერავინ დაუქერს»

S 3683 და Q 575 ნუსხებში ეს წინადადება ასე იკითხება: «მოსამართლეს დაღათს ვერავინ დაუქერს», ხოლო ქუთაისის 201 ხელნაწერში წერია: «მოსამართლეს დაღათს ვერავინ დაუქერს. სამართლის წიგნის გვიანდელ ნუსხებშიც ეს სიტყვა სხვადასხვა ვარიანტითაა წარმოდგენილი: «ხათრი» (F 20351), «ღავა» (H 104 და 962), «ღალატი» (Q 482), «დაღმერთს» (S 206 ბ, S 5035 და Q 395), «დაღწის» ან «ღწის» (H 1, 17, 280, 959, 2035, 2172; S 51, 2316, 3066, 3682; Q 23. «დაღლათს» (S 206 ა), «დაღლათს» (Q 875). უმრავლეს ნუსხებში შენარჩუნებულია დედნის (S 3683) დაწერილობა—«ღალათი».

მაშასადამე, გაუგებარი სიტყვა «დაღათი» გვიანდელი ნუსხების გადამწერთა მიერ ტექსტის უნებლიე დამახინჯებას როდი წარმოადგენს, ეს შეცდომა იმთავითვე მოსვლიათ. სამწუხაროდ, დედნის პირვანდელი ტექსტი (Q 164) ნაკლებია, 202-ე მუხლზე წყდება. ამიტომ ძნელი სათქმელია, თავდაპირველ დედნისეულ ტექსტში რა ფორმით იყო ეს სიტყვა წარმოდგენილი.

თუ ტექსტის დადგენისას შემთხვევათა უმრავლესობას მიეცემა უპირატესობა, მაშინ ეს ტერმინი «დაღათი»-ს სახით უნდა შეგვენარჩუნებინა, მაგრამ რაკი მისი შინაარსის გარკვევა არც უცხოური ლექსიკონებით ხერხდება, იგი ექვს იწვევს და როგორღაც სატყვის დამახინჯებულ ფორმად ჩანს.

უწინარეს ყოვლისა საჭიროა აღინიშნოს, რომ ეს დამახინჯებული სიტყვა ქართული წარმოშობის არ უნდა იყოს. დანამდვილებით ძნელია იმის თქმა, თუ როდის შემოდის ეს ტერმინი ხმარებაში, ყოველ შემთხვევაში მისი არსებობა ქართულში სავარაუდებელია XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან. პირველი საბუთი, დღემდე გამოქვეყნებულ საბუთთა შორის, სადაც ეს ტერმინი გვხვდება 1708 წლით თარიღდება. ეს სწორედ ის დროა, როცა ვახტანგის სამართლის წიგნის შედგენა მთავრდება. საბუთში ნათქვამია: «ბატონმა გვიბრძანა, წადით, ის ადგილი

¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, 1964, გვ. 268.

ნახეთო და აღიღათი მოგვახსენეთო»¹. საბუთის გამომცემელი ამ ტერმინს ასე განმარტავს: «აღიღათი ჰეშმარიტება, სინამდვილე, საქმის ნამდვილი მდგომარეობა». ეს ტერმინი ორი ძირითადი ფორმი-თაა მოცემული — «აღიღათი» და «ჰაყიყათი».

მე-18 ს. სასამართლო არზა—ოქმებსა და საჩივრის წიგნებში ხშირად გვხვდება ასეთი გამოთქმები: «ამ არზის აღიღათი ნახეთო. მოიკითხეთ, აღიღათი შეიტყვევით, აღიღათი მოგვახსენეთო». აღიღათის მოკითხვა არზაში აღნიშნული გარემოების გამოკვევას, შემოწმებას ნიშნავს, ხოლო აღიღათის შეტყობა სინამდვილის, სიმართლის, ჰეშმარიტების დადგენას გულისხმობს. ნიშანდობლივია, რომ სასამართლო არზა-ოქმებში ამ ტერმინის სინონიმებად ნახმარია სიტყვები სიმართლე, სისწორე, ჰეშმარიტება.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 205-ე მუხლის იმ ადგილას. სადაც ლაპარაკია «დაღათის» შესახებ კანონმდებელს მხედველობაში აქვს მოსალოდნელი საჩივარი მოსამართლის უკანონო მოქმედებაზე: «ქრთანი და მიდგომით მოსამართლემ უსამართლო მიუყოვო». მაშალადამე. «დაღათი», ისევე როგორც «აღიღათი», საჩივართან დაკავშირებული ცნებაა, თანაც ისეთი, რომელიც 205-ე მუხლის თანახმად «უსამართლოსა და მოგონებულს სამართალს» უპირისპირდება.

ამრიგად, ვახტანგის სამართლის წიგნის 205-ე მუხლის «დაღათი» არის გრაფიკულ ნიშანზე წარმოშობილი დამახინჯებული ფორმა «აღიღათისა». თუ გავითვალისწინებთ ამ ორი სიტყვის დიდ მსგავსებას, ადვილი წარმოსადგენი იქნება, რომ უცხო ტერმინს დაწერილობის ასეთი უნებლიე შეცდომა (lapsus calami) თავდაპირველი დედნის გადაწერისას დახელოვნებულ მდივან-მწიგნობარსაც შეიძლებოდა მოსვლოდა. ამით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ აღიღათი იმთავითვე დამახინჯებული დაღათის ფორმით შევიდა დედნად მიჩნეულ S—3683 ნუსხაში, ხოლო აქედან, როგორც ზემოთ დავინახეთ, კანონთა გვიანდელი ნუსხების გადამწერებმა იგი სხვადასხვა ვარიანტით თავიანთ გადანაწერში შეიტანეს.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 1955 წლის გამოცემაშიც ეს დამახინჯებული ტერმინი S—3683 ნუსხის მიხედვით, სხვა ნუსხების ვარიანტების მიუთითებლად. ასეა დაბეჭდილი: «მოსამართლეს დაღათს ვერავინ დაუქვრს».

¹ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ვ. ლ. ფუთურაძის გამოცემა, 1955, გვ. 421.

ზემოთქმულის შემდეგ 205-ე მუხლის ეს ადგილი ასე გაიმართება: «მოსამართლეს აღიღატს ვერავინ დაუჭერს». კანონმდებლის აზრიც სრულიად ცხადი ხდება: მოსამართლეს სიმართლეს ვერავინ დაუჭერს, სიმართლეზე უარს ვერავინ ეტყვის.

მუხ. 225. «თუ ეს სენი ქორწილის წინათ სჭირს»

ამ მუხლში ლაპარაკია გივი და ბნედიანი ცოლის წესახებ. კანონი ადგენს თუ ეს სენი ქალს ქორწინებამდე სჭირდა და ქმარს შეატყუეს. თუ ქმარი გაუშვებს, სამკვდრო უნდა მისცეს. ხოლო ქალის მამამ და გამთხოვებელმა საკანონო უნდა გადაიხადოს რაღაცან ქალს ოჯახის თავი რომ არა ჰქონდა, რატომ გააოხრეს?

გამომცემელს სიჩქარისა და დაუკვირებლობის გამო სამივე ნუსხის სწორი ჩვენება «ეს სენი» წაუკითხავს როგორც «ესენი» და ტექსტი უხეშად დაუმახინგებია.

მუხ. 239. «ძმა თუ შვილიანი სიძე»

ამ მუხლით კანონმდებელი ადგენს: დედაკაცს ფიცი არ უნდა დაეკისროს, არც გარეშე კაცი მოფიცრად დაენიშნოს, იმიტომ რომ სიმართლეს მაინც არ ეტყვის და არც მისი ფიცისა ენაღვლება რა. მოსამართლემ დედაკაცს უნდა მოუძებნოს მისთვის ძვირფასი და საყვარელი არსება «ძმა თუ შვილიანი სიძე» და ის დაუნიშნოს მოფიცრად. ასეა ყველა ძველსა და ძირითად ნუსხაში. ქუთაისის 201 ნუსხაში ოდნავი განსხვავებაა «თუ»-ს ნაცვლად «ან» არის, რაც აზრს არ ცვლის.

ვახტანგის სამართლის წიგნის 1955 წლის გამომცემელი, უარყოფს რა ყველა ნუსხის მართებულ წაკითხვას, სრულიად უსაფუძვლოდ და ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე, ასეთ მცდარ კონიექტურას გვთავაზობს: «ძმა თუ შვილიანი სიძე».

ამ ვარიანტის გაზიარება შეუძლებელია შემდეგ მოსაზრებათა გამო. ჯერ-ერთი, კანონმდებელს «დედაკაცი» გათხოვილი ქალის ზოგადი მნიშვნელობით ესმის. შეიძლება მას შვილიც არ ჰყავდეს, მაგრამ ჰყავდეს ძმა, რომელიც მის მაგივრად მოფიცრობას გასწევს სასამართლოში.

მეორეც, შვილიც (ვაჟიშვილი) რომ ჰყავდეს, არ შეიძლება დედის ფიცი შვილს დაეკისროს და დედის საქმეზე ის მოფიცრად გამოვიდეს სასამართლოში. ჩვენს მიერ გამოქვეყნებულ მრავალრიცხოვან სასამართლო განჩინებებს შორის ერთადერთი შემთხვევა გვხვ-

დება, ისიც კახეთში, XVIII საუკუნის მიწურულს (1793 წ.), როცა, სხვა მტკიცებულებათა უქონლობის გამო, ვინმე ყმა ლადალას სარჩელის თაობაზე სასამართლოში მოწმედ გამოდის ამ ყმის მსყიდველის, უკვე გარდაცვლილი ბერო მზარეულის, ქვრივი. მაგრამ მისი მოწმობა სასამართლომ მაინც არ შეიწყნარა და დაადგინა: თუ მაძიებელი სარწმუნო მოწმეებს ვერ იშოვნის, მაშინ მან ორი მოწმით შევიდოს, რომელთაგან ერთი—ქვრივ ქალს რომ პირველ «ქმართან შვილი ჰყოლია,—ის მიიყოლიოს და ერთი სხვა». ამავე დროს სასამართლომ ამ გამონაკლისი შემთხვევის გამო საჭიროდ სცნო განჩინებაში საჯანგებო განმარტება ჩაწერა: «იმ დედაკაცის შვილი ამიტომ დაწვერეთ, რომ ის დედაკაცი ემოწმება—ჩემის ქმრის ნასყიდი არისო; და თუ ნასყიდი არის, თავისი შვილი მიყოლიოს ფიცში, თორემ ცარიელის ლიტონის სიტყვით კი ვერ შევიწყნარეთ დედაკაცის მოწმობა»¹. როგორც მოყვანილი ტექსტიდან ჩანს, სასამართლო, გამონაკლისის წესით, შესაძლებლად თვლის მოფიცრად გამოვიდეს გარდაცვლილის ვერი, რომელიც ერთგვარად გარეშე კაცად ითვლება; და, თუ მეორე მოფიცარიც მაძიებლის—ყმა ლადალას ჩვენებას ფიცით დაადასტურებს, რომ იგი გარდაცვლილი ბერო მზარეულს მიერ ნასყიდი იყო, სასამართლო ასეთ ფიცს შეიწყნარებს. ცხადია, ეს იგნასაკუთრებული და საერთო წესისგან გამონაკლისის სახით დაშვებული შემთხვევაა.

ამრიგად, როგორც წესი, შვილი დედის საქმეზე და დედის მავიერად სასამართლოში მოფიცრად ვერ გამოვა. მაშასადამე, ვახტანგის სამართლის 239-ე მუხლში შვილი მოფიცრად მოხსენიებული არ არის და საზოგადოდ სიტყვა «შვილი» იქ არ არის.

მესამეც, შეუძლებელია შვილი—დედისათვის ყველაზე საყვარელი არსება, კანონმდებელს ძმის შექმნეგ ეხსენებია, ხოლო ძმა მასზე წინ დაეყენებინა და ეთქვა «ძმა თუ შვილი ან სიძე». მაშასადამე, «შვილი» აქ არაფერ შუაშია და გამომცემლის კონიექტურის მიღებაც შეუძლებელია.

ვახტანგის ნარედაქციევ ორივე ძველ ნუსხაში (S--3683 და Q--575), აგრეთვე ქუთაისის 201-სა და სხვა გვიანდელ ნუსხებშიც ერთადერთი სწორი წაკითხვაა—«ძმა თუ შვილი ან სიძე» და, რა თქმა უნდა, დაბეჭდილ ტექსტშიც ასე უნდა იყოს.

ჩვენს შენიშვნაზე გამომცემელმა მიკიბულ-მოკიბულად გვიპასუხა. «ტექსტის დასადგენად გამოყენებულ ხელნაწერებში ყველგან ასეთა წაკითხვაა. აკად. ი. დოლიძეც პუბლიკაციაში უშენიშვნოდ (!) ტოვებს ამ წაკითხვას. ჩვენ უფრო მართებულად (!) ჩავთვალეთ,

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, 1970, № 344.

ხელნაწერთა წაკითხვა სქოლიოში ჩავეტანა» («საბჭ. სამართ.» № 3, 1975, გვ. 66). ტექსტოლოგიაში საყოველთაოდ მიღებული წესია, როცა ყველა ნუსხა მართებულ წაკითხვას იძლევა, ტექსტს არავითარი შენიშვნა არ სჭირდება. მაგრამ, როცა მართებულ წაკითხვას უარყოფთ და საკუთარ კონიექტურას ვიძლევეთ, ამას კი საფუძვლიანი და დამაჯერებელი დასაბუთება სჭირდება.

მუხ. 251. «დაჩხუბილნი» კი არა «დაჩხიბულნი»

ამ მუხლის ტექსტი ყველა ნუსხაში დამახინჯებულია და, რაღა თქნა უნდა, ასევე დამახინჯებულადაა იგი დაბეჭდილი 1955 წლის გამოცემაშიც. აქვე მოვიყვანოთ მუხლის მთლიან ტექსტს S—3683 ნუსხის მიხედვით.

«ქ. მისანთა და კუდიანთ ამჟოლი კაცი ღვთისაგანაც დაწყველილი არის და პატრონისაგანაც წასაყდენი. ამ მისნისა და კუდიანისაგან და ჩ ხ უ ბ ი ლ ნ ი კაცნი თუ სამართალში მოვიდნენ, მისახი და კუდიანი გასახეობრებელი არის. და რაც იმ მკითხველს სხვაზე ან ჩ ხ უ ბ ი ან წასაყდენი მოუყდენია, მოსამართლემ გაუკითხავად, სისხლი იყოს თუ საუბატიო, წაურთოს და მისცეს. იქნება საქონელიც წაერთოს მისნის პირით, ის ერთი ორად გამოურთოს მოსამართლენა».

ჩვენს მიერ ტექსტში ხაზგასმული სიტყვები დამახინჯებული ფორმითაა წარმოდგენილი.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ S—3683 ნუსხის გადამწერი ზოგჯერ არ უკვირდება ტექსტის აზრსა და მნიშვნელობას, არ წვდება მის შინაარსში და დაუკვირვებლობის გამო მთელ რიგ ტერმინებს დამახინჯებულად იწერს. ასეა ამ შემთხვევაშიც. შეუძლებელია ეს მუხლი თავდაპირველ დედნიესულ ტექსტში ასე დამახინჯებული ყოფილიყო. ეს უთუოდ გადამწერის lapsus calami არის, რამაც მთელი მუხლის აზრის დამახინჯება გამოიწვია. გაკვირვებას იწვევს ისიც, რომ სკულმდებელ მეფეს უკვე გადაწერილი S—3683 ნუსხის გულმოდგინე რედაქციის დროსაც ვერ შეუნიშნავს ტექსტის ეს დამახინჯება.

ვახტანგის კანონთა კრებულის რუსული თარგმანის გამოცემაში ეს ადგილი ასე იკითხება: «Если они произведут между людьми спор и тяжбу и дело дойдёт до суда, то таковых колдунов и ворожеев следует изувечить»¹.

რუსულ თარგმანში კანონის აზრი ისეა გაგებული, რომ თუ მისანი და კუდიანი ადამიანებს შორის ჩხუბსა და დავას ატეხენ და საქმე სა-

¹ «Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, 1887, гл. 74.

სამართლოში მივა, მისანი და კუდიანი დასახიჩრებულ უნდა იქნან. მაგრამ ასეთი გაგება დედნის აზრს დიდად შორდება.

კანონთა ფრანგულ თარგმანში, რომელიც შესრულებულია პროფ. ეოზეფ კარსტის მიერ პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული ვასტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის 1823 წელს გადაწერილი ნუსხის მიხედვით, ჩვენთვის საინტერესო ადგილი გადმოცემულია შემდეგნაირად: «Si les personnes brouillées entre elles par un devin ou sorcier comparaissent en justice, ces devins et sorciers auront encouru la peine de la mutilation».¹

როგორც რუსული, ისე ფრანგული თარგმანიც ტექსტის ძალზე თავისუფალ გადმოცემას წარმოადგენს, რაც იმიტო აიხსნება, რომ მთარგმნელებს კანონის აზრი არ ესმით. საქმე ისაა, რომ ეს ადგილი დედანშიც ერთობ ბუნდოვანი და გაუგებარია. რას ნიშნავს «დაჩხუბილნიკაცი» და რა კავშირშია იგი მუხლის მთელ კონტექსტთან?

ჯერ კიდევ დ. ჩუბინაშვილი, ვასტანგის სამართლის ზემომოყვანილ მუხლზე მითითებით, განმარტავდა: «დაჩხუბილი» — «დაჩხუბვა» — ვეჩხუბები, წავეკიდები, посориться: დაჩხუბილი — посорившийся, მაგრამ ასეთი განმარტება მუხლის შინაარსს არ უდგება.

ფრანგულ თარგმანშიც, ალბათ დ. ჩუბინაშვილის მიხედვით, „დაჩხუბილნიკაცი“ გადმოცემულია «les personnes brouillées» — «წაჩხუბებული პირნი».

საკითხის გარკვევისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს კანონის აზრის დადგენას. რა სურდა კანონმდებელს ეთქვა აღნიშნულ მუხლში, სადაც ლაპარაკია მისნებსა და კუდიანებზე. ჩხუბი და წაჩხუბება აქ არაფერ შუაში უნდა იყოს, რადგან აქ დანაშაულის სულ სხვა შემადგენლობაზეა ლაპარაკი, რაც შეეხება ჩხუბს, კანონმდებელი მას სამართლის წიგნის სხვა მუხლებში (75, 81, 98) საგანგებოდ განიხილავს.

სამართლის წიგნის ამ მუხლში გათვალისწინებულია დანაშაულის განსაკუთრებული შემადგენლობა, რომელსაც ჯადოსნობა, გრძნეულება ეწოდება. დანაშაულის ეს სახე ცნობილია ძველი და შუა საუკუნეების აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ხალხთა სამართლის ისტორიაში.

კანონმდებელი ლაპარაკობს, რომ მისნისა და კუდიანების მიერ «დაჩხუბილნიკაცი» თუ სამართალში მივლენ, მისანი და კუდიანი

¹ Code géorgien du roi Vakhtang VI, Strasbourg, 1934, გვ. 303.

² დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, 1887, გვ. 446.

დასახიჩრებულნი უნდა იქნან. მაშასადამე, «დაჩხუბილნი კაცნი» ის პირნი არიან, რომელთა მიმართ მისნისა და კუდიანის მიერ ჩადენილია რაღაც დანაშაული, რისთვისაც კანონი დამნაშავეს მძიმე სასჯელს — დასახიჩრებას უწესებს.

არსებობს ძველი ქართული ტერმინი «ჩ ხ ი ბ ი», რაც, საბას განმარტებით. «გრძნებით შესაკრავს» ნიშნავს, ხოლო «ჩ ხ ი ბ ვ ა» — გრძნებით შეკვრას. აქედან წარმოსდგება ტერმინი «მ ჩ ხ ი ბ ა ვ ი», რასაც საბა «გრძნებით შემკრავს» უწოდებს. მაშასადამე, «მჩხიბავი» იგივე გრძნეული კაცი, მისანი, ჯადოსანია.

ზემოთ მოყვანილ მუხლში კანონმდებელი ლაპარაკობს მისნის და კუდიანის მიერ «და ჩ ხ ი ბ უ ლ კ ა ც ზ ე», ე. ი. ისეთ კაცზე, რომელიც მისანმა და კუდიანმა მოაჯადოვა, გრძნებით შეკრა, დაჩხიბა. მაშასადამე, ტექსტში უნდა იყოს არა «და ჩ ხ ბ ი ლ ნ ი კ ა ც ნ ი», არამედ «და ჩ ხ ი ბ უ ლ ნ ი კ ა ც ნ ი», ე. ი. მოჯადოებულნი, გრძნებით შეკრული კაცნი. ამ ორი სიტყვის მსგავსების გამო S — 3683 ნუსხის დაუკვირვებელ გადამწერს ასეთი შეცდომა ადვილად შეიძლება და მოსვლოდა. რაკი ერთმა გადამწერმა ასეთი შეცდომა დაუშვა, შემდეგ ის სხვა ნუსხების გადამწერთაც გაუზარებლად გაიმეორეს.

იგივე უნდა ითქვას ზემომოყვანილი მუხლის მეორე ნაწილზეც, სადაც «ჩ ხ ი ბ ი»-ს ნაცვლად «ჩ ხ უ ბ ი» იკითხება, რაც ასევე გადამწერის მიერ შერყენილი ფორმაა.

ამრიგად, «ჩ ხ ი ბ ი» ნიშნავს ჯადოს, გრძნებით შესაკრავს, ხოლო «და ჩ ხ ი ბ უ ლ ნ ი კ ა ც ნ ი» გრძნებით შეკრულ. მოჯადოებულ ადამიანებს. ამის შესაბამისად ვახტანგის სამართლის წიგნის აღნიშნულ მუხლის დამახინჯებული ტექსტი ასე უნდა აღდგეს.

«მისნისა და კუდიანისაგან და ჩ ხ ი ბ უ ლ ნ ი კ ა ც ნ ი თუ სამართალში მოვიდნენ, მისანი და კუდიანი გასახეიბრებელი არის. და რაც იმ მკითხველს სხვაზედ ან ჩხიბი, ან წასაცდენი მოუქდენია, მოსამართლემ გაუკითხავად, სისხლი იყოს თუ საუპატიო, წაუერთოს და მისცეს».

ცნობილია, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს მართებულ პუბლიკაციას საისტორიო ძეგლებისა და განსაკუთრებით სამართლის წიგნის მუხლების აზრის სწორად გაგებისათვის. 1955 წლის გამოცემა ამ მხრივაც დიდად ცოდავს, რადგან გამოცემელს ტექსტის შინაარსი არ ესმის.

სასვენი ნიშნების უადგილო ადგილას და არასწორად ხმარების გამო ანდა, სადაც ჭერ არს, მათი გამოუყენებლობის გამო კანონთა აზრი მთელ რიგ მუხლებში მახინჯდება ან სრულიად გაუგებარი ხდება (4, 24, 56, 164, 174, 179, 197, 205, 210, 211, 254, 261, 264, 270).

ზნოლოდ ერთ მაგალითს მოვიყვანთ. სამართლის წიგნის 179-ე მუხლში ლაპარაკია «ნადირობის ცილებაზე». კანონმდებელი ადგენს: თუ მონადირეთა შორის მოკლულ ნადირზე ცილება დაიწყება, გასინჯვა უნდა, საიდან, რომელი მხრიდან აქვს ისარი მოხვედრილი, ან რა ალაგას აქვს ნაკრავი; თუ ამგვარის ძებნით ვერ იპოვნონ ისრის ნაკრავი (ჭრილობა), მათი დავა სხვა წესით უნდა გადაწყდესო. გამომცემელს ტექსტი ვერ გაუგია, სასვენი ნიშანი უადგილო ადგილას დაუსვამს, რის გამოც ტექსტი ასე დამახინჯდა: «თუ ვერ იპოვნონ მათი სამართალი». აქ ლაპარაკია არა «სამართლის პოვნაზე», არამედ მოკლული ნადირის ისრის ნაკრავის (ჭრილობის) პოვნაზე.

ნაჩქარევად არის შედგენილი ტერმინთა საძიებელიც. მთელი რიგი მნიშვნელოვანი ტერმინებისა გამოტოვებულია, ზოგიერთი სიტყვა და ფრაზა მითითებულ მუხლში არ არის, დამოწმებული ტექსტი ზოგან დამახინჯებულია, კანონთა მუხლები მითითებულია შეცდომით, მუხლების გარკვეული ნაწილი ტერმინის ბუდეში აღნიშნული არაა, აქა-იქ დარღვეულია ტერმინთა ალფაბეტური თანამიმდევრობაც, ხოლო ზოგიერთი ტერმინი საძიებელში შეტანილია არასწორი ფორმით (მაგ., «მირხოლა» (!) «რჩა»-ს ნაცვლად და სხვ.).

ასეთია 1955 წლის გამოცემის ძირითადი ნაკლოვანებები. აქედან ცხადია, რომ გამომცემელი, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, ქართული სამართლის ამ უმნიშვნელოვანესი ძეგლის «გამოცემას სათანადო მეცნიერული სიფრთხილით და კეთილსინდისიერებით არ მოეკიდა».

მასხანაზის სამართლის წიგნთა კრებულის ხელნაწერთა აღწერილობა

1. S—3683 ხელნაწერი

ექვთიმე თაყაიშვილი S—3683 ხელნაწერის შესახებ

S—3683 ხელნაწერის პირველი საფუძვლიანი მეცნიერული აღწერა-ლობა მოცემულია ექ. თაყაიშვილის კაპიტალურ ნაშრომში «Описание рукописей...» სადაც ნათქვამია: «Сборник законов» царя Вахтанга VI, рукопись in folio, в 31×22 сантиметра, писана на бумаге круглым красивым мхедрули и черными чернилами; заглавия и первое слово каждой статьи писаны киноварью. Флигран бумаги: в одной половине листа три полумесяца. в другой трилистник и знаки похожие на латинские буквы P. A. Переписчик и время переписки не указаны, но несомненно рукопись первой четверти XVII в. ска. Переплет картонный, перскрит кожей. Каждая часть сборника имеет особую нумерацию. Начальный лист занят сложным рисунком второго пришествия Христа в красках. Нижняя часть рисунка попорчена. Первые 40 листов сборника заключают в себе подробный сравнительный указатель статей. Далее приведены тексты законов в таком порядке:

1. Предисловие царя Вахтанга VI, შესავალი, 2 листа.
2. Законы Моисея, სამართალი მოსესი, 13 листов.
3. Законы греческие, სამართალი ბერძული, 63 листа.
4. Законы армянские, სამართალი სომხური, 121 лист.
5. Законы католиковские, სამართალი კათალიკოსისა, 3 листа.
6. Законы царя Георгия Блистательного, სამართალი მეფის გიორგისა, 9 листов.
7. Законы атабегა Агбуги, სამართალი აღბუღასი, 24 листа.
8. Законы царя Вахтанга с предисловием, სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა, 59 листов.

Наш сборник законов, вероятно, был в руках Вахтанга: в последней части некоторые статьи не приведены и для них оставлены места (например, ст. 185 и 195), а некоторые писаны рукою самого Вахтанга (например, конец статьи 207, стат. 262, 263 и 270). Записи Вахтанга встречаются и в некоторых местах указателя. В законах царя Вахтанга или в его собственном

уложении 270 статей. В конце указателя статей (н. 39) имеется запись, из которой видно, что указатель написан Соломоном Магаладзе: «ხანდუკის ამის დამწერი მაღალაძე სოლომონი»¹.

ეკ. თაყაიშვილის მიერ 70 წლის წინათ გამოთქმული ყველა მოსახრება S — 3683 ხელნაწერის შესახებ ამჟამადაც ძალაში რჩება.

ივ. ჯავახიშვილი S—3683 ხელნაწერის შესახებ

«ქართული სამართლის ისტორიის» პირველ წიგნში დასახელებული ხელნაწერის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი წერს: «ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ბევრი ხელნაწერებია შენახული, მაგრამ კარგი და ძველი მათ შორის სამწუხაროდ, ცოტაა. ე. თაყაიშვილის აღწერილობის თანახმად სულ სამიოდე ხელნაწერი უნდა იყოს XVIII ს. პირველი მეოთხედის. ან ნახევრის. მათგან უძველესად მიჩნეულია წ. კ. გ. ს., აწ ტ. ს. უ. სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერი № 3653. რომელიც ე. თაყაიშვილის აზრით თვით ვახტანგის დროინდელი უნდა იყოს, მას ხელთ ჰქონია და ზოგიერთი ადგილები, როგორც მაგ. §-207-ს ბოლო და §§-262, 263 და 270, თითქოს თვით ვახტანგ მეფის ხელით იყოს ნაწერი (იხ. Опис. II, 614-615). დოკ. ლ. მელიქსეთ-ბეგიც ამტკიცებს, რომ ეს ხელნაწერი «თვით ვახტანგის სიცოცხლეშია გადაწერილი (რაც, სხვათა შორის, ნათლად ჩანს ამ ძვირფასი მანუსკრიპტის გამამწერის სიტყვებიდან: «დღეგრძელ ჰყავ ღთო პატრონი ვახტანგ» და «ქრისტე, აღიდე ორთავე შინა ცხოვრებათა საქართველოს გამგებელი ბატონიშვილი ბატონი ვახტანგ. ამინ» (იხ. სამხური სამართალი, გვ. X-XI).

მოუტყლელობის გამო იმ ადგილების შედარება, რომელნიც თვით ვახტანგ VI-ის ხელით დაწერილად არის მიჩნეული, ვერ მოვასწარი, მაგრამ თვით ხელნაწერის გადაკითხვამ დამარწმუნა რომ პატივცემული მკვლევარნი შემცდარი უნდა იყვნენ: იქ ტექსტში ხარვეზებია, უეჭველია დედნის, საიდგანაც ეს ხელნაწერი გადმოწერილი უნდა იყოს, დაზიანებულობის გამო. ასეთ მდგომარეობაში ვახტანგის კანონები ვახტანგის დროს არ იქნებოდა რასაკვირველია. ამას გარდა თვით კანონების ტექსტი არა ერთგან ისეა დამახინჯებული, რომ ასე მაშინ არ შეიძლება ყოფილიყო. ამიტომ ეს ხელნაწერი ვახტანგის მეტყველებით უნდა იყოს იმ დროისა, როდესაც აღმ. საქართველოში თურქთა და სპარსთა ბატონობის წყალობით ზოგი ხელნაწერი სრულე-

¹ Описание рукописей. — том II, выпуск 4, Тифлис, 1906—1912, გვ. 614-615

ბით დაიღუპა, ზოგი ძალზე დაზიანებული გადარჩა და XVIII ს. მეორე ნახევრიდან განახლებულ იქმნა. ამ და სხვა თითქმის ყველა ხელთნაწერების ვახტანგის კანონის ტექსტის ხარვეზიანობა სწორედ ამ გადარჩენილი დედნის დაზიანებულობის შედეგია და მომასწავებელი. ასეთ პირობებში ვახტანგ VI-ის ამ ხელთნაწერში დღეგრძელობით მოხსენება თავდაპირველი დედნითგან მერმინდელ გადამწერთაგან თავდაპირველი ანდერძის დაცულობად უნდა აიხსნას. საბოლოო დასკვნისათვის, რასაკვირველია, ჯერ კიდევ ამ ხელთნაწერის გულდასმითი შესწავლაა საჭირო, მაგრამ ზემოაღნიშნული გარემოება მის ვახტანგის დროისად მიჩნევის აზრს მეტად სათუოდა ჰხდის»¹.

S-3683 ხელნაწერის შემდგომმა მეცნიერულმა კვლევა-ძიებამ კვლავ დაადასტურა ექ. თაყაიშვილის აზრი, რომ ეს ხელნაწერი ვახტანგის ხელთ იყო და მისი ნარედაქციევია. როგორც ჩანს, ბ-ნმა ივანეშ მოუცულობის გამო ვეღარ მოახერხა ამ ნუსხის ხელახლა გადათვალეობა.

ს. გორგაძე S—3683 ხელნაწერის შესახებ

ქართული სამართლის ძეგლების ხელნაწერთა ისტორიულ-ფილოლოგიური შესწავლის საქმეში საპატიო ღვაწლი და დაშახულება ცნობილ ისტორიკოსსა და ფილოლოგს სერგი გორგაძეს მიუძღვის.

S 3683 ხელნაწერის დაწვრილებითი აღწერა და გარჩევა მოცემულია ს. გორგაძის ხელნაწერ ნაშრომში — «ქართული სამართლის წიგნები (ხელნაწერები), თფილისი, 1916-19 წ.», რომელიც დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში ს. გორგაძის პირად ფონდში (№ 16).

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის გამოცემა, როგორც ცნობილია, ექ. თაყაიშვილის მიერ აღწერილი ხელნაწერების მისეღვით განზრახული ჰქონია ჯერ კიდევ «საქართველოს საისტორიო და საეპოგრაფიო საზოგადოებას».

«Полный текст сборника законов Вахтанга собирается издать теперь «Грузинское общество истории и этнографии на основании разобранных выше списков»².

მართლაც, ს. გორგაძის პირად ფონდში დაცულია საყურადღებო ცნობები ამის თაობაზე. ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის გა-

¹ ი. ვ. ქ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 121-122.

² Е. Т а к а и ш в и л и, Описание рукописей... II, 1910, გვ. 631.

მოცემის საკითხი პირველად გადაწყვეტილია საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების საბჭოს სხდომაზე 1908 წლის 29 ოქტომბერს. სარედაქციო კომისია პირველად შეკრებილა იმავე წლის 5 ნოემბერს, ხელნაწერთა ვარიანტების შედარებაში მონაწილეობა მიუღიათ: ექ. თაყაიშვილს, ალ. ყიფშიძეს, ალ. სარაჯიშვილს, ს. გორგაძეს. დეკ. კალ. ცინცაძეს, იუსტ. აბულაძეს და სხვებს, რომელთა გვარები დასახელებული არ არის. შემდეგ იმავე საგანზე საბჭოს უმსჯელია 1911 წლის 21 ივნისს და ეს საქმე ს. გორგაძისათვის მიუხდვია. იმავე წელს საბჭოს კიდევ ორჯერ განუხილავს ეს საკითხი, ხოლო 1912 წლის 27 იანვარსა და 23 ივნისს საბჭოს კვლავ უმსჯელია კრებულის გამოცემის თაობაზე.

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის ტექსტის დადგენისათვის სარედაქციო კომისიას ხელთ ჰქონია შემდეგი ხელნაწერები:

ა) წერა-კითხვის საზოგადოებისა №№ 51, 107ა, 107ბ, 206ბ, 206გ, 543, 1275, 1410, 1459ა, 1459ბ, 2316, 2457, 2691, 2771. 3066, 3356, 3682, 3683.

ბ) საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა №№ 1, 2, 10, 11, 12. იქვე, ს. გორგაძის მასალებში, დაცულია კრებულის გამოცემის გეგმა და სარედაქციო კომისიის მიერ ტექსტის დადგენისათვის მიღებული წესი.

კანონთა ტექსტის დადგენა კომისიას გიორგი ბრწყინვალის «ძეგლის დადებით» დაუწყია: «მაგრამ კრებით მუშაობა მალე ჩაიშალა», წერს ს. გორგაძე.

ამის შემდეგ, როგორც ეს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების საბჭოს 1911 წლის 21 ივნისის დადგენილებიდან ჩანს, კანონთა ტექსტზე მუშაობა მარტო ს. გორგაძეს გაუგრძელებია; მას გადაუწყვრია ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის შესავალი და გაუმართავს იგი ორი ნუსხის — S-3683 და დავით ბატონიშვილის უორდროპისეულ ნუსხის (w) მიხედვით.

ს. გორგაძის მასალებში დაცულია ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის შემდეგი ნუსხების აღწერა:

1. A = S-3683.

2. B = H-1070, როსტომ ერისთვისეული ნუსხა, გადაწერილი 1751 წელს.

3. C = საისტ. და საეთნოგრაფიო საზოგადოების №2 გრიგოლ წერეთლისეული ნუსხა.

4. საეკლესიო მუზეუმის № 874 ხელნაწერი, როგორც მინაწერიდან ჩანს, ეს ნუსხა ს. გორგაძეს 1919 წლის 5 სექტემბერს აღუწერია.

მაშასადამე, ხელნაწერებზე მუშაობა 1908-1919 წლებში მიმდინარეობდა.

5. $D = W$. დავით ბატონიშვილის უორდროპისეული ნუსხა.

სულ ს. გორგაძეს ხელთ ჰქონია:

ა) ვახტანგის კანონთა კრებულის 26 ნუსხა, აქედან: 15 საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა, 10 წერაკითხვის საზოგადოებისა და 1 საეკლესიო მუზეუმისა.

ბ) ვახტანგის სამართლის წიგნის 44 ნუსხა, აქედან: 22 საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა, 17 წერაკითხვის საზოგადოებისა და 5 საეკლესიო მუზეუმისა¹.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ს. გორგაძის მასალებში დაცულია S-3683 ხელნაწერის დაწერილებითი აღწერილობა, რომელშიც შეტად საყურადღებო მოსაზრებებია გამოთქმული ვახტანგის კანონთა კრებულის ცალკეული ნაწილებისა და მთლიანად ხელნაწერის შესახებ. ამიტომ ჩვენ საჭიროდ ჩავთვალეთ ამ გამოკვლევის მთავარი ნაწილი აქვე მოვიყვანოთ.

S-3683 ხელნაწერის აღწერილობაში ს. გორგაძე წერს:

[ფ. 6] «დიდი ტანის ხელნაწერი სქელი კარდონის ყდაში, რომელსაც მიხაკისფერი ტყავი აქვს გადაკრული; ყდა დღეს დანგრეულ-მოვარდნილია. გადაწერილია სქელ მოთეთრო ქაღალდზე, რომლის ზომა 30×21 სანტიმეტრია. ხელნაწერში დღეს 336 ფურცელია, წინათ ეტყობა მეტი უნდა ყოფილიყო.

I. თავში პირველი ფურცლის პირველი გვერდი უჭირავს ფერადის წამლების დახატულს სურათს, რომელსაც ტექსტის ხელით ზემოდან აქვს წარწერა: «მეორედ მოსვლა». სურათის ცენტრში სასწორია. ამ ფურცლის მეორე გვერდი ცალიერია.

II. შემდეგი ორმოცი ფურცელი დათმობილი აქვს «ზანდუქს» ანუ კრებულის საენობრივს საძიებელს. ზანდუქის ყოველი გვერდი გაყოფილია ხაზებით რვა-რვა ნაწილად: პირველს (უდიდეს) ნაწილში სამართლის მუხლთა შინაარსია მოყვანილი, დანარჩენ (შვიდ ვიწრო), ნაწილებში შესაფერი მუხლებია ნაჩვენები შვიდი საკანონმდებლო ძეგლიდან, რომელნიც ამ კრებულში არიან მოთავსებული. ზანდუქის ყველა გვერდის ზემო ნაწილი რკალოვანი სამკაულით თავდება. ზანდუქის პირველი გვერდის რკალებში მოთავსებულია შემდეგი ფრაზა: «ქრისტე: აღიდე; ორთავე; შინა: ცხოვრებასა: საქართველოს: გამგებელი: ბატონიშვილი: ბატონი: ვახტანგ: ამინ:»

¹ ხელნაწ. ინსტ. ს. გორგაძის ფონდი, №: № 10, 11, 16.

[ფ. 7] ზანდუქისავე მე-39-ე ფურცლის პირველ გვერდზე იმავე რკალეზში ვკითხულობთ ზანდუქისავე ხელითა და მელნით:

«ლ^წთის: მშობელო: კაცთა: მფარველო: მწე: ეყავ: ორთავე: შინა: ცხოვრებათა: სრულიად: საქართველოს: გამგებელს: ბატონის: შვილს: ბატონს: ვახტანგს: მეუღლით: ძით: და: ასულით: დღეგრძელ: ყავ: და მკვიდრ: სასუფეველისა:».

იმავე გვერდის ქვემოთ აშიაზე იმავე ლამაზის ხელითა და მელნით: «ზანდუქისა: ამის დამწერი: მალალაძე: სოლომონ».

ცხადია, როცა ამ ზანდუქის დაწერა დათავებულა, ვახტანგ მე-VI-ე ჯერ მხოლოდ გამგებელი და ბატონიშვილი ყოფილა (1703—1709 წ.) და არა მეფე*.

ზანდუქის მე-40 ფურცელი დახაზულია, მაგრამ დაუწერელია. მთელი ზანდუქი (39 ფურცელი) გადაწერილია ერთისადაიმავე მრგვალი ლამაზი ხელით (მხედრულით) და ერთის მელნით. გამონაკლისს შეადგენენ მხოლოდ მერვე «გრაფაში» (ვახტანგის სამართლის გრაფა) მოთავსებული სამართლის მუხლების აღმნიშვნელი ასოები «სვ»—ინიდან (206-იდან) დაწყებული ბოლომდე (სო—270-მდე), რომელნიც სხვა ხელითა და სხვა მელნით არიან დაწერილნი. აშკარაა—როცა მალალაძეს ზანდუქის წერა დაუმთავრებია, ვახტანგის სამართლის ეს ბოლო მუხლები (სვ—სო) თვით კრებულში ჯერ კიდევ არ ყოფილა ჩატანილი*.

111. დანარჩენი 295 ფურცელი უჭირავს ვახტანგის კრებულს, რომელიც რვა ნაწილისაგან შედგება (თვითეულ ნაწილს საკუთარი სათვალავი აქვს ფურცლებისა):

1. ამ კრებულის პირველი ორი ფურცელი (ა—ბ) საერთო შესავალს უჭირავს, რომელშიც ვახტანგზე მესამე პირითაა ლაპარაკი და იგი წოდებულია «ქართლის გამგებლად» და «ბატონიშვილად», აგრეთვე ბიძა მისი გიორგი მე-XI-ეც მოხსენებულია როგორც ცოცხალი («ძე ესე» ვახტანგ მე-V-ისათ), საიდანაც ცხადდება, რომ ეს შესავალი შედგენილია არა უგვიანეს 1709 წლისა*. ამ შესავალში მოხსენებული არ არის «კათალიკოზის სამართალი» და შვიდის ნაცვლად დასახელებულია მხოლოდ [ფ. 8] ექვსი საკანონმდებლო ძეგლი: მოსესი, ბერძნული, სომხური, გიორგისი, აღბუღასი, და თვით ვახტანგის სამართალი.

* კურსივი ჩვენია (ი. დ.)

2. შემდეგი 13 ფურცელი დათმობილი აქვს «მოსეს სამართალს», რომელშიც 51 (5ა) მუხლია.

3. ამას მოსდევს «ბერძული სამართალი», რომელსაც თავდაპირველად 63(-ნიგ) ფურცელი სჭერია, მაგრამ შემდეგ მე-57-ე (5ზ) ფურცელი დაკარგულა და დღეს მხოლოდ 62 ფურცელი უჭირავს. აქ აღნუსხულია 418 მუხლი (უღმ) ¹.

4. შემდეგი 122 ფურცელი უჭირავს «სომხურ სამართალს», რომელშიც 431 (ულა) მუხლია.

5. ამას მოსდევს «სამართალი კათალიკოზისა» 24 მუხლად, რომელსაც 3 ფურცელი უკავია.

6. შემდეგ ერთი ფურცელი ცალიერია და მერე იწყება გიორგი მეფის სამართალი ანუ «ძეგლის დადება» 46 მუხლად, რომელსაც ცხრა ფურცელი უჭირავს.

7. მეშვიდე ალაგი უჭირავს «აღბუღას სამართალს» 176 მუხლად, რომელსაც 24 ფურცელი აქვს დათმობილი.

8. დასასრულ მოთავსებულია «სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა» რომელიც კალიგრაფიულად ორ მთავარ ნაწილად განიყოფა: მისი პირველი 51 ფურცელი ისეთისავე ხელითაა გადაწერილი როგორც ყველა წინადასახელებული შვიდი ძეგლი (1—7), დანარჩენი 8 ფურცელი—სხვა ხელით: ამ უკანასკნელ ნაწილში ზოგიერთი მუხლები კიდევ მესამე ხელითაა ჩაწერილი*, საზოგადოდ კი ამ მეორე ნაწილის უდიდესი ნაწილი იმავე ხელითაა გადაწერილი, რომლითაც ზანდუკია დაწერილი, ხოლო ორივე ხელი კი განსხვავებულია [ფ. 9] თვით კრებულს ტექსტის (1-7 და მე-8-ისი პირველი 51 ფურცელი) ხელისაგან. ვახტანგის სამართლის 2ე-50-ე ფურცლის მეორე გვერდზე უკანასკნელი ადგილი უჭირავს სღ (= 204) მუხლს და შემდეგ მე-51-ე ფურცელზე წინა ტექსტისავე ხელითა და მელნით მოთავსებულია ვახტანგის ბოლოსიტყვაობა, რომელიც თავდება გიღლისებურად, რაც გვიჩვენებს, რომ თავდაპირველად ამ ხელნაწერში ვახტანგის კრებული აქ ყოფილა დათავსებული. ამასვე მოწმობს ფურცლების სათვალავიც სწორედ ამ ფურცლამდე მთელ კრებულში საერთო შესავლიდან დაწყებული, ყოველი ძეგლის თვითველ ფურცელს ტექსტისავე ხელითა და მელნით აქვს წარწერილი (ზემო არშიაზე): «ფურცელი ა, ბ, გ... ი, . . კ» და სხვანი; ვახტანგის სამართალშიც ასეა მე-51-ე ფურცლა-

¹ უნდა იყოს «უიშ». (ი. დ.)

* იხ. მაგალითად, მუხლები სნია (ბოლო), სნიბ, სნიგ (ფურცელი 80) და სო (ფურცელი 80)

მდე, შემდეგ კი ბოლომდე ფურცლებს თავდაპირველად სათვალავად აღარ ჰქონიათ და მხოლოდ ამ ბოლო დროის ახალი მეღნითა და მე-X ჯ. საუკუნის უღაზათო ხელით წაუწერიათ მხოლოდ სათვალავი ასოები: ნა, ნბ, ნგ, და სხვანი.

საყურადღებოა ისიც, რომ ვახტანგის კრებულის (საერთო შესავლის) პირველი ფურცელი ხმარებისაგან დაკუქყიანებული და დაზიანებულია, მაშინ როცა მის წინ მდგომი ზანდუკის უკანასკნელი ფურცლები სუფთა და მშვენივრად დაცულია: ცხადია, მაშასადამე, რომ როცა ეს კრებული ზანდუკის დამწერს მალალაშვილს ჩაეარდნია ხელში, მაშინ კრებულში ყოფილა მხოლოდ საერთო შესავალი და მისი მომდევნო ექვსი ძეგლი, ხოლო მეშვიდე ძეგლისა ე. ი. ვახტანგის სამართლისა მხოლოდ 204 (=სდ) მუხლი და ბოლოსიტყვაობა; და ზანდუკის ავტორს (მალალაშვილს) მხოლოდ ამათთვის შეუდგენია ზანდუკ-საძიებელი.

[ფ. 10] მაგრამ ბოლოსიტყვაობაში ვახტანგ ბატონიშვილი ნებას აძლევს გამოცდილსა და მცოდნე მდივან-მსაჯულებს შეავსონ მისი სამართალი ახალ-ახალი მუხლებით. თუ ამას საჭიროება მოითხოვს. მართლაც, მალალაშვილს უსარგებლნია ამ ნებართვით და (შეიძლება თვით ბატონიშვილისავე საეციალური ბრძანებითაც) თანდათან მიუწერია (თავისუფალ ფურცლებზე) დანარჩენი მუხლები, შესაძლოა არა ერთ დროს, არამედ სხვადასხვა დროს: ამას გვაღიქვამინებს ასო «ქ» (=ქრისტე) ყოველი მუხლის წინ, სე (=205) მუხლიდან დაწყებული, რომელსაც სათაურად უზის: «თუ ვითარ: ჯანს: დაწერა: გახაჩებისა», მე-270 მუხლამდე, რაიც წინეთ მხოლოდ მთელი ძეგლების (და არა მუხლების) დასაწყისში გვხვდება. ეტყობა, ამ მუხლებს კარგა ხანს სათვალავიც არა ჰქონია წინ დასმული და მხოლოდ შემდეგ დაუსვამთ, რც შემდეგაც ამ მუხლების შესატყვისი სარიცხავი ასოები ზანდუკშიაიკ ჩაუტანიათ სხვა ხელითა და სხვა მეღნით*.

ყოველისავე ზემოთქმულის მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ამ ხელნაწერის უდიდესი ნაწილი (საერთო შესავლით დაწყებული და ვახტანგის ბოლოსიტყვაობით გათავებული) უფრო

* ამ დამატებებს მუხლებს წინამდებარე ხელნაწერში აკლია რამოღენიმე მუხლი. სახელდობარ 225-ე მუხლისა მართო ერთი სტრიქონილა და სრულებით არ არის მესლები 226—237, რადგან სწორედ ამ ადგილას (ნე და ნვ ფურცლებს შორის) ხელნაწერს ერთი ფურცელი აკლია (ს. გორგაძე).

ადრეა გადაწერილი, ვინემ ზანდუკი და ვახტანგის სამართლის ბოლო მუხლები 205-იდან 270-მდე.

ორსავე ნაწილში სასვენებელ ნიშნებად ნახმარია ორ-ორი წერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ.

ის კი ყოველ ეჭვს გარეშეა, რომ მთელი ხელნაწერი გადაწერილია ვახტანგის გამ [ფ.11]გებლობის დროს. ე. ი. არა უგვიანეს 1709 წლისა, მაგრამ არც უადრეს 1705 წლისა. რადგან საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წინასიტყვაობაში ნათქვამია, რომ ვახტანგმა ეს სამართალი დაწერა თანადგომითა ძმისა მისისა დომენტი კათალიკოზისათა, რომელიც საკათალიკოზო კათედრაზე ავიდა 1705 წელს.

ვახტანგის სამართლის მე-149-ე და 178, 185 და 195-ე მუხლებისა ამ ხელნაწერში მარტო სათაურებია (ან უკეთ დასაწყისი სიტყვებია) წარმოდგენილი, აგრეთვე მე-225-ე მუხლისაც: 226—237 მუხლები სრულიად დაკარგულია. არა ჩანს არც 260 და 261 მუხლები. უკანასკნელს მუხლს სათვალავად უზის სო = 270.

[კრებულის საერთო შესავალი]*

[ფ. 40] როგორც სამართლიანათ ფიქრობენ¹ ეს შესავალი თვით ვახტანგ მე-VI-ეს არ უნდა ეკუთვნოდეს; მესამე პირით ლაპარაკი და გადაჭარბებული ქების ეპიტეტები ვახტანგის შესახებ — ამისი უტყუარი დამამტკიცებელი საბუთია: ვახტანგი თავის თავზე საკუთარის ხელით ამგვარს ქებას ვერ დასწერდა. ამასვე ამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ იმ საგნების შესახებ, რომლებზედაც აქ ამ შესავალშია ლაპარაკი, ვახტანგი უფრო გარკვეულათ და პირველის პირით საკუთრად თავისი სამართლის შესავლისა და პირველი ნაწილის ბოლოსიტყვაობაში გველაპარაკება; მაშ, რაღად უნდა დასჭირებოდა მასვე ამავე საგნების შესახებ, და ისიც მესამე პირით, ლაპარაკი!

პირველი: ამ საერთო შესავალის ყველა ხელნაწერს ვარიანტში მოხსენებულია მხოლოდ: მოსესი, ბერძნული, სომხური, გიორგისი, აღბუღასი და საკუთრივ ვახტანგის სამართალნი; გამოტოვებულია — სამართალი კათალიკოზისა. საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წინასიტყვაობაში კი, სომხური სამართლის შემდეგ, ნათლათ და გარკვეუ-

* ხელნაწერს სათური არა აქვს: იწყება სიტყვით «შენიშვნა», როგორც ჩანს, ეს წერილი შენიშვნის სახით კანონთა ტექსტს უნდა დართოდა (ი. დ.)

¹ Снрник законов грузинского царя Вахтанга VI, 1887, стр. 145, Шенишнა დ. ბ ა ქ რ ა ძ ი ს ა.

ლათ აღნიშნულია კათალიკოზის სამართალიც. აი თვით ის ადგილი ვახტანგის წინასიტყვაობიდან: «წინა-თქმულთა ამისთვის ვიწადეთ სასამართლოსა წიგნისა აღწერა: პირველ — დაბადებისა, მოსეს მიერ ქმნილნი, სამართალნი, და კვალად ბერძენთა და სომეხთა წიგნთაგან გარდმოთარგმნებული, ეგრეთვე კათალიკოზისა, მეფის გიორგისა და ბექას განჩინებული სამართალი შეეკრიბეთ» და ბოლოს ჩვენი საკუთარი სამართალიც დავერთეთო. ჩვენ ხელთა გვაქვს საკუთრივ ვახტანგის სამართლის [44]*-მდე ვარიანტი და არც ერთს მათგანში, ზემოაღნიშნულ ალაგას, სიტყვა «კათალიკოზისა» გამოტოვებული არაა. ამას გარდა ხელთა გვაქვს [26]*-მდე ხელნაწერი ვარიანტი «ქართულის სამართლის» წიგნისა (ე. ი. კრებულისა), და არც ერთს მათგანში თვით კათალიკოზის სამართლის ტექსტი გამოტოვებული არ არის. ამგვარათ, როგორც საკუთრივ ვახტანგის სიტყვებიდან, ისე თვით კრებულის ტექსტიდან ცხადათა ჩანს, რომ იმ რედაქციიდან, რომელსაც ამ კრებულის შედგენა ჰქონია ნატვირთი, შვიდი საკანონმდებლო ძეგლი გამოსულა და არა ექვსი, როგორც ეს ამ საერთო შესავლის ხელნაწერ ვარიანტებშია მოხსენებული, ალბათ, მისი ავტორის (ან გადამწერის) დაუკვირვებლობით. სწორედ, ამის გამო საჭიროდ ვსცანით აღნიშნული [ფ. 41] შესავლის ტექსტში დიდი ფრჩხილებით სამი სიტყვა ჩაგვემატებია: «მეექუსე — სამართალი კათალიკოზისა» და ამის მიხედვით შემდეგი ძეგლის სათვალავიც შეგვეცვალა («მეშვიდე»). ამგვარათ, ვახტანგის სამოსამართლო კრებულის შემადგენობა ასეთია: 1. მოსეს სამართალი, 2. ბერძული, 3. სომხური, 4. კათალიკოზისა, 5. გიორგი მეფისა, 6. ბექა-ალბულასი და 7. ვახტანგ ბატონიშვილისა. ამ რიგზეა დაწყობილი ეს ძეგლები კრებულის ხელნაწერთა უძეტეს ნაწილში; არსებითათ ამავე რიგს ვიცავთ ჩვენს გამოცემაშიაც, ბინას ვუცვლით მხოლოდ კათალიკოზის სამართალს, რომელსაც ვათავსებთ ალბულას სამართლის შემდეგ (ქრონოლოგიურის წესით).

მეორე. ამ საერთო შესავალში ბერძნული სამართლის შესახებ საკმაოდ გარკვევით არის ნათქვამი, რომ ვახტანგ ბატონიშვილმა იგი თვითვე ათარგმნინა ბერძნულიდან ქართულად; მაგრამ სომხური სამოსამართლო წიგნების შესახებ კი აქ აზრი ისეა გამოთქმული, რომ ნათლად არა ჩანს: ვახტანგმა ეს წიგნები უკვე გადმოთარგმნილი მოატანინა ეჩმიაძინიდან, თუ მოტანის შემდეგ ათარგმნინა ქართულად; ერთი სიტყვით, შესავლის ტექსტიდან არა ჩანს, ვახტანგის დროს უთარგმნიათ სომხური სამოსამართლო წიგნი, თუ იგი წინეთ

* ხელნაწერში დატოვებულია ცარიელი ადგილი ციფრების ჩასაწერად (ი. დ.)

ყოფილა უკვე გადმოთარგმნილი. სამაგიეროთ, საკუთრივ ვახტანგის სამართლის პირველი ნაწილის ბოლო სიტყვაობაში როგორც ბერძნულის, ისე სომხური სამართლის შესახებ გადაჭრით ნათქვამია შემდეგი: «ხოლო სხვანაცა ზემორე ხსენებული წიგნები სასამართლონი დიდთა სამეფოთანი მოვიძიეთ და მოვიღვეთ და მრავლის სასჯელითა, ვიდრე წელთა მეორემდე, გარდამოვთარგმნეთ, და იგინიცა უკლებლად აღვეიწერიეს და არს შემოკობილი ყოვლისა სამართლითა»¹. ამგვარათ, ყოველ ექვს გარეშეა, რომ ბერძნული და სომხური («დიდთა სამეფოთანი») სამართალნი ვახტანგის დროს უთარგმნიათ ქართულად. მაშასადამე, ვახტანგის კრებულის შემდგენლის რედაქციას ნატვირთი ჰქონია არა მარტო შეკრება სამოსამართლო ძეგლებისა, არამედ, ამასთან ერთათ, ფრიად ძნელი საქმე — ზოგის მათგანის უცხო ენებიდან გადმოთარგმნისაც, რასაც, როგორც თვით ვახტანგ ბატონიშვილი გვარწმუნებს, თითქმის ორი წელიწადი დასჭირვებია.

მესამე საგანი, რომელსაც გვსურს მკითხველის ყურადღება მივაპყროთ, ვახტანგის კრებულის შედგენის თარიღია. ჩვენ ვიცით მხოლოდ რომ აღნიშნული კრებული ვახტანგმა თავის «ჯანიშინობის» ანუ ქართლის გამგებლობის დროს (1703—1709 წ.) გამოსცა. მაგრამ იმ ცნობების მიხედვით, რომელსაც საკუთრივ ვახტანგ ბატონიშვილის სამართლის პირველი [ფ. 42] ნაწილის ბოლო სიტყვაობა იძლევა, ჩვენ შეგვიძლია დაახლოებით თვით კრებულის პირველი გამოცემის თარიღიც მოვიკვლიოთ. სახელდობრ, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ვახტანგის სიტყვით, ბერძნულის და სომხური სამართლის თარგმნა თითქმის ორ წელს [«ვიდრე წელთა მეორემდე»] გაგრძელებულა. ვთქვათ, ვახტანგი გამგებლობის პირველსავე წელს შეუდგა «დიდთა სამეფოთა» სასამართლო წიგნების მოპოებას, რასაც (და, განსაკუთრებით «ოთხთა პატრიარქთა ქენებით» ბერძნული სამართლის მოპოებას) სულ მცირე, ერთი წელიწადი მაინც დასჭირდებოდა; მაშასადამე, კრებულის პირველი ნაწილი (ე. ი. უცხოთა სამართალნი) შეიძლება მზად ყოფილიყო არა უადრეს 1706 წლისა². ამას გარ-

¹ აქ მოხსენებულნი «დიდნი სამეფონი» არიან: ბიზანტია და «დიდი სომხეთი». შეადარეთ სომხური სამართლის სათაური: «ესე წიგნი არს დიდისა სომხეთისა სამართლის წიგნთა ზედან გარდმოთარგმანებული» [ს. გორგაძე].

² ეს თარიღი ხაზგასმულია წითელი ფანქრით ს. გორგაძის მიერ და მარჯვნივ ამაზე იმავე ფანქრით მიწერილია: «ახლა (1919 წ.) აღმოჩნდა ხელნაწერი (სსსს № 1102). რომელშიც ბერძნული კანონები ბოლოში მოთავსებულია თარიღი «ტფუჟ», ე. ი. 1705 წელი». ეს მინაწერი ამჟამად დაცულია ხელნაწ. ინსტ: H 1102 ნუსხაში: «ზე აღიდოსღონ საქართველოს ჯანიშინი ბატონიშვილი პატრონი ვახტანგ ენჯ-

და, როგორც საერთო შესავალში, ისე საკუთრივ ვახტანგისაში, ნათქვამია, რომ საკუთარი სამართალი ვახტანგს ამ უცხოთა სამართლების გადმოთარგმნის შემდეგ «აღუწერია», ე. ი. შეუღდგენია. თუ ამ საქმეზედაც ერთს წელიწადს მაინც ვივარაუდებთ, საკმაო საფუძველი გვექნება დავასკვნათ, რომ ვახტანგის კრებულის პირველი რედაქცია უნდა დასრულებული იყოს 1707 წლის დამლევს ან 1708 წელს. ამ თარიღთაგან, ჩვენის ფიქრით. დიდი შეცდომა არ იქნება, თუ მეორეზე, ე. ი. 1708 წელზე, შევჩერდებით და მას ვსცნობთ წინამდებარე კრებულის პირველი რედაქციის დამთავრების წლად.

ახლა რამოდენიმე მოსაზრება თვით ამ საერთო შესავალის "შედგენის" შესახებ, სახელდობრ იმის შესახებ თუ: ვისგან და როდის უნდა იყოს იგი შედგენილი? ამ შენიშვნის დასაწყისში ჩვენ უკვე დავასაბუთეთ ის აზრი, რომ ყოვლად შეუძლებელია ეს შესავალი თვით ვახტანგის კალამს ეკუთვნოდეს. მაგრამ თვით შესავლის ტექსტში არ მოიპოვება არც ერთი ისეთი საბუთი, რომლის ძალითაც შეიძლებოდეს უარყოფა მისი შედგენისა ვახტანგის თანამედროვეთა მიერ. პირიქით, ამ შესავალში არის ორი ისეთი ადგილი, რომელიც საკმაოდ ნათელყოფს, რომ მისი შემდგენელი ვახტანგის თანამედროვეა: ერთი ადგილი შეეხება ქართლის მეფეს გიორგი XI-ეს და მეორე — თვით ვახტანგს. ამ ადგილებიდან ცხადად ჩანს, რომ: ა) როცა ეს შესავალი იწერებოდა, გიორგი მეფე ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო, ბ) ვახტანგ «ბატონიშვილიც» მტკიცეთ ადგა მართლმადიდებლობას, ან, როგორც თვით შესავალშია ნათქვამი, იყო «მართლმადიდებლობისა მკნე მკედარი, უფლისა ძლიერი მოღვაწე, ქრისტეს წარჩინებულ [ფ. 43] ლი სტრატიატი, ებგური სამარადისო მღვიძარე, სიონისა სჯულ-მტკიცობითა შეურყეველი სვეტი და გოდოლი, განუტეხელი ზღუდე». როგორც ვიცით, გიორგი XI მოიკლა ყანდარაში 1709 წელს, ხოლო ვახტანგ VI ქრისტიანობაზე «სჯულმტკიცეთ» იყო მხოლოდ 17 წლამდე, როდესაც იგი იძულებული შეიქნა მაჰმადიანობა მიეღო. მაშასადამე, ყოვლად შეუძლებელია ვახტანგის თანამედროვეს მისი 'სჯულმტკიცობისა' შესახებ სახალხოთ ლაპარაკი დაეწყო ამ უკანასკნელი ფაქტის შემდეგ. ეს ორი გარემოება საკმაო საბუთს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ წინამდებარე კრებულის

წინათვის სამს, ქკსა «ტუგ» (841). კრებული გადაწერილია Q 575 ტიპის ნუსხიდან 1841 წელს: «აღიწერა წიგნი კანონისა კელითა ჩემითა აზაბელ ბაჟბუქოვისა მიერ 1841 წელსა, დეკემბრის 10-ს დღესა». მაშასადამე, «სამართალი ზერძული» გადათარგმნილი ყოფილა 1705 წლის სექტემბრისათვის (ი. ლ.).

საერთო შესავალი შედგენილია ვახტანგის ერთ-ერთის თანამედროვეისაგან (ან, შეიძლება მთელი სარედ აქციო კომისიისაგან) არა უგვიანეს 1709 წლისა, ან უკეთ რომ ვთქვათ, იმავე 1709 წელს, რომელსაც, ჩვენი ვარაუდით, თვით ამ კრებულის შედგენა ეკუთვნის, და სახელდობრ, მას შემდეგ, როცა ყველა, ამ კრებულში შესატანი, ძეგლი უკვე მზად ყოფილა გადასაწერად.

[ფ. 44] დასასრულ, საჭიროდ მიგვაჩნია აქვე აღვნიშნოთ ის გეგმა, რომლითაც კერძოდ ამ შესავლის და, საერთოთ, ჩვენი საკანონმდებლო ძეგლების გამოცემის დროს ვხელმძღვანელობთ:

1. ამ გამოცემას საფუძვლად ვუდებთ «ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების» ხელნაწერს №-3683, რომელიც ყველგან აღნიშნული გვაქვს ლათინური ასოთი A. ეს ერთი უძველეს ვარიანტთაგანია ვახტანგის კრებულისა, მშვენიერის გარკვეული მხედრული ხელითაა გადაწერილი თვით ვახტანგისავე გამგებლობის დროს (1709 წლამდე) და ორთოგრაფიის მხრით ძლიერ მოგვაგონებს მე-18 საუკუნის პირველი მეოთხედის და, კერძოდ, ვახტანგის გამგებლობის დროის (1703-1709 წ.) აქტებს.

2. სამწუხაროდ, ეს ვარიანტი უნაკლულო არაა: რამოდენიმე ალაგას ფურცლები წახეულია ან ამკინძველისაგან წაჭრილი, ზოგან კანონების მთელი მუხლები აკლია, ზოგანაც თითო-ოროლა სიტყვა გამოტოვებულია. ამიტომ, სადაც საჭიროა, ამ ძირითადი ვარიანტის ტექსტს ჩვენ სხვა ვარიანტების მიხედვით ვავსებთ და ვასწორებთ, რაც ყველგან შესაფერისის ნიშნებითა და შენიშვნებით გვაქვს ნაჩვენები¹.

ასეთია ს. გორგაძის ძირითადი მოსაზრებანი S-3683 ხელნაწერის შესახებ. გარდა ამისა, მას აღნიშნული აქვს ხელნაწერის ორთოგრაფიული თავისებურებანი, განკვეთილობის ნიშნები და კანონთა ტექსტის ქარაგმების გახსნის წესი. ამავე დროს ს. გორგაძეს გადაუწერია, გაუმართავს და დასაბეჭდათ მოუმზადებია ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის საერთო შესავალი და კათალიკოსთა სამართალი (ფონდი 16, ფ. 22—32).

ამრიგად, ს. გორგაძემ მოგვცა S-3683 ხელნაწერის დაწვრილებითი, საფუძვლიანი აღწერილობა და გამოთქვა მთელი რიგი მოსაზრებანი, რომელთაც დღემდე არ დაუკარგავთ მეცნიერული მნიშვნელობა.

¹ ს. გორგაძე, ქართული სამართლის წიგნები. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ს. გორგაძის პირადი ფონდი, № 16.

ს. გორგაძეს დასახელებული ხელნაწერის შესახებ წამოყენებული აქვს შემდეგი ძირითადი დებულებები:

1. როცა კრებულის ზანდუკის წერა დამთავრებულა, ვახტანგი ჯერ მხოლოდ გამგებელი და ბატონიშვილი ყოფილა (1703—1709) და არა მეფე.

2. როცა ს. მაღალაძეს ზანდუკის წერა დაუწყია, მაშინ კრებულში ყოფილა საერთო შესავალი, მისი მომდევნო ექვსი ძეგლი, ხოლო მეშვიდე — ვახტანგის სამართლისა მხოლოდ 204 მუხლი და ბოლოსიტყვაობა.

3. როცა ს. მაღალაძეს ზანდუკის წერა დაუმთავრებია, ვახტანგის სამართლის წიგნის 205—270-ე მუხლები კრებულში ჯერ კიდევ არ ყოფილა შეტანილი;

4. კრებულის ხელნაწერი (საერთო შესავლით დაწყებული და ვახტანგის ბოლოსიტყვაობით გათავებული) უფრო ადრეა გადაწერილი, ვიდრე ზანდუკი და ვახტანგის სამართლის ბოლო (205—270) მუხლები.

5. კრებულის საერთო შესავალი შედგენილია ვახტანგის ერთ-ერთი თანამედროვისაგან (ან მთელი სარედაქციო კომისიისაგან) არა უგვიანეს 1709 წლისა.

6. ვახტანგის სამართლის ტექსტი კალიგრაფიულად ორ მთავარ ნაწილად ივანყოფა: პირველი 51 ფურცელი გადაწერილია ტექსტის ძირითადი ხელით, დანარჩენი 8 ფურცელი — სხვა ხელით. უკანასკნელ ნაწილში ზოგიერთი მუხლები კიდევ მესამე ხელითაა ჩაწერილი.

7. ვახტანგის სამართლის 204-ე მუხლს დართული აქვს ვახტანგის ბოლოსიტყვაობა, რომელიც გიდლისებურად მთავრდება და გვიჩვენებს, რომ თავდაპირველად ტექსტი ამ მთავრდებოდა.

8. კრებულში შესული უცხო სამართლის ძეგლები შეიძლებოდა მზად (გადათარგმნილი) ყოფილიყო არა უადრეს: 1706 წლისა.

9. მთელი ხელნაწერი გადაწერილია ვახტანგის გამგებლობის დროს, ე. ი. არა უგვიანეს 1709 წლისა, მაგრამ არც უადრეს 1705 წლისა. კრებულის პირველი რედაქცია უნდა დასრულებულიყოს 1707 წლის დამლევს ან 1708 წელს.

S-3683 ხელნაწერს ეხება თ. ენუქიძეც ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 1955 წლის გამოცემაში. გამომცემელი იზიარებს ექ. თაყაიშვი-

ლისა და ს. გორგაძის ყველა ძირითად მოსაზრებას აღნიშნული ხელნაწერის შესახებ და ამავე დროს უსაფუძვლოდ ეკამათება მათ, თანაც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ცდილობს მათი მოსაზრებანი საკუთარ დებულებებად გაასაღოს.

ექ. თაყაიშვილი S-3683 ხელნაწერის შესახებ სრულიად გარკვევით ამბობს: ჩვენი კრებული ვახტანგის ხელთ ყოფილა და ზოგაერთი მუხლი ტექსტში დასაძიებელში თვითონ ვახტანგის ხელით არის ჩაწერილიო.

როგორც ცნობილია, ექ. თაყაიშვილის ეს აზრი გაიზიარა პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგმაც, რომელმაც 1927 წელს ამავე S-3683 ნუსხის მიხედვით გამოსცა ვახტანგის კრებულში შესული «სამართალი სომხური». იგი წერს: ეს ხელნაწერი «არამც თუ თვით ვახტანგის სიცოცხლეშია დაწერილი, არამედ თვით ვახტანგის მიერვეა გადასინჯული და შესწორებული» (სამართალი სომხური, 1927, გვ. X—XI).

ექ. თაყაიშვილის მიერ S-3683 ხელნაწერის სიძველისა და მისი ვახტანგისეული რედაქციის შესახებ გამოთქმული მოსაზრების შემდეგ, თ. ენუქიძე წერს: «ასეთ სანდო ხელნაწერად ჩვენ(!) მივიჩნიეთ... S-3683 ხელნაწერი. იგი წარმოადგენს ვახტანგ VI-ის მიერ შედგენილ სამართლის წიგნთა კრებულს»¹; «პროფ. ექ. თაყაიშვილის ვარაუდი (!) ამ ხელნაწერის სიძველისა და მისი ვახტანგის ხელში ნამყოფობის შესახებ ჭეშმარიტებასთან ახლოსაა» (!).² «ამგვარად ანუსხა ჩვენ (!) ყველაზე აღრინდელად და ვახტანგის ავტორიზებულ ნუსხად მიგვაჩნია»³.

საქმეში ჩაუხედავ მკითხველს ისეთი წარმოდგენა ექმნება, თითქოს თ. ენუქიძემ პირველმა დაამტკიცა, რომ S-3683 ნუსხა უძველესი და თვით ვახტანგის ნარედაქციევიანია.

ვახტანგის კანონების პირველი რედაქციის შესახებ S-3683 ხელნაწერის განხილვის შედეგად თ. ენუქიძე დაასკვნის: «თავდაპირველად ვახტანგის სამართლის ტექსტი მთავრდება 204-ე მუხლითა და ბოლოსიტყვაობით... ამ მოცულობისა უნდა ყოფილიყო ვახტანგის სამართლის წიგნის I რედაქცია»⁴.

ეს აზრი პირველად პროფ. ალ. ხახანაშვილმა გამოთქვა:

¹ ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი, 1955, გვ. 3-4.

² იქვე, გვ. 5.

³ იქვე, გვ. 29.

⁴ იქვე, გვ. 20.

«ვახტანგ მეფის კანონები თავის თავად ორს ნაწილად განიყოფება: პირველი მიდის მე-204 მუხლამდე და შემდეგ იწყება მეორე ნაწილი, რომელსაც წინ უძღვის ახალი შესავალი»¹.

ს-საზგ ხელნაწერის გულდასმით შესწავლის საფუძველზე 1919 წელს ამავე დასკვნას აკეთებს ს. გორგაძეც. 204-ე მუხლის შემდეგ «მთავსებულია ვახტანგის ბოლოსიტყვაობა... რაც გვიჩვენებს, რომ თავდაპირველად ამ ხელნაწერში ვახტანგის კრებული აქ ყოფილა და თავებული».

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის პირველი რედაქციის ზანდუკისაძიების შედგენის შესახებ თ. ენუქიძე წერს: «ამავე დროს უნდა შეედგინა ს. მალალაძის მთელი კრებულის საძიებელი, ვინაიდან ამ საძიებლის ვახტანგის სამართლის წიგნის აღმნიშვნელ გრაფაში მხოლოდ 204 მუხლია დამოწმებული სოლომონ მალალაძის ხელით»².

ეს აზრიც ს. გორგაძეს ეკუთვნის: «როცა ეს კრებული ზანდუკის დამწერს მალალაშვილს ჩავარდნია ხელში. მაშინ კრებულში ყოფილა... ვახტანგის სამართლისა მხოლოდ 204 მუხლი და ბოლოსიტყვაობა და ზანდუკის ავტორს მხოლოდ ამათთვის შეუდგენია ზანდუკ-საძიებელი».

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულის შედგენის დროის შესახებ, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ს. გორგაძე სრულიად გარკვევით წერს: «მთელი ხელნაწერი გადაწერილია ვახტანგის გამგებლობის დროს. ე. ი. არა უგვიანეს 1709 წლისა, მაგრამ არც უადრეს 1705 წლისა, რადგან საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წინასიტყვაობაში ნათქვამია, რომ ვახტანგმა ეს სამართალი დასწერა თანადგომითა ძმისა მისისა დომენტიკათალიკოზისათა, რომელიც საკათალიკოზოთკათედრაზე ავიდა 1705 წელს». ეს დებულება ს. გორგაძეს გაძოკვლევის სხვა ადგილასაც აქვს გამოთქმული.

თ. ენუქიძეც, ოღონდ წყაროს მიუთითებლად, წერს: «ამრიგად ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულის შედგენა მისივე სამართლის წიგნის ჩათვლით, 1705 წელზე ადრე და 1709 წლის აპრილზე გვიან არ შეიძლება მომხდარიყო»³.

¹ ა. ხახანაშვილი, ბატონუბობა საქართველოში რუსეთთან შეერთებამდის, მეორე გამოცემა, 1910, გვ. 116-117.

² ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი, 1955, გვ. 20.

³ იქვე, გვ. 17; ეს აზრი გამოერებულია მე-18 გვერდზეც.

თუმცა თ. ენუქიძე აღნიშნავს, რომ S-3683 ხელნაწერის შესახებ «ს. გორგაძეს მნიშვნელოვანი მოსაზრებები და დაკვირვებანი აქვს გაზოტქმული», მაგრამ მხოლოდ ერთადერთ მის დასკვნას კრებულის შესავლის შედგენის დროის შესახებ იმოწმებს და დებითად. ორ ადგილას კი (გვ. 5 და 21) ერთიდაიგივე ციტატი, რომელიც S-3683 ხელნაწერის გადაწერის დროს შეეხება, დამოწმებულია უარყოფითად, «კრიტიკულად». სხვა შემთხვევებში სხვა საკითხებთან დაკავშირებით, ს. გორგაძის ნაშრომთა საერთოდ მითითებული არ არის.

როგორც ცნობილია, ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის შესავლის შესახებ ამ კანონების მეორე რუსული გამოცემის რედაქტორი, გამოჩენილი ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე წერდა: «Предисловие это по следующим причинам мы признаем вставкою, сделанною после Вахтанга: во I-х автор его говорит о Вахтанге, как о третьем лице и к тому же Вахтанг не мог говорить о себе тем напыщенным тоном, каким говорит об нем предисловие, и во 2-х оно не внесено в Теймуразовский список, относящийся к 1751 г. и, следовательно, весьма близкий ко времени Вахтанга (+1737). Список этот прямо приступает к заимствованиям из Моисея»¹. ე. წ «თეიმურაზისეული ნუსხა», რომელიც ხელთ ჰქონია დ. ბაქრაძეს, დღემდე უცნობი და დაუდგენელია.

დ. ბაქრაძის პირველი მოსაზრება, რომ კრებულის შესავალი თვით ვახტანგს არ ეკუთვნის, გაიზიარა ივ. ჯავახიშვილმაც: «მოსეს სჯულის წინ, შესავალში, რომელიც თუმცა თვით ვახტანგს არ ეკუთვნის, როგორც სამართლიანად შენიშნა დ. ბაქრაძემ, მაგრამ რომელშიაც მისი სურვილი და წადილი, რამაც აიძულა ახალი კანონები შეედგინა, მაინც კარგად არის ახსნილი, ნათქვამია, რომ მოსესი, ბერძნული და სომხური კანონები ყოველთვის ვერ გამოდგებოდაო»². რაც შეეხება დ. ბაქრაძის მეორე მოსაზრებას, ამის შესახებ ივ. ჯავახიშვილს აზრი არ გამოუთქვამს.

როგორც ს. გორგაძის ხელნაწერი ნაშრომიდან ირკვევა, მან, სათანადო ნუსხების შესწავლის საფუძველზე, ჯერ კიდევ 1919 წელს დაამტკიცა დ. ბაქრაძის იმ მოსაზრების უსაფუძველობა, რომ, რადგან კრე-

¹ Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, издание А. С. Френкеля, под редакцией Д. З. Бахрадзе, Тифлис, 1887, стр. 146—147.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი I, 1928, გვ. 118-119

ბულის შესავალი შეტანილი არ არის ე. წ. «თეიმურაზისეულ ნუსხაში», იგი შემდეგდროინდელ ჩანართს წარმოადგენს.

ს. გორგაძე წერს: «ჩვენ არას ვიტყვი «თეიმურაზის» ხელნაწერის შესახებ. მაგრამ თუ კი იმ საბუთს ვისივე თვალში საკმაო ძალა აქვს, მის საპირისპიროთ მოვიხსენიებთ ვორდროპის ვარიანტს (W), რომელიც გადაწერილია არა უგვიანეს 1750 წლისა... და რომელშიაც ამ საერთო შესავალს ჩვეულებრივად ადგილი უჭირავს მოსეს სამართლის წინ. ამას შეგვიძლია დავუმატოთ (S-3683), რომელშიც საესე-ბით დაცულია საერთო შესავალი... ამიტომ არ შევცდებით, უკეთუ დავასკვნით, რომ ამ უკანასკნელში (თეიმურაზისეულ ნუსხაში) შესავლის შეუტანლობა ბევრს არაფერს ამტკიცებს თვით შესავლის სიძველის წინააღმდეგ»¹.

ამავე აზრს, ოღონდ წყაროს მიუთითებლად, იმეორებს თ. ენუქიძე. მოყავს რა დ. ბაქრაძის ზემოთ მოტანილი ციტატის თარგმანა, იგი წერს: «დ. ბაქრაძის გამოთქმული ვარაუდი (?), რომ სამართლის კრებულის შესავლის ავტორი ვახტანგ VI არ არის, მოტანილი საბუთიანობით სრულიად დამაჯერებელია, მხოლოდ ვერ გაეიზიარებთ დ. ბაქრაძის მეორე ვარაუდს, სამართლის კრებულის შესავლის დროის შესახებ. ის გარემოება, რომ თეიმურაზისეულ ნუსხაში (1751 წ.) შესავალი არ არის შეტანილი, ვერ გამოდგება იმის საბუთად, რომ «შესავლის» ტექსტი 1751 წლის შემდეგ არის დაწერილი. ჩვენ გვაქვს თეიმურაზისეულ ნუსხაზე ადრინდელი კრებულები, რომელთაც გააჩნიათ «შესავალი»².

ამგვარად, ვახტანგის სამართლის წიგნის 1955 წლის გამოცემაში, ერთგვარი პარაფრაზირებით, გამეორებულია ს. გორგაძის გამოკვლევის ძირითადი დასკვნები და დებულებები (ნუსხის გადაწერის, ზანდუქის შედგენის, კრებულის საერთო შესავლის, ვახტანგის სამართლის წიგნის შედგენის დათარიღების, მისი თავდაპირველი რედაქციის, ბოლოსიტყვაობისა და მომდევნო (205—270) მუხლების შესახებ)³

S-3683 ხელნაწერის ზოგიერთ გვერდზე დაცულია ს. გორგაძის მინაწერები ფანქრით. მაგალითად, 83 verso გვერდზე გადამწერს ჯერ გადაუწერია, ხოლო შემდეგ ვილაცას გადაუხაზავს ბერძნული სამარ-

¹ ს. გორგაძე, ქართული სამართლის წიგნები (ხელნაწერი), № 16, გვ. 43-44, შენიშვნა.

² ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი, 1955, გვ. 11.

³ შდრ. ს. გორგაძის № 16 ხელნაწერის მე-6, მე-7, მე-8, მე-9, მე-11 და 42-ე ფურცელი 1955 წლის გამოცემის მე-6, მე-8, მე-12, მე-17, მე-18, მე-19 და მე-20 გვერდს

თლის 140-ე (რმ) მუხლი; იქვე, მარცხენა აშიაზე ს. გორგაძის ხელით ფანქრით მიწერილია: «ეს არც W-შია». 84 recto-ს ბოლოს ბერძნული სამართლის 148-ე მუხლის იმ ადგილას, სადაც სიტყვა «იმოწმოს» წერია, ს. გორგაძე ასეთ შენიშვნას აკეთებს: «ამას ქვემოთ W-ში აღარ არის, რვეულები ამოგლეჯილია». «კათალიკოზთა სამართლის» (241r — 243v), «ძეგლის დადების» (245r—253r) და «აღბულას სამართლისა» (254r—277r) ტექსტების მარჯვენა და მარცხენა აშეიბზე, ალაგ-ალაგ, ს. გორგაძის ხელით მიწერილია ტექსტში არასწორად დაწერილი სიტყვების მართებული ფორმები, ხოლო შიგ ტექსტში შესაბამის სიტყვას დასმული აქვს შენიშვნის სათვალავი (1, 2, 3 და ა. შ.).

საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის აშეიბზე ასეთი ტექსტოლოგიური ხასიათის მინაწერები არ არის, მაგრამ გვხვდება სხვა ხასიათის ორიოდ მინაწერი. 314 recto-ზე ვახტანგის სამართლის 146-ე მუხლის გასწვრივ მარჯვენა აშიაზე მიწერილია: «W-ში ეს მუხლი სხვა ხელითაა ჩაწერილი». 322 verso-ს ქვემო აშიაზე, 226-ე მუხლთან, ფანქრით მიწერილი ტექსტი ნაწილობრივ გადასულია, ამჟამად იკითხება: «წჳ სკვ, სკზ, სკთ, სლ, სლა, სლბ, სლგ W-ში სხვა [ხელითაა]». 334 verso-ს ქვემო აშიაზე მიწერილია: «წჳ ხა, ხაა?! არც W-შია. იხ. რუსულ-ლი გამოცემა. იხ. საისტ. საზ. №-223».

S-3683 ნუსხაში ვახტანგის სამართლის წიგნის 178-ე მუხლის მხოლოდ პირველი წინადადებაა — «ლაშქარში დანარჩუნებულს კაცსა და იარაღზე ირჩოდენ», დანარჩენი ტექსტისათვის დატოვებულია ცარიელი ადგილი. ს. გორგაძეს ამ მუხლის ტექსტი აღუდგენია W ნუსხის მიხედვით და ფანქრით ჩაუწერია ტექსტისათვის დატოვებულ ცარიელ ადგილას, რასაც ასეთ შენიშვნას უერთავს: «W-ში ეს სიტყვები სხვა ხელით არის მერე ჩაწერილი = რუსულ 178».

S-3683 ნუსხაში 195 მუხლის მხოლოდ დასაწყისი სიტყვებია, მუხლის დანარჩენი ტექსტისათვის დატოვებულია ცარიელი ადგილი. ს. გორგაძეს ფანქრით მიუწერია: «დიონოსი კორინთეს (W) (შეავსეთ «საისტ. და საეთნ. საზ», № 223)». ეს ნუსხა, რომელიც გადაწერილია 1810 წელს, ამჟამად დაკლულია ხელნაწერთა ინსტიტუტის H ფონდში ამავე ნომრით.

თ. ენუქიძის გამოცემაში ს. გორგაძის ზემოთ მოყვანილი შენიშვნების შესახებ არაფერია ნათქვამი. რაც შეეხება 178-ე და 195-ე მუხლების დანაკლის ტექსტს, როგორც დავინახეთ, ამ მუხლებს წყაროზეც პირველად ს. გორგაძემ მიუთითა.

აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია მოვიტანოთ S-3683 ნუსხის მნიშვნელოვანი კითხვასხეობანი, რომლებიც 1955 წ. გამოცემის ვარიანტებში მითითებული არ არის.

1855 წ. გაშოცემა

S-3683 ნუსხა

შესავ. ენებოს	ენების
მუხ. 1 და იმ	იმ
„ 11 მისია -	მისია
„ 25 ნუმტა ვის	ნუმტა ვინ
„ 41 სისხლის	სისხლი, სისხლის (bis)
„ 61 სატანჯელის	სატანჯელის
„ 70 შეიუღეს	შეიუღეს
„ 94 იქნას	იქნას თუ მო
„ 111 კაცმან	კაცმან კაცმან (bis)
„ 113. ვისიმე	ვისიმე
„ 118 არის	არის და
„ 125 სულ	სუ
„ 130 უნდა	უნდოდეს
„ 179 დაყაროს	დააყაროს
„ 180 ცოტად	ეცოტად
„ 225 ესენი	ეს სენი
„ 263 მას უკან სწორედ	სწორედ
„ 270 ას[ა]ყრელი	ასყრელი
„ 270 აყრიდენ	აყირიდენ
„ 270 გამოირთმევდენ	გამოართმევდენ

S-3683 ხელნაწერის აწინდელი მდგომარეობა

ეს უნიკალური ნუსხა წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას და ვით ჩუბინაშვილის ბიბლიოთეკასთან ერთად შეუქმნია. ხელნაწერი სულ უკანასკნელ დრომდე მეტად სავალალო მდგომარეობაში იყო (ყდა მომძვრალი, ფურცლები დაშლილი და კიდევები ალაგ-ალაგ ჩამოცრეცილი). ამ სახით ხელნაწერის შემდგომ ხმარებას შეიძლებოდა მისი სერიოზული დაზიანება გამოეწვია. ხელნაწერთა ინსტიტუტის დირექტორმა გულისხმიერებით მოეკიდა ჩვენს თხოვნას ხელნაწერის რესტავრაციის შესახებ. ამჟამად (1979 წ. თებერვალი) ეს ნუსხა რესტავრირებულია, აკინძულია და ჩასმულია ლია ყავისფერ ტყავგადაკრულ მუყაოს მაგარ ყდაში. ხელნაწერი შეიცავს 336 ფურცელს, ზომა 30,3×21,3 სმ. აკლია: 112-ე და 113-ე ფურცლებს შორის ერთი ფურცელი, რომელიც ბერძნული სამართლის 351—361-ე მუხლებს შეიცავდა; 332-ე და 333-ეს შორის — ერთი ფურცელი, რომელიც ვახტანგის სამართლის 225—237-ე მუხლებს შეიცავდა; აგრეთვე 334-ესა და 335-ეს შორის — ერთი ფურცელი, რომელიც შეიცავდა ვახტანგის სამართლის ტექსტს 259-ე მუხლის ბოლოდან 261-ე მუხლის უკანასკნელ წინადადებაამდე. ხელნაწერის ფურცლებზე თავიდან ბოლომდე შავი ლაქები, ალბათ დასველების

გამო, მაგრამ ამით ტექსტი დაზიანებული არ არის. ქალაღის ჭვირნი-
შანია: ემბლემატურ ნაწილში — სამი ნახევარმთვარე, ხოლო ლიტერულ
ნაწილში — სამყურას გამოსახულება ლათინური ასოებით P და A.
ამ ჭვირნიშნის იტალიური ქალაღი XVII ს. მეორე ნახევრიდან შემო-
ღის და ხმარებაშია ვახტანგის დროსაც.

ხელნაწერის პირველი ფურცლის recto-ზე გამოსახულია მინია-
ტურა, რომლის სათაურია: «მეორედ მოსვლა».

მის ზედა ნაწილში, ცის მრგვალ შარავანდში ზის ქრისტე, რომ-
ლის ორივე მხარეს მოციქულთა და ანგელოზთა თანაბარი ჯგუფებია
განლაგებული. ხოლო შარავანდის მარცხნივ და მარჯვნივ, იოანე ნათ-
ლისმცემელი და ღვთისმშობელია წარმოდგენილი, როგორც ადამი-
ანთა შუამდგომნი ქრისტეს წინაშე (ე. წ. «დეისუსი»).

ქრისტეს ქვევით ჰეტიმასიაა (ტახტი, ქოისტეს ენებათა გამომსახვე-
ლი საგნებით), რომლის მარჯვნივ, წესისამებრ, სამოთხე გამოისახება
ხოლმე, ხოლო მარცხნივ — ჯოჯოხეთი.

ტახტის ორსავე მხარეს, ადამსა და ევას მოუყრიათ მუხლი, ხოლო
მათ უკან ორი ანგელოზია: ევას უკან დგას საყვირიანი ანგელოზი, რო-
მილიც ჩაჰყვირის ზღვასა და დედამიწას, ხოლო ადამის უკან დგას ანგე-
ლოზი, რომელიც გრაგნილად ახვევს ცას. მის ზევით წინასწარმეტყ-
ველთა ნახევარფიგურებია.

ჰეტიმასიის ქვევით კეთილ და ბოროტ საქმეთა, ცოდვა-მადლის,
აწონისა და განსჯა-განკითხვის სცენაა, მის მარცხნივ კი, ჯოჯოხეთში,
ცეცხლოვანი მდინარე მოედინება, რომლისკენაც ეშმაკები მიერე-
კებიან სამეფო და საერო ტანსაცმელში ჩაცმულ ცოდვილთ.

მდინარის მეორე მხარეს ცოდვილთა წამების ეპიზოდია წარმოდ-
გენილი — ტბა სავსე ურჩხულებით, რომელნიც შთანთქავენ და აწამე-
ბენ მათ.

მინიატურის მარცხენა ქვედა კუთხეში, ალალ-მართალთა ჯგუფი
დგას სამოთხის კარის წინ.

ამრიგად, ამ საკმაოდ ტრადიციულ სქემაში ფაქტობრივად ორი მო-
მენტია ერთ სცენად გაერთიანებული: ზევით — «განკითხვის დღე»,
ხოლო მის ქვევით კი თავად «მეორედ მოსვლა». როგორც ცნობილია,
ამ სცენის სრული იკონოგრაფიული ტიპი საბოლოოდ XI საუკუნეში
ჩამოყალიბდა.

2r-ზე იწყება კრებულის ზ ა ნ დ უ კ ი, ამ ფურცლის მეორე გვერ-
დი ცარიელია. მთლიანად ზანდუკი 39 ფურცელს შეიცავს (2r—40r).
შემდეგი სამი გვერდი (40v—41v) დაუწერელია; თუმცა დაყოფილია
სვეტებად: სულ ზანდუკი 985 პუნქტს შეიცავს, მაგრამ ხელნაწერში
პუნქტების დანომრვა წყდება მე-10 ფურცელზე სმჟ (247) პუნქტით.

ამასთან. პუნქტების დანომრვის დროს გადამწერს შეცდომა მოსვლია — ხელნაწერის 8r-ზე მას რათ (169) პუნქტის შემდეგ შეცდომით რპ (180) დაუწერია, ე. ი. 10 პუნქტი მიუმატებია. ამრიგად, ზანდუკის პუნქტების ნუმერაცია ხელნაწერში ფაქტობრივად არა სმზ (247), არამედ სლზ (237) პუნქტზე წყდება.

ზანდუკის ბოლოს (40r) ქვედა აშიაზე წვრილად მიწერილია: «ზანდუკისა მის დამწერი მ ა ლ ა ლ ა ძ ე ს ო ლ ო მ ო ნ». ზანდუკი დაწერილია ლამაზი ხელით. გარდა ს. მაღალაძის ხელისა, ზანდუკში კიდევ სამი განსხვავებული ხელი გამოირჩევა, რომელთაგან ერთი თვით ვახტანგ ბატონიშვილს ეკუთვნის. მეორე ხელით, რომელიც დაუდგენელია, 28 verso-ზე ჩაწერილია ორი პუნქტი, ხოლო 22 V-სა და 33 V-ზე თითო პუნქტი. დაბოლოს, მესამე უცნობი ხელით მე-40 recto-ზე ჩაწერილია ზანდუკის უკანასკნელი სამი პუნქტი.

რაც შეეხება ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ ზანდუკში ჩართულ დამატებასა და მინაწერებს, საჭიროა აღინიშნოს, რომ მას გულმოდგინე რედაქცია გაუკეთებია მთელი ზანდუკისათვის: 11 ახალი პუნქტი შეუტანია, 9 პუნქტი შეუვსია და დაუმთავრებია, ხოლო 57 პუნქტისათვის მუხლების შინაარსის მოკლე მინაწერები გაუკეთებია. ვახტანგ VI-ეს, როგორც სჯულმდებელსა და საკოდიფიკაციო კომისიის ხელმძღვანელს, კრებულის ზანდუკში შეაქვს არსებითი იურიდიული ხასიათის ფორმულები და განსაზღვრებანი, რომლებიც ამაღლებენ კრებულის საძიებლის მეცნიერული დამუშავების ხარისხს¹.

42 recto-ზე იწყება სამართლის წიგნთა კრებულის საერთო შესავალი. ზემო აშიაზე წერია: «წიგნი ა სამართლისა». 42 verso გვერდიდან კრებულის ბოლომდე ყოველი ფურცლის verso-ს ზემო აშიაზე დაწერილია კრებულში შესული თითოეული ძეგლის სათაური ასეთი თანამიმდევრობით: «შესავალი», «სამართალი მოსესი», «სამართალი ბერძული», «სამართალი სომხური», «სამართალი კზისა», «სამართალი მეფის გიორგისა», «სამართალი აღბუღასი», «სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა». ხოლო recto გვერდების ზემო აშიაზე ფურცლების პაგინაციაა ასოციფრებით, ყოველ ძეგლს ფურცლების თავისი სათვალავი აქვს.

კრებულის შესავალში გადამწერს გამოჩენია რიგით მეოთხე ძეგლი: «წმიდათა და მართლმადიდებელთა ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოზთა და ღირსთა ეფისკოპოზთაგან განწესებული სამართა-

¹ დაწერილებით იხ. «ქართული სამართლის ძეგლები», I, 1963, გვ. 568—573.

ლი». Q-575 ნუსხაში, რომელიც გადაწერილია 1710 წელს, ეს ტექსტი დაცულია.

S-3683 ნუსხაში ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის შესავალი და ექვსივე ძეგლი გადაწერილია ლამაზი მხედრული ხელით. ამავე ხელითაა გადაწერილი მეშვიდე ძეგლიც — ვახტანგის სამართლის წიგნი 205 მუხლამდე, შემდეგ კი ტექსტი ბოლომდე გადაწერილია კალიგრაფიული ხელით ცნობილი მდივან-მწიგნობრის ს. მაღალაძის მიერ, გარდა 262, 263 და 270 მუხლებისა, რომლებიც თვითონ ვახტანგ ბატონიშვილის ხელითაა ჩაწერილი. ვახტანგის ხელითვეა მიწერილი აგრეთვე მე-7, 74-ე 76-ე და 207-ე მუხლების ბოლო ნაწილები.

პროფ. მ. კეკელიძის აზრით, «S-3683 ხელნაწერი, გარდა ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 205-ე მუხლის შემდგომ ზოგიერთი მუხლისა, კანონთა კრებულზე დართულ ზანდუკ-საძიებლის გადამწერის მდივან-მწიგნობარ სოლომონ მაღალაძის მიერაა შესრულებული»¹. მაგრამ ეს დებულება ჭეოროვნად დასაბუთებული არ არის. თუ Q-575 ხელნაწერი, როგორც ამას ქრ. შარაშიძე ფიქრობდა, ს. მაღალაძის მიერაა გადაწერილი, მაშინ S-3683 ნუსხა, რომლის ძირითადი ხელი დიდად განსხვავდება Q-575-საგან, არ შეიძლება ს. მაღალაძეს ეკუთვნოდეს.

Q-575 ხელნაწერში, რომელიც ჩვენს გამოცემაში აღნიშნულია B ლიტერით, მე-7, 74-ე და 76-ე მუხლებში ვახტანგისეული მინაწერი ტექსტები არ არის, ამიტომ სავარაუდებელია, რომ ვახტანგმა ეს მინაწერები S-3683 ნუსხაში 1710 წლის შემდეგ ჩაურთო.

კრებულში შესული ძეგლებისა და მათი კარების სათაურები, აგრეთვე მუხლების დასაწყისი სიტყვები დაწერილია სინგურიით. საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნში სინგურიითაა დაწერილი შესავლის სამი პირველი სტრიქონი (278r) და 26—33 მუხლების პირველი წინადადებები (288r—v), აგრეთვე თითქმის მთლიანად, გარდა უკანასკნელი წინადადებისა, 35-ე მუხლი (289r) და სამართლის წიგნის ბოლოსიტყვის პირველი სამი სტრიქონი (328r).

განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორწერტილი, ხოლო კანონთა მუხლების ბოლოს ორწერტილი ხაზით (:—).

S 3683 ხელნაწერში ვახტანგის სამართლის 149-ე, 176-ე, 185-ე და 195-ე მუხლების მხოლოდ დასაწყისი სიტყვებია, ხოლო კანონთა ტექსტისათვის დატოვებულია ცარიელი ადგილი 7-8 სტრიქონის ოდენობით, 178-ე მუხლისათვის კი — მთელი გვერდი (321r).

¹ თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 161, გვ. 18-19.

დაუწერელია აგრეთვე 56 v (გარდა 1 სტრიქონისა), 119 r, 240 v, 253 V გვერდები.

69 V-ს ბოლოს წაშლილია ბერძნული სამართლის 58 (60) მუხლი, ხოლო 73 r-ს ბოლოსა და verso-ს დასაწყისში — 75 (ოე) მუხლი.

რესტავრაციის შემდეგ დაზიანებულობის გამო ზოგიერთ სიტყვებს რამდენიმე ასო აკლია: 42 r—v ქვემო კუთხე მოხეულია და ქვემოთ მოტანილ სიტყვებში კავებში ჩასმული ასოები არ იკითხება: «ნათე [საო-ბით]», «ცხებუ [ლობით]», «უ [ფლ] ისა», «[ებგ] ური», 43 v-ს ბოლოს ქაღალდი ჩამოჭრილია, რის გამოც აკლია სამი სიტყვა — «მარადის მსაჯულთა მიერ»; უკანასკნელი 336-ე ფურცლის ზემო კუთხე მოხეულია, რის გამოც 268-ე მუხლის კავებში ჩასმული სიტყვები და ასოები არ იკითხება: «[კაცი რომ] თავის სახლის კაცს»,... «ბატონის [დას]-ტურით»... [თავი]სის».

ასეთია S-3683 ხელნაწერის აწინდელი მდგომარეობა. თითქმის 70 წელი გავიდა მას შემდეგ, რაც ექ. თაყაიშვილმა ამ ნუსხის პირველი ზუსტი მეცნიერული აღწერილობა მოგვცა, რომელშიც დაამტკიცა, რომ იგი ვახტანგის ხელთ ნამყოფი და ნარედაქციევი ნუსხაა. ამ ნუსხა-დედნიდან მომდინარეობენ კრებულის შემდგომი გვიანდელი ნუსხები.

ამავე დროს Q-575 ნუსხის გამოწვლილვით შესწავლამ, რომელიც გადაწერილია 1710 წელს და ავრეთვე ვახტანგის ნარედაქციევი, უცილებლად დაამტკიცა რომ S-3683 ნუსხაში, მისი გადამწერის დაუკვირებლობის გამო, როგორც ზემოთ დავინახეთ, დაშვებულია მთელი რიგი ხარვეზები და დამახინჯებანი, რომელთა აღდგენა Q-575 ნუსხის ვარიანტების მოხმობით ხერხდება.

უკანასკნელ დროს პროფ. მ. კეკელიამ გამოთქვა აზრი, რომ S-3683 ნუსხის მიხედვით «მთელი სამართლის წიგნი 1—270 მუხლის: ჩათვლით კანონმდებელი მეფის სიცოცხლეშივე და რაც მთავარია 1710 წლამდეა შედგენილი»¹. რა თქმა უნდა, ვახტანგის სამართლის წიგნი ვახტანგის სიცოცხლეშივე იქნებოდა შედგენილი. ხოლო თუ სამართლის წიგნის ბოლო (264—270) მუხლები იმთავითვე შეტანილი იყო S-3683 ნუსხაში, მაშინ Q-575 ნუსხის გადამწერმა (1710 წ.) რატომ გამოტოვა და არ შეიტანა ისინი თავის ხელნაწერში? აღნიშნულის გამო ეს აზრი დამაჯერებლად არ მიგვაჩნია.

¹ მ. კეკელია, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის 204-ე მუხლის შემდგომი მუხლები თავდაპირველობის შესახებ (ივ. ჯავახიშვილი, კრებული, 1977, გვ. 187).

2. Q-575 ხელნაწერი

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული შეიცავს 252 ფურცელს. ქალაქის თითოეული ფურცლის ზომა 28,5×19,5 სმ., რესტავრირებული და ახლად აკინძულია ჩვენი თხოვნით 1978 წლის იანვარში. ჩასმულია მუყაოს მაგარ ყდაში, რაზედაც გადაკრულია ორივე მხარეს მოტივრული შავი ტყავი. ხელნაწერი შექმნილია შ. ხუ-სკი ვ ა ძ ი ს ა გ ა ნ 1939 წელს. კრებული შედგება შემდეგი ნაწილებისაგან:

კრებულის ზანდუკი 1r — 37 V

კრებულის საერთო შესავალი 39r — 40 V

სამართალი მოსესი 41r — 49r

სამართალი ბერძნისა 50r — 103r

სამართალი სომხისა 104r — 185 V

სამართალი კათალიკოზისა 186r — 188r

სამართალი მეფის გიორგისა 189r — 195r

სამართალი ალბუღასი 196r—212r.

სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა 213r—252r

ზანდუკის ანუ საძიებლის 37 verso-ზე ბოლოს მიწერილია: «ქკს ტუჴ». ე. ი. ხელნაწერი გადაწერილია 1710 წელს. ამას ადასტურებს აგრეთვე ის, რომ 42 ფურცლიდან დაწყებული ბოლომდე (252r) ყოველი ფურცლის recto-ს ზემო აშიაზე ტექსტის ხელით წერია: «კურთხეულმჴ არის განმგებლობა ვახტანგისა», ხოლო verso-ს ზემო აშიაზე თითოეული ძეგლის მოკლე სათაურია: «მოსესი», «ბერძნისა», «სომხისა», «კზისა», «მეფის გიორგისა», «ალბუღასი», «ბატონიშვილის ვახტანგისა». 188 V-ზე იმავე ხელით მიწერილია: «ადიდნეს, ღმერთო, ბატონიშვილი ვახტანგ». მაშასადამე, Q-575 ხელნაწერის მთელი ტექსტი თავიდან ბოლომდე გადაწერილია ვახტანგ ბატონიშვილის «ჯანიშინობის» ანუ გამგებლობის დროს.

Q-575 ნუსხაში ბერძნული სამართლის ოე (75) მუხლი, რომელიც ლათინელებთან დამზახლებას კრძალავს, ვიღაცას ამოუშლია, რასაც ვახტანგ ბატონიშვილი თავისი ხელით აღადგენს და ასეთ შენიშვნას უკეთებს სქოლიოში: «ის ვინც (sic) აწ ეს ამოუშლია, ავით უქნია. ასე სწერია: ლათინელთათვის. მსგავსადვე აისა მართლმადიდებელნი ქრისტეანნი ნუ დაემზახლებიან ლათინელთა. თუ არა განეშორნენ ლათინელთა წესსა და რიგსა და უსჯულოეებათა, რამეთუ რომელნიმე სიტყვასა ამას არ ირწმუნებენ და ასრეთ არ ყოფენ და არ განეშო-

რებიან ლათინელთა, მღვდელმთავართა მიერ შეიჩვენენ და მეფეთაგან იტანჯოს» (63v—64r) *.

ამრიგად, Q-575 ხელნაწერი არათუ გადაწერილია ვახტანგ ბატონიშვილის გამგებლობის დროს. უფრო ზუსტად 1710 წელს, არამედ თვით ვახტანგის ხელით ნარედაქციევ ნუსხას წარმოადგენს.

Q-575 ხელნაწერს ბოლოს, 252-ე ფურცლის verso-ზე, ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით ასეთი მინაწერი აქვს: «ქ. ხელმწიფისაგან რომ შამებარა მე, ქიჩუ ყიფიანსა, ამის მოწამე თევდორე შღვდელი. ამ წიგნის ფურცელი არის ორას ორმოცდა თხუთმეტი ფურცელი». მაშასადამე, თავდაპირველად კრებული 255 ფურცლისაგან შედგებოდა. ამჟამად კი დაცულია 252 ფურცელი, ე. ი. აკლია სამი ფურცელი. აქედან ორი ფურცელი აკლია კრებულის ზანდუქს, ახლანდელი პაგინაციით 25—26-ე ფურცლებს შუა, ხოლო ერთი ფურცელი — საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის შესავალს 212—213-ე ფურცლებს შუა. 213-ე ფურცელი იწყება ასე: «... სთ, მით სჯიდეთ და სამართალსა იქმოდეთ».

კრებულის ზანდუკი გადაწერილია ულაზათო ხელით ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებულ ქალაღზე და შეიცავს 37 ფურცელს. მთელი კრებული (ფურც. 39—252) გადაწერილია ლამაზი ხელით, რომელიც, ქრ. შარაშიძის აზრით, ს. მალაღის ხელი უნდა იყოს.

ზანდუქის 1—8 ფურცელი სვეტებად დაყოფილი არ არის, მუხლების მოკლე შინაარსი დაწერილია ერთიმეორის მიყოლებით, ხოლო მე-9—38-ე ფურცლები დაყოფილია სვეტებად, თითოეული ფურცლის r-v, როგორც S-3683 ნუსხაში, აქაც რვა სვეტად იყოფა. მეცხრე ფურცლიდან თითოეული ფურცლის recto-ს მარჯვენა და verso-ს მარცხენა აშიებზე იგივე მინაწერებია, რაც S-3683-ში.

30-ე recto იწყება კრებულის საერთო შესავლით და მთელი კრებული ბოლომდე დაწერილია იტალიურ ქალაღზე ლამაზი მხედრული ხელით, ზანდუქ-საძიებლის (ფ. 1—38) ქალაღის კვირნიშნის ემბლეზა «გვირგვინი მტევნით», ხოლო 39—252 ფურცლებს, რომლებზეც გადაწერილია კრებულში შესული სამართლის ძეგლები, ქალაღის კვირნიშანი საერთოდ არა აქვს.

Q-575 ნუსხაში სინგურით დაწერილია კრებულის საერთო შესავლის 5 სტრიქონი (39r), ბერძნული სამართლის წიგნისა და აგრეთვე კანონთა პირველი და მეორე მუხლების სათაურები ოთხ-ოთხი სტრი-

* Q კოლექციის ხელნაწერთა აღწერილობაში (ტ. 11, 1958, გვ. 52) ვახტანგის მიერ აღდგენილი ამ მუხლის ტექსტი დაბეჭდილია დამახინჯებულად.

ქონი (50r, 52r). დანარჩენი მუსლების მხოლოდ დასაწყისი სიტყვებია სინგურით დაწერილი. რაც შეეხება საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნს, აქაც კარების სათაურები და ყოველი მუხლის დასაწყისი სიტყვები დაწერილია სინგურით. აგრეთვე 35-ე მუხლი, გარდა უკანასკნელი წინადადებისა, და სამართლის წიგნის ბოლოსიტყვის პირველი ორი სტრიქონი (243 V) სინგურითაა შესრულებული.

ბერძნული სამართლის მდ (44) და მე (45) მუხლების გადაწერისას გადამწერს შეცდომა მოსვლია, გადაწერილი ტექსტი შემოუხაზავს და ქვემოთ ამავე მუხლების ტექსტი ხელახლა გადაუწერია (58V).

ამავე კანონების 58 (58) მუხლის ტექსტი წაშლილია. ასევე წაშლილია ოე (75) მუხლის ტექსტიც, რომელიც შემდეგ ვახტანგს აღუდგენია.

68r-ზე რი (110) მუხლის გასწვრივ მარჯვენა აშიაზე ტექსტის ხელით მიწერილია: «დედანში ასრე იყო». მართლაც, S-3683 ნუსხაში ბერძნული სამართლის 109-ე მუხლის სათაური ცალკე (109) მუხლადაა გამოყოფილი, ხოლო ამავე მუხლის ტექსტი — 110 მუხლად. ამრიგად, ერთ მუხლს ორი სათვალავი აქვს, რასაც შენიშვნას უკეთებს Q-575 ნუსხის გადამწერი. ერთი (პირველი) სტრიქონი წაშლილია აგრეთვე 91V-ზე.

212-ე verso-ს ბოლოს, სადაც აღბუღას სამართალი მთავრდება, ტექსტის ხელითა და მელნით მიწერილია ერთი ჩახრუხაული ტაეპი: «ესა-მართალი, ესამართალი ხეს შეიქს კმელსა წყალმომდინარედ».

ცარიელი (დაუწერელი) გვერდებია: 38r—v, 49v, 103v, და 195v. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია ორწერტილი. ხოლო კანონთა მუხლის ბოლოს ორწერტილი ხაზით (—).

Q-575 ნუსხის გადამწერს წინ უდევს S-3683 ხელნაწერი, რომელსაც «დედანს» უწოდებს. მაგრამ ამავე დროს იგი სხვა ნუსხებითაც სარგებლობს. ეს ცხადად ჩანს იქიდან, რომ Q-575-ს არ გააჩნია ის ხარვეზები, რომლებიც S-3683 ხელნაწერშია. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, S-3683 ნუსხას კრებულის საერთო შესავალში აკლია კათალიკოსთა სამართალი, რომელიც Q-575-ში არის. ვახტანგის სამართლის წიგნის შესავალში, სადაც ჩამოთვლილია საკანონმდებლო კომისიის წევრები, Q-575-ში მუხრანის ბატონის ერეკლეს შემდეგ წერია: «და სახლისა უხუცისა პაპუათი», რომელიც S—3683-ში არ იხსენიება. ვახტანგის სამართლის 168-ე მუხლის ბოლო აბზაცი მხოლოდ Q-575-ში არის დაცული. ამავე დროს S-3683 ხელნაწერის მე-7, 74 და 76-ე მუხლების ბოლო ნაწილები, რომლებიც მიწერილია ვახტანგის ხელით, Q-575-ში არ არის. ამიტომ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ S-3683 ნუს-

ხაში ეს მინაწერები ვახტანგის მიერ გაკეთებულია 1710 წლის, ე. ი. Q-575 ნუსხის გადაწერის შემდეგ.

ვახტანგის სამართლის მე-2 მუხლის ფრაზაში «თუ ბედნიერის კელ-მწიფის ყენით იყოს», სიტყვა «ბედნიერი»-დან «ბედნი» ამოფხეკილია და დატოვებულია «ერის». 160-ე მუხლის ფრაზის «სულს გარდა»-ს შემდეგ სხვა ხელითა და მელნით სტრიქონთ შუა ჩაწერილია: «თავის ყმაზედ».

178-ე, 185-ე და 195-ე მუხლების მხოლოდ დასაწყისი სიტყვებია, ხოლო კანონთა ტექსტისათვის დატოვებულია ცარიელი ადგილი 7—8 სტრიქონის ოდენობით. ამასთან, 178-ე მუხლის გასწვრივ მარჯვენა აშიაზე მიწერილია: «ამის მეტი არ ეწერა».

205-ე მუხლის სათაური «თუ ვითარ კამს დაწერა განაჩენისა», მიწერილია მარცხენა აშიაზე მუხლის დასაწყისი სტრიქონების გასწვრივ.

ვახტანგის სამართლის წიგნი Q-575 ნუსხა მთავრდება ს.გ. (263) მუხლით.

აღსანიშნავია, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში შესული სამართლის წიგნების ტექსტები Q-575 ნუსხაში გიღლისებურად ბოლოვდება. Q-575 ხელნაწერმა შემოგვინახა ვახტანგის სამართლის წიგნის 225—237 და 259—261 მუხლები, რომლებიც S-3683 ნუსხას აკლია ფურცლების დაკარგვის გამო.

Q-575 ხელნაწერის შესახებ 1963 წელს ვწერდით, რომ იგი «კ რ ე-
ბ უ ლ ი ს ე რ თ-ე რ თ უ ძ ე ე ლ ე ს ს ა და უ ძ ე ი რ ფ ა ს ე ს ნ უ-
ს ხ ა ს წ ა რ მ ო ა დ გ ე ნ ს. 1955 წლისათვის ეს ნუსხა ჯერ კიდევ არ
იყო გამოვლინებული და შესწავლილი. ამიტომ მისი ვარიანტები თ.
ენუქიძის გამოცემაში ვერ აისახა. მაგრამ ძეგლის გამომცემლის მიერ
გამოყენებულია ამ ტიპის ნუსხის გვიანდელი პირი, რომელიც მას თავის
გამოცემაში C ლიტერით აქვს აღნიშნული. ჩვენ მიერ გამოყენე-
ბული Q-575 ნუსხა, დედნის (S-3683) გარდა, კრებულის ყველა სხვა
ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერზე უკეთეს ხელნაწერს წარმოადგენს,
რომელსაც მეტად მნიშვნელოვანი გასწორებანი შეაქვს A ნუსხის წა-
კითხვაში. შეიძლება ითქვას, რომ ა რ ც ე რ თ ს ხ ვ ა ნ უ ს ხ ა ს ვ ა-
ხ ტ ა ნ გ ი ს კ ა ნ ო ნ თ ა ტ ე ქ ს ტ ი ს და დ გ ე ნ ი ს ა თ ვ ი ს ი ს ე-
თ ი მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ა არა აქვს, როგორც Q-575 ხ ე ლ-
ნ ა წ ე რ ს¹!.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, I, 1963, გვ. 564 — 565.

ჩვენი ეს მოსაზრება Q-575 ხელნაწერის შესახებ არ გაიზიარა თ. ენუქიძემ: «მთელი პასუხისმგებლობით ვაცხადებთ, რომ Q-575 ხელნაწერი არის დედანი H-1659 ხელნაწერისა. აბსოლუტურად იდეალური ცალი, წაკითხვის თვალსაზრისით ისინი არ განსხვავდებიან... ტექსტის დადგენისათვის Q-575 და H-1659 ხელნაწერებს თანაბარი მნიშვნელობა აქვთ» (ეურნ. «საბჭოთა სამართალი», № 1, 1975, გვ. 77).

H-1659 ნუსხის 211 V-ზე გადამწერის ანდერძში, სხვათა შორის, ნათქვამია: «თუ რაიმე ამაშიდ ნაკლულევანება და შეცთომილება ჰპოოთ, ნუ განმზრახავთ, ვინაიდან პირველი ესე არს ჩემ მიერ შემთხვევა კალმის* გამართვისა. მღვდელი პეტრე ქუთათელაძე». მაშასადამე, მდივან-მწიგნობრობაში გაუწვრონელ პირს ნუსხა პირველად გადაუწერია და შეცდომების გამო წინასწარ პატიებას ითხოვს.

მართლაც, Q-575 და H-1659 ხელნაწერების შეჯერებამ დაადასტურა, რომ H-1659 ნუსხაში მნიშვნელოვანი ხარვეზები და შეცდომებია. მხოლოდ ორიოდე მაგალითს მოვიყვანთ.

Q-575

H-1659

მუხ. 4. «დამბარებელი და გაწყრომაზე დასაქერელად გასაგზავნი იასაული სხვა უნდა ყუანდეს».

4. «დამბადებელი და გაწყრომაზე დასაქერელად გასაგზავნი იასაული სხვა უნდა ყვანდეს».

H-1659 ნუსხის გადამწერი კალმის უხეშ შეცდომას უშვებს, რაც კანონის აზრს ამახინჯებს. «დამბადებელი იასაული» წარმოუდგენელი უაზრობაა.

მუხ. 37. «თუ შუას თავადით აფიცონ, ორმოცი შეუგდონ და ოცი იშოვნოს, და მით იფიცოს. და თუ უმცროსის თავადით აფიცონ, ას ოცი შეუგდონ და სამოციტ შეჰფიცოს».

37. «თუ შუას თავადით აფიცონ, ას ოცი შეუგდონ და სამოციტ შეაფიცოს».

როგორც ვხედავთ, H 1659 ნუსხის გამოუცდელ გადამწერს ხაზგასმული ტექსტი მთლიანად გამორჩენია და კანონის აზრიც გაუბუნდოვანებია.

* ხელნაწერშია «კალმის». თ. ენუქიძე კი შეცდომით კითხულობს «ქელის» (ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი, გვ. 28).

მუხ. 155. «საყრდრის გამტეხისა, ჭვარისა და ხატის დამტურებისა».

155. «საყდრის გამტეხისა და ხატის დამტურებისა».

აქ გადამწერის მიერ გამოტოვებულია სიტყვა «ჭვარისა», რომელიც ყველა უძველეს ნუსხაშია დაცული.

მუხ. 219. «თუ დიდებულში მოკდეს, არათუ სახლის მესამედი, არა, იმ ერთის თავის მესამედი მისცეს, რაც ქონდეს».

H—1659 ნუსხაში ეს ტექსტი სულაც არ არის, გადამწერს გამოჩენია; ვახტანგის ნარედაქციევ ორივე ნუსხაში კი შემონახულია.

მუხ. 229. «ამისთვის რომ არც გამგზავნელს უნდა სიკუდილი».

229. «ამისთვის რომ გამგზავნელს უნდა სიკვდილი».

H-1659 ნუსხის გადამწერის უყურადღებობის გამო კანონის აზრი სრულიად დამახინჩებულია.

მუხ. 237. «თუ კაცს ხედვედეს, რომ ღთის მოშიში არ არის».

237. «თუ კაცს სდევდეს, რომ ღთის მოშიში არ არის».

ამრიგად, H-1659 ნუსხა მნიშვნელოვან ხარვეზებსა და დამახინჩებებს შეიცავს, რაც Q-575 ხელნაწერში არ არის. ამის შემდეგ, ცხადია, რომ H-1659 არ არის Q-575-ის «ზუსტი პირი», «ახლო უტურადიდენტური ცალი». ამიტომ «მთელი პასუხისმგებლობით» იმის განცხადება, რომ ორივე ნუსხას ტექსტის დადგენისათვის თანაბარი მნიშვნელობა აქვთ», მეტი რომ არავთქვათ, საფუძველს მოკლებულია. და განა შეიძლება სერიოზულად ვამტყიკოთ, რომ ტექსტის დადგენისათვის ხელნაწერ დედანსა და ასიწლის შემდეგ გაუწერთნელი ხელით გადაწერილ მის პირს ტექსტის დადგენისათვის თანაბარი მნიშვნელობა აქვთ!

გაკვირვებას იწვევს ისიც, რომ ტექსტის გამომცემელმა «ვერ მიავლია» Q-575 ნუსხას, რომელიც საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდში ინახებოდა 1939 წლიდან, და ამის გამო თავის გამომცემას საფუძველად დაუდო ამ ნუსხის გვიან გადაწერილი დამახინჩებული პირი.

Q-575 ნუსხის შესახებ ახლა კვლავ გავიმეორებთ ჩვენს მიერ ადრე გამოთქმულ აზრს. ეს ნუსხა ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის ერთ-ერთი უძველესი, ვახტანგის ნარედაქციევი ნუსხაა, რომელიც გადაწერი-

ლია განსწავლული მდივან-მწიგნობრის მიერ 1710 წელს და ასწორებს S-3683 ნუსხის უხეშ შეცდომებს. ამ ნუსხის გარეშე შეუძლებელია ვახტანგის სამართლის წიგნის კრიტიკული ტექსტის დადგენა.

3. ქუთაისის 201 ხელნაწერი

ქუთაისის ისტორიულ-ენტოგრაფიულ მუზეუმში 201 ნომრით დაცულია ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებული. ქალაქი. 32 X 22,5 სმ. შუყაოს ტყავგადაკრული, მოტივრული ყდა. ზემო და ქვემო ყდა მომძვრალია, ხოლო ფურცლები დაშლილი. კრებული შეიცავს 518 გვერდს შემდეგი თანამიმდევრობით.

კრებულის ზანდუკი 1v — 39r

კრებულის შესავალი 41r—43r

სამართალი მოსესი 43r — 55v

სამართალი ბერძნული 56r—150r

სამართალი სომხური 151r — 367v

სამართალი კათალიკოზთა 369r — 374r

სამართალი მეფის გიორგისა 375r — 389v

სამართალი აღბულასი 390r — 427v

სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა 429r — 518r

უკანასკნელი 518-ე ფურცლის verso-ზე ნუსხის გადამწერის ანდერძია:

«ღიდება ღმერთსა, სამებით ერთსა, მამასა ძისა მშობელსა და სულისა გამოძავლინებელსა. დაესრულა წიგნი ესე ქალაქსა ტფილისისასა, ჟამსა ღთვ ცხებულისა მეფეთ-მეფისთა იმურაზისასა, ჟამსა მას, რომელსა ჰპყრობდა ნადირ-შაჰ პირველი, თამაზ-ხანად კმობილი, აჰა ქრისტეს აქეთ ჩღმვ, ქკს ულდ, კელითა ყოველთა უარაწმიდისისა ქალაქს ჭვარის საყდრის გარსევეან დეკანოზის შვილის, მღდელთა უნარჩევესის, მღდელ-დეკანოზის იოანესითა; მიზეზითა რაჟთმე, რაჟეთუ დედა ამის წიგნისათვით მეფეთ-მეფის ვახტანგის მიერ ნალვაწი იყო; ეპოვე და მეც გულსმოდგინედ აღწერე. მხილველთა და წამკითხველთა ყოველთა ვევედრები სიყვარულისათვის იესოსა და უბიწოდ მშობელისა მისისა მარიამისსა, რათა შენდობას ჰყოფდენ ჩემ კოდვილისათვის და ცთომანი ჩემნი მომიტევენ, რათა განვერე მწარესა მას ბრძანებასა ღვთისა გამამწარებელთათვის განმზადებულსა

დღესა მას სასჯელისასა. და, თვითცა მომხსენებელნი ჩემნი უზრუნველ ყენეს უფალმან ორსავე შინა ცხოვრებასა, ვითარცა თვით ბრძანებთ: «რაოდენი გინდეს, რათა გიყონ თქვენ კაცთა, ეგრეთვე თქვენ უყოფდით»*. და კვალად: «უკეთუ არა მიუტევნეთ კაცად-კაცადმან თქვენგან, არცა მიამამან თქვენმან მოგვიტევნეს შეცოდებანი თქვენნი»**.

* მაშასადამე, ხელნაწერი გადაუწერია დეკანოზ გარსევანის შვილს — მღვდელ-დეკანოზს იოანეს 1746 წელს.

იოანეს ხელით გადაწერილია კრებულის კანონთა ტექსტი (41r — 518r). რაც შეეხება ზანდუქს, იგი გადაწერილია სხვა ხელით, შესაძლოა მდივან-მწიგნობარ სოლომონ მაღალაძის ხელით. ზანდუქისა და კანონთა კრებულის მთელი ტექსტი გადაწერილია იტალიურ ქალაქდზე, რომლის ჰვირნიშნია სამი მთვარე.

ზანდუქს წინ დართული აქვს დაუწერელი 27 ფურცელი ლურჯი ქაღალდი, რომლის ჰვირნიშანია «1806». ფურცლებს ჰაგინაცია არა აქვს, ჩვენ დავნომრეთ ფანქრით. ამ ლურჯი ქაღალდის უკანასკნელი ფურცლის V-ზე იწყება ვახტანგის კრებულის ზანდუქის ტექსტი. როგორც ჩანს, იმ დროისათვის, ე. ი. XIX ს. დამღვევისათვის, ზანდუქის პირველი გვერდის ტექსტი იმდენად დაზიანებული ყოფილა, რომ საჭირო გამხდარა მისი სხვა ქაღალდზე გადაწერა. ეს გვერდი გადაწერილია სხვა ხელით. ზანდუქი ხმარებისაგან საკმაოდ დაზიანებულა. ეს ლურჯი ქაღალდის ფურცლებიც, ალბათ, იმ მიზნით ჩაურთავთ, რომ ზანდუქის ტექსტი გადაეწერათ.

ლურჯი ქაღალდის პირველი ფურცლის recto-ზე ასეთი მინაწერია: «Законы сии списаны в 1746 году сыном тифлисской креста Господня церкви Протоіерея Гарсевана протоіереем Ивановом».

იქვე, სხვა ხელით: «А куплены Давидом Ник. Бакрадзе в г. Тифлисе на русском базаре, именуемом иначе ярмаркою, за пять руб. чер.

Лето от Р. Х. 1865-ое, месяц октябрь. Первый год возвращения моего из России».

იქვე: «შეწირულია დთ ბაქრაძისაგან ქუთაისის ეთნოგრაფიულის საზოგადოებისადმი 18 ივნისს 1917 წელსა».

აქ საჭიროდ მიგვაჩნია ორიოდ სიტყვით აღვნიშნოთ ამ ჩინებული ნუსხის გადამრჩენის დ. ნ. ბაქრაძის დამსახურება ჩვენი ხალხის წინაშე.

* ლუკა, 6, 31.

** მათე, 6, 15.

დავით ნიკოლოზის ძე ბაქრაძე (1838-1918) მოწინავე ქართველი ინტელიგენციის თვალსაჩინო წარმომადგენელია. იგი დაიბადა რაჭის სოფელ სევაში 1838 წელს. თბილისის სასულიერო სემინარიის დამთავრების შემდეგ, 1860 წელს. შედის პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე. რომელსაც თავისი განსაკუთრებული ნიჭის წყალობით, ექსტერნის წესით, ორ წელიწადში ამთავრებს, აბარებს სახელმწიფო გამოცდებს და იცავს კანდიდატის ხარისხს თემაზე: «როგორ გაჩნდა და დამყარდა საქართველოში თავადაზნაურობა». უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ მას სურდა სამეცნიერო მუშაობის გაგრძელება, მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა. ორი წელი პეტერბურგში იმსახურა, ხოლო 1865 წელს სამშობლოში დაბრუნდა. მაშინვე შეეყვანილ იქნა ბატონყმობის გაუქმების თაობაზე შემდგარ კომისიაში. 1868-1871 წლებში იგი გურიის მომრიგებელ სამართლედ მუშაობდა, შემდეგ კი გადაყვანილ იქნა ქუთაისის მაზრაში. დ. ბაქრაძე იყო წევრი გაზეთ «შრომის» სარედაქციო კოლეგიისა, რომელიც 1881 წელს დაარსდა ქუთაისში. 1882 წელს მან შეადგინა სასამართლო-ადმინისტრაციული რეფორმის პროექტი, რომელიც ამავე გაზეთში გამოქვეყნდა იმავე წელს (№-16). 1894 წელს იგი საპატიო მომრიგებელ მოსამართლედ აირჩიეს. 1893 წელს აქტიური მონაწილეობა მიიღო ქუთაისის სამეურნეო სასწავლებლის დაარსებაში, რომლის მზრუნველად აირჩიეს იგი 1898 წელს. ამავე დროს წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ იგი ქუთაისის და სენაკის მაზრის სათავადაზნაურო სკოლების სამზრუნველო კომიტეტის თავმჯდომარედ აირჩია.

დ. ბაქრაძე ცნობილი პუბლიცისტი იყო, რომელიც «სეველის» ფსევდონიმით აქვეყნებდა წერილებს გაზეთებში — «დროება», «ივერია», «შრომა», «Русь», აგრეთვე ჟურნალებში — «კვალი», «მწყემსი» და სხვ. მას ანლო მეგობრობა ჰქონდა აკაკი წერეთელთან და სხვა გამოჩენილ ქართველ მწერლებთან. 1893 წლის 25 აპრილს, ნ. ზარათაშვილის ნეშტის ღიღუბის პანთეონში გადმოსვენების დღეს, მან ქუთაისის თავადაზნაურობის სახელით შთამბეჭდავი სიტყვა წარმოთქვა¹.

ილაშქრებდა რა ცარიზმის დიდმპყრობელური პოლიტიკის წინააღმდეგ, 1905 წელს დ. ბაქრაძე წერდა: «Мы хотим только сохранить свой язык, свою землю и те некоторые особенности своей древней культуры, которые никому ни в чем не мешают. Мы хотим

¹ თ. ხუსკივაძე, დავით ნიკოლოზის ძე ბაქრაძე, ქუთაისი, 1905.

чтобы к нам отнеслись с прежним доверием и уважением и восстановили нас в правах, наравне с природными русскими»¹.

დავით ნიკოლოზის ძე ბაქრაძე გარდაიცვალა ღრმა მოხუცი 1918 წელს და დაკრძალულია შშობლიურ სოფელ სევაში.

შადღიერი შთამომავლობა დიდი პატივისცემით მოიხსენიებს მის სახელს თუნდაც იმიტომ, რომ მან, რუსეთიდან ახალდაბრუნებულმა, ხელმოკლემ, თავისი მცირედი დანაზოგით სამუდამო დაღუპვას გადაარჩინა თბილისის «იარმარკაზე» სხვა ხარახურასთან ერთად გასაყიდად გამოტანილი ეს ჩინებული ხელნაწერი და შესძინა იგი ქართული ხელნაწერი ძეგლების საუნჯეს.

ხელნაწერში, როგორც ითქვა, ზანდუქს 1v—39r გვერდები უჭირავს. ზანდუქის მე-2, მე-3, მე-4 და მე-5 ფურცელი დაზიანებულია, კიდეები ჩამოცრეცილია და მათზე მინაწერი ტექსტი ალაგ-ალაგ აკლია ან დაზიანებულია. ამ ფურცლებისა და აგრეთვე უკანასკნელი ექვსი ფურცლის (513-518) დაზიანებული კიდეების რესტავრაცია იმავე ლურჯი ქაღალდით ჯერ კიდევ მაშინ (XIX ს. დამდეგს) მოუხდენიათ, მაგრამ დროთა განმავლობაში ისიც გაცრეცილა, ზოგან კი გახეულა.

მოსეს სამართალი, ბერძნული სამართლის ორი შესავალი და კანონთა ტექსტი, სომხური სამართლის შესავალი და კანონთა ტექსტი და ვახტანგის სამართლის წიგნი ხელნაწერში გიდლისებურად მთავრდება. ხოლო კათალიკოზთა სამართალი, ძეგლის დადება და აღბუღას სამართალი სრული, ბოლომდე დაწერილი სტრიქონებით მთავრდება.

მთელი ხელნაწერი ძველი პაგინაციით 60 რვეულისაგან შედგება. თითოეულ რვეულში 8 ფურცელია, ხოლო უკანასკნელ მე-60 რვეულში — 6 ფურცელი. რვეულების სათვალავი, გარდა პირველი რვეულისა, აღნიშნულია სქოლიოში არაბული ციფრებით. პირველი რვეულის პაგინაცია იწყება 41r გვერდიდან. ამავე გვერდზე სქოლიოში ტექსტის ხელით იწყება მთელი ნუსხის recto და verso გვერდების პაგინაცია ნუსხახუცური ასო-ციფრებით.

რაც შეეხება ზანდუქს, მას ტექსტისეული (ნუსხახუცური) პაგინაცია არა აქვს. ზანდუქი დაყოფილია რვა სვეტად. პირველ სვეტში მოყვანილია სამართლის მუხლთა მოკლე შინაარსი, ხოლო სვეტის თავში ოთხკუთხა თაღში ჩაწერილია: «ადიდე ქრისტე ორთავე შინა ცხოვრებათა საქართველოს განმგებელი ბატონისშვილი ვახტანგ. ამინ. ამინ:» ამის გასწვრივ მომდევნო შვიდი სვეტის თავში ჩაწერილია კრებულში შესული ძეგლების სათაურები და პირველ სვეტში ჩამოთვლი-

¹ ციტირებულია ა. გოგუაძის ნაშრომიდან «დავით ნიკოლოზის ძე ბაქრაძე» (ქუთ. პედინსტ. შრომები, ტ. XVII, 1957).

ლი საკითხების მიხედვით მიწერილია სამართლის წიგნების შესაბამისი მუხლები.

ზანდუკის უკანასკნელი (39r) გვერდზე, სვეტების ზემო რკალისებურ თაღებში იკითხება: «ღვთის მშობელო. კაცთა მფარველო, მწვე ეყავ ორთავე შინა ცხოვრებათა სრულიად საქართუშლოს განმგებელს ბატონიშვილს, ბატონს ვახტანგს; მეუღლით, ძით და ასულით დღეგრძელ ყავ და მკვიდრ სასუფეველისა. ამინ».

ქუთაისის 201 ხელნაწერში ვახტანგის სამართლის წიგნი 267 მუხლს შეიცავს. კანონთა ტექსტში ორი მუხლი (185-ე და 237-ე) გამოტოვებულია. 149-ე, 178-ე და 195-ე მუხლების ტექსტები, S-3683 და Q-575 უძველეს ნუსხებს რომ აკლიათ, მხოლოდ ქუთაისის 201-ე ხელნაწერშია დაცული. ამავე ნუსხაში შემონახულია ვახტანგის სამართლის 225—236-ე და 259—261-ე მუხლები, რომელიც ამ ნუსხის «დ ე დ ა»-ს—S-3683-ს აკლია ფურცლების დაკარგვის გამო.

კრებულის საერთო შესავლის პირველი ხუთი სტრიქონი, ვახტანგის სამართლის წიგნის ბოლოსიტყვაობის პირველი სამი სტრიქონი, აგრეთვე სამართლის წიგნის კარების სათაურები და მუხლების დასაწყისი სიტყვები, ისე როგორც S-3683 ნუსხაში, აქაც სინგურითაა დაწერილი. 205-ე მუხლის სათაური კი მხოლოდ ამ ნუსხაშია სინგურით დაწერილი.

ცარიელი გვერდებია: 39v—40v, 154v, 368r-v, 374v, 428r. დედნისაგან (S-3683) განსხვავებით ქუთაისის 201-ე ხელნაწერში განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ნახმარია წერტილი, ხოლო წინადადებისა და კანონთა მუხლების ბოლოს ორწერტილი ხაზით (:—). დედნისაგან იგი პაგინაციითაც განსხვავდება. დედანში თათოვულ ძეგლს თავისი ფურცლების სათვალავი აქვს, ქუთაისის 201-ე ნუსხაში კი მთელ კრებულს საერთო პაგინაცია აქვს, თანაც ქვემო აშიაზე, ნუსხანუტური ასოციფრებით.

43-ე ფურცლიდან დაწყებული ბოლომდე ყოველი ფურცლას recto-verso-ს ზემო აშიებზე მიწერილია კრებულში შესული ძეგლების სათაურები. ამასთან, verso-ზე წერია «სამართალი», ხოლო recto-ზე სამართლის ავტორი, — ასეთი თანამიმდევრობით: «სამართალი მოსესი», «სამართალი ბერაშული», «სამართალი სომეხური», «სამართალი კათალიკოზისა», «სამართალი მეფის გიორგისა», «სამართალი აღბულასი», «სამართალი ბატონისშვილის ვახტანგისა».

ხელნაწერს აქვს რამდენიმე მინაწერი. ბერძნული სამართლის ტექსტი 150r-ზე მთავრდება. ამ ფურცლის verso დაუწერელი ყოფილა, რაზედაც შემდეგ გაკეთებულია რანდენიმე ერთმანეთთან დაუკავშირებელი მინაწერი. დასაწყისში სამი ხვეული ხელრთვაა: «მეფე აღე»

ქსახდრე», «ლუინ» (?) და კიდევ ერთი ხელრთვა, რომელიც ვერ გავა-
რჩიეთ. შემდეგ ქვემოთ, ცალკე, ნუსხახუცურად წერია «ვითარცა».
შემდეგ შედრულად მოყვანილია 10 სტრიქონი მათეს სახარებიდან:
«ქ. მამაო ჩხვენო, რომელი ხარ ცათა შინა, წმინდა იყავი სახელი
შენი.

მოვედით სუფევაი. შენი, იყავ ნებაჲ შენი, ვითარცა ცათა შინა».

უკანასკნელ სამ სტრიქონში კვლავ მეორდება პირველი სამი სტრი-
ქონის ტექსტი.

სომხური სამართლის ტექსტი მთავრდება 367-ე verso-ზე. 368-ე
ფურცლის recto-ზე მიწერილია სომხურად. «იესო ქრისტე, ღმერთო
ჩვენო. ამინ», ხოლო verso-ზე ქართულად: «თ. დავით თუმანოვი».

აღბულას სამართალი 427-ე verso-ზე მთავრდება. 428-ე verso-ზე
ოთხი მინაწერია:

«ქ. მსაჯულთათვის თქმული სამართლისათვის და უსამართლოები-
სათვის».

«ქ. ოდეს რომელმა მსაჯულმა ამ სამართლის ან მეტი ან ნაკლე-
ბი სამართალი საჯოს, მასამც დამართვის კეთრი გაეზის, შიშთვილი
იუდასი, დანთქმა დათან და აბირონის, და წყეულიმც არის ქრისტესა-
გან და შაჩვენებული. ამინ».

«ქ. ეს, დიახ, კარგათ გიბრძანებია ამისო მწერალო, მაგრამ შენგან
მუნასიბი არ არის ამ გვარის წერისა და დიდი კადნიერება მოგვლია».

«თქვენმა მზემ, თქვენ უფრო ნაკლებობათ მოგვლია, რომ ზევი-
თის დამწერი რო (sic) გაგიკიცხავს».

ქუთაისის 201-ე ნუსხის ფოტოპირი ჩვენი თხოვნით გადაიღო ხელ-
ნაწერთა ინსტიტუტმა და ამჟამად დაცულია ინსტიტუტის შესაბამის
ფონდში ამავე ნომრით.

•

ქუთაისის 201-ე ხელნაწერის აღწერილობაში თ. ენუქიძე S-3683
და 201-ე ნუსხების შესახებ წერს, რომ «გარდა მცირეოდენი ორთო-
გრაფიული სხვაობისა, განსხვავება მათ შორის არ არის» (სამართლის
წიგნი. იკვ. 25). ირკვევა, რომ ასეთი დასკვნა ხელნაწერების ნაჩქარე-
ვი და ზერელე გადათვალისწინების შედეგია.

ქუთაისის 201-ე ხელნაწერის ჩვენ მიერ ზემოთ აღნიშნული მთელი
რიგი ნიშან-თვისებები თ. ენუქიძის აღწერილობაში მოხსენებული არ
არის. გარდა ამისა, ხელნაწერთა გულდასმითი შესწავლა-შეჯერების

შედგად გამოირკვა, რომ ამ ნუსხის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი კითხვასხვაობანი ვარიანტებში სულაც არ არის მითითებული ან მითითებულია არასწორად.

1955 წ. გამოცემა

ქუთ. 201-ე ნუსხა

შესავ. უპატოსნედ	უპატოსნესად
„ ეამთათა	ეამთა
„ და მირონ	მირონ
„ ერასტითა	ერასტიითა
„ ენებოს	ენების
მუხ. 1. და იმ	იმ
„ 2. და სხვანი	სხვანი
„ 7. ორმოცა და	ორმოცს
„ „ შეკაზმონ	შეკაზმენ
„ „ წაქცევეს	წაქცევის
„ 12. და მის	და მას
„ 19. აზნაურიშვილს	აზნაურიშვილისათვის
„ 23. განაჩენები	განაჩენი
„ „ იყვნენ	იყოს
„ 24. მისი	და მისი სიტყვა
„ „ მერმე მეორე	მეორე
„ 25. ნუმცა ვის	ნუმცა ვინ
„ 30. ამასთან	ამას
„ 34. უწყრომა რამე	უწყრომა რომე
„ 38. უნდა მისცეს	მისცეს
„ 43. იმითი	იმითი
„ 61. გამოიყვანოს	გამოიყვანოს
„ 67. არ მიეცემის	მიეცემის
„ 75. მკვლელის	მომკვლელის
„ 76. მართებოდეს	მართებდეს
„ „ რომელიც	რომელით
„ 81. რბევისათვის	ღარბევისათვის
„ 84. სისხლის	სისხლი
„ 92. ან ცხენმან	ამ ცხენმან
„ 95. თავი სისხლით	თავის სისხლის
„ 101. აღებას გაათავებს	აიღებს და გაათავებს
„ 102. შუას ძმას	შუას
„ 112. მამკვდარი	მომკვდარი
„ 113. ვისიმე	ვინმე
„ „ და თუ	თუ
„ 118. არის	არის და
„ 125. სულ	სუ
„ 127. მისცა	მისცეს
„ 130. უნდა	უნდოდეს
„ 133. აქ	იქ

„ 138. ეთხოება რა	ეთხოების
„ 144. მოქალაქეთ	მოქალაქეს
„ „ შეუგდებენ	შიაგდებენ
„ 148. სხეას	სხეის
„ 154. შვიდი მთლივ	შვიდეულად
„ 156. იმაზე	ამაზედ
„ 158. და ახლა	ახლა
„ 161. მაგრამ რა	რა
„ 163. გლეხისაგან	გლეხისა
„ „ ნურავინ რას	ნურც არას
„ 164. ქვეყნის	ქვეყანას
„ „ აქ	იქ
„ 166. ერთმანერთის	ერთმანერთის მოწმობით და
„ 167. პირს	პირობას
„ 173. ვინც ან	ვინცა ვინ
„ 176. და ლაშქრევა	და ლაშქრევა
„ 177. დაეჭირვინება	დაეჭირვინება
„ 179. დაყაროს	დააყაროს
„ 182. გამოძებით	გამოძებით
„ 183. ამას	იმას
„ 184. აშენებულა	აშენებული
„ 187. დაჭრილსა და	დაჭრილს
„ 197. ბრალი	ბრალი დაედვას და
„ „ და რამთოსნაყ	რამოდნსაყ
„ „ გამქდარა	მამქდარა
„ 204. ძმაზე	ძმებზედ
ჭოლოსიტყ. ქართლისანო	ქართლისა
„ მსაჯულმან	მსასჯულმან
„ ჩვენი	ჩვენი და
205. სამართლიდამ	სამართლისა
„ და ბოლოს	და ან ბოლოს
207. და მენათხოვრეს	მენათხოვრეს
„ წაუქდინოს	წააქდინოს
„ მიმზარებელი	მიმზარებული
„ ველარას	ვერას
„ დასაკარგავი	დასაკარგავად
212. იშოვოს	უშოოს
217. იქს	აქუს
„ საკდური	საუიღური
218. გარდაქადოს	გარდაიქადოს
„ იყოფა	იყოფა
219. მიცვლილზედ	მიცვალემაზედ
223. მიტანისა	მიტანის ასე არის
225. თუ ესენი	თუ ეს სენი
„ და მას უკან გამოჩნდა	მას უკან გამოუჩნდა და
226. ამ კაცმა	ამ კაცმა რომ

227. იმ კაცმა	ამ კაცს
231. მოკვდეს	მოუკვდეს
232. საქონელი	და საქონელი
235. ან პირობაზე	ან იმ პირობაზედ
239. ძმა თუ	ძმა ან
„ შეილი ან სიძე	შვილიანი სიძე
244. გამლებისა	გამოლებისა
245. თუ ან	ან
252. ფათერაკი	ფათერაკად
„ ქრისტიანობის	ქრისტიანობით
258. რას	არას
263. მას უკან სწორედ	სწორედ

ზოგჯერ გამომცემელი სრულიად შეუღწმუნებლად S-3683 ნუსხის ვარიანტებს 201-ე ნუსხაზეც ავრცელებს. 201-ე ნუსხის აღწერილობაში ნათქვამია, თითქოს პირველ გვერდზე გრაფების ზემოთ, ოვალურ თაღებში ჩაწერილია: «ქ რ ი ს ტ ე ა დ ი დ ე... ბ ა ტ ო ნ ი ს შ ვ ი ლ ი ბ ა ტ ო ნ ი ვ ა ხ ტ ა ნ გ» (გვ. 24). ნამდვილად კი ასეა: «ა დ ი დ ე ქ რ ი ს ტ ე... ბ ა ტ ო ნ ი ს შ ვ ი ლ ი ვ ა ხ ტ ა ნ გ».

როგორც ზემოთ მოყვანილი ვარიანტებიდან ჩანს, ამ ორ ნუსხას შორის არათუ «მცირეოდენი ორთოგრაფიული სხვაობა», არამედ ტექსტის მნიშვნელოვანი კითხვასხვაობაც ყოფილა.

4. მახტანის სამართლის წიგნის Q-104 ხელნაწერი.

ეს ნუსხა მხოლოდ საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნს შეიცავს, რომელშიც 44 ფურცელია, ქალაღის ზომაა 31×21.5 სმ. ჩასმულია ტყავგადაკრულ მუყაოს ყდაში, ტყავი მოტვიფრულია. ქალაღის კვირნიშანი ისეთივეა, როგორიც S-3683 ნუსხისა: ემბლემატურ ნაწილში — სამი ნახევარმთვარე, ხოლო ლიტერულ ნაწილში სამყურას გამოსახულება ლათინური ასოებით P და A. როგორც აღვნიშნეთ, ეს იტალიური ქალაღი მე-17 ს. მეორე ნახევარში შემოდის და ხმარებაშია ვახტანგის დროსაც. ტექსტი გადაწერილია ვახტანგის მდივან-მწიგნობრის გივი თუმანიშვილის ხელით. ხელნაწერი შეძენილია ს ო ს ი კ ო მ ე რ კ ვ ე ლ ა ძ ი ს ა გ ა ნ .

სამართლის წიგნის ტექსტი ნაკლულია. ტექსტი წყდება 202-ე მუხლზე, ამ მუხლის დამთავრებას ორი სტრიქონი აკლია. ტექსტი მუხლებად დაყოფილი არ არის. თითოეული მუხლის შესაბამისი ტექსტი სინგურით ან აბზაცით იწყება, მაგრამ ბოლომდე არც ეს წესია დაცული, ალაგ-ალაგ ტექსტი შერწყმულია, აბზაცით გამოყოფილი არ არის. განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია ორწერტილი, ალაგ-ალაგ წერტილი:

ან მძიმე, ხოლო წინადადების ბოლოს — ორწერტილი ვერტიკალური ან ჰორიზონტალური ხაზით (:I ან :—). სამართლის წიგნის კარებისა და მუხლების შესაბამისი ტექსტის დასაწყისი სინგურითაა დაწერილი. ტექსტი გადაწერილია სუფთად, ლამაზი ხელით.

43-ე და 44-ე ფურცლებს შორის ხელნაწერს აკლია ერთი ფურცელი. რომელიც 195-199 მუხლებისა და მე-200 მუხლის დასაწყის ტექსტს შეიცავდა. 44-ე ფურცელი თავში და მარჯვენა კიდეზე ალაგ-ალაგ გახეულია, მაგრამ ტექსტი დაზიანებული არ არის.

უქანასკნელ გვერდზე (44v) ასეთი მინაწერია: «ქ. ყოველი საქმე, სამართალი თუ სხვა რამ ღთიან კაცზე და სულიან კაცზე არის. უღთოს კაცისაგან და ურწმუნოს კაცისაგან სწორე სამართალი არ იქნება და არც კეთილი საქმე გამოვა. ამას უნდა ეცადოს, რომ კეთილი კაცი გამოარჩიოს და ის დაადგინოს მოსამართლეთ. ახლა ბევრი სათნობით არჩევს კაცს და არ ვარგა».

30 r-ს უქანასკნელი სტრიქონი, 133-ე მუხლის შესაბამისი ტექსტის დასაწყისი, როგორც ასოთა ნაშთიდან ჩანს, შეცდომით დაწერილ სამოთხ სიტყვას შეიცავდა, რაც გადამწერსვე ამოუჭრია. და ეს ამოჭრილი ადგილი ამავე ფურცლის verso-ზე სტრიქონთ შუა მოუქცევია.

Q-164 ხელნაწერი ვახტანგის სამართლის წიგნის ჩვენამდე მოღწეული უძველესი ნუსხაა, რომლიდანაც ეს კანონები გადაწერილია S-3683 და Q-575 ხელნაწერებში. ამასთან, Q-575 ნუსხის გადამწერი, Q-164 ხელნაწერის მიხედვით, ასწორებს იმ უხეშ შეცდომებს, რომლებიც გადამწერის მიერ დაშვებულია S-3683 ნუსხაში. ამიტომ ვახტანგის სამართლის წიგნის მეცნიერულ კრიტიკული ტექსტის დადგენისათვის Q-164 ხელნაწერს პირველწყაროს მნიშვნელობა აქვს.

სწორედ ამ ხელნაწერის შეუფასებლობის გამო სავალალო მდგომარეობაში აღმოჩნდა სამართლის წიგნის 1955 წლის გამოცემა გამოცემლის აზრით, ეს ხელნაწერი «წარმოადგენს ვახტანგის სამართლის შავად ნაწერ ნუსხას». მაგრამ ეს აზრი უსაფუძვლოა. როგორც ირკვევა, ეს ხელნაწერი შავად ნაწერი ნუსხა კი არაა, არამედ შავად ნაწერი ნუსხიდან (ან ნუსხებიდან) გადაწერილი თავდაპირველი ტექსტია, რომელიც, ორიოდ შესწორების გარდა, ბოლომდე გამართულია, დაწერილია სუფთად, ლამაზად და, სადაც ჯერ არს, გაფორმებულია სინგურით. ცხადია, შავად ნაწერ პირვანდელ ტექსტს უამრავი ჩასწორება ექნებოდა და მისი სინგურით გაფორმება აზრად არავის მოუვიდოდა.

გამომცემელი წერს: «ჩვენ შევაჯერეთ D ნუსხის ტექსტი A ნუსხასთან და სქოლიოებში წარმოვადგინეთ სხვაობანი (ორთოგრაფიუ-

ლის გარეშე). ამ შეკერების შედეგად განსაკუთრებით კარგად გაი-
მართა სამართლის წიგნის 46-ე (უნდა იყოს 42-ე) მუხლის მე-6 და
მე-10 პუნქტები. ამ პუნქტების გამართვის საშუალება ჩვენს ხელთ არ-
სებული მრავალი ნუსხიდან მხოლოდ ამ ხელნაწერმა მოგვცა» (გვ.32).

თუ როგორაა წარმოდგენილი D(=Q 164) ნუსხის კითხვასხვაობა-
ნი, ამას ქვემოთ დავინახავთ. ახლა მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ
A(=S-3683) ნუსხის 42-ე მუხლის მე-6 და მე-10 პუნქტები სრული-
ად გამართულია და არ საჭიროებს D ნუსხის ტექსტის მოშველიებას.

1955 წლის გამოცემის ერთ-ერთი მთავარი ნაკლი სწორედ ის
არის, რომ Q-164 ნუსხის სწორი კითხვასხვაობანი გამოყენებული არ
არის S-3683 ნუსხის დამახინჯებული ადგილების გასამართავად.

მოგვეყვას უ მ ნ ი შ ე ნ ე ლ ო ვ ა ნ ე ს ი კ ი თ ხ ვ ა ს ხ ვ ა ო ბ ა ნ ი,
რომლებიც არ არის, ან შეცდომითაა მითითებული 1955 წლის გამო-
ცემის ვარიანტებში.

მუხ.	დაბეჭდილია	Q 164
შეს	წილდომილთა	წილდომილდა
•	ერანელთა საფადარ-სპა-	სრულიად ერანის სპასა-
•	სალარისა	ლარისა
•	სამართალსა მართალსა	სამართალსა
•	და კვართსა	კვართსა
•	დომენტიისთა	და დომენტიისთა
•	მიეწვდით და	მიეწვდით
1	მოუკლებს	მოუმოკლებს
•	ესენი	და ესენი
2	ნებისაებრ	ნების
•	თვისისად	თვისისაებრ
•	უსამართლებიათ	უსამართლიათ
•	მრავალნი ხნით, ჩემსა	ჩემს მრავალი ხნით
•	სოფლის	თუ სხვას
3	დაწყნარებული	დაწყნარებით
•	ლთის	და ლთის
•	ტყუილის	ტყუილს
•	ზავთი	ზავთიცა
•	დაიბაროს და	დაიბაროს
•	და ხან	ხან
•	და არც	არც
4	მღივანბეგი	და მღივანბეგი
•	გასინჯე	გასინჯეო და
•	იმ იასაულმან	მან იასაულმან
6	ამითი თავი	თავი ამითი
7	და ან	ან

მუხ.	დაბეჭდილია	Q 104
"	და რა რომ	რა
"	მოყვრობით	ან მოყვრობით
"	და ცხენი	ცხენი
"	წაიქცევს	წაიქცევის
8	ერთი არის	ერთია
"	სხვას გამოსაჩენს	გამოჩინებულს
"	მან კაცმან	მან კაცმან მან
"	გარდაკლდევინონ	გარტლდევინონ
10	და თუ	თურა და
11	ვისასაც კელთ მამული არის	მამული ვისაც კელთ არის
"	სადამდინაც	სადაც
12	თუ უდაბლე რამ არის, აზნაურიშვილი უფიცონ	თუ მას უდაბლე აზნაურიშვილი უფიცო
"	და მას	მას
13	მოწამეთ	მოწამეს
"	ოცსა	ოცსა და
"	მოწამე[ე]ბის	მოწამის
"	ქება	ქება რომ
14	და ცოდვის	ცოდვის
15	და ან	ან
"	აბაზი	აბაზი და
"	ერთი არის	ერთია
"	და იმითი იცნობთ	იმითი სცნობთ
16	მინალთუნი არის	მინალთუნი
"	ერთი მარჩილი	ერთი
"	და ეს	ეს
"	და ორი აბაზი იქნების	არის და ორი აბაზი
"	ფასობდეს	ფასობდეს და
17	გამცნობსთ	გაცნობებსთ
18	დაიქირვის	დაექირვის
20	ოქროდ	ოქროდ და
22	თვალი	თვალი და
23	განაჩენები	განაჩენი
"	როგორც შეიძლებს ვინმე	ვინ შეიძლებს
"	ვეჭობ	ჩვენ ვეჭობთ
"	ციხითა	ციხითა და
24	მონასტრით და	მონასტრით
"	ასაბიასი	ასაბიასა
"	ქვეყანაში მოკლდეს	მოკლდეს ქვეყანაში
"	დაუწყონ და	დაუწყონ
"	არ მოეთხაროსთ	მოეთხაროსთ
25	რაც რამ ფერი	რაცრაფერ

მუხ.	დაბეჯილია	Q 164
"	კელმწიფე არის და მეორე	კელმწიფეა ერთი
"	კორციელის	კორციელნი
"	ნუმცა ვის	ნუმცა ვინ
"	გამომძიებელმან	გამომძიებელმან
"	მარადის	და მარადის
"	და მტერმან	მტერმან
"	საბრქე-გებითა	საფქრის დაგებითა
"	ზუნებანი კაცთანი შურად	კაცი საკუდავად და საოდ
"	და ჳლად კაცისად	
"	საღმთოგანთა ზედან, გინა	სამლოს კაცზე და გინა
"	თუ დიდებულთა და თა-	დიდებულზედა გინა თა-
"	ვადსა ზედა, ანუ თუ	ვადსა და აზნაურთა გინა
"	აზნაურთა და გლებთა	გლებთა ზედა ანუ მამა
"	ზედან, ანუ თუ მამა ძესა	ძეზე და ძე მამაზედ
"	და ძე მამაზედა, გინა ძმა-	
"	ზედა და მოყვასი მოყვას	
"	ზედა	
"	შეემთხვიოს	შეამთხვიეოს
30	აზნაურის	აზნაურიშვილის
32	მეხუთედ სისხლ	მეხუთედის სისხლის
34	ამასთან შუას	ამასთანავე შუათანას
"	განაჩენები	გაჩენები
"	იმათი სიკუდილი და კრი-	როზე თუ იმათ სიკუდილი
"	ლობა რომ	და კრილობა რამე
35	იმათოდენი	იმათი
39	რომ დაუმარცხდეს	დაუმარცხდეს
"	თუ არა და	და თუ რომ
"	გარდაუქალოს გარდამგ-	გარდამგდებას უნდა მა-
"	დებსა	სცეს
40	და თუ შესწამოს	—
41	შეეარდების და	შეეარდება
42	არ ითხოვების და არ გაჩ-	არ გაჩნდების და არც ით-
"	ნდების	ხოვების
"	ერთი ეს	ერთი ამისი
"	მიმქლომის კაცის	მიმქლომის
"	დაჭრა	—
"	არა ძმისგან, არა	არც ძმისგან, არც
"	რომ კაცს	კაცს რომ
43	და ცოტას	ცოტას
"	ასოს და ან	ასოს
"	როგორის	რასა
44	დაუშაოს და ასრე წაუქ-	წაუქდინოს და ასრე და-
"	დინოს	უშავდეს

მუხ.	დაბეჭდილია	Q 164
45	დაუშავდეს	დაშავდეს
47	ამად	ამიტომ
49	დაშავებიასათვის	დაშავებისა
51	ასაბიასი	ასაბიისა
.	კრილობისა	კრილობისაჲ
53	და	და ან
54	წამოუდგეს და	წამოუდგეს
55	მწუხარება	მწუხარება რამე და კიდევ
.	და	და კიდევ
56	მართებს ამიტომ რომ	დათმობა ამიტომ მართებს
59	დგომისათვის	დადგომისა
61	სიკვდილისა	სიკვდილითა
67	დედას	დედას ყველას
68	ბოზობით	ბოზობით რომ
71	რომ მასთან	მასთან
.	მამინც	მისთვისც
.	და თუ	თუ
74	და მისის	მისის
75	მკვლელის	მკელის
76	და არ	არ
78	და რჯულის	სჯულის
.	გალაქა	გალაქა და
79	მოძღვარმა	და მოძღვარმა
80	ულონობისათვის	ულონობისათვის და
"	იმყოფოს	ამყოფოს
81	და კათალიკოზისა	კათალიკოზისა
.	თუ უნდა	თუნდა
"	ან ერთი-ორი	ერთი-ორი
86	ქალთან	იმ ქალთან
87	იქნება	იქნების და
88	შესცილებია	შესცილება
92	თუ თოფი ან	თოფი თუ
.	ესროლოს	ესროდეს
"	ისარით	ისარი
96	კათალიკოზმა და მეფემ	მეფემ და კ'ზმან
97	თუ	და თუ
.	იმართლოს	გაიმართლოს
98	ნულარც	ნურც
"	და დაახედოს	დაახედოს
100	და რამდენიც	რამდენიც
101	და თუ	თუ
103	დაუქირავთ	დაუქერიათ
.	რაც შენობა	შენობა რამ

მუხ.	დაბეჭდილია	Q 164
103	მისცენ	მიეცეს
"	თუ უნდა	თუნდა
"	იყოს და	იყოს
"	მიუიღეს	მოვიღეს
"	და იქნების	იქნების
105	არა და	არა
"	ერთი იქნების	ერთი
108	რაც რამ ღერი	რაცრაფერი
109	რამე	რამე და
"	ნაქნარი	თავის ნაქნარი
110	უნდოდეს	უნდა
111	ქმა	ქმა და
112	ან მამა	და მამა
113	და თუ	თუ
"	და უშვილოდ	და ისრე უშვილოდ
116	სამ აბათაც	სამათაც
120	ადგილია	ადგილია არის
121	"	" "
122	"	" "
125	რომ	რომ რომე
127	ევალოს	ივალოს
128	ღვინოზედ თეთრის გა-	ღვინოზედ თეთრის გა-
"	ცემა	ცემა (bis)
"	მოსამართლისაგან	მოსამართლეთგან
129	ქნას და	ქნას
"	და გინა	გინა
130	გაცეს	გაეცეს
"	ოთხს	რომ ოთხს
131	დარჩომილია	დარჩომია
132	მისცეს	მიეცეს
133	მოკვდა	მოკვდა ხომ
"	დაზღამდი	გაზღა
136	დაუტყვევებულა	დაუტყვევებიათ
137	იყოს ისრე	იყვნენ
"	იმისი	და იმისი
139	სხვას	სხვასთან
143	ათსაც	გინა ათითაც
"	და თუ	თუ
145	თავისის მამის	მამის მისის
"	ვალიც იმ	ვალი მისმან
"	მისმა	ქალის

მუხ.	დაბეჭდილია	Q 164
146	დედისა	დედის მეტი
"	და დის	გინა დის
"	არა	არაეის
148	თუ	თუარა
150	რიგი არის	რიგი
"	ყველას ცალკე	ყველას
151	ანუ	ან თუ
152	ან	და ანუ
"	დაუნარჩომებლად	დაუნარჩუნებლად
153	ან თმის	და თმის
"	რამ	რა
156	თუ უნდა	თუნდა
"	მე	შენი
"	ალარც კელი	კელი
158	იცნობს	რომ იცნობს
"	ჩაეკიდებისო	წაეკიდებისო
159	მაშინც	მაინც
163	ვინ გინდას	ვის გინდას კაცის
164	მამულიდამ უნდა	მამულით გინდა
166	გამოჩნდების	გამოჩნდების
167	ეჭნებათ	იჭნებისთ
"	ის	ისევე
"	სართით	სართიე
170	და სადაც	სადაც
173	გაირიგოს	გაირიგოს
"	მიეცეს	მისცეს
174	ანუ წაჰყვეს	წაჰყვეს
"	არა აქვსო	არა აქვს რაო
"	დაკერილი	დაკერილი
175	ვერც	და ვერც
"	იმათ	იმას
"	საყდრისა	საყდრისა და
177	მართალია	მართალი არის
179	საკვირველი	საკვირველი
"	უცხო	და უცხო
"	დაუჭერებელი	და დაუჭერებელი
"	კაცს	კაცთ
"	ვერ	არ
"	დაყაროს	დააყაროს
182	გამოძიებით	გამოძიებით
"	არა და	არა
183	ტყვიას უნდა	უნდა ტყვიას

მუხ.	დაბეჭდილია	Q 164
-	პატრონი	პატრონი რომე
187	ყმაწვილობისგან	ყმაწვილისგან
188	თუ არ	არ
191	საქონელი	ან საქონელი
192	ყანასა	ყანასა და

ამრიგად, გამომცემელს შეეძლოდაში შეჰყავს მკითხველი და მკვლევარი, როცა აცხადებს, რომ «სქოლიოებში წარმოვადგინეთ სხვაობანი (ორთოგრაფიულის გარეშე)». ზემოთ მოყვანილი ვარიანტები, ცხადია, «ორთოგრაფიულს» არ მიეკუთვნება. ამასთანავე, აქ მოვიყვანეთ უმნიშვნელოვანეს კითხვას სხვაობათა მხოლოდ მესამედი ნაწილი. რა თქმა უნდა, ასე დაუდევრად გამოცემულ ტექსტსა და მის ვარიანტებს მკვლევარი ვერ დაეყრდნობა. მართლაც, გამომცემელის სიტყვებით რომ ვთქვათ, «ტექსტების ასე გამოცემა მეცნიერებისათვის საზიანოა».

სამართლის წიგნის შედგენილობისა და ნუსხების შესახებ

ვახტანგის სამართლის წიგნთა ნუსხების შესწავლის შედეგად კანონთა ზოგიერთი მუხლისა და განხილული ნუსხების შესახებ შეიძლება შემდეგი მოსაზრებანი გამოვთქვათ.

1. ვახტანგის ნარედაქციევ სამივე უძველეს ნუსხაში (Q-164, S-3683 და Q-575) ვახტანგის სამართლის წიგნის 149-ე, 178-ე, 185-ე და 195-ე მუხლებს მხოლოდ სინგურით ნაწერი სათაურები აქვთ, მუხლების ტექსტისათვის კი დატოვებულია ცარიელი ადგილი. ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ მუხლების ტექსტი ვახტანგის საკანონმდებლო კომისიის მიერ თავიდანვე არ ყოფილა ჩამოყალიბებული და, როგორც ჩანს, არც ვახტანგის მეფობის წლებში შეუტანიათ ისინი კანონთა ტექსტში.

ირკვევა, რომ ვახტანგმა რუსეთში გადასახლებისას (1723 წ.) «დასტურლამალთან» და სხვა ხელნაწერებთან ერთად თან წაიღო თავის სამართლის წიგნთა კრებულის S-3683 ნუსხა-დელანი.

ოსმალობისა (1724—1735) და ყილიზბაშობის (1736—1744) წლებში ქართული სამართლის, კერძოდ, ვახტანგის კანონების მოქმედება ქართლში საგრძნობლად შეიზღუდა, მაგრამ, როგორც ჩვენამდე მოღწეული სასამართლო განჩინებებით დასტურდება, ქართული სამართალწარმოება მაინც არ შეწყვეტილა.¹ ამავე დროს კახეთში თეიმურაზ მეფე აქტიურ მონაწილეობას ლებულობს ქვეყნის მართლმსაჯულებაში, თვითონ თავმჯდომარეობს სასამართლო სხდომებსა და გამოაქვს განაჩენები დიდმნიშვნელოვან საქმეებზე.²

ვახტანგის გარდაცვალების შემდეგ (1737 წ.), ყიზილბაშთა ბატონობის დაცემისა და ქართლ-კახეთის სამეფოს აღდგენისთანავე (1744 წ.) ამაჟამად უკვე ქართლის მეფემ თეიმურაზ მეორემ მოიძია და რუსეთიდან საქართველოში ჩამოატანინა ვახტანგისეული S-3683 ნუსხა. კვლავ განახლდა ვახტანგის სამართლის მოქმედება და სამართლის წიგნთა კრებულის S-3683 ტიპის ნუსხების გავრცელება.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, 1972, №№-222, 224, 233—235.

² იქვე, №№ 245, 252, 261, 270.

1746 წელს, უნდა ვიფიქროთ, თეიმურაზის დავალებით, განსწავლული მდივან-მწიგნობარი მღვდელ-დეკანოზი იოანე გარსევანი შვილი გადაწერს სამართლის წიგნის მთელ კრებულს და ანდერძ-მინაწერში იტყვის: «დედა ამის წიგნისა თვით მეფეთმეფის ვახტანგის მიერ ნაღვაწი იყო». მართლაც, ეს ნუსხა, რომელიც ამჟამად დაცულია ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში (№-201), გადაწერილია S-3683 ნუსხიდან.

ქართლის სამეფოს ტახტზე ასვლისთანავე თეიმურაზი ენერგიულ ზომებს იღებს ოსმალობისა და ყიზილბაშობის დროს დაცემული მართლმსაჯულების აღსადგენად. ვახტანგის სამართლის წიგნის შესავალსა და ბოლოსიტყვაობაში ამ კანონთა ხარვეზების შევსების ასეთი წესია დადგენილი: «ვინც მიხვდეს რასმე და მოიგონოს, ჩაუროს და ჩასწეროს». ამ წესის შესაბამისად თეიმურაზ მეფე, სჯულის მოძღვართა და სამართლის მცოდნე პირთა მონაწილეობით, აღადგენს და შეავსებს ვახტანგის სამართლის წიგნის ხარვეზებს. სწორედ ამ დროს უნდა მომხდარიყო 149-ე, 178-ე და 195-ე მუხლების დანაკლის ოტექსტის აღდგენა და 1746 წელს გადაწერილ ქუთაისის №-201 ნუსხაში მათი ჩართვა. არცერთ სხვა უძველეს ნუსხაში ზემოთ მითითებული მუხლები არ არის.

რაც შეეხება 185-ე მუხლს, მისი ტექსტი მაშინაც შეუვსებელი დარჩა. ეს მუხლი XIX ს. ორმოციან წლებში გადაწერილ დასავლეთ საქართველოს მხოლოდ ორიოდ ნუსხაში მოიპოვება.

თეიმურაზის რედაქციული ხელი 201-ე ნუსხის სხვა ჩანართითაც დასტურდება. სამართლის წიგნის ბოლოსიტყვაობაში ვახტანგი ასე მიმართავს ქართლის მომავალ მეფეებსა და მათ ქვეშევრდომებს: «შემდგომად ჩვენთა მეფენო, უფლისწულნო, დიდებულნო, თავადნო, აზნაურნო და ყოველნო მყოფნო ქართლისანო». უკანასკნელ სიტყვას ქუთაისის №-201 ნუსხა ასეთი რედაქციით წარმოგვიდგენს «ქართლისა და კახეთისანო». უდავოა, რომ ეს ინტერპოლაცია არ შეიძლება გადაწერს ეკუთვნოდეს, ასეთი ჩანართი მხოლოდ მეფის სანქციითა და ბრძანებით უნდა მომხდარიყო. მაშასადამე, თეიმურაზ მეფეს ვახტანგის სამართლის მოქმედება კახეთის სამეფოზე და ც გაუვრცელებია.

თეიმურაზ მეფის ზრუნვა ვახტანგის სამართლის გამოყენებისათვის სხვა მხრითაც გამოიხატა. ცნობილია, რომ მოსამართლეებს ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის საგნობრივი საძიებ-

ლის გამოყენება ერთობ უძნელდებოდათ. საძიებლის ხმარების გადავილების მიზნით თეიმურაზმა ბრძანა ანბანური საძიებლის შედგენა. ამ ბრძანების შესრულება მეფემ თავის უახლოეს პირს, «დაბალ ხუცესს» ოსე ბარათაშვილს დაავალა, რომელსაც ანბანურ რიგზე დალაგებული «ადვილ-საპოვნელობის» საძიებლის შედგენა «ივლისის ა, ქ ქს ულ^მ, ჩღნ», ე. ი. 1751 წლის 1 ივლისს დაუმთავრებია.¹

2. როგორც ცნობილია, S-3683 ნუსხა-დედანს ფურცლების დაკარგვის გამო აკლია 225—237, 259-ე მუხლის ბოლო და 260—261 მუხლები. ამასთან, ამ ხელნაწერიდან გადაწერილ ქუთაისის 201-ე ნუსხით დასტურდება, რომ ეს ფურცლები დაკარგულია 1746 წლამდე და, როგორც უფრო სავარაუდებელია, ხელნაწერის რუსეთში ყოფნის ან იქით-აქეთ გადატან-გადმოტანის დროს. S-3683 ნუსხის მთელ რიგ ფურცლებს, როგორც ზემოთ ითქვა, სისველის ლაქებიც ატყვია, რაც შესაძლოა მგზავრობის დროსაც მომხდარიყო.

ზემოთ აღნიშნული მუხლები, რომლებიც S-3683 ნუსხას აკლია, მლიანად დაპირვანდელი სახით დაცულია 1710 წ. გადაწერილ ვახტანგის ნარედაქციევ Q 575-ე ნუსხაში. მაგრამ თეიმურაზის გამეფების დროს ეს ნუსხა იმერეთის მეფის კარზეა, რაც თეიმურაზისათვის უცნობია. ამიტომ დანაკლისი მუხლების აღსადგენად თეიმურაზი, სამართლის წიგნის სხვა ნუსხების უქონლობის გამო, იწვევს სამართლის მცოდნე პირებს, რომლებიც ჩამოაყალიბებენ და შეავსებენ 225—236 და 260—261 დანაკლის მუხლებს.

სწორედ ამით აიხსნება დიდი განსხვავება შინაარსისა და მოცულობის მხრით, რომელიც ზემოთ მითითებულ დანაკლის მუხლებს შორის არსებობს Q 575-ე და ქუთაისის 201-ე ნუსხების მიხედვით. შეუძლებელია ამ ორი ნუსხის შესაბამისი მუხლების ტექსტი ერთი კანონმდებლის ხელიდან იყოს გამოსული. Q 575-ია მუხლები ვახტანგისეული ავთენტური ტექსტია. ხოლო ქუთაისის 201-ის იგივე მუხლები თეიმურაზისეული ტექსტია.

3. ქუთაისის 201-ე ნუსხის მიხედვით ვახტანგის სამართლის წიგნი 267 მუხლით მთავრდება. შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ამ ნუსხის გადაწერის დროს (1746 წ.) მისი დედანიც (S-3683) ამავე მოცულობისა იყო და ბოლო სამი მუხლი (268—270) აგრეთვე თეიმურაზის დროსაა დართული. ასეთივე ვარაუდის დაშვება სრულიად შეესაბამება თეიმურაზის ანალოგიურ საქმიანობას და სამართლის წიგნის თანდა-

¹ ვახტანგ VI. სამართლის წიგნი, 1955, გვ. 34.

თანობით შეესებინა იმ წესს, რომელიც თვითონ ვახტანგმა დაადგინა. მაშინ ვახტანგის სამართლის წიგნი S-3683 ნუსხის მიხედვით ასე წარმოკვიდრებოდა:

1707/8 წლებში იგი შეიცავს 204 მუხლსა და ბოლოსიტყვაობას.

1710 წელს — 263 მუხლს, როგორც ეს Q-575-ე ნუსხაშია.

1746 წელს — 267 მუხლს, როგორც ეს ქუთ. 201-ე ნუსხაშია.

1740-იანი წლების ბოლოდან — 270 მუხლს, როგორც S-3683 ნუსხაშია.

მაგრამ ამ ვარაუდს ორი მნიშვნელოვანი გარემოება ელობება წინ. სამართლის წიგნის 268-ე და 269-ე მუხლები ტექსტის ძირითადი ხელით უნდა იყოს დაწერილი, ხოლო 270-ე მუხლის ბოლო ნაწილი, როგორც ამას ექ. თაყაიშვილი ფიქრობდა, თვითონ ვახტანგის ხელით უნდა იყოს მიწერილი.

4. Q-575-ე ნუსხის მიხედვით ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებული, მასში შესული შვიდივე სამართლის ძეგლით და წინდართული ზანდუკ-საძიებლით, მთლიანად გადაწერილია 1710 წელს. ქრონიკონი ტჟშ (1710), რომელიც მიწერილია საძიებლის გადამწერის მიერ 37-ე ფურცლის verso-ს ბოლოს, ეხება არა მარტო საძიებელს, არამედ მთელ კრებულსაც. ამასთან, სავარაუდებელია, რომ კანონთა ტექსტი ამავდევ წელს ან ცოტა უფრო ადრეა გადაწერილი, ვიდრე ზანდუკ-საძიებელი, რადგან ცარიელ, უტექსტოდ შეკრულ ფურცლებითავე საძიებლის შედგენა და წინ დართვა, ცხადია, უაზრო იქნებოდა.

Q-575-ე ნუსხა რომ 1710 წელს, ე. ი. ვახტანგის გამგებლობის (და არა მეფობის) დროსაა გადაწერილი. იმიტაც დასტურდება, რომ კანონთა ტექსტის ყოველი ფურცლის recto-ს ზემო აშიაზე ტექსტის ხელითვე წარწერილია «კუთხეულმც არს განმგებლობა ვახტანგისა». მაშასადამე, ტექსტი გადაწერილია იმ დროს, როცა ვახტანგ ბატონიშვილი, ჯერ კიდევ ქართლის გამგებელი (ჯანიშინი) არის და არა მეფე. რა თქმა უნდა, ტექსტი რომ უფრო გვიან იყოს გადაწერილი, მაშინ ეწერებოდა: «კუთხეულმც არს მეფობა ვახტანგისა». მეფეს კი «გამგებლის» ტიტულს კერავინ მიაწერდა და, ამრიგად, მის ზღალ ღირსებას ვერ დაამცირებდა.

5. Q-575-ე ნუსხა გადაწერილია ლამაზი ხელით დაკვირვებული და განსწავლული მდივან-მწიგნობრის მიერ, რომელიც ასწორებს S-3683 ნუსხის შეცდომებს. ამ ნუსხის ხელის შესწავლა და სხვა ხელნაწერებთან შედარება ადასტურებს ქრ. შარაშიძის ვარაუდს, რომ კა-

ნონთა მთელი ტექსტი გადაწერილია მდივან-მწიგნობარ სოლომონ მაღალაძის მიერ, რომელმაც ცოტა ადრე S-3683 ნუსხის საძიებელი და ვახტანგის სამართლის წიგნის ბოლოსიტყუაობის შემდგომი მუხლების დიდი ნაწილი გადაწერა. რაც შეეხება Q-575-ე ნუსხის საძიებელს. იგი გადაწერილია სხვა უშუალო ხელით.

6. Q-575 ნუსხისა გადაწერილია S-3683 ნუსხიდან, რაც, როგორც ზემოთ ითქვა, დასტურდება ბერძნული სამართლის 110-ე მუხლისათვის აშიაზე მინაწერი შენიშვნიდან «დედანი ში ასრე იყო». ვახტანგის სამართლის 178-ე მუხლს Q 575-ე ნუსხის აშიაზე ასეთი მინაწერი აქვს: «ამის მეტი არ ეწერა». მართლაც, დედანი, S-3683 ნუსხაში, ორივე ზემოთ აღნიშნული ადგილი ამნაირადაა წარმოდგენილი.

მაგრამ Q-575 ნუსხის გამამწერი სხვა ნუსხეებითაც სარგებლობს, რაც იქიდან ჩანს რომ ამ ნუსხას არ გააჩნია ზოგიერთი ხარვეზი, რომელიც S-3683 ხელნაწერშია. ვახტანგის სამართლის წიგნის გადაწერისას იგი Q-164 ნუსხასაც ეყრდნობა. ვახტანგის კანონების 168-ე მუხლის ბოლო აბზაცი მხოლოდ Q-575 ნუსხაშია დატული.

7. Q-575 ნუსხა ამტკიცებს, რომ მისი დედანი S-3683 ნუსხა, რომელიც უთარიღოა, მთლიანად გადაწერილია არა უგვიანეს 1709 წლისა. იმ დროისათვის S-3683 ნუსხა საკუთრივ ვახტანგის სამართლის წიგნის 263 მუხლით მთავრდებოდა, მომდევნო შვიდი მუხლი (264—270) დართულია 1710 წლის შემდეგ. ზოგი თვითონ ვახტანგის ხელით, ზოგი კი სხვა ხელით.

8. ვახტანგის სამართლის მე-7, 74-ე, 76-ე და 207-ე მუხლების ბოლო ნაწილები, რომლებიც S-3683 ნუსხაში მიწერილია ვახტანგის ხელით, Q-575-ში არ არის, რაც იმას მოწმობს, რომ S-3683 ნუსხაში ეს მინაწერები გაკეთებულა ვახტანგის მიერ 1710 წლის შემდეგ.

9. Q-575 ნუსხამ შემოგვიანა ვახტანგის სამართლის წიგნის 225—237 და 259—261 მუხლების ავთენტიკური, ვახტანგისეული ტექსტი, რომელიც S-3683 ნუსხას აკლია ფურცლების დაკარგვის გამო.

10. S-3683 და Q-575 ხელნაწერი ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის უძველესი, ვახტანგის გამგებლობის დროს გადაწერილი და მის მიერვე ნარედაქციევი დედნებია. ამ ორი ნუსხიდან მომდინარეობენ სხვა გვიანდელი ნუსხები, რომლებიც,

გარდა ქუთაისის 201-ე ხელნაწერისა, გადამწერთა მიერ საგრძნობლად დამახინჯებულია და ვახტანგის სამართლის წიგნის ტექსტის დადგენისათვის რაიმე საგულისხმო ჩვენებას არ იძლევიან.

11. (ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის Q-575 ნუსხა, როგორც უკანასკნელი გვერდის (252v) მინაწერიდან ჩანს, წარმოადგენს სამეფო ეგზემპლარს, იმერთა მეფის («ხელმწიფის») კუთვნილ ცალს, რომელიც სამეფო კარზე ინახებოდა, ვითარცა ვახტანგისეული ავთენტიკური ტექსტი დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული ამ ტიპის ხელნაწერებისა. ¹

12. იმერთა მეფის სოლომონ II-ის განჩინებაში მიქელაძის ქალისათვის მამულის დამკვიდრების შესახებ ნათქვამია: «წიგნი სამართლისა იმერეთისა აღწერილი მეფის ვახტანგისაგან დამტკიცებულ იქმნა ყოველისა სოფლისაგან, ყოველთა კელმწფეთაგან». მამასადამე, ქართლის სამეფოსათვის შედგენილი ვახტანგის სამართალი დამტკიცებულა ყოფილა იმერეთის მეფეთა მიერ, ვითარცა «წიგნი სამართლისა იმერეთისა».

ჩვენ ზუსტად არ ვიცით, თუ როდის, რომელ წელს, ან რომელი მეფის დროს მოხდა ეს. მაგრამ უდავოა, რომ ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებული Q-575 ნუსხის მიხედვით სოლომონ მეორემდე დიდი ხნით ადრე გავრცელებულია იმერეთში. ჩვენი ვარაუდით, ეს ნუსხა იმერეთის სამეფო კარზე, თუ უფრო ადრე არა, ყოველ შემთხვევაში XVIII ს. ორმოციანი წლებიდან (ალექსანდრე V-ის დროს) მაინც იწყებს გავრცელებას. ამას ადასტურებს ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის როსტომ ერისთვისეული ნუსხაც, რომელიც გადაწერილია Q-575 ნუსხიდან 1751 წელს.

(რაც შეეხება ვახტანგის სამართლის მოქმედებას, მის გამოყენებას საქართველოს სხვა სამეფო-სამთავროებში, როგორც ზემოთ ითქვა, ამ კანონებით, ვითარცა თავის ძირითად ნაწილში ქართული ჩვეულებითი სამართლის ჩანაწერით, იმთავითვე სარგებლობდნენ და ხელმძღვანელობდნენ მთელ საქართველოში. |

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VI, 1977, გვ. 432.

სამართალი ბატონიშვილის
გახტანგისა

«უსამართლობა ამა სოფელს კაცსა უძეოდ აღმოჰფხვრის და გარდა-
ავლინებს, დღეთასიგრძეობასა მოუკლებს, ქვეყანას აუოჯრებს. ცანი
ცვარს დააკლებენ და ქვეყანა — ნაყოფს, ამ სოფელს შეარცხვენს და იმ
სოფელს წასწყემდს და საუკუნო სატანჯველს დაუმკვიდრებს».

ვახტანგ VI

«მოსამართლე დიდად მჩხრეკელი, მიმხედარი, გამომძიებელი, გო-
ნებაუჩქარებელი, დაწყნარებული, გამგონე, საჩივრის ყურის მიმგდე-
ბი, გამსინჯავი და სხვისაც მკითხველი, მოწმის მამებარი უნდა იყოს».

ვახტანგ VI

«მოსამართლე თუ ან ქრთამითა, ან მოყვსობით, ან მუსაიბობით, გი-
ნა შიშით ანუ თუ სიყვარულით და ანუ თუ მტერობით ერთს მეორეზე
მიუღგა, — არ იქნების და არც სამართალი მოკდების».

ვახტანგ VI

«ქართველთა წესნი და ქცევანი სხვა რამე არს და არა მიჰგავს სხვათა
ქვეყნისა რიგთა და ქცეულებათა».

ვახტანგ VI

«აწვიაჯები ყოველთა და ისმინონ ესე, რომელმან ბრძენმან და
ჯულისკმის-მყოფელმან მსაჯულმან და მოსამართლემან ... ინებოთ
შეცვლა სამართალთასხვეებრ რათამე, ამას ნუ ჰყოფთ, ნუცა გარყენით
წერილთა ჩვენთა».

ვახტანგ VI

«ჩვენი ხალხის გენია გამოითქვა ამ საკვირველ კანონებში, რომელ-
თაც ძველ ისტორიაში ბევრი ხალხის სამოქალაქო უფლება ვერ უდ-
რის ღირსებით».

ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ი

«ვახტანგის სამართალი მთელი თავისი შინაარსით იყო ცოცხალი სამართლის წიგნი, ყოველ ადგილას სახმარებელი, უკანასკნელი ინსტანციიდან უმაღლესამდინ».

ნ. უ რ ბ ნ ე ლ ი

«ვახტანგ VI სამართლის წიგნი ქართული საკანონმდებლო შემოქმედების მნიშვნელოვანი და საყურადღებო ძეგლია».

ი ვ. ჯ ა ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი

ტექსტიკონი

წინამდებარე გამოცემაში ვახტანგის სამართლის წიგნის კრიტიკული ტექსტი, გარდა 185-ე მუხლისა, დადგენილია ოთხი უძველესი ხელნაწერის მიხედვით, რომელთაგან ტექსტის დადგენისათვის უპირატესობა უნდა მიეცეს 1710 წელს გადაწერილ ვახტანგის ნარედაქციევ Q-575 ნუსხას.

XVIII ს. მეორე ნახევრისა და XIX ს. გვიანდელი, გადამწერთა მიერ მნიშვნელოვნად დამახინჯებული და ხარვეზიანი ნუსხები ზემოხსენებული ოთხი ნუსხიდან მომდინარეობენ და სამართლის წიგნის ტექსტის დადგენისათვის რაიმე საგულისხმო ჩვენებას არ იძლევიან.

ვახტანგის სამართლის წიგნის ხელნაწერების შესწავლა ჯერ კიდევ 1940 წელს დაიწყო, როცა ჩვენმა მეცნიერ ხელმძღვანელმა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა, საღისერტაციო თემასთან დაკავშირებით, ასეთი წინასწარი ტექსტოლოგიური ხასიათის სამუშაო დაგვავალა (ღისერტაცია რუსულად იწერებოდა): «Грузинский текст законов царя Вахтанга VI по древнейшим рукописям: сличение и исправление текста §§-ов, касающихся норм крепостных взаимоотношений. Сличение с русским переводом тех-же §§-ов Френкеля-Бакрадзе и французским переводом и комментариями проф. Жозефа Карста».

ზემოაღნიშნულის შესაბამისად ვახტანგის სამართლის წიგნის უძველესი S-3683 ნუსხა-დედნიდან გადმოვწერეთ და გავმართეთ ტექსტი იმ მუხლებისა, რომლებიც ბატონყმურ ურთიერთობებს შეეხება და შევაჯერეთ ისინი კანონთა ტექსტის რუსული და ფრანგული თარგმანის შესაბამის მუხლებს.

ვახტანგის სამართლის ხელნაწერების შესწავლის შედეგად გამოიკვა, რომ მის ძირითად საკანონმდებლო წყაროს შეადგენს ბექასა და აღბუღას კანონები, რომელთა ტექსტი ორი უძველესი ნუსხის მიხედვით და ვრცელი გამოკვლევით 1953 წ. გამოვქვეყნეთ. ასევე უძველესი ნუსხები დაედო საფუძვლად ჩვენს მიერ 1957 წელს გამოქვეყნებულ გიორგი ბრწყინვალის «ძეგლის დადებას».

ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულში შესული ძეგლების ტექსტებზე ჩვენი მუშაობის შედეგები ერთგვარად შეჯამებულია «ქარ-

თული სამართლის ძეგლების» I ტომში, რომელიც 1963 წელს გამოქვეყნდა. დასახელებულ გამოცემაში გასწორებულია ვახტანგის კანონების S-3683 ხელნაწერის მრავალი უხეში შეცდომა და დამახინჩება, რომლებიც უკრიტიკოდ მიღებულია ვახტანგის სამართლის წიგნის 1955 წელს გამოცემულ ტექსტში.

ვახტანგის სამართლის წიგნის ტექსტის დასადგენად შემდეგი ნუსხებით ვსარგებლობდით:

A — ხელნაწერთა ინსტიტუტის S-3683 ნუსხა

B — ხელნაწერთა ინსტიტუტის Q-575 ნუსხა

C — ქუთაისის ისტორიულ-ეთნ. მუზეუმის №-201 ნუსხა.

D — ხელნაწერთა ინსტიტუტის Q-161 ნუსხა.

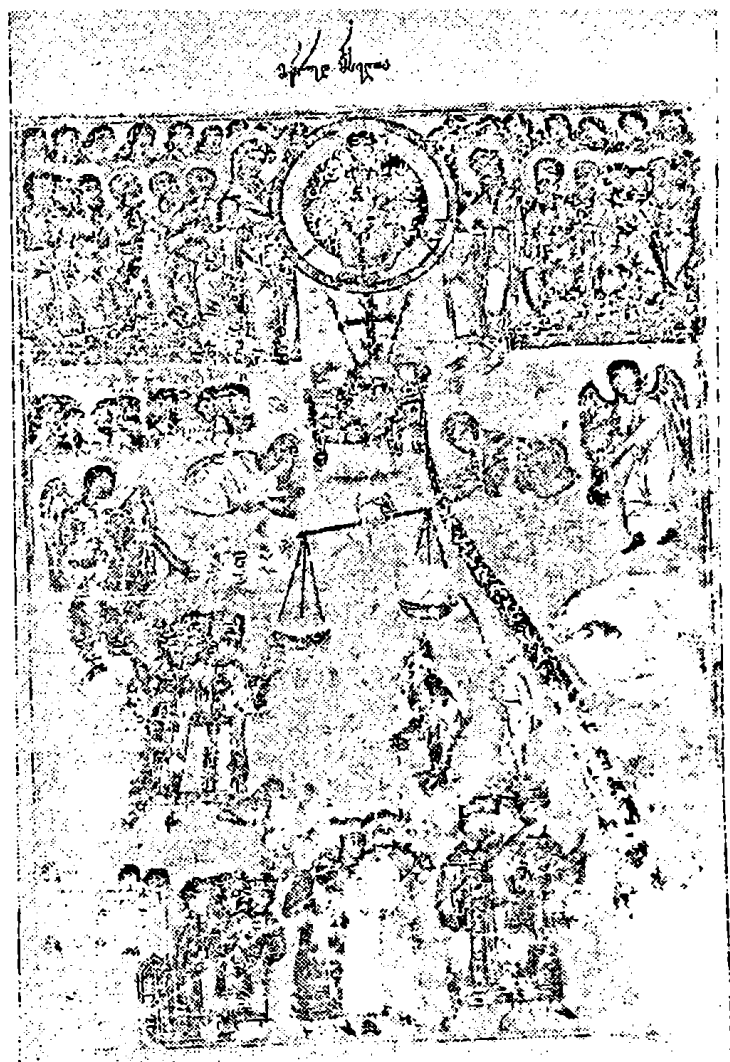
დაბეჭდილ ტექსტში გავასწორეთ ჯ-ისა და ხ-ის აღრევა. შემთხვევათა უმრავლესობას მიხედვით უპირატესობა ჯ-ის ხმარებას მივეცი და გავწართეთ სქოლიოში მიუთითებლად. «ღთ-სა» ყველგან გახსნილია «ღმრთისა»-დ.

ტექსტს ერთვის ტერმინთა, პირთა, გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა საძიებელი.

წიგნის თავდაპირველად დამტკიცებულ თაბახთა რაოდენობის დიდად გაზრდის გამო სამართლის წიგნის ლექსიკონის დართვა აღარ მოხერხდა. გამოცემის ეს ხარვეზი ნაწილობრივ შეიძლება შევსებულ იქნას «ქართული სამართლის ძეგლების» პირველი ტომისათვის დართული ლექსიკონით.

ტექსტის მიმართ ზოგიერთი საგულესხმო შენიშვნისათვის მადლობას მოვახსენებ იურიდიულ მეცნიერებათა დოქტორს დ. ფურცელაძეს.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ 1980 წელს «ქართული სამართლის ძეგლების» სერიის რუსულ გამოცემაში პირველ ნაკვეთად გამოქვეყნდა დ. ფურცელაძის მიერ თარგმნილი ვახტან VI სამართალი (Законы Вахтанга VI). თარგმანს დართული აქვს შესავალი წერილი და ვრცელი სამეცნიერო აპარატი (შენიშვნები, გლოსარიუმი და საძიებლები). რუსული ტექსტი ქართული დედნის ზედმიწევნით ზუსტი და სანიმუშოდ შესრულებული თარგმანია, რომელსაც დიდი ხნის სიცოცხლე უწერია და ამავე დროს არამცირედი მნიშვნელობა აქვს ქართული ტექსტის ბუნდოვანი თუ ძნელადგასაგები ადგილების აზრის დასადგენად.

[ვასტანკის სამართლის წიგნთა კრებულის შესავალი]

[A 42 r, B 39 r, C 41 r] ქ. დასაბამითგანვე დამდებლმან¹ საფუძველთა ქვეყანისათამან და დამქველმან² ცათამან, უფსკრულთა გამომკვლევლმან და სივრცეთა სოფლისათა გარეშემცველმან, ყოველთა არსთა და არაარსთა არსებად მომყვანებელმან,* თვალუხვად მსაჯულმან, დაუფარავმან ღმერთმან, სამთვითებითა და ერთარსებით³ ღმერთად და კაცად სრულად ცნობილმან,

რაჟამს ინება და ლხინება-ყო და მოხედნა იავარქმნილთა და მტერთა მიერ შეიწრებულთა ერთა ზედან⁴ ქართლისათა და მოსცა პირველივე მეფე, ღმრთისა⁵ მიერ რჩეული და მის მიერ⁶ ძლევამომოსით მტკიცედ მპყრობელი, ტახტოსან-გვირგვინოსანი, ძირმტკიცობითა⁷ და გვარმოდგამობითა დიდისა წინასწარმეტყველისა იესესა⁸ და ძისა მისისა⁹ დავითისა, რომელსა ღმერთი უწოდდა მამად,

და ეგრეთვე ფილოსოფოსთა¹⁰ დასაბამისა და სიბრძნით ყოველთა წინასწარ მცნობელისა¹¹ სოლომონისა და პანკრატოანთა¹² ძირთაგან აღმოცენებულისა მიერ, მუნით რტოდ და ნაყოფად ჩუენდა მონიკეზული, ყოველთა კეთილთა ზიარქმნილი, წვრთილებით მოსიანი, ქცევით პარონიანი, სიმზნით ისოიანი, იგულკეთილობით დავითიანი, სიბრძნით სოლომონიანი, ნათესავკეთილობით იესიანი,¹³ სიმართლით ეზეკიელიანი.¹⁴ ცხებულობით სამოელიანი, ლხინებით ფინეზიანი, ძლიერი და უძლეველი, [A 42 v] მეფე ქართველთა, საფაადართ¹⁵ უთავადესი და ამილბართ უწარჩინებულესი, სრულიად ერანელთა¹⁶ სპასპეტად დადგინებული, პირველითგანვე ზეცით საქართველოს მეფედ განკუთვნილისა¹⁷ და [C 41 v] აწ სასუფეველ ცათა შინა სულ ბრწყინვალედ¹⁸ მანათო [B 39 v] ბელისა, პირველ ვასტანგ კმობილისა და შემდგომად სპარსთა ენითა შაჰნავაზ წოდებულისა, ქართველთა და კახთა ორისავე ტახტის მტკიცედ მპყრობელის ძე, ესე ღმრთისა მიერ აღმატებით დამყარებული და ღმრთივ ზეცით გვირგვინოსანი, უწინარესად მეფედ გიორგიდ კმაგაწეული,

¹ დამბადებელმან C. ² დამქველმან A. დამქველმან C. ³ + ძემან B (ჩამატებულია სხვა ხელითა და მელნით) C. ⁴ ზედა B. ⁵ ღმრთისა A, ღმრთისა C. ⁶ მიე B. ⁷ ძირმტკიცეობითა B. ⁸ იასესა A. ⁹ მისისა AC. ¹⁰ ფილოსოფოსთა A. ¹¹ მცნებულისა C. ¹² პანკრატოანთ AC. ¹³ იასიანი AC. ¹⁴ ეზეკიელიანიანი AC. ¹⁵ საფაადართ C. ¹⁶ ერანთა B. ¹⁷ განკუთვნილისა A. ¹⁸ ბრწყინვალედ AC. ¹⁹ მეორედ B.

* აქამდე ტექსტი დაწერილია სინგურით.

ხოლო შემდგომად ესეცა სპარსთა ენითა მეორე შაჰნავაზ სახელდებული,

აღმოგვიბრწყინდა მზე სიმათლისა და ვითარცა¹ შარავანდელი და სხივნი მისნი ყოველთა კედართა შეადგის² და განანათლის არე დაბნელებული, ეგრეთ ყო ჩვენდა, და ქვეყანათა ამათ ქართლისათა მან მოჰფინა ნათელი და მოსცა ძედ თვისად ძე წოდებული, ძე ძმისა თვისისა, ერანელთა მდივანბეგისა, — მრავალთაგან მცირედად მოსათხრობელი, კაცი სათანადო³ და გულის სათქმელი უფროს ოქროთა⁴ და ანთაკთა პატიოსანთა, შემკული პირად-პირადად ქველის საქმითა და განშვენებული ყოფითა და ქცევით საკელმწიფოთათა, მართლმადიდებლობისა⁵ მკნე მკედარი და⁶ უფლისა ძლიერი მოღვაწე, ქრისტეს წარჩინებული სტრატეილტი, ებგ[A 43 r] ური⁷ სამარადისო მღვიძარე, სიონისა რჯულმტკიცობითა შეურყეველი სვეტი და გოდოლი, განუტეხელი ზღუდე, სიტყვითა ბრწყინვალე და საქმითა წმიდა,⁸ გვაპითა იფენიერი და წესითა რჩეული, განზრახვითა მდიდარი, მართმადიდებლობით⁹ და ღმრთის სიყვარულით შეუორგულებელი, საღმრთოთა¹⁰ და საეროთა, ორკერძოდ [C 42 r] ვე¹¹ ხნობითა და სწავლით გარემოზღუდვილი¹², ზარდახშიანი სიბრძნისა, თესლისაგან დავითისა აღმოკდომილი, ღმრთივ ცხებულთა მეფეთა და დედოფალთაგან აღმონორჩებული¹³, კეთილ-შეენიერ-ჰაეროვან-განთიადი,¹⁴ ბ ა ტ ო ნ ი შ ე ი ლ ი [B 40 r] ვ ა ხ ტ ა ნ გ მოსცა თავის¹⁵ წილად ტახტსა ზედა თვისსა გამგებლად ქართლისად.

ამან იგულვა¹⁷ და იგულისმოდგინა¹⁸ და შემოკრიბნა ყოველნი წიგნნი¹⁹ სამართლისანი, რომელნი ჟამთა ვითარებითა თვითოეულად მიმოდაბნეულ იყო სხვათა სამეფოთა, გინა თუ ქართლსა შინა. ესე ყოველი მოიიბა, იპოვნა²⁰ და მოიშოვა, მრავლითა იძულებითა და ფრიადითა შრომითა მოიღო.

პ ი რ ვ ე ლ ი, — «დაბადებისა» და «გამოსლვათა»²¹ სამართალნი²² მოსესმიერი, რომელი თვით ღმერთმან მოსცა და ამცნო, ოდეს გამოვლნეს ეგვიპტით ისრაელთა ზღვა იგი მეწამული.

მ ე ო რ ი ს ა, ძიება-ყო საბერძნეთით, ოთხთა პატრიაქთა მიერ ქენებითა, [A 43 v] წიგნნი სასამართლონი, ჟამთა კეისრისათა თუ ვითარ სჯიდენ, — იგიცა ფრიადითა შრომითა გარდმოთარგმანები-

¹ ვითარცა] +რა AC. ² შეადგის]—AB. ³ სათანადო C. ⁴ ოქროსა C. ⁵ მართლმადიდებლობისა AC. ⁶ მკედარი და] ა და მკედარი AB. ⁷ ეგრეთი C. ⁸ წმიდა A. ⁹ მართლმადიდებლობით AC. ¹⁰ საღმრთოთა AC. ¹¹ ორკერძოვე B. ¹² გარე შემოზღუდვილი C. ¹³ აღმონორჩებული B. ¹⁴ განთადი A. ¹⁵ თვის AC. ¹⁶ განმგებლად BC. ¹⁷ იგულა AC. ¹⁸ იგულისმოდგინა A. ¹⁹ წიგნი AC. ²⁰ იპოვა B. ²¹ გამოსელათა AC. ²² სამართალი C.

თა! პრძენთა კაცთათა, რომელთა² თვით უმეტეს შეეწეოდა თარგმან-სა შინა.

ნ ე ს ა მ ე, — მოალებინა დიდისა სომხეთისა მწყემსისა გრიგოლ განმანათლებელისა სამარხოზ³ ეჩმიადინით სომეხთ მეფეთა წიგნი⁴ სამართლისანი, და მუნით გარდმოთარგმნილნი⁵ სრულნი და უკლებელნი.

მ ე ო თ ხ ე, — წმიდათა და მართლმადიდებელთა ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოზთა და ღირსთა ეფისკოპოზთაგან განწესებული სავართალო.⁶

[C 42 v] მ ე ხ უ თ ე,⁷ — დიდის მეფეთ-მეფის გიორგის მიერ თქმულნი სამართალნი მოპოვებულ-ყო, რომლითა სჯიდენ სამნივე ესე სანეფონი ქართლისანი.

მ ე ე ქ უ ს ე,⁸ — აღბულა ჯაყელ-ციხისჯვრელისა თქმულნი განაჩენი და სამართალნი.⁹

მ ე შ ვ ი დ ე,¹⁰ — ამა ყოველთა შემდგომად აღწერა თვით. სიბრძნით და გუ[B 40 v]ლისკმობითა¹¹ თვისითა, დამოწმებითა¹² და ნებადართვით თვისთა კათალიკოზთა და ებისკოპოზთა¹³ და დიდებულ-ღარბაისელთათა¹⁴, რომელი აღწერა თვითოეულად ყოველნივე სამართალნი უფროს საკმარ და სარგებელ ქართლსა შინა ამათ სხვათასა.

რამეთუ ყოველთა ქვეყანათა, ყოველთა სამეფოთა თვითოეული რიგი, გინა სამართალნი და ქცევა აქუან და განუწესებდესთ,¹⁵ და არა მსგავს არს ერთი იგი სხვათა, მეორესა სამეფოსასა, და თვისთა საქმეთა იქმან, ეგრეთვე სხვა ესე ზემოხსენებულნი¹⁶ მრავალნი უქმარ არს და არცა იქმან ქვეყნად¹⁷ ამად ოდენ.

ესე უმჯობესი, ესე გამგებელი ს¹⁸ ვახტანგის მიერ თქმული არს საქნელი, და ამით სჯიდენ.

ნუ უკუე თქუას ვინმემ, რად შეურაცხიეს ძველნი ესე სამართლები და უმჯობესად ახალსა ამას კმობენ?

ხუ ყოს ღმერთმან შეურაცხება პირველთა, არამედ ქვეყნად ჩვენ-და ესე არს უმჯობესი, ამად რომე, უკეთუ იყოს ძველის რჯულით სამართალი, რად კეისარმან მით არ ჰყო¹⁹ და სხვად შესცვალა, ანუ მე-

¹ გარდამოთარგმანებითა A. ² რომელსა ABC. ³ სამარხოთ C. ⁴ წიგნი AC.

⁵ გარდამოთარგმნილნი A. ⁶ მეოთხე... სამართალი — AC. ⁷ მეოთხე AC.

⁸ მესუთე AC. ⁹ და სამართალნი — B. ¹⁰ მეექვსე AC. ¹¹ გულისკმობითა B. ¹² და

მოწმობითა D. ¹³ კათალიკოზთა და ებისკოპოზთა] კათალიკოზ-ეპისკოპოზ AC. ¹⁴

დიდებულთ დარბაისერთათა B. ¹⁵ განუწესებდეს B. ¹⁶ ზემოხსენებულნი] ზემოხსენე-

ბული AC. ¹⁷ ქვეყნად B. ¹⁸ განმგებლისა B. ¹⁹ ყო B.

ფემან სომხეთისამან¹ სხვად რად თქვა, ანუ მეფემ გიორგიმ, გინა² ჯაყელ-ციხისჯვრელმან რად სხვებრ საჯეს?

ეგრეთვე ჟამმან და საქმემან ესრეთ მოილო, რომელ თქვა ძემანცა ანან მეფისამან უმჯობეს³ სხვათა საქნელად მარადის ყო[ც 43 რ]ველთა მსაჯულთა მიერ.⁴

¹ სომხეთისამ AC. ² გინთ A. ³ ამჯობეს C. ⁴ ყოველთა მსაჯულთა მიერ] — A (ჩამოკრილია და მხოლოდ ასოთა ნაშთი ჩანს).

სამართალი ბატონიძეილის ვახტანგისა შესავალი

[A 278 r, C 429 r, D 1 r] ქ. მყოფისა უმყოფისა, არსისა და უარსისა დამაარსისა მქები არათუ ღირსად და შეძლებისა ჩემისაებრ მქებელი და მმონებელი, უღებად მქონე² მპოვნელ ვიქმენ.

ვითარცა მეფენი, დღითი-დღე მრეველნი* კელთა მარგალიტთა შინა,³ ჰპოებენ მძივთა რათამე და უხილველობისათვის აღიღებენ და შთაზღებენ საუწჯედ,—პატიოსანთა შემკობით⁴ უპატიოსნედ⁵ მარგალიტთა ჰყოფენ, ეგრეთვე უფალმან ჩვენმან⁶, მბადმან ყოველთამან და სიბრძნით გამგებელმან⁷, მპოვა მარგალიტთა შინა მრავალთა და აღმილო მსგავსად⁸ კმისა ამის მეცა ეგრეთვე—უმცირეს ვიყავ მე ძმათა ჩემთა შორის და უმრწემეს⁹ სახლისა ჩემისა, და ვმწყსიდი¹⁰ თავსა ჩემსა უგუნურად¹¹ და თავკედად, კელნი ჩემნი იყვნენ მოქმედ არარის¹² კეთილისა, და თითნი ჩემნი ვერა რომელსა¹³ იშრომებდნენ ნებასა უფლისასა, არამედ იყვნენ უქმ¹⁴. ვი[C 429 v]ნ-მე მიუთხრა ესოდენი¹⁵ ბოროტნი ჩემნი უფალსა ჩემსა?***

ხოლო თავადმან უფალმან გამოავლინა პირითა უტყვევლითა ბძანება, ცოდვილთა მოწყალება¹⁶, და აღმილო მე უნარჩევესობასა¹⁷ სახლისა ჩემისაგან და მყო მე მსაჯულად და განმგედ წილჯდომილთა¹⁸ ქვეყანათა უბიწოდ მშობელისა დედისა თვისისა¹⁹, არათუ ქმნილებათა²⁰ რათამე კეთილთა ჩემთათვის, არამედ უნარჩევესობისა ჩემისათვის²¹, ამისთვისმცა, რათა სც[A 278 v]ნან²² ყოველთა, რამეთუ²³ უსწავლელთა და უმეცართაგან²⁴ სთნავს და ნებავს სრულმყოფელსა ღმერთსა მარადის გონება-კეთილისა.

იყო ქვეყანა ესე ქართლისა ყოვლითურთ²⁵ კეთილითა შემკულ და შე-

1 სამართალი... შესავალი—D; სამართალი პირველი შესავალი ა ბატონიძეილის ვახტანგის ნაბძანები A; სამართალი შესავალი პირველი ბატონის შეილის ვახტანგისა C. 2 მოქმენ D. 3+ და AC. 4 შემკობით D. 5 უპატიოსნესად C. 6 ჩემმან D. 7 და სიბრძნით გამგებელმან—D. 8 მგზავსად D. 9 უმწემეს A. 10 ვმწყსიდე D. 11 უუგუნურად D. 12 არარისა D. 13 ვერა რომელსა არარისა D. 14+ და D. 15 ესოდენნი C. 16 მოწყალეობა D. 17 უნარჩევესობასა A. 18 წილჯდომილთა D. 19 თვისისასა D. 20 ქმნილებათა C. 21 ჩემისათვის D. 22 ცნან C. 23 რათა ACD 24 უმეცართაგანცა D. 25 ყოვლითურ D.

* AC ნუსხებში აქამდე ტექსტი დაწერილია სინგურით.

** შდრ. ფსალ. 151, 1—3.

ზავებულ, ხოლო ცვალებითა დღეთა¹ და ვითარებითა ჟა[D 1v]მითათ² თვით სიბრძნით და თავით თვისით სჯიდენ და განაგებდენ, ვიეთნიმე მოყვსობით, ვიეთნიმე მეგობრობით, ვიეთნიმე მო[C 430 r]რიდებით, ვიეთნიმე ღმრთის ურიდველობით³ და ვიეთნიმე მიღებითა ქრთამთათა,⁴ — ვითარცა ენებათ, სჯიდენ.

ხოლო ჩვენ.

ნებითა ღმრთისათა და წყალობითა დიდის კელმწიფისათა, პირველითგანვე ზეცით საქართველოს მეფედ განკუთვნილისა⁵ და აწ* სასუფეველ⁶ ცათა შინა სულბრწყინვლად მანათობელისა, პირველ ვ ა ხ ტ ა ნ გ წოდებულისა, ხოლო შემდგომად სპარსთა ენითა შ ა ჰ ა ნ ა ზ კ მობილისა,

ძისა მისისა, სრულიად ქება-შემსგავსებით ძნიად მისათხრობელისა⁷ — ქართველთა მეფისა და ერანელთა საფადარ-სპასალარისა⁸, ამილბარ-სპასპეტისა, უთვალავისა და უამრავის სპისა და ლაშქრის მეწინავედ ჩენილისა, უვნებლად და მტერზე ძღვევით მაარებელისა⁹, ყანდაარისა და ქირმანის ბეგლარ-ბეგისა, გირიშქისა და ჰაილათის¹⁰ მჭირავისა, ძლიერისა და უძღვეველისა¹¹, პირველ [C 430 v] გ ი ო რ გ ი წოდებულისა და აწ მადლის კელმწიფისაგან წყალობით მ ე ო რ ე შ ა ჰ ა ნ ა | A 279 r | ე ა ზ ო ბ ი თ¹² კმობილისა,

მაგიერად მყოფმან, ძემან ერანის მდივანბეგის ლ ე ვ ა ნ კმობილისა, აწ შ ა ჰ ა ნ ა ზ კ მობილისაგან წოდებულისა¹³, საქართველოს ჯანიშინმან და გამგებელმან¹⁴ ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ მ ა ნ პ ა ტ ო ნ მ ა ნ ვ ა ხ ტ ა ნ გ, წინათქმულთა ამისათვის ვიწადეთ სასამართლოსა წიგნისა აღწერა¹⁵.

პირველ «დაბადებისა», მოსეს მიერ კმნილი სამართალნი¹⁶, და კვალად ბერძენთა და სომეხთა სამართალთა¹⁷ წიგნთაგან გარდმოთარგმნებული¹⁸, ეგრეთვე კათალიკოზისა¹⁹, მეფის გიორგისა და ბექას²⁰ განჩინებული²¹ სამართლები შევეკრიბეთ და²² ესე ყოველი²³ ზემორე წერებულმან გამცნოსთ.

1 დღეთათა D. 2 ჟამთა C. 3 ურიდებლობით D. 4 ქრთამითა AC. 5 განკუთვნილისა A. განკუთვნილისა D. 6 სასუფეველს D. 7 სრულიად... მისათხრობელისა]—D. 8 ერანელთა საფადარ-სპასალარისა] სრულიად ერანის სპასალარისა D. 9 ამილბარ-სპასპეტისა... მაარებელისა]—D. 10 ჰაილათის A. 11 ძლიერისა და უძღვეველისა]—D. 12 შაჰანავაზ D. 13 აწ... წოდებულისაგან] შაჰყულიხანისაგან D. 14 და გამგებელმან]—D. 16 დაწერა D. 16 სამართალი D. 17 სამართალთა]—AC. 18 გარდმოთარგმნებულინი D. 19 კათალიკოზისა]—D. 20 ბექათ D. 21 განაჩენით D. 22 შევეკრიბეთ და]—D. 23 ყოველი D.

* D- ში გასწერივ მარცხენა აშიაზე მიწერილია: „ქების მომატება“.

ხოლო¹ ესეცა სცანთ², იგულეთ და იგულსმოდგინეთ³, და რომელიც გენებოსთ და უმჯობეს გინდეთ | B 21: r |*სთ, მით სჯიდეთ და სამართალსა მართალსა⁴ იქმოდეთ⁵.

აწ ვიწყით განაჩენისა ამის, ჩვენ მიერ აღ | C 4:1 r | წერილისათვის⁶.

| D 2 r | რომელინი⁷ იხილავთ და ისმენთ, ნურავინ ჰგონებთ, თვით მხოლოდ, თავით თვისით რასმე ვყოფდეთ, არამედ:

თანაყოლითა და დამოწმებითა⁸ მღვდელ-მთავარისა და დიდისა დედა-ქალაქისა მცხეთისა და⁹ კვართსა ზედან საუფლოსა¹⁰ სვეტისა, ღმრთივ-აღმართებულისა და¹¹ მირონ-აღმოცენებულისა¹², საკვდელ-მპყრობლისა და კარისჯსა ზედან მტკიცედ მდგომელისა, ძმისა ჩვენისა, ბატონიშვილის კათალიკოზის დომენტიისთა¹³,

ეგრეთვე თანადგომითა არაგვის ერისთვიშვილის მთავარებისყო- | A 27: v | ოხის გრიგოლითი¹⁴ და სხვათა მიტრაპოლიტ-ებისყოზ-წინამძღვართა¹⁵ და საღმრთოვანთათა,

დამოწმებითა¹⁶ და თანაზრახვითა¹⁷ მუხრანის ბატონის ერეკლეთი¹⁸ და ჩვენისა სახლისა უხუცისა პაპუათი¹⁹, არაგვის ერისთვის გიორგითა, ქსნის ერისთვის დავითისითა, ორბელიძე²⁰ სარდრის ლუარსაბითა, ამილახორის ავთანდილითა²¹, მდივანბეგის ერა | C 4:1 v | სტიითა²² და²³ სხვათა ყოველთა²⁴ დარბაზის ერთა ჩვენთათა,

და კითხვითა²⁵ ჰკუთათა მყოფელთა და მოხუცებულთა კაცთათა გავაჩინეთ²⁶ და დაეწერეთ²⁷, რომელსა მივწვდით²⁸ და²⁹ ანუ³⁰ გონებანი ჩვენნი სამართალთა³¹ მიხვდნენ.

ამით³² უფრო ვიქმნეთ მიზეზ წიგნისა ამისა³³, რამეთუ აღარავინ³⁴ განდრიკოს³⁵ სასწორსა სამართლისასა ქრთამით, გინა მოყვსობით ანუ³⁶ სხვეფრივ რითმე³⁷ მიდგომითა, არამედ პირველ განაჩენნი³⁸ იხილონ, და ახალი ესეცა, და რომელიც ენებოს³⁹ მოსამართლესა⁴⁰, მით იქმოდეს სამართალსა.

მე ეს წიგნი ასრე არ დამიწერია, და⁴¹ არცა ვიჩემებ, რომე არა აკლდეს

¹ ხოლო | და D. ² + და D. ³ იგულსმოდგინეთ C. ⁴ მართალსა — BD. ⁵ იქმოდეთ | კყოფდეთ D. ⁶ აწ... აღწერილისათვის — D. ⁷ რომელი | რომელსა სამართალსა და წერილთა ამათ D. ⁸ მოწმებითა B, შემწვობითა D. ⁹ და — D. ¹⁰ + და D. ¹¹ და — C. ¹² და მირონ აღმოცენებულის — D. ¹³ + და D. ¹⁴ გრიგოლის D. ¹⁵ წინამძღვართ B, წინამძღვარ D. ¹⁶ და მოწმებითა B. შემწვობითა D. ¹⁷ + დიდებულთა თავადთა ჩვენთა D. ¹⁸ ერეკლესითა D. ¹⁹ და... პაპუათი — ACD. ²⁰ ორბელიძის D. ²¹ ავთანდილით B, ავთანდილთ D. ²² ერასტისითა C, ერასტი D. ²³ და — BD. ²⁴ ყოველთა D. ²⁵ კითხვითა და A. ²⁶ განვაჩინეთ D. ²⁷ დაესწერეთ BD. ²⁸ მივწვდით B. ²⁹ და — D. ³⁰ ან B. ³¹ სამართალსა D. ³² ამათვინ D. ³³ ა წიგნისა ამის მიზეზ B. ³⁴ არღარავინ D. ³⁵ + და გარდაზიდოს D. ³⁶ ან B. ³⁷ რითმე BD. ³⁸ პირველი განაჩენი B. ³⁹ ენების AC. ⁴⁰ მოსამართლეს B. ⁴¹ და — B.

* აქამდე B ნუსხას ტექსტი აკლავ.

რა. ბევრი ასეთი საჩივრები არის და მოვა, რომე ზოგი ვერ მოვიგონეთ, და არც მისწვდების კაცის გონება¹.

ვინც მიხვდეს² რასმე და მოიგონოს, ჩაუტოს [B 213 v] და ჩასწეროს, კარგსა³ და მართებულსა⁴ იქს.

[**კარი სამართლის ძმისა**]

[C 432 r, D 2 v] 1. ჯერ⁵ ეს გადართ⁶ და მოგაცნოთ მეფეთა⁷ და მსაჯულთა და ყოველს⁸ სამართალში მჭლომს კაცსა⁹,—ეს იცოდეთ და¹⁰ დამარხვით გუნებაში გკონდესთ, [A 280 r] რომე ღმერთი, ყოვლის დამბადებელი, თქვენგან სამართლის უფროს¹¹ არას ითხოვს და რისხვაცა¹² უსამართლობით მოივლინების, თორემ ვისაც¹³ გეპრიანებოდესთ, წერილი¹⁴ ნახეთ და მაშინ სცნობთ.

უსამართლობა ამა¹⁵ სოფელს კაცსა უძეოდ აღმოჰხვებრის და გარდაავლინებს, დღეთსიგარძეობასა მოუკლებს¹⁶, ქვეყანას აუოჯრებს, ცანი ცვარს დააკლებენ და ქვეყანა — ნაყოფს¹⁷, ამ სოფელს¹⁸ შეარცხვენს და¹⁹ იმ სოფელს წასწყმედს²⁰ და საუკუნო²¹ სატანჯველს დაუშკვიდრებს²².

ესენი ყველაყა უსამართლობისაგან გამოვლენ, და სამართლის ქნა მეფესა და მსაჯულსა ამა²³ ყოვლის ბოროტისაგან შორედ ჰყოფს და განს- [C 432 v] დევნის.

2. საქართველოს მეფენი ბევრჯელ დიდად ამაღლებულნი და ნებისაებრ²⁴ თვისისად²⁵ ბძანებულან²⁶, და ბევრჯელ უამთა და დროთა ცვალებით ასრე²⁷ დამდაბლებულან, რომე²⁸ ოდენ სახელი მეფე რქმევიათ²⁹, თორემ³⁰ მართებული არა უქნევიანებიათ რა, როგორც უმათ სდომებიათ, ისრე უსამართლებიათ³¹ და ურიგებიათ, ამისი მომსწრები თვითონ მეცა ვარ და³² სხვანი მრავალნი ხნით³³ ჩემსა³⁴ უფროსნი არიან და ისინიც ამგვარს დროს ბევრს შეესწრებოდენ³⁵.

აწ ამისთვის ვიწყით. თუ მეფეს მეფობა შეეძლოს, ქნას; თუ არა, სახელი და საუკუნო უნდოდეს, — შეუძლებლად მეფობას უქნელობა სჯობს და კელის აღება.

¹ გუნება AB; და არც ... გონება] — D. ² მიხვდეთ D. ³ კარგად D. ⁴ მართებულად D. ⁵ ჯერით D. ⁶ კადროთ BD. ⁷ მეფეთ D. ⁸ ყოველ D. ⁹ კაცს BD. ¹⁰ და] — ABC. ¹¹ უფრო BD. ¹² რისხვაც B, გარისხვაც D. ¹³ ვისცა D. ¹⁴ წერილი BD. ¹⁵ ამ BD. ¹⁶ მოუშკვიდრებს D. ¹⁷ ნაყოფსა D. ¹⁸ ამ სოფელს] — ACD. ¹⁹ და] — AC. ²⁰ წარსწყმედასა B, წარსწყმედს D. ²¹ საუკუნოს C, საუკუნოდ D. ²² + და D. ²³ ამ AC. ²⁴ ნების D. ²⁵ თვისისაებრ D. ²⁶ ყოფილან D. ²⁷ ასრეც D. ²⁸ რომ D. ²⁹ რქმევიათ AD, ჰრქმევიათ C. ³⁰ თორემ AC. ³¹ უსამართლიათ D. ³² და] — C. ³³ ხნითა C. ³⁴ მრავალნი ... ჩემსა] ა ჩემს მრავალნი ხნით D. ³⁵ შესწრებოდენ AC.

თუ ბედნიერის^{1*} კელმწიფის, ყე[A 280 v]ენით იყოს ერთი რამ საქმე, რომე უმისოდ ვერ იქმოდეს, და თუ ქნას, ის² იწყენდეს, იმისი საქმე სხვა არის. კანონი ხომ [C 433 r] აქვს³, რომე კაცმან სწორე სამართალი ვერა ქნას, მაგ[B 214 r]რამე⁴ იმას არა⁵ გაეწყობის რა⁶.

და მეფეს სხვა დრო ასეთი შეხედეს, რომე ყმათაგან ვერ იქმოდეს, ან კელი აილოს და ან არა, თუ⁷ სოფლის⁸ [D 3 r] ნიეთ⁹ შემსკვალვით კელი ვერ აილოს, თვითონ სამართალში ნუ დაუჯდების, ოთხი იყოს თუ მეტ-ნაკლები¹⁰, დიდებული გამოარჩიოს და იმათ¹¹ სამართლონ¹² ქვეყანა. და მეფე ღმერთს ეხვეწოს, უბრალო იქნების¹³, — მათ იციან და მათმან სულმან და მან საუკუნომან.

ε ვ. პირველ ესე, რომე მოსამართლე დიდად მჩხრეკელი, მიმხვდარი, გამომძიებელი¹⁴, გონება¹⁵-აუჩქარებელი, დაწყნარებული^{16a}, გამგონე, საჩივრის ყურის¹⁶ მიმგდები, გამსინჯავი და სხვისაც მკითხველი¹⁷, თუ ამისი სამართალი თქვენგან როგორ ისინჯვის¹⁸, მოწმის მაძებარი უნდა იყოს, უქრთამო და¹⁹ ღმრთის მოშ[C 433 v]იში.

თუ მოსამართლე სამართალში²⁰ სხვას რასმე საქმობს და მოჩივრის საჩივარს ყურს არ უგდებს²¹, ან საჩივარში ჭავრობს და მოჩივარს უწყრების, იმასაც საჩივარს²² დააკარგვინებს²³ და ვერცა რას თვითონ²⁴ მიხვდების, და უსამართლო მოუა.

იქნების მის ალაგს²⁵ ჭავრიც უნდოდეს ან ქურდსა, ან ავაზაკსა²⁶, [A 281 r] ან ტყუილს²⁷ მთხრობელს²⁸, ან ტყუილს მოწამეს²⁹, — ზავით³⁰ აჩვენოს, რომე მით გასტეხოს, ან ტყუილი არ³¹ ათქმევინოს³².

მართო მოჩივარს სამართალი არ უნდა უყოს, მეორეც დაიბაროს და³³ ორნივე ერთად ალაპარაკოს. მოწმით, კითხვით და გამომძიებით მათის საჩივრის მართლად შეტყობას ეცადოს. არც ფიცხლავ³⁴ სამართალი ქნას³⁵, — უნდა ორჯელ, სამჯერ, ხან ერთად და³⁶ ხან ცალ-ცალკე, ალაპარაკოს.

1 ერის B. 2 ის] — C. 3 არის D. 4 მაგრამ B. 5 რა D. 6 რა] — D. 7 თუ] — AC. 8 სხვას D. 9 ნიეთით AC. 10 მეტი ან ნაკლები D. 11 იზან ACD. 12 სამართლოს ACD. 13 იქნების B. 14 გამომძიებელი A, გამამძიებელი C. 15 გუნება D. 16a დაწყნარებით D. 16 + და გულის D. 17 მკითხველი მკითხავი მოჩივრის მოადის მომედელი სხვისაც მკითხველი B. 18 თქვენგან ... ისინჯვის] როგორ არის D. 19 და] — ABC. 20 + ან D. 21 ყურს არ უგდებს] კარგა ყური არ მიუგოდ D. 22 საჩივარს A. 23 დაუკარგავს D. 24 თითონ BD, თვითან C. 25 მის ალაგს] — D. 26 ან ავაზაკსა] — D. 27 ტყუილის AC. 28 მთხრობელს D. 29 ტყუილს მოწამეს] — D. 30 ზავით D. 32 ან ტყუილი არ] და მართალი D. 32 ათქმევინოს] + აგრეც ტყუილს მოწამესაც უნდა D. 33 და] — BD. 34 ფიცხლად C. 35 სამართალი ქნას] სამართლის ქნა D. 36 და] — D.

* B-ში ჯერ „ბედნიერის“ დაუწერია, შემდეგ კი „ბედნი“ ამოუფხვია და „ერის“ დაუტოვებია.

თუ გრძელი და დიდი რამ საჩივარი¹ იყოს, ორისავე სიტყვა² მდივან-მან³ დაწეროს⁴, რომე არ დაავიწყდესთ; და მერმე ცალკე გას[C 434 r] ინჯონ⁵.

ეცადნენ⁶ მართლის შეტყობასა და უფიცრად მათს გარიგებასა.

და თუ არ იქნას და უჭეროდ არ მოკდეს, [B 214 v] მერმე ეს რომელიც აჭაები და სამართლები⁷ დაგვიწერია, ვის საჩივარს რომელი⁸ აჯა შეეფერებოდეს, ის დასდვან⁹ და იმით¹⁰ გაატანინონ.

მაგრამე მოსამართლე თუ ან ქრთამითა, ან მოყვსობით, ან მუსაი-ბობით, გინა¹¹ შიშით ან თუ¹² სიყვარულით და ანუ მტერობით¹³ ერთს მეორეზედ მიუდგა, — არ იქნებ[D 3 v]ის და¹⁴ არც სამართალი მოკ-ლების.

არც მტყუანსა და არც მართალზე ქრთამი არ არის, და არც უნდა მოსამართლემ¹⁵ ინდომოს და¹⁶ აილოს, თორემ ძნელი ტვირთი დაუტ აღსაკიდებლად ბეჭთა¹⁷ თვისთათვის¹⁸.

4. უფროსიერთს სამართალს გაგზავნილი მოსაქმე გაამრუდებინებს მოსამართლეს¹⁹, ამიტომ რომე, ერთს²⁰ მეორეში მიკლომა ან სამძ-[A 281 v]ღვრის ცილება რომ გარდეკიდებათ²¹, თავი[C 434 v] მოსამართლე²², მდივანბეგი, ხომ ვერ წაუვა, იასაულს²³ გაგზავნიან, გასინჯე²⁴, მოკითხული ქენა²⁵ და მართალი ამბავი მოგვიტანეო²⁶. თუ იმ²⁷ იასაულმან²⁸ ღმერთი გმო²⁹ და ქრთამით მოსამართლეს მრული ამბავი მოუტანა³⁰, მოსამართლემ რა³¹ ქნას!

მაგრამე ასრე უნდა. მდივანბეგს, გინა სხვას მოსამართლეს, ამგვარის საქმისათვის სხვარიგი, კჳუის მყოფელი, უქრთამო, მართლის მთქმელი, სიმართლეზედ³² ცნობილი იასაული³³ ჰყვანდეს და ის გაგზავნოს; და დამბარებელი და³⁴ გაწყრომამზე დასაჭერლად³⁵ გასაგზავნი იასაულები³⁶ სხვა უნდა ყვანდეს და იმით³⁷ გაგზავნიდეს³⁸.

1 და ... საჩივარი | დიდი საქმე რამ D. 2 სიტყვა | საჩივარი D. 3 მდივანმან | — D. 4 დაწერინოს D. 5 რომე ... გასინჯონ — D. 6 ეცადოს D. 7 და სამართლები | — D. 8 რომელიც D. 9 დასდვას D. 10 მით D. 11 გინა | ან D. 12 თუ | — BD. 13 და ანუ მტერობით | — D. 14 და | — BD. 15 უნდა მოსამართლემ | ამ მოსამართლემ უნდა B. 16 მოსამართლემ ... და | — D. 17 ბრჭეთა B. 18 თორემ..., თვისთათვის | — D. 19 მოსაქმე ... მოსამართლეს | იასეული გაამრუდებს D. 20 ერთი D. 21 გარდეკიდებათ | მოკლები D. 22 + და D. 23 იასულს A. იასულს D. 24 გასინჯე | გასინჯეო და D. 25 ქენით D. 26 და... მოგვიტანეო | — D. 27 იმ | მან D. 28 იასულმან D. 29 + გმო A. 30 ღმერთი ... ამბავი მოუტანა | ქრთამით მრული ამბავი მოიტანა D. 31 რა | — A. 32 სამართალზედ B. 33 იასული A. 34 და | — AC. 35 დასაჭერლად A. 36 იასულები A, იასული B. 37 იმას ABC. 38 მაგრამე...და იმით გაგზავნიდეს | ასე უნდა მოსამართლეს დამბარებელი იასული სხვა ჰყვანდეს და ამგვარს საქმეებზედ სხვა რიგი კჳუის მყოფელი უქრთამო და სიმართლეზედ ცნობილი კაცი უნდა გაგზავნოს D.

• 5. სამართალში თუ უფროსმა¹ მოსამართლემ და მსაჯულმან² არა კითხოს³, რაგინდ უფროსი და ქუეის მყოფელი⁴ კაცი იყოს და იქ⁵ იჯდეს, სამართალი არ უნდა თქვას, არც უნდა რომელსამე მოეკმაროს. და როდესაც⁶ მსაჯულმან კითხოს, ღმრთის წინაშე რასაც მიხედვს, სწორე და [C 4:35 r] მართალი უნდა თქვას და არ დაზოგოს⁷.

[რიგი და სამართალი თავის მართლებისა]

• 6. საქართველოს რიგი და სამართალი ექესი არის, რომე ამითი თავი⁸ იმართლებს: პირველი — ფიცი, მეორე — შანთი, მესამე — მღუღარე, მეოთხე — კმალი, მეხუთე — მოწამე, მეექვსე [B 215 r] — ცოდვის მოკიდება.

ამათ თითოსა და თითოს სხვადასხვა⁹ საზღვარი¹⁰ აქვს, თუ რომელი რომე [A 282 r] [ლს¹¹ საქმეზედ უნდა დაედვას. და ქნით როგორ უნდა ქნას, თვითეულადაც გამცნებს¹².

[კმალში გატანება ამ წესით უნდა]

• 7. კმალში გატანება, — მეფეთ ორგულობასა, დალატზედ, მეფის სალაროს გატეხაზედ, ხატისა და საყდრის გატეხაზედ და მსგავს¹³ ამათებრზე¹⁴, — ამ წესით უნდა, რომე ან ორმოცსა და¹⁵ ან ნაქლებს დღემდინ ალოცონ და თითო¹⁶ წიგნი დაუწერონ ასე, რომე:

«სასწორო და სამართალრ ღმერთო, მე ესე და¹⁷ ეს კაცი გეაჭები¹⁸ და გეხვეწები, სხვას ჩემს დანაშაულს დღეს ამაში ნუ მკითხავ, რა [C 4:35 v] ასაც ეს კაცი მიღებს და მეწამების, თუ იმაში უმართლე ვიყო და არას ვერიო, ამისი¹⁹ თავი მე დამანარჩუნე, თორემ ჩემი [D 4 r] თავი ამას²⁰ დაანარჩუნეო».

ამრიგი წიგნები ორთავე²¹ უნდა დაუწერონ და²² ან ყელზე და ან შუბის ბუდესთან შეაბან.

და²³ ის შესაბმელნი კაცნი, როგორც²⁴ შეეძლოსთ, ისრე შეეკაზმონ²⁵. ერთი თავს მოედნისას და ერთი ბოლოს დადგენ.

თითო¹⁶ მემართავე ჩაატანონ, უიარაღონი, რომე²⁷ თითოს ფარისა და მართაჯის მეტი იმათ არა იქონიონ რა. რა რომ დაპირდაპირდენ, გაუშვან.

¹ უფროსმა] — D. ² და მსაჯულმან] — D. ³ კითხოს AC. ⁴ და ქუეის მყოფელი] — D. ⁵ კუეათ მყოფელი B. ⁶ იყოს და იქ] — D. ⁷ და როდესაც] რა D. ⁸ რასაც მიხედვს... არ დაზოგოს] სწორე უნდა თქვას D. ⁹ ამითი თავი] ათ თავი ამითი D. ¹⁰ სხვა BD. ¹¹ საზღვარი AC. ¹² თუ რომელი ... გამცნებს] — D. ¹³ მსგავს A, მსგავს D. ¹⁴ ამათებრზე D. ¹⁵ და] — C. ¹⁶ თითო AC. ¹⁷ ესე და] — D. ¹⁸ გეაჭები CD. ¹⁹ ამისი B. ²⁰ იმას B. ²¹ ორთავე CD. ²² და] — BD. ²³ და] — B. ²⁴ + იცოდენ და D. ²⁵ შეეკაზმენ BC. ²⁶ რომე] — D.

და შეუტონ [ერთმანეთს].

მემათრაკენი არ უნდა მიეშველენ, სანამდინ ერთი არ გარდავარდეს. და¹ რა რომ² ერთი და ერთი გარდავარდეს, მაშინ³ მემათრაკენი მიეშველენ და არ მოაკვლევინონ. და მეფეს მოართვან.

და მერმე მეფემ, ვით კამდეს, ეგრეთ⁴ ქნას.

მეფე [A 282 v] და ჯარი⁵ ამით [კმალში] გატანებას შორილამ უნდა უყურებდენ, რომე⁶ მოყვრობით ან სხვარიგად არაეინ მიეშველოს.

რომელიც გარდავარდების და ან გაი[C 436 r]ქცევის, ის გამტყუნებელი იქნების⁷.

იარალი გარდავარდნილისა⁸ გარდამგდებისა არის, და⁹ ცხენი — მემათრაკისა.

ვინ იცის, ორნივე გარდავარდენ¹⁰, უნდა დააცალონ, ქვეითათ ერთმანეთზე მიუშვან, და რომელიც წა[ა]ქცევის¹¹, სამართალი იმას დარჩება^{12*}.

[მღულარე ასრე უნდა]

8. შანთი და მღულარე ორივე ერთი არის¹³, ამისი ასრე უნდა: ალოცონ¹⁴ იგი კაცი, რომელსაც¹⁵ შანთი ან მღულარე¹⁶ გაუჩინონ¹⁷.

მოედანს, გინა სხვას გამოსაჩენს¹⁸ ალაგს¹⁹ [B 215 v] წყალი ააღულონ²⁰, ზედ ჩხირი გადვან²¹ ქვაბზედა და ძაფით ან რკინისა და ან სპილენძის უნაწილო ჯვარი, რომე სახე არ იყოს გამოყვანილი, გინა ვერცხლისა იყოს, ჩაპკილონ²².

და რა ადუღდეს წყალი და გარდმობრუნდეს, გარდმოილონ²³,

და მან კაცმან²⁴ ჩაყოს კელი სახელსა ზედან ღმრთისასა და ის ჯვარი ამოილოს.

მას უკან ფიცხლავ²⁵ [D 4 v] პარკში კელი ჩაუდვან²⁶ და დაუბეჭდონ; მესამეს ღღემდინ ისრე იყოს და²⁷ მერმე²⁸ გაუქსნან²⁹.

და³⁰ თუ არ დასწვია, მა[C 436 v]რთალი არის; და თუ დასწვია, მტყუანი³¹ იქნების³², და რასაც სწამობენ³³, გარდააქდევინონ³⁴.

1 და] — BD. 2 რომ] — D. 3 მაშინ] — D. 4 ეგრეთ D. 5 ჯარი BD. 6 + ან D. 7 გამტყუნებელი იქნების] გამტყუნებდების D. 8 გარდავარდნილისა AD. 9 და] — D. 10 გარდავარდენ A. 11 წაიქცევის C. 12 ვინ იცის ... დარჩება] — BD. 13 ერთი არის] ერთია D. 14 ალოცოს ACD; ილოცოს B. 15 რომელსაცა BC. 16 მღულარი C. 17 გაუჩინოს D. 18 გინა ... გამოსაჩენს] ან გამოჩინებულს D. 19 + სადმე BD. 20 აუღულე D. 21 გასდვა D. 22 ჩაპკილო D. 23 გარდმოილო D. 24 მან კაცმან] ა კაცმან მან D. 25 ფიცხლავ] + სამოსლისა ან სხვის ფარჩის D. 26 ჩაუყონ D. 27 და] — B. 28 ღღემდინ ... მერმე] დღეს D. 29 გაუქსნან] + ნახონ D. 30 და] — BD. 31 მტყუანი C. 32 იქნების] არის BD. 33 სწამობდენ CD. 34 გარტდევინონ D.

* ეს აბზაცი A-ში მიწერილია მარცხენა აწილაზე თვითონ ვახტანგის ხელით. BD-ში არ არის.

შანთი ასრე არის

9. რკინა რამ გააკურონ¹. რომ გაწითლდეს, იმ მქნელს კაცს კელზე ქალაღლი უნდა დაადვან, მერმე ზედ — ის გაწითლებს² A 283 r-ული² რკინა. და³ რა რომ⁴ დაადვან, მაშინვე სამს წინ უნდა გარდახტეს⁵ და მერმე, გარდამხტალმან⁶, უნდა⁷ გარდააგდოს.

თუ არ დასწვა, მართალი არის; და თუ დასწვა, ტყუილად გამოვა, და გარდასაქადი გარდააქდეინონ.

ეს შანთი მაშინ აეღებინების, რომე ან ბატონის ღალატი და ორგულობა, ან საყდრისა და ხატის გატეხა, ან ბოზობა და⁸ მსგავსი⁹ რამ¹⁰ ამისი შეეთქვას.

ფიცო ასრე არის¹¹

* 10. ერთის ჯარის შეწამებაზე, უმთხრობლოდ რომ შესწამოს¹², ერთი შეუგდებელი მოწამე არის¹³.

და თუ მთხრობლით სწამობს, შეგდებული მოფიცარი უნდა.

აგრევე¹⁴, [C 437 r] რამდენის ჯარის საქმე იყოს, იმდენი მოფიცარი შევეარდების, თავისი¹⁵ ყადარი, უმტერ-უმოყერო, მისი გარეშემო, მისის¹⁶ კეობისა.

თავის ბატონისა და იმ მფიცებელის¹⁷ ბატონის ყმას გარდაისად უნდა სხვის ყმა შეაგდოს¹⁸. იმ შეგდებულში ნახევარი იშოვნოს და ერთი იმდენი შეუგდებელი თან მიიყოლიოს.

ხატი, ვინც¹⁹ აფიცებს, იმან იშოვნოს²⁰.

იმ მოფიცარმან მღღელს ხატი კელში ჩამოართოს²¹ და ასრე უნდა თქვას: «ამისმან²² მადლმან და ამისმან²² გამაცხოველებელმან²³ ღმერთმან, შენ, ამამავალო²⁴ კაცო, რასაც მწამობ, —სახელდობრ²⁵ ჩაიტანოს, — მე იმისი არ[D 5r]ც მქნელი ვარ და არცარა ვი[B 216 r]ცი».

რა ეს სიტყვა გაათაოს²⁶, [A 283 v] მოწმე[ე]ბმან უნდა თქვან: «მართლა ფიცა, მაგისმან მადლმანო».

თუ ასრე იფიცა, გამართლებული იქნება²⁷ იგი კაცი. და თუ²⁸ ვერ იფიცა, რასაც სწამობს, პასუხი უნდა გასცეს.

¹ გააკურონ C. ² წითელი D. ³ და — AC. ⁴ რომ — D. ⁵ წახტეს BD. ⁶ წახტომილმან BD. ⁷ უნდა — BD. ⁸ და ან B. ⁹ მგზავსი ABD. ¹⁰ რამ — ABC, ¹¹ ასრე არის] —D. ¹² უმთხრობლოდ რომ შესწამოს] — D. ¹³ მოწამე არის] კაცით დაედების D. ¹⁴ აგრევე C. ¹⁵ მთხრობლით სწამობს... თავისი] ერთს ჯარს უფროსი არის რამდენის ჯარისა იყოს გარზედ ერთი მოფიცარი არის რამდენც მოფიცარი შევეარდეს მოსამართლისაგან ის მფიცებელმან იმის D. ¹⁶ მის C, მისი D. ¹⁷ ფიცებელის B, მოფიცარის D. ¹⁸ შიავდოს AC. ¹⁹ ვინ AC. ²⁰ + და D. ²¹ ჩამოართვას B. ²² ამისმა AC. ²³ გამაცხოველებელმან AB, გამანაცხოველებელმან ქრისტემან D. ²⁴ ამამავალო C. ²⁵ სახელდობრივ AC, სახელდობრი B. ²⁶ გათაოს A. ²⁷ იქნების BD. ²⁸ და თუ] თურა და D.

მაგრამე ჩვენ¹ ამასვე² ვიტყვი³, ყოველი მოსამართლე ფიცის მოკლენას ეკრძალოს და სხვარი [C 437 v] ვად მოჩიერის გარიგებას ეცადოს.

[A 314 r, B 235r, C 480r, D 32 v] [10'.]* ფიცი ასეთს კაცს არ დაედების, რომე ან ყმაწვილი იყოს, ან ჭკუნანი [A 314 v] კლები⁴. თუ ფიცი არ იცის და არა სწამს, იმგვარს კაცს ფიცი რომ დაადვას⁵, მოსამართლის⁶ ცოდვა არის.

მაგრამე, თუ იმის მეტი⁷ სხვა უფროსი არაიენ ჰყავს და ფიცი იმას ედების, იმას რა გაეწყობის.

იქნების, მოყვრით, შუა კაცით კაცმან კაცი კარგად შეარიგოს⁸ და ფიცი არ მოაჯღინოს⁹.

• 11. აწ ეს¹⁰ უნდა მოსამართლემ იცოდეს, თუ ფიცი რომლისა არის¹¹.

ვინც შესწამებს ვისმე რასმე, იმ შეწამებულმან¹² კაცმან უნდა დაიფიცოს, ან დღეს ვისაც მამული უჭირავს და შეეცალები¹³ ვინმე, ფიცი, ვისასაც კელთ მამული არის¹⁴, იმის[ი] არის¹⁵.

ის ასრე დაიფიცავს: «ეს ადგილი ამ სამძღვრამდინ, ამ ალაგამდინ,—სადამდინა¹⁶ შეუძლია, ჩაივლის, ხატი კელთ ეჭირვის, იტყვის,—აქამდის ჩემის ალაგისა¹⁷ და¹⁸ ჩემიც იყოს და ტყუილადა¹⁹ მეცილებოდე».

12. ერთი ესეც²⁰. მამულის ცილებაში გარეშე მოფიცარი არ შევარდების.

თუ დიდი რამ მამული არის, თვითონ²¹ ის საბატოს²² კაციშვილი უნდა აფიცონ²³; თუ უდაბლე რამ არის, აზნაურშვილი უფიცონ²⁴; კიდევ მის უდაბლეზე—მსახური; და²⁵ მას²⁶ ქვეითზე—გლე [C 438 r] ხი.

იქნების ერთბირ [A 284 r] სოფელიცა აფიცონ. და იქნების, ის საბატოს²² კაციშვილი თავის მსახურ-აზნაურშვილით და ყმითაც აფიცონ²⁷.

მაგრამე მოსამართლისაგან კარგად²⁸ გასინჯვა უნდა, თუ²⁹ როგორს

1 ჩვენ] მე D. 2 ამასვე A. 3 ვიტყვი D. 4 მოკლე BD. 5 დაადვა BD. 6 მოსამართლისა D. 7 მეტი D. 8 შარიგოს AC. 9 მოაჯღინონ BD. 10 აწ ეს] მაგრამე ფიცი ვისი არის ესეც D. 11 თუ ... არის] ასრე რომე D. 12 შეწამებულმან B. 13 შეეცილებოდა BD. 14 ვისასაც ... არის] მამული ვისაც კელთ არის D. 15 იმის არის] მისსა A, მისა BC. 16 სადაც BD. 17 ალაგისა B. 18 და] — ABC. 19 ტყუილად C. 20 + არის D. 21 თვითან ACD. 22 საბატოს BC. 23 აფიცო D. 24 თუ უდაბლე ... უფიცონ] თუ მის უდაბლე აზნაურშვილი უფიცო D. 25 და] — BD. 26 მის C. 27 სოფელიცა ... აფიცონ] იმ სოფელსაც დაედვას ფიცი D. 28 კარგად] — D. 29 თუ] — D.

* ამ მუხლის ტექსტი ABCD ნუსხებში წარმოდგენილია 147-ე მუხლის მეორე ნაწილად, მაგრამ იგი ფიცის ზოგად წესს შეიცავს და მისი ადგილი აქ არის.

ადგილს შესცილებია, რამდენი დღიური არის. ან რამდენი საკომლო არის — ისრე ასწონოს.

იქნების, დღიურზე¹ ერთა მოფიცარა² შევარდეს, იქნების, ორის დღისაზე ერთი შევარდეს³, იქნების, ოთხის დღისაზე ერთი აფიცონ, — კარგ-ავობაზე კვილია⁴.

ვენაჯი არის თუ ფუძე ან⁵ საწისქვილო, ან საბაღე⁶, გამონახვა უნდა, ჭერ ფასი უნდა⁷ დაადვან⁸ და მეომე⁹ ისრე მოფიცარი შეავადონ¹⁰.

⚡ [D 5 v] 13. მოწმით სამართლის ქნა ასე არის, რომე

მოწამე, დიად, სწამთ და იციან უფრო [B 216 v] ბერძენთა, ფრანგთა და რუსთადა, და წმინდა სახარებატ¹¹ ბძანებს, მაგრამე აქ, ქართლში, უფრო [C 438 v] არ განუწესებიათ.

ასრე იციან: კაცმან თუ რასაც საქმეზე ასეთი მოწამე მოიყვანა, რომე იმ მოწამეს¹² ღმრთისა ეშინოდეს, სული იცოდეს, კკუა ჰქონდეს, ან საღმრთო კაცი იყოს¹³, ან სიმართლის¹⁴ კმა ჰქონდეს დავარდნილი და კაცისაგან სანდო იყოს, უნდა დაუჯერონ. თუ არა, — ერთისა და ორის თუ არ¹⁵ ამრიგის კაცის დაჯერება არ დაუწესებიათ¹⁶. და ეს რომ¹⁷ მოგვიკესენებია, ამისთანას კაცს დაეჯერების¹⁸.

და სხვარიგი კაცი თუ არის [A 284 v], ათსა და ოცსა¹⁹, ან ერთპირ სოფელსა, მოწმობას დაუჯერებენ, თორემ ნაკლებს ძვირად გაუგონებენ²⁰.

ზემორ²¹ რომ მოწმე[ქ]ების²² ქება²³ დაგვიწერია, იმგვარი კაცი ორიც რომ მოიყვანოს, მოსამართლემ უნდა დაუჯეროს²⁴ და აღარ აფიცონ²⁵.

მაგრამე მოსამართლემ თუ ტყუილი მოწმობა და მთხრობლობა შეაჩნია²⁶ ვისმე²⁷, დიდი ნასალი უნდა უყოს, რომე სხვამ აღარავინ მიინდომოს.

[C 439 r] 14. ცოდვის მოკიდებისა ასრე არის

დიდი საქმე ცოდვით არ გარდასწყდების, ერთის მარჩილისა ან ცოტა²⁸ უფროსი, გინდა²⁹ უმცროსი, საქმე უნდა იყოს.

მაგრამ იქნების ასეთი კაცი, რომ იმისგან ცოდვის მოკიდება და სულზედ შევარდნა ძროხაზედაც დაეჯერებოდეს.

1 დღიური BD. 2 მოფიცარი მოწამე AC. 3 შევარდეს — BD. 4 ოთხის დღისაზე ... კვილია ოთხისაზედ იქნების ათისაზედ D. 5 ვენაჯი ... ან] ვენახია თუ D. 6 ან საბაღე — D. 7 უნდა — BD. 8 დაადვან D. 9 მერმე] — D. 10 შიავადონ AC, შეავადონ D. 11 სახარება C. 12 მოწამეთ AC, მოწამებს B. 13 იცოს B. 14 სამართლის B. 15 თუ არ] — ABC. 16 დაუწესებათ B. 17 ეს რომ] ესომ ABCD. 18 დაეჯერება D. 19 ოცსა] + და BD. 20 გაუგონებენ] დაუჯერებენ B. 21 ზემორ] ზემო BD. 22 მოწამის D. 23 ქება] + რომ D. 24 დაუჯერონ B. 25 აფიცონ D. 26 შიახნია AC. 27 ვისმე] — D. 28 ცოტად BD. 29 გინდა] ან BD.

და¹ ცოდვის მოკიდება ასრე არის, რომე² კისაც ამგვარი რამ შეეწა-
მოს, იმ კაცმან ის [D 6 r] შემწამებელი კაცი ზურგთ³ აიკიდოს და ასრე
უნდა თქვას: «შენიმც ცოდვა⁴ მეორედ მოსვლას მემცა მაქვს და შენ-
და ნაცვლადამც მე⁵ განვიკითხები, თუ მე ეგ მექნას».

თუ ამრიგად⁶ შესეიძლო, აღარავინ რას ემართლების, და თუ ვერ მო-
იკიდა, რასაც სწამობს⁷, უნდა პასუხი გასცეს⁸.

4 - კარი თეთრის ვარიგებისა

15. ეს⁹ თეთრის ვარიგება ამიტომ დავსწერეთ რომე, [B 217 r] თუ კა-
ცმან [C 139 v] ეს არ იცის, ან შაური, ან უზალთუნი ან აბა [A 285 r] ზი,
ან¹⁰ ასლანი, ანუ¹¹ მისხალი, ანუ¹² ფლური, ანუ¹³ ხუთი აბაზი¹⁴, ან თუმანი
რა ერთი არის¹⁵, სისხლის მიცემაში ვერას გაიგებს, რომე იმდენი სისხ-
ლად¹⁶ გაუჩინონ¹⁷.

პირველს ყამურს თეთრს გიორგაულს ეძახდენ. ის თურმე საქმობდა
სისხლშიაცა და ისრეცა. და ის გიორგაული რა ერთისაც წონა¹⁸ ყოფილა,
იმ ძველს¹⁹ წიგნებში სწერია და²⁰ იმითი იცნობთ²¹.

კიდეც²² ერთი რიგი²³ სხვა თეთრიც ყოფილა, კირმანეულს²⁴ ეძახდენ.

16. ახლა ჩვენი ყამის თეთრი ეს არის და²⁵ ასრე იანგარიშების²⁶:

ოთხი ხაშხაშის მარცვალი ერთი ფეტვის მარცვლის წონა არის,
ოთხი²⁷ ფეტვის მარცვალი²⁸ ერთის ქერის მარცვლის წონა არის,
ოთხი ქერის მარცვალი ერთის ცერცვის მარცვლის წონა არის,
ოთხი ცერცვის მარცვალი ერთი დანგი არი [C 440 r].

ერთს²⁹ ცერცვის მარცვალს³⁰ ყირათიც³¹ ჰქვიან.

ექვსი დანგი, გინა ოცდაოთხი ყირათი³², ერთი მისხალი³³ კენების³⁴
ერთი მისხალი ორშაურნახევრის წონა არის.

ორს შაურს ყიზილბაშნი³⁵ უზალთუნს³⁶ ეძახიან³⁷, ურუმნი და
ფრანგნი თინგირს³⁸ ეძახიან.

ოთხ შაურს აბაზი ჰქვიან³⁹; ფრანგნი თულტს ეძახიან.

ხუთი აბაზი ერთი მინალთუნი არის⁴⁰ [A 285 v] და სამი აბაზი—ერთი
მარჩილი⁴¹.

¹ და] — BD. ² ზურგს BD. ³ ცოდვა] + მათ AC. ⁴ მე] — D. ⁵ სწამობენ] A, სწამობდეს B. ⁶ თუ ამრიგად ... გასწერეს] როგორც მოსამართლემ გაუჩინოს ისრე იკი-
დოს D. ⁷ ეს B. ⁸ ან] გინა AC. ⁹ ანუ] ან BD. ¹⁰ აბაზი] + და D. ¹¹ ერთი არის] ერ-
თია D. ¹² სისხლი C. ¹³ გაუჩინოს D. ¹⁴ რა ერთისაც წონა] რის წონაც D. ¹⁵ ძველს] —
D. ¹⁶ და] — D. ¹⁷ სცნობთ D. ¹⁸ კიდეც ACD. ¹⁹ რიგი] — D. ²⁰ კირმანეულს B, კირ-
მანულს D. ²¹ და] — D. ²² იანგარიშეთ D. ²³ ოთხის D. ²⁴ მარცვლის D. ²⁵ ერ-
თის B. ²⁶ ერთს ... მარცვალს] ცერცვის მარცვლის წონას D. ²⁷ ყრათი B. ²⁸ ყრათი B.
²⁹ ყზილბაშნი B. ³⁰ იუზალთუნს B. ³¹ ყიზილბაშნი ... ეძახიან] უზალთუნი ჰქვიან
ყიზილბაშთავან და D. ³² კინგირს C. ³³ ჰქვიან AB. ³⁴ არის] — D. ³⁵ მარჩილია D.

ათი მინალთუნი ერთი თუმანი არის; და¹ ეს ერთი თუმანი [D 6 v] თექვსმეტი მარჩილი და ორი აბაზი იქნების².

ოცდაათს თუმანს ურუმნი ერთს ქისას ეძახიან.

ფრანგულის თეთრის სახელები სხვა არის, მაგრამე აქ, ამ თეთრზე, როგორ³ ეფასებინ, ისრე იქნების.

სამს შაურს ფრანგნი რუმს ეძახიან.

ორი შაურის წონა ოქრო⁴, რომ მისი დალი აქდეს, ერთი ფლური არის⁵. ამ ფლურის⁶ ფასი დრო არის, შვიდ აბაზად ფასობდეს⁷, დრო [C 440 v] არის, შვიდ აბაზ უზალთუნად იყოს⁸, ხან ერთ შაურ ნაკლე-ბადაც⁹ იქნების.

[ქარი სისხლის ბანაჩანებისა]

17. აწ ეს სცანი, მოსამართლევ, გამრიგევ, თუ რასაც ფერს სისხლში რომელს გვარს და რა რიგს კაცს რას საქონლიდამ მიეცემის.

ქართლში მსახლობარი, დიდი თუ მცირე, საღმრთოვანი თუ ერის კაცი¹⁰, რამდენს კეცად¹¹ მაღლად და დაბლად გაგვირიგებია და დაგვიწერია, იმასაც ესევ წიგნი შეგატყობინებსთ და თვითეულად¹² გამცნებსთ¹³.

18. გლეხის კაცის სისხლში¹⁴ ძროხა¹⁵ იყო¹⁶ გაჩენილი, რომე ერთის გლეხის სიკვდილისათვის სამოცი ძროხა იყო გაჩენილი, მაგრამე ჩვენ თეთრად [A 286 r] გაგვიჩენია¹⁷.

ქართლში მაგდენი თეთრი არ არის და ისრევ გლეხის კაცისა და მსახურის სისხლში ძროხა, ცხვარი, ცხენი, იარალი და სახლის საქმარი რკინა, რვალი, — ყველა დ[C 441 r] აიჭირვის¹⁸.

* 19. აზნაურში¹⁹ — მესამედი, თეთრი იყოს თუ ოქრო და²⁰ ვერცხლი დაეჭირვის; და იმ ორს წილში ფარჩა, იარალი, ცხენი, სპილენძი²¹, ძროხა²¹, ცხვარი და ტყვეც დაეჭირვის²².

• [D 7 r] 20. შუათანამ²³ და მის ქვემოთმან თავადმან სისხლის ნახევარში²⁴ თეთრად ოქროდ²⁵, ვერცხლად, ტყვეც და ფარჩად დაუჭიროს²⁶ და, ნახევარში ცხენი, იარალი და სპილენძი დაუჭიროს.

• 21. ამის უმაღლესმან თავადმან და იმ ერთს დიდებულს²⁷ თავს კაცს

1 და]—D. 2 და... იქნების] არის და ორი აბაზი D. 3 როგორც D. 4 ოქროს B. 5 რომ... არის] ერთი ფლური არის რომ ფლურის დალი აქდეს D. 6 ამ ფლურის] ამისი D. 7 ფასობდეს] + და D. 8 იყოს] და D. 9 ნაკლებად A, ნაკლებ C. 10 საღმრთოვანი... კაცი] სამლო კაცი, თუ ერისგან D. 11 კეცად AC. 12 თვითეულად] — D. 13 გამცნებსთ]. გაცნობსთ D. 14 სისხლი D. 15 ძროხათ D. 16 იყოს AC. 17 დაგვიწერია BD. 18 დაეჭირვის D. 19 აზნაურიშვილისათვის C. 20 და] — B. 21 + და D. 22 და ტყვეც დაეჭირვის] ტყვეც უნდა დაუჭიროს D. 23 შუათანას B. 24 ნახევარი D. 25 + და D. 26 ტყვეც ... დაუჭიროს] დაუჭიროს და ტყვეც და ფარჩაც მისის ფასით D. 27 იმ... დიდებულს] ა დიდებულს იმ ერთს D.

გარდაის მისის სახლისშვილმან,—ამათ უნდა დაუქირონ¹ თეთრი, ოქრო, ვერცხლი, ყმა, მამული, ტყვე, იარაღი და რვალი².

¹ 22. სულ დიდებული თავადი რომ დაგვიწერია [C 411 v] იმისთვინ³ გლეხი, ოქრო⁴, ვერცხლი, თვალი⁵, მარგალიტი, მისის ფასით, დაქიროვინების⁶; იქნების, თავისის⁶. ნდომით და რჩევით იარაღი⁴, პირუტყვი და რვალი დაუქიროს⁷.

[A 286 v] 23. არიან ზოგნი თავადნი და აზნაურნი, ძველითგან ტელმწიფეთაგან სისხლის განაჩენები⁸ აქვსთ. იმისი ჩვენ არა დაგვიწერია რა, ამიტომ რომე არიან თავადნი,—მაშინდელ [B 218 r] დიდებაზე ისრევ⁹ მოუშლელნი იყვნენ, და არიან ზოგნი,—ჩამომცრობილ იყვნენ, და ზოგნი მდაბალნი¹⁰—ამალღებულ იყვნენ¹¹.

ამიტომ იმ ძველის განაჩენებით¹², თუ არ მოუშლელის დიდებული-სას. ჩვენ ვერას ვიტყვი. რომლისაც მოსამართლის ქამში [D 7 v] მათი საჩივარი და განაჩენები¹³ მოვიდეს, იმისი იმან იცის.

მაგრამე¹⁴ მე ასრე მგონია, იმ ძველს განაჩენებზე¹⁵ სამართალი ძნელი იყოს. ამიტომ რომე მაშინ ქართველი ბატონიც¹⁶ დიდი ტელმწიფე ყოფილა¹⁷, დიდი [C 412 r] ალაგი სჭერია, და მის თავდასაც მამული და მორკმა ბევრი ჰქონებიათ¹⁸, ამიტომ ის განაჩენები უბოძებიათ¹⁹.

ახლა მაშინდელზე ქართველს ბატონსაც ბევრი ადგილი აკლია და მისი თავადიც მამულზე დამცრობილა, გაყრილა და მისი სიდიდე თვითანვე²⁰ დაუჩაგრავს. იმ განაჩენით ან იმას სისხლი როგორ აელების²¹ და ან მიცემას როგორ შეიძლებს ვინმე²².

რაც ახლა სისხლები გაგვიჩენია, ვეკობ²³, ესეც კმარ იყოს. ესეები, მოსამართლეთ, კარგად გასინჯეთ და გამოიძიეთ²⁴.

როგორც კაცი მამულით, კაცობით, ბატონის სამსახურით, ცინითა²⁵, მონასტრით და²⁶ უფროსის კაცის მოყვასად მოკიდებით ამალღების, და²⁷ სისხლი²⁸ გაუდიდების, ისრე გაყრითა და მამულის მოკლებით სისხლიც მოაკლდების²⁹.

¹ ამათ ... დაუქირონ] — D. ² რვალი] + დაქიროვინების D. ³ იმისთვინ] იმისგან მამული D. ⁴ + და D. ⁵ დაქიროვინება D. ⁶ თავის D. ⁷ დაქიროს AC, დაქიროს B. ⁸ განაჩენი C. ⁹ ისე B. ¹⁰ მდაბალნი] — D, მდაბალნი A. ¹¹ და ... იყვნენ] — B, იყვნენ] იყოს D. ¹² განაჩენით CD. ¹³ განაჩენი D. ¹⁴ მაგრამ BD. ¹⁵ განაჩენზე D. ¹⁶ ბატონი B. ¹⁷ ყოფილა] + იმასაც D. ¹⁸ ჰქონით B, ჰქონებია D. ¹⁹ უბოძებიათ] უბოძანებიათ B. ²⁰ თვითანვე] — D. ²¹ აელება D. ²² როგორ ... ვინმე] ვინ შეიძლებს D. ²³ ვეკობ] ჩვენ ვეკობთ D. ²⁴ და გამოიძიეთ] — AC. ²⁵ + და D. ²⁶ და] — D. ²⁷ და] — B. ²⁸ და სისხლი] ო სისხლი და AC. ²⁹ სისხლი გაუდიდების ... სისხლიც მოაკლდების] და დამდაბლდების ქუეყნისა და ბატონის მარგებლობით და მახიანლობით თავს იჩენს ისრე სისხლი ედინების D.

³ [A 287 r] 24. ერთი ესეც უწყოდეს მოსამართლემ, რომე, რა დიდი საქმე და დიდრონს¹ კაცში სიკედილი [C 442 v] და რაგინდარა სისხლი მოკლეს, ერთი-მეორის მოყვსობით მოგმარებასა და მიშველებას მეფე² და კათალიკოზი³ ნუ აქნევიანებენ⁴, ნურც ერთს მეორის რბევას და აწყებანებენ⁵.

და ნურცა ვინ მოინდომებს⁶, თორემ მიმშველისა და ასაბიისა⁷ და მარბიელის კაცისა დაგვიწერია და ისრე ჩაივლის და არც შერჩების.

რა ამგვარი საქმე ქვეყანაში მოკლეს⁸, ასრე უნდა:

მათ შუა⁹ გელმწიფი D 8 r] თემ კაცი¹⁰ დაუყენოს, ერთმანეთზე აღარ მიუშვან, კიდეც¹¹ სიკედილი და ღმრთის საწყენი საქმე აღარა¹² იქნას რა [B 218 v], ან რბევა არ დაუწყონ და¹³ გლეხი და მამული¹⁴ არ¹⁵ მოეთხაროსთ¹⁶.

ორნივე დაიბარონ. ებისკოპოზ¹⁷-დარბაისელთ შემოყრით და დახელოებით¹⁸ ჯერ ერთი აჩივლონ¹⁹, ის ააყენონ²⁰, გაიცილონ²¹, მისი²² საჩივარი დაწერილი იქონიონ; მერმე²³ მეორე მოადი აჩივლონ და²⁴ მისი საქმე და საჩივარიც დაწერონ²⁵; ბევრჯელ აჩივლონ, ბევრჯელ გასინჯონ.

ფიცი მოკლეს, თუ [C 448 r] ისრე სისხლი გააჩინონ²⁶, იმ სისხლის²⁷ მესამედი მეფემ და²⁸ კათალიკოზმან იპატიონ²⁹.

აგრე კიდეც³⁰ დარბაისელთ³¹ პატივი დაედების, გასინჯვით, თუ როგორი საქმე არის, ნდომით მომჯდარა ის საქმე თუ უნდომლად,—კარგად გამონახვა უნდა³².

[A 287 v] 25. მეფისა³³ და კათალიკოზის საქმე, უკადრისი თუ რაც რამ ფერი, ორისავე³⁴ სწორი არის, ამიტომ რომე ერთი ჯორცის გელმწიფე არის და მეორე—სულისა³⁵, კუროთხევა და პატივიც ღმრთისაგან და კაცთაგან³⁶ სწორე³⁷ აქვთ³⁸. დასტურ, მეფეს უფროსს პატივს სცემენ, მაგრამე³⁹ ჯორციელის⁴⁰ შიშით იქმონენ. ამიტომ მათი საქმე ჩვენ სწო-

¹ დიდრონს A, დიდროვანს C. ² მეფეს D. ³ კოზს D. ⁴ აქნევიანებენებს D. ⁵ ერთს ... დაწყებინებებს] ერთი მეორეს რბევას დაუწყებებს D. ⁶ და ... მოინდომებს] — D. ⁷ და ასაბიისა] ასაბიისა AC. ⁸ ა მოკლეს ქვეყანაში D. ⁹ ასრე ... შუა] — D. ¹⁰ + უნდა D. ¹¹ კიდეც ACD. ¹² არ D. ¹³ და] — BD. ¹⁴ და მამული] — D. ¹⁵ არ] — C. ¹⁶ მოითხაროს BD. ¹⁷ ებისკოპოზთ C. ¹⁸ დახელოებით BD. ¹⁹ აჩივლონ D. ²⁰ ააყენოს D. ²¹ გაიცილონ D. ²² მისი] და მისი სიტყვა C. ²³ მერმე] — C. ²⁴ და] — BD. ²⁵ დაწერონ] ისრე ქნან B, მისი ... დაწერონ] მისიც ისრე ქნან D. ²⁶ გააჩინონ] — ABC. ²⁷ ფიცი მოკლეს... სისხლის] და ფიცი დაადვან თუ უფიციად სისხლი გააჩინონ, რაც გაჩნდეს მისგან D. ²⁸ და] — D. ²⁹ იპატიოს AC. ³⁰ კიდეც] + სხვა სხვას B. ³¹ დარბაისელთა B. ³² აგრე კიდეც ... უნდა] იმ ორის წილისგანც მეოთხედი იყოს მეხუთედი თუ მეექვსედი დარბაისელთ იპატიონ გასინჯვით და როგორი საქმე არის იმ გზით D. ³³ მეფის B. ³⁴ რაც ... ორისავე] რაიტაფერ D. ³⁵ გელმწიფე ... სულისა] გელმწიფეა ერთი სულისა D. ³⁶ კაცთაგანც B. ³⁷ სწორედ AC, სწორი D. ³⁸ აქვთ BD. ³⁹ მაგრამ D. ⁴⁰ ჯორციელნი D.

რად დაგვიწერია. თუ არა სჯობდეს, ვინც უკეთ იცოდეს, ჩვენ ნურას გვაბრალებს, იმან დაწეროს*.

[ვის როგორი სისხლი ხდის]

[D 8 v] ნუმცა ვინ იკადრებს და ნუმცა ვის¹ შეემთხვევის ესევეთა-რი², რომელი³ ავნებს გორცსა და უმეტესა[C 44 v]დ სულსა, ნუცა საღმრთო კაცისა და ნუცა სხვათა ძეთა ადამისათა,—რომელსა მე ვგმობ, ესევეთარი.

ნუ თუ⁴ პირველითგანვე სამოთხილამ პირველისა მამის⁵, ადამის, გამომძებლმან⁶, დაუძინებლმან⁷, მარადის მბრძოლმან და⁸ მტერმან, უხილავმან ეშმაკმან თვისითა⁹ მანქანებითა და საბრჭვე-გებითა¹⁰ აღძრას ბუნებანი კაცთანი შურად და კვლად კაცისად¹¹, გინა საღმრთო-განთა ზედან, გინა თუ დიდებულთა¹² და თავადსა ზედან¹³, ანუ თუ აზნაურთა და გლეხთა ზედან, ანუ თუ¹⁴ მამა ძესა და ძე მამაზედა¹⁵, გინა ძმა ძმაზედა¹⁶ და¹⁷ მოყვასი მოყვასზედა,—ესევეთარსა¹⁸ საქმეს შეემთხვიოს¹⁹, მას უკან ამის მეტი აღარა გაეწყობის²⁰ რა, როგ[B 219 r] ორც დაგვეწეროს, ასრე²¹ უნდა იქნას.

: [A 288 r, D 9 r] 26. დიდებულის თავადის²² მთელი სიკვდილის სისხლი—ათას ხუთას ოცდათექვსმეტი თუმანი^{23**}.

ამ დიდებულის თავადის ტოლად—მთავარებ[C 44 r]ისკობოზის სისხლი.

ამ მთავარებისკობოზის სისხლზე მეხუთედ²⁴ ნაკლებად—მიტრაპოლი-ტის სისხლი.

• 27. დიდებულს ქვემოთის, შუას თავადის სისხლი—შვიდას სამოცდა-რკა თუმანი^{25**}.

1 ვინ ACD. 2 ესევეთარსა D. 3 რომელი — AC. 4 უმეტესად ... ნუ თუ] სულსა უმეტესად საღმრთოს კაცისა ნუმც იქნების ესე კაცთაგან უკეთუ D. 5 პირველისა მამის] — D. 6 გამომძებლმან D. 7 + და D. 8 და] — D. 9 თავისით C. 10 საბრჭვე-გებითა] საფრგისა დაგებითა D. 11 ბუნებანი... კაცისად] კაცი საკუდავად და საოდ D. 12 დიდებულსა B. 13 თავადსა ზედან] თავადზედ B. 14 თუ] — B. 15 მამაზედა] მამასა ზედა C. 16 ძმაზედა] ძმასა B. 17 საღმრთოგანთა ზედან ... და] საღმრთოს კაცზედა გინა დიდებულზედა გინა თავადსა და აზნაურთა გინა გლეხთა ზედა ანუ მამა ძეზე და ძე მამაზედა ძმა ძმაზედა D. 18 ესევეთარს AC. 19 შეამთხვიოს D. 20 გაეწყოზა D. 21 ისრე B. 22 + სისხლი B; 23 ხუთას ოცდათექვსმეტი თუმანი] სამას ოთხმოცდახუთი თუმანია და ექვსი მინალთუნი D. 24 მეხუთედი C. 25 შვიდას სამოცდარვა თუმანი] ექუსას ოთხ-მოცდა ორი თუმანი და ექვსი მინალთუნი D;

* აქ D ნუსხის მე-8 r-ს ბოლო ჩამოჭრილია, ისე რომ ტექსტი დაზიანებული იარ არის; 8 v გვერდი სინგურით ნაწერი ასეთი სათაურით იწყება: „ქ. აწ ეიწყეთ კარო თუ ვის როგორი სისხლი ხდის“.

** ACD ნუსხებში ამ მუხლის ტექსტი აქამდე დაწერილია სინგურით.

ამასთან, ასრე, — დიდებულის სახლისკაცის სისხლი.

ამასთან¹, ასრე, — ებისკოპოზის სისხლი.

28. ამას ქვემოთის², მესამეს თავადის სისხლი — სამას ოთხმოცდა-
ოთხი თუმანი^{3*}.

ამასთან, ასრე, — არქიმანდრიტის⁴ სისხლი.

29. გადიდებულის აზნაურის სისხლი — ასოთხმოცდათორმეტი თუ-
მანი^{5*}.

ამასთან, ასრე, — წინამძღვრის სისხლი.

30. ამას ქვემოთის, შუას აზნაურის⁶ სისხლი — ოთხმოცდათექვსმე-
ტი თუმანი^{7*}.

[C 444 v] ამასთან⁸, ასრე, — მღვლე-მონოზნის სისხლი.

[D 9 v] ამასთანავე, ამის მეხუთედ სისხლ⁹—დაკლებით, — მწირის მო-
ნოზნისა¹⁰.

ამ შუას აზნაურის მთელის სისხლის ტოლადვე — დიდებულის დიდ-
ვაჭრის მოქალაქის¹¹ სისხლი.

[A 288 v] 31. ცალმოგვის, მესამეს აზნაურის¹² სისხლი — ორმოცდა-
რვა თუმანი^{13*}.

ამასთან, ასრე¹⁴, — მღვლის სისხლი¹⁵.

ამასთან, — დიდებულის ვაჭრის¹⁶ ქვემოთის, მეორეს ვაჭრის სისხლი.

32. ამასთან, ასრე, დაკლებით¹⁷, მსახურის სისხლი — ოცდაოთხი*^{18*}
თუმანი^{18*}.

ამასთან — მთავარდიაკვნის სისხლი.

ამასთან — შუას¹⁹ ვაჭრის ქვემოთის²⁰, მესამესა²¹ ვაჭრის სისხლი.

33. გლეხის კაცის²² სისხლი — თორმეტი*** თუმანი*.

[C 445 r] ამასთან — მეოთხეს²³ ვაჭრის სისხლი.

¹ ამასთან] კიდე ამრიგად D. ² ქვემოთ AC. ³ სამას ოთხმოცდაოთხი თუმანი] სამას ორმოცდა ექვსი თუმანი და ოთხი მინალთუნი D. ⁴ არქიმანდრიტის AD. ⁵ ას-
ოთხმოცდათორმეტი თუმანი] ას სამოცდა ცამეტი თუმანი და ორი მინალთუნი D.
⁶ აზნაურშვილის D. ⁷ ოთხმოცდა თექვსმეტი თუმანი] ოთხმოცდაოთხი თუმანი და
ექვსი მინალთუნი D. ⁸ ამას C. ⁹ მეხუთედ სისხლ] მეხუთედის სისხლის D. ¹⁰ მონოზ-
ნისა] მონოზნის სისხლი D. ¹¹ დიდვაჭრის მოქალაქის] მოქალაქისა და სხვას ქალაქე-
ბის ვაჭრის D. ¹² აზნაურშვილის D. ¹³ ორმოცდარვა თუმანი] ორმოცდა სამი თუმანი
და ორი მინალთუნი D. ¹⁴ ასრე] — D. ¹⁵ + აგრევე D. ¹⁶ დიდებულს ვაჭარს AC.
¹⁷ ამასთან ... დაკლებით] — D. ¹⁸ + და რვა მინალთუნი D. ¹⁹ ამასთან შუას] ამას-
თანავე შუათანას D. ²⁰ ვაჭრის ქვემოთის] ვაჭარს ქვემოთ AC. ²¹ მესამესა] — D.
²² კაცის] — D. ²³ მეოთხის C.

* ACD ნუსხებში ამ მუხლის ტექსტი აქამდე დაწერილია სინგურით; 33-ე მუხლის
დანარჩენი ტექსტი D-ში არ არის.

** D-ში აღრე წერებულა „ოცდაერთი“, რაც ხაზგადანმულია და ტექსტის ხელით
ჩაწერილია „კლ“ (24).

*** D-ში აღრე წერებულა „ათი“, რაც ხაზგადანმულია და ტექსტის ხელით ჩა-
წერილია „იბ“ (12).

ეს ასრე არის გარიგებული: გლეხის სისხლზე ერთიორად მსახურისა არის, მსახურზე ერთიორად—ცალმოგვი¹ აზნაურისა, ცალმოგვზე ერთიორად შუას აზნაურისა², შუას აზნაურზე³ ერთიორად—დიდის აზნაურისა⁴, დიდს აზნაურზე⁵ ერთიორად—დაბალის⁶ თავადისა, დაბალს⁷ თავადზედ ერთიორად—შუას თავადისა, შუას თავადზედ ერთიორად—დიდებულისა.

სხვა საღმრთო კაცისა და ვაჭრისა თან უწყერია.

[A 289 r] მეფისა, კათალიკოზისა და უფლისწულისა არა დაგვიწყერია რა.

34. ეს სისხლის განაჩენები⁸ რაც დაგვიწყერია, ძველად დადებული⁹ დაგვიწყერია, თორემ¹⁰ სხვისა არა დაგვიერთავს¹¹ რა.

მაგრამე ზოგნი არიან ჯელმწიფის მოკვლენი, საქვეყნოთ თუ კარზე¹² [C 445 v] გამრიგეთ, იმათი სიკედილი და ქრილობა რომ მოკვდეს ვისგანმე¹³, იმათ¹⁴ სისხლი დიდებულთანაცა სდისთ¹⁵, თავადთანაცა და აზნაურთანაც¹⁶.

ვისაც ეამში მოკვდეს, გვარობის სისხლს საჯელოს სისხლიც უედ დაურთონ და ისრე გაუჩინონ¹⁷.

ესეცა არის. მოკვლე თუ სხვა ბატონის წარვლენილი¹⁸ ყმა ბატონის სამსახურზე მოუკლავთ. იმისი კიდევ მეტი არის, თუ ჯელმწიფემ იმ მქნელს არ უწყრომა. და თუ უწყრომა რამე¹⁹. ის გვარეულობისა და საჯელოს სისხლი რაც გაუჩინდეს, ის აკმარონ²⁰.

[D 14 r] 35. დიდებული თავადი ეს არის:

გაუყრელი ერთი თავი თვითონ²¹ არაგვის ერისთავი²²,

გაუყრელი ერთი თავი თვითონ ქსნის ერისთავი,

გაუყრელი ერთი თავი თვითონ ამილახო [C 446 r] რი,

გაუყრელი ერთი თავი თვითონ²¹ ორბელიშვილი,

როსცა გაუყრელი ყოფილა, — ციციშვილიც ამათთან²².

¹ ცალმოგვის B. ² აზნაურშვილისა AC. ³ აზნაურშვილზე AC. ⁴ მდაბლის C. ⁵ დაბლის B. მდაბალს C. ⁶ გაჩენაები D. ⁷ დადებული განაჩენი AC. ⁸ თვარა AC. ⁹ დაგვიწყერია D. ¹⁰ ა კარზედა თუ საქვეყნოთ D. ¹¹ გამრიგეთ ... ვისგანმე რომე თუ იმათ სიკედილი და ქრილობა რამე შეემთხვიოს D. ¹² იმათი BD. ¹³ სდის BD. ¹⁴ ეს D. ¹⁵ გვარობის ... გაუჩინონ] გასინჯოს თავის მოხელის საქმე და სისხლი ისე გაუჩინოს D. ¹⁶ წარვლენი A. ¹⁷ რამე რომე C. ¹⁸ ესეცა არის ... ის აკმარონ] მაგრამე ეს უნდა: თუ იმ თავის სახელოს სამსახურზედ და მეფეთ საქმის რიგებისათვის მომკვდარა, მისის სისხლი და საქმე სხვარის. და თუ თავის საქმეზედ მტერს მოუკლავს ან მამულისათვის ან სხვას ამგვარის საქმისათვის. მაინც კიდევ მეფეთ კარის მოჭელობისათვის ძეგო სისხლი გაუჩინოს, ვით პატრონს მოაჩინდეს D 10 r, 1-5 სტრიქ. ¹⁹ თვითონ ACD. ²⁰ გაუყრელი ... ერისთავი] ერთი თავი თვითონ არაგვის ერისთავი გაუყრელი AC. ²¹ თვითონ] — ACD. ²² ციციშვილიც ამათთან] ციციშვილი AC.

ამათთან კი არა და, სომხითის მელიქიც ითქმის¹*

ამათ გარდაისად² ამათსავე სახლის კაცებს ამათთან სისხლი არა [A 28v] სდის, — სხვა უფროსი თავადი რომ დაგვიწერია, დიდებულის ქვეითი, იმათოდენ³ სისხლი ედინების.

⁴ [D 10 v] 36. აწ ეს ვიწყოთ. უკეთუ მოიკლას დიდებული და მკვლელი მისი¹ გამოჩენით² იყოს, დიდი [B 220 r] კაცი იყოს თუ დაბალი, მეფის აზნაური თუ თავადის აზნაური³, მოკითხული ქენით, თუ⁷ რასთვის მოუკლავს.

თუ ამხანაგი არის ის დიდებულის მკვლელი დიდებულისა⁸ და გამო- [C 44v] ჩენილი სისხლი მართებია და მისთვის მოუკლავს, ეს ნამართე- ბი სისხლიც გაუსინჯეთ და იმ ახლის მკვდრის სისხლიც გასინჯეთ⁹ და¹⁰ შეადარეთ; რაც ნამართებმან სისხლმან შეიფარდოს¹¹, ჩაარონინეთ; და რაც მეტი დარჩეს, მიაცემინეთ.

და თუ კიდევ¹² სხვამ უმდაბლემ¹³ დიდებულის ქვეითი¹¹ მოკლას, მისი სამართალიც ამავე¹⁵ მიბაძვით, ასრე უყავით.

და თუ სულ სიტყვა არა აქვს რა და ისრე მოუკლავს, სისხლები ხომ სწერია, და როგორიც კაცი მოუკლავს, ისრე¹⁶ გარდაუჯადოს¹⁷.

37. თუ მკვლელი არა ჩანდეს და ერთს კაცს მთხრობლით თუ ცილით შესწამონ, უნდა მოსამართლემ შემოიკითხოს, თუ რას გზით სწამობენ და რა არის მიზეზი, როგორ უქნიათ, რაგვარათ მოუკლავთ, — ესეები ათქმევიანონ¹⁸. და თუ ამგვარის გამოკითხვით და ძებნით შეაჩნიონ¹⁹, როგორც გვი[A 290 r]თქვამს, ისრე²⁰ უნდა გარდაიჯადოს.

[C 44r] თუ ამით ვერ გატეხონ²¹ და დიდებულის კაცის სისხლს უმ- ცროსს ცილით სწამობდეს. ასეთს, რომე იმ²² უფროსის კაცის ყმის ყად- არი იყოს ანუ²³ მეფის აზნაური იყოს, იმაზედ ან მდულრით ან შანთით თავი იმართლოს.

და²⁴ თუ ან უმცროსი ამხანაგი იყოს და ან ტოლი, ფიცი დაადონ²⁵.

[D 11 r] მაგრამე ფიცის დადება²⁶ ასრე უნდა: თუ დიდებულით ფიცი

¹ როსცა ... ითქმის] — D. ² გარდის D. ³ ამათი D. ⁴ იგი BD. ⁵ გამოჩენილი D. ⁶ დიდი კაცი ... აზნაური] თუ თავის ამხანაგი არის ან უმცროსი თავადი ან დიდებულის ყმის დარი ან დიდებულის ყმის ამხანაგი ან მისის ამხანაგის დიდებულის ყმა ან მეფის აზნაურთაგანი D. ⁷ თუ] — BD. ⁸ დიდებულისა] — D. დიდებული AC. ⁹ გაუ- სინჯეთ B. ¹⁰ და] — B. ¹¹ გამოჩენილი ... სისხლმან შეიფარდოს] სისხლი რამე მარ- თებოდეს და იმ მომკვლელის სისხლის მართება გამოჩენილი არის. ის სისხლიც გაუ- სინჯეთ და მკვდრისაცა და რაც იმის სისხლმან გაიტანოს D. ¹² კიდევ ACD. ¹³ უმცრო- სმან D. ¹⁴ + უფროსი D. ¹⁵ ამ D. ¹⁶ ისრე] + სისხლი D. ¹⁷ + მაგრამე D. ¹⁸ ათქმე- ვიანო D. ¹⁹ შეაჩნიონ A, შეაჩნიო D. ²⁰ ასრე BD; ²¹ გატეხო BD. ²² ასეთს რომე იმ] და D. ²³ ან B. ²⁴ და] — B. ²⁵ დაადო D. ²⁶ ფიცის დადება] ფიცი AC.

* ABC ნუსხებში 35 მუხლის ტექსტი აქამდე სინგურითაა ნაწერი.

ცოს, ოთხი შეუგდონ და იმისგან ორი იშოვნოს და ისრე იფიცოს¹; თუ შუას თავადით აფიცონ, ორმოცი შეუგდონ და ოცი იშოვნოს და და მით იფიცოს²; და³ თუ უმცროსის თავადით აფიცონ, ასოცი შეუგდონ, და სამოცი შეჰფიცოს⁴.

თუ ვერ იფიცოს⁵, ზემორებრ სისხლი გარდაუჟადოს⁶.

ა 38. თუ მთხრობლით სწამობდეს და⁷ დაწამებულს⁸ მთხრობლის ტოლი ყმა ყუანდეს, ჯმალში⁹ გაატანოს.

თუ მთხრობელს გაემარჯოს¹⁰, სამთხრ[C 447 v]ობლოც მისცეს და სისხლიცა. [B 220 v] და თუ მთხრობელი გარდმოვარდეს¹¹, მთხრობელიც ჯელშეკრული უნდა¹² მიეცეს¹³ და მთელი სისხლიც¹⁴.

მაგრამე, თუ დიდებულის სისხლი დიდებულს ეწამების და მათი მთხრობელი შუა თავადი არის, დიდებული დიდებულის საქმეზედ შუა თავადს ხომ არ გაჰყევის და შუა თავადის ტოლი ყმა ხომ არ ეყოლებს, რომ გაატანოს, ამაში ჯმალი ხომ არ მოჰდების, — და ისრეც ან ფიცით და ან მოწმით გაიმართლებდენ თავსა.

[A 290 v] 39. თუ დიდებულის სისხლი შუას თავადს¹⁵ შეეთქვას, გასინჯეთ¹⁶, თუ ცილის წამებით¹⁷ არის, უნდა ან მოწმით, ან ფიცით, ან შანთით გამართლდეს.

და თუ ეს შეწყამება მთხრობლით არის, ასრე უნდა იქნას: თუ რომ მთხრობლის დარი ყმა ყვანდეს, ჯმალში გაჰყევს, თუ არადა, თვითონ გაჰყევს.

თუ რომ¹⁸ დაუმარცხდეს, სისხლი მისცეს*. თუ არადა¹⁹, მთხრობელს დაუმარ[C 448 r]ცხდეს, მთხრობელი ჯელშეკრული უნდა მიეცეს; და მთხრობელმან მთელი სისხლი გარდაუჟადოს გარდამგდებსა²⁰.

თუ, ვინ იცის, მთხრობელს გარდამგდებლის სისხლის მიცემა²¹ [D11 v] არ შეეძლოს, მთხრობელი ცოლ-შვილით²² უნდა მიეცეს.

40. თუ ან უმცროსს თავადთ, ან აზნაურთ, ან მსახურთ შეეთქვას დიდებულის სისხლი, თავად ცილი არ შეეწყამების, რომე დიდი

¹ ფიცოს B. ² დიდებულით ... იფიცოს] უმცროსის შუას თავადით ფიცი დაავადეთ, ორმოცი შეუგდონ და ოცი იშოვნოს და ისრე იფიცოს D. ³ და] — AC. ⁴ შეჰფიცოს] + და თუ ტოლი თავადით აფიცოს, ოთხი შეუგდოს და ორი იშოვნოს, ისრე იფიცოს D. ⁵ შეჰფიცოს D. ⁶ გარდაიჟადოს B. ⁷ + ამ D. ⁸ დაწამებულს ABC. ⁹ ჯმალში] + ის D. ¹⁰ გაემარჯოს A. ¹¹ გარდმოვარდეს] ჩამოვარდა და გამტყუუნდა D. ¹² უნდა] — C. ¹³ მისცეს AC. ¹⁴ + უნდა C. ¹⁵ თავად D. ¹⁶ გასინჯეთ] — D. ¹⁷ წამებით D. ¹⁸ რომ] — D. ¹⁹ თუ არადა] თუ არა B, და თუ რომ D. ²⁰ გარდაუჟადოს გარდამგდებსა] გარდამგდებსა უნდა მისცეს D. ²¹ თუ... მიცემა] და თუ მთხრობელს მთელი სისხლი D. ²² ცოლ-შვილი B.

* „თუ ... სისხლი მისცეს“, D-ში ჩაწერილია სტრიქონთ შუა ტექსტის ხელით.

კაცი არც იკადრებს და არც¹ საქნელი² არის, რომე შესწამონ³, და თუ შესწამოს⁴, ვით დაგვიწერია, ისრე უსამართლეთ.

და თუ მთხრობლით შეეწამოს, მთხრობელი და იგი კაცი ჯმალმან გაასამართლოს.

მთხრობელი გამტყუნდეს⁵, მთხრობელი და სისხლი ორივე მიეცეს. და თუ დაწამებული კაცი გამტყუნდეს⁶, მკვდარს სისხლი უნდა მიეცეს⁶.

[A 291 r, C 448 v] 41. გლეხის სისხლის⁷ შეწამებაზე სამოცი მოფიცარი შევარდების⁸ და⁹ ოცდაათი უნდა იშოვნოს ასეთი, როგორც ზემორ დაგვიწერია [იხ. შუხ. 10] და ოცდაათი¹⁰ სხვა მიიყოლოს, — ისრე იფიცოს¹¹.

* 42. ამათი სისხლი არ ითხოვბის და არც გაჩნდების¹².

ე რ თ ი ესე¹³, რომე ომში კაცი კაცს შე[B 221 r] მოაკვდეს მეპირისპირეს მეომრისა.

მ ე ო რ ე¹⁴, რომ კიდევე¹⁵ კაცი თავისის ღროშისა უცნობლად¹⁶ შემოაკვდეს, უმტერო და უქიშპარი¹⁷.

და თუ ქიშპანი¹⁸ და ნამტერალნი ყოფილან და მკვდრის პატრონი¹⁹ შესწამებს, განზრახვით²⁰ მოკლავ, იმას ან ჯერი და ან სისხლი უნდა²¹.

მ ე ს ა მ ე, მიმტლომის კაცის²² სიკვდილის²³ სისხლი არ არის, რომ დამხდურმან მოკლას.

მაგრამე²⁴ ბატონი რომ თავის ყმას²⁵ მიუტდეს, იმისი არა გვიტქვამს.

მ ე ო თ ხ ე, ყმა არ იყოს მისი და ერთმან კაცმან კაცს საკვდავად²⁶ შეუტი[D 12 r]ოს, და იმ უმცრო[C 449 r]მან კაცმან გარიდოს და უფროსმან ჯმალი შემოჰკრას; მეორე კიდევე შემოსაკრავად მოინდომოს²⁷ და ახლა იმ უმცროსმან დაასწრა და²⁸ მოკლა თუ დაჭრა, არც მისი სისხლი ითხოვბის, ამიტომ რომე თავის სიკვდილის შიშს უქნევინებია, — დათმობად ისიც კმარა, რაც პირველზე დაუთმია.

და თუ იმ ერთს შემოკვრას გარეთად იმ უფროსს მეორე ჯმლის²⁹ შემოკვრა აღარ მოუნდომებია და უმცროსს შემოუტკრავს და³⁰ [A 291 v]

¹ კაცი ... არც] კაცისაგან D. ² + არ D. ³ შესწამოს D. ⁴ და თუ შესწამოს — D. ⁵ გამტყუნდეს ACD. ⁶ მისცეს D. ⁷ + სისხლის A. ⁸ შევარდეს B, შევარდება D. ⁹ და] — D. ¹⁰ ოცდაათი] ოცი C. ¹¹ ასეთი ... იფიცოს] — D. ¹² გაჩნდეს AC, ა არ გაჩნდების და არც ითხოვბის D. ¹³ ესე] ეს AC, ამისი D. ¹⁴ + ამისი D. ¹⁵ კიდევე ACD. ¹⁶ კაცი ... უცნობლად] ომში უცნობლად თავისის ჯარის კაცი D. ¹⁷ + კაცი D. ¹⁸ + რაზუხუნე D. ¹⁹ + ამას D. ²⁰ განზრახვით D. ²¹ იმას ... უნდა] მისი ჯერი უყოს და თუ კერ უზამს, სისხლი მისცეს, თუ ომის გარდაწყვეტას უკან შემოაკვდა, მისი სისხლიც მიეცემინება D. ²² კაცის] — BD. ²³ სიკვდილის] — AC. ²⁴ მაგრამე] — D. ²⁵ ა თავეის ყმას რომ ბატონი D. ²⁶ საკვდავად] — D. ²⁷ მოინდომა B. ²⁸ და] — B. ²⁹ ჯმლის AC. ³⁰ და] — B.

მოუკლავს თუ დაუჭრია, უმცროსმან სისხლი მოსცეს, მაგრამე¹ მის უწინდელი ჭრილობაც უნაგარიშეთ².

მ ე ხ უ თ ე³, თუ სწორმან სწორს შეუტია⁴ და გმალს კელი გაიკრა, და იმ მეორემ ამ⁵ შემტევებელს⁶ უწინ შემოჰკრა, დაჭრა⁷, თუნდა კიდევ⁸ მოკლას, ვერას შეუა.

მ ე ე ქ ვ ს ე⁹, თუ ან ცოლზე და ან შვილზე, ვაჟი იყოს თუ ქალი, სხვა კაცი¹⁰ დააჯელოს და¹¹ მოკლას¹².

[C 449 v] მ ე შ ვ ი დ ე¹³, თუ მოახლებედ დააჯელოს და მოკლას, მაგრამ ამას ცოტა რამ კი გაუჩნდების, სამარხივით¹⁴.

მ ე რ ვ ე¹⁵, თუ ბატონმა ყმის ცოლს უაშიყოს, ან ღამით და ან დღისით, [D 12 v] და ცოლთან საწოლად დააჯელოს, და მან კაცმან მოკლას, დიდი იყოს თუ მცირე, სისხლი არ გაუჩნდების¹⁶.

მ ე ც ხ რ ე¹⁷, თუ კაცმან¹⁸ თავისი ცოლი ბოზობაზე დააჯელოს და მოკლას, არც ძმისაგან¹⁹, არც²⁰ ნათესავისაგან სისხლი არ ეთხოვების.

მ ე ა თ ე²¹, რომ კაცს²² ქურდი შეეპაროს და ის ქურდი მოკლას თავის სახლში²³.

[ასოთა და ჭრილობათა სისხლისათვის]

[D 13 r] 43. აწ ეს²⁴ ასრე გასინჯეთ. რომლისაც [B 221 v] დიდისა და ანუ²⁵ მცირის სისხლი რაც არის, ის ხომ სწერია, და იმითი²⁶ მოსამართლემ შეიტყოს²⁷ და ისრე, დიდს დიდობით და²⁸ ცოტას ცოტაობით, გაუჩენდეს.

მაგრამ ესეც უნდა იცოდეს [C 450 r], თუ რას ასოს და ან²⁹ როგორს ჭრილობას რა სისხლი სდის და ან როგორის³⁰ საქმისათვის რა სისხლი

¹ მაგრამ B. ² მეორე კიდევ შემოსაკრავად ... ჭრილობაც უნაგარიშეთ] და მერმე სხვა შემოკურა აღარ მოინდომა და მერმე უმცროსმან კაცმან შემოკრას ან დაჭრას და ან მოკლას, უმცროსმან სისხლი უნდა მისცეს. მაგრამე უწინ რომ ის უმცროსი დაჭრილა, იმისი ჭრილობა გაუნაგარიშონ. და თუ ამ უფროს უმცროსისათვის მეორე გმალი კიდევ შემოსაკრავად მოუნდომებია და მაშინ დაუწერია უმცროსა, თავის სიკვდილის შიშს უქნევიანებია, დათობა ისიც კმარა რაც პირველზედ დაუთმია და ერთმანეთს ვერას შეუღენ D. ³ მეხუთე] — D. ⁴ შეუტევა C. ⁵ ამ] — D. ⁶ შემტევებელს D. ⁷ დაჭრა] — D. ⁸ თუნდა კიდევ] უნდა AC. ⁹ შეექვეს] მეხუთე D. ¹⁰ სხვა კაცი] საყკაცოდ D. ¹¹ და] — B. ¹² მოკლას] + ვერას შეუა C, + სისხლი არ ეთხოვების D. ¹³ მე- შეიღე] შეექვე D. ¹⁴ მაგრამ ... სამარხივით] იმისთვინ მკვდარს მაგდენი არა გაუჩნდებია რა, ამიტომ რომე ამ სოფელს სირცხვილი და სახლის გაუბატოურება დაუმართებია და სასულიეროდ ხომ საზიანოა D. ¹⁵ მერვე] მეშვიდე D. ¹⁶ გაუჩნდების] + და ვერცარას შეუა C. ¹⁷ მეცხრე] მერვე D. ¹⁸ თუ კაცმან] კაცმან რომ D. ¹⁹ + და D. ²⁰ არც] არა AC. ²¹ მეთე] მეცხრე D. ²² რომ კაცს] ო კაცს რომ D. ²³ სახლში] + არც მისი სისხლი ითხოვების D. ²⁴ ესე C. ²⁵ ანუ] — B, ან D. ²⁶ იმათი C. ²⁷ შეიტყო D. ²⁸ და] — D. ²⁹ და ან] — D. ³⁰ როგორის] რასა D.

გაუჩნდების. ამას ქვეით თან უწერია და ისრე გააჩნდეს, რასაც გვარისა იყოს, ასრე მიაცემინებდეს.

[A 292 r] 44. თუ ორივე¹ თვალი ან ორივე ჯელი, ან ორივე ფევი კაც-მან კაცს ასრე დაუშაოს და ასრე წაუქვინოს², რომ არცერთის³ თვალით აღარ ხედევდეს, არცერთი⁴ ჯელი აღარად საჭმარ⁵ იყოს, არცერთი⁶ ფევი აღარად საჭმარ ჰქონდეს, ამაში, (ორივე⁶ რომელიც ასრე აქვს⁷, იმ კაცის სიკვდილი არის და⁸ ორის თვალისათვისნაც მთელი სისხლი მისცეს⁹, ორის ჯელისათვისნაც და ორის ფევისათვისნაც¹⁰, — რასაც გვარისა იყოს.

45. კაცის აგებულების¹¹ სისხლი¹² სამ წილად არის გაყოფილი: ცალი თვალი კაცის მესამედი [C 450 v] სისხლი არის¹³, აგრევე¹⁴ — ცალი ჯელი, აგრევე¹⁴ — ცალი ფევი.

ასრე რომე, ცალი თვალი სულ ასრე დაუშავდეს¹⁵, რომე ვეღარას ხედევდეს, და¹⁶ ან ცალი ჯელი ასრე დაუშავდეს, რომე არც ერთი თითი საჭმარად აღარ¹⁷ მოურჩეს, და ან ცალი ფევი ასრე დაუშავდეს, რომე საჭმარად აღარა¹⁸ ჰქონდეს, — ამავებისათვის¹⁹ მესამედი სისხლი მიეცემის [D 13 v], რასაც გვარისა იყოს.

მაგრამე, თუ ჯელი სრულ არ დაუშავდეს და ერთი თითი დაუშავდეს²⁰, მთელის ჯელის მეხუთედი გაუჩნდების. აგრევე რამდენიც თითი დაუშავდეს, ყველასათვის ამ ანგარიშით გაუჩინეთ²¹.

[A 292 v] 46. ფევის თითი ჯელის თითთან არ ჩავარდების, ამიტომ რომე არც ჯელის თითის ოდენი საჭმარობა შეუძლია და არც გამოჩენით სახიჩრად²² დაინახების ჯელსავით.

ამად, ერთის ფევის თითის ნახევრის ჯელის თითის სისხლი აღინეთ, [C 45 r] რომე ორის ფევის თითი და ერთი ჯელის თითი სწორედ²³ ჩავარდების²⁴.

[B 222 r] 47. წინა თუ უკანა კბილი²⁵, რომელიც²⁶ ჩააგდებინოს ვინმე, ორივე სწორე არის, ამიტომ რომე წინა სახიჩრად დარჩების და უკანა ჰამაში დააკვდების.

ამად²⁷, ერთს კბილს ერთის ჯელის თითის სისხლი გაუჩინეთ²⁸, რამდენიც კბილი ჩავარდების²⁹, ამ კვალად გაჩნდების³⁰.

¹ ორი ACD. ² დაუშაოს ... წაუქვინოს] წაუქვინოს და ასრე დაუშავდეს D. ³ აღარცეთის AC. ⁴ აღარცეთი ACD. ⁵ საჭმარი A. ⁶ ორივე] — ACD. ⁷ არცერთი ... აქვს] და აღარცერთი ჯელი და ფევი აღარად საჭმარ იყოს D. ⁸ და] — D. ⁹ მისცეს] — ABC. ¹⁰ ორის ჯელისათვისნაც ... ფევისათვისნაც] ა ორის ფევისათვისნაც და ორი ჯელისათვისნაც B. ¹¹ აგებულების A, აგებულება BD. ¹² სისხლი BD. ¹³ სისხლი არის] სისხლია D. ¹⁴ აგრევე BD. ¹⁵ დაუშავდეს D. ¹⁶ და] — AC. ¹⁷ არ BD. ¹⁸ აღარად B. ¹⁹ საჭმარად ... ჰქონდეს ამავებისათვის] დააკოქლოს და მართალად ვერ აღგემდეს, ამრიგებისათვის D. ²⁰ დაუშავდეს D. ²¹ გაუჩინეთ D. ²² სახიჩრად BD. ²³ სწორად D. ²⁴ + მხ: ქ. წინათუ B. ²⁵ კბილები C. ²⁶ რომელიც] რომ D. ²⁷ ამად] ამიტომ D. ²⁸ + ამიტომ რომე ABC. ²⁹ ჩააგდოს D. ³⁰ ამ ... გაჩნდების] ყველასათვის ამ კვალად D.

48. წარბს ქვეით და ყელს ზეით თუ კაცმან კაცს ასეთი ჭრილობა დააჩინოს, რომე ძალიანად მოეკვეთინოს, — იმ ნაკვეთს ნეკი გამოეველებოდეს¹, ან სახიჩრად სახედველად დაღრეჯილიყოს², — და³ წაეჭდინოს, ან ყური გავარდნოდეს⁴, ან ცხვირი გავარდნოდეს, ამაების თითოსა და თითოსათვის⁵ ერთის ველის⁶ სისხლი გაუჩნდების⁷.

[A 293 r, C 451 v, D 14 r] 49. სხვას ჭრილობისა ასრე არის: ტანზედ, მკლავზედ, ბარკალზედ და წვივზედ თუ რასაც ალაგს⁸ კაცი დაიჭრას დაუშავებლად, თორემ დაშავებისათვის⁹ ხომ დაგვიწერია, ის ჭრილობა ქერის მარცვლით გაზომონ, რამდენი¹⁰ ქერის მარცვლის ზომა გამოვიდეს¹¹, მარცვალზე¹² ერთი ძროხა გლეხისა* არის¹³.

ძროხა ორ მინალთუნად** ჩავარდების¹⁴.

მსახურის ქერის მარცვლის ჭრილობაზედ — ოთხი მინალთუნი¹⁵,*** ცალმოგვს აზნაურზედ¹⁶ — რვა მინალთუნი,****

შუა აზნაურზედ¹⁶ — თექვსმეტი მინალთუნი¹⁷,*****

დიდს აზნაურშილზედ¹⁸ — სამი თუმანი და ორი მინალთუნი,*****

დაბალს თავადზედ¹⁹ — ექვსი თუმანი და ოთხი²⁰ მინალთუნი,*****

შუას თავადზედ¹⁹ — თორმეტი თუმანი და რვა მინალთუნი,*****

¹ + და D. ² სახიჩრად ... დაღრეჯილიყოს] სახიჩრად დაღრეჯოს სახედველად D. ³ და] — BD. ⁴ გავარდეს D. ⁵ ამაების თითოსა და თითოსათვის] ამაების თითო თითოსათვის A, ამაების თითოსა და თითოს რომელიც მოხდეს D. ⁶ + მთელი D ⁷ გაუჩინოს D. ⁸ ალაგს] ადგილს B. ⁹ დაშავებისა BD. ¹⁰ რამდენი B. ¹¹ გამოვიდეს] დადგეს BD. ¹² მარცვალზედ D. ¹³ ერთი ... არის] ერთი ძროხა არის დადებულნი B, გლეხს ერთი ძროხისა გაუჩნდების D. ¹⁴ ძროხა ... ჩავარდების] რომ ძროხა დაფასებულა ორ მინალთუნად თითოს ქერის მარცვალზედ ორი მინალთუნი გლეხს გაოჩნდების D. ¹⁵ მსახურის ... მინალთუნი] ოთხი მინალთუნი მსახურს D. ¹⁶ აზნაურს D. ¹⁷ თექვსმეტი მინალთუნი] ერთი თუმანი და ექვსი მინალთუნი D. ¹⁸ დიდს აზნაურშილზედ] გადიდებულს აზნაურს D. ¹⁹ თავადს D. ²⁰ ოთხი] სამი AC.

* „გლეხისა“ A-ში მიწერილია მარჯვენა აწიოზე ტექსტის ხელით.

** „ორ მინალთუნად“ D-ში ხაზგადასმულია და ტექსტის ხელით ჩაწერილია „შიდ აბახად“.

*** „ოთხი მინალთუნი“ D-ში ხაზგადასმულია და ტექსტის ხელით ჩაწერილია „ოც“.

**** „რვა მინალთუნი“ D-ში ხაზგადასმულია და ტექსტის ხელით ჩაწერილია „ქქ“;

***** D-ში „თექვსმეტი მინალთუნი“-ს ნაცვლად წერებულა: „ერთი თუმანი და ექვსი მინალთუნი“, რაც ხაზგადასმულია და ტექსტის ხელით ჩაწერილია „ა ჩს“.

***** D-ში „სამი ... მინალთუნი“ ხაზგადასმულია და ტექსტის ხელით ჩაწერილია „ბ ჩს“;

***** D-ში „ექვსი ... მინალთუნი“ ხაზგადასმულია და ტექსტის ხელით ჩაწერილია „დ წყ“.

***** D-ში „თორმეტი ... მინალთუნა“ ხაზგადასმულია და ტექსტის ხელით ჩაწერილია „შ ქქ“

დიდებულზედ¹ — ოცდახუთი თუმანი და ექვსი მინალთუნი².*

მაგრამე, თუ ან თოფით, ან ისრით, ან შუბით, ან ჭიქურად³ დაჭრილი არის, რა ერთიც სანახავი რკინა ჩავა ან ფილთას უსაქმ[C 452 r]ია, ის უნდა ქერის მარცვლით გაზომონ და იმ სხვას ჭრილობაზედ⁴ ერთიორად გააჩინონ⁵, ამიტომ რომე ამგვარის იარაღით დაჭრილი უფრო გაირჯებოდა და ბევრს ჭირს ნახევდა.

თოფისა და კიდევ უფრო მეტი გაჩნდების⁶, მაგრამე [B 222 v] იმა-საც⁷ გასინჯვა უნდა, თუ რას ალავს აქვს გავარდნილი⁸.

[მივდომისა და ლალატად დადგომისათვის]

• [A 293 v, D 14 v] 50. თუ სასაფლაოზე სწორი სწორს დაესხას, დიდი თუ ცოტა, უფროსი უმცროსსა⁹, გინა უმცროსი უფროსსა¹⁰, და სასაფლაოს ჯელი მიუყოს, ან საყდრის კარი შელეწოს, ანუ¹¹ კედელი მოურღვიოს, ანუ¹¹ სიწმინდის იარაღს ჯელი უხლოს და¹² წაილოს, მისი¹³ სისხლი ძველითგან¹⁴ დიდად დადებული არის¹⁵.

მაგრამე, ვითაც პირველით¹⁶ ასრე ჰგონებიათ, სასაფლაოზედ მისვლით და საფლავის ჯელის ხლებით უთუოდ მკვდარი წაწყმდებისო, ტყუილი ზღაპარი და მოგონილი არის, — საფლავის ჯელის* [C 452 v] ხლებით¹⁷ მკვდარს არ დაუმარცხდების რა.

ახლა ეს გაეაჩინეთ: თუ სასაფლაოში მყოფი მიმჯდომმან მოკლას და სასაფლაოსაც ესენი¹⁸ უყოს, რომელიც ზეთი¹⁹ დაგვიწერია, მაშ, სამი სისხლი მისცეს — ერთი საფლავისათვის, ერთი სიკვდილისათვის და ერთი მივდომისათვის, და წანალებიც²⁰ უკლებლივ²¹. აგრევე — ჭრილობისა²².

და თუ არა მოკლას რა და არცა რა საფლავს ჰკადროს²³, და არცა

¹ დიდებულზედ] დიდებულისაზედ B, დიდებულს D. ² მინალთუნი] + ასრე იანგარიშებდეთ D. ³ ან ისრით ... ჭიქურად] ან შუბით ან ისრით D. ⁴ ჭრილობებზედ B. ⁵ იმ სხვას ... გააჩინონ] ქერზედ ოროლი უნდა გაუჩინო იმ სხვას ზემოს ჭრილობაზედ D. ⁶ თოფისა ... გაჩნდების] მაგრამ თოფის საქმე მეტად გააჩინონ D. ⁷ ამასაც C. ⁸ მაგრამე ... გავარდნილი] — D. ⁹ უმცროსს BD. ¹⁰ უფროსს B. ¹¹ ანუ] ან D. ¹² იარაღს ... და] იარაღი D. ¹³ ამისი D. ¹⁴ ძველადგან D. ¹⁵ დადებული არის] დაუდებით D. ¹⁶ პირველი D. ¹⁷ ზღაპარი ... ხლებით] არის ამითი D. ¹⁸ ესეები D. ¹⁹ ზეთი]—C. ²⁰ წანალები AC. ²¹ უკლებად B. ²² თუ სასაფლაოში... ჭრილობისა] ამის მქნელმან ორი სისხლი მისცეს საფლავის პატრონს და წანალებიცა, და ვინ იცის ის პატრონი ერთპირ თუ დაეკაცათ იმ სასაფლაოში არის და ისრე მოუჭდა და დამჯდომი რაც მოკლას და ან დაჭრას, ყველასათვის ოროლი სისხლი მისცეს D. ²³ და არცა ... ჰკადროს] — D.

* D-ში „ოცდახუთი ... მინალთუნი“ ხაზგადამხულია და ტექსტის ხელით ჩაწერილია „ზ მს“;

** „ქელის“ A-ში ჩაწერილია სტრიქონთ შუა.

რა დაქრას, ერთი მთელი სისხლი მაინც¹ მისცეს დედა-წულთ არევისათვის².

თუ მიმვდომი ან მისი ასაბია³ მოიკლას თუ⁴ დაიქრას, მისი სისხლი არ არის.

† 51. თუ სასახლესა და ცოლ-შვილში კაცი კაცს მიუტდეს⁵ და⁶ დაესხას⁷, რაც მოკლას და ან დაქრას, ოროლი სისხლი მისცეს, რასაც გვა- [A 294 r]რისა იყოს, და წანალებიცა⁸.

და თუ არა მოკვდეს რა და დაიქრას, კრილობისათვის ორი სისხლი და⁹ მივდომისათვის ერთი მთელი სისხლი მისცეს¹⁰.

თუ [C 453 r] მივდომამში¹¹ დედაკაცს შვილი მოსწყდა¹², მისთვის¹³ მთელი სისხლი მისცეს.

და თუ მიმვ[D 15 r]დომი და ან¹⁴ ასაბია მოკვდეს ან დაიქრას¹⁵, მისი სისხლი არ არის.

ასაბიისა¹⁶ მან იცის, ვისაც მოჰყოლია. აგრევე—ასაბიის კრილობისა¹⁷.

თუ წანალებზედ შესარჩლდენ, წამლებმან ფიცით შეიჭეროს¹⁸, ამის მეტი არა წამელოს რაო¹⁹, და ისიც მოსცეს.

• 52. თუ ასეთ გლეხს დაესხას, რომე ახლოს იყოს მის ბატონის²⁰ სასახლეზე, მის ბატონს—ნახევარი სის[B 223 r]ხლი. და იმ გლეხისა რაც მოკვდეს და დაიქრას, ორკეცი სისხლი და წანალებიცა მისცეს²¹; საქონლის წაღებაზედ ფიცით შეიჭეროს²².

თუ გლეხის ბატონი წამოუდგეს და²³ მოკვდეს²⁴, მთელი სისხლი მოსცეს²⁵; აგრევე — კრილობისა²⁶.

და თუ მიმვდომი და ან მისი ასაბია ან²⁷ მოკვდეს, ან დაიქრას²⁸, სისხლი არ გაუჩნდების²⁹.

• [C 453 v] 53. თუ უსასახლოდ³⁰ და უცოლშვილოდ, სხვას თავის მამულში იყოს და ისრე მიუტდეს, და დამვდომი მოკვდეს, სისხლი და სისხლის მესამედი მოსცეს; ისრე — კრილობისათვის; წანალებისაც — ზემორებრ³¹.

¹ ერთი ... მაინც] ერთი სისხლი მაინც მთელი D. ² + და D. ³ ან მისი ასაბია] — D. ⁴ თუ] ან D. ⁵ კაცს მიუტდეს] ა მოუტდეს კაცსა AC. ⁶ კაცი ... და] — D. ⁷ + და ან მოუტდეს D. ⁸ რასაც ... წანალებიცა] — D. ⁹ და დაიქრას ... და] — D. ¹⁰ მივდომისათვის ... მისცეს] ერთი სისხლი მივდომისათვის მაინც მისცეს D. ¹¹ თუ მივდომამში] ვინ იცის D. ¹² მოსწყდეს D. ¹³ მისთვის AC. ¹⁴ ან]—AC. ¹⁵ ან დაიქრას]—BD. ¹⁶ ასაბიის AC. ¹⁷ კრილობისა] დაკრილობისა B, კრილობისაცა D. ¹⁸ თუ ... შეიჭეროს] წანალებისათვის ფიცით შეიჭეროს D. ¹⁹ წამელოს რაო] წამელოს B, წამელოს რა D. ²⁰ მის ბატონის]—BD. ²¹ მისცეს] — AC. ²² მის ბატონს ... შეიჭეროს] მთელი სისხლი მოსცეს და წანალებზედ ფიცით შეიჭეროს და რაც წამელოს ისიც მოსცეს D. ²³ წამოუდგეს და] გამოუდგეს D. ²⁴ +და დაიქრას მისთვის D. ²⁵ მისცეს D. ²⁶ აგრევე კრილობისა] და კრილობისაცა D. ²⁷ და ან ... ან]—D. ²⁸ ან დაიქრას] — D. ²⁹ +რა აგრევე ასაბიისა D. ³⁰ უსასახლოდ BD. ³¹ ზემორებრ] ისრე იქნას როგორც დაგვიწერია D.

და თუ მიმჯდომი¹ და ან² მისი ასაბია მოკედეს, სისხლის ნახევარი მიეცეს³.

• [A 294 v] 54. თუ ისრე სოფელი მოურბიოს და პატრონი იქ არ იყოს, და შვიტყოს და წამოუდგეს, და⁴ მოკედეს ის მარბიელი, მისის⁵ სისხლის⁶ ორი წილი და მესამედის ნახევარი მიეცეს.

და თუ წამომდგომი მოკედეს, მთელი სისხლი და სისხლის მესამედის ნახევარი კიდევ სხვა⁷ მოეცეს⁸.

ასაბიისა⁹ და წანაღებისა ზემორებრ იქნას¹⁰ (იხ. შუხ. 51, 52).

• [D 15 v] 55. თუ კაცი ასეთს დროს მამულის მოსარბევლად და სააოდ მიუტდეს, რომე ან ქორწილი, ან¹¹ ნათლობა და სიხარული ჰქონდეს, ან ჭირის დღე და მწუხარება¹² დამართებოდეს, და ამ დამ[C 454 r]ართე-ბულმან კაცმან უწყინოს¹³, მივიდეს და მამულში მომჯდომი¹⁴ მოკლას¹⁵, სისხლის მეექვსედი დააკლონ¹⁶.

და თუ მამულის პატრონი მოკედეს, მთელი სისხლი და¹⁷ მთელი სისხლის მესამედი მიჯდომისათვის მისცეს; და¹⁸ ჭრილობისა¹⁹ და ასაბიისა²⁰ — ასრე.

56. თუ ამგვარი საქმე უმცროსს უფროსმა კაცმან უყოს, დათმობა მართებს, ამიტომ რომ²¹, ბატონი და მოსამართლე იქნების, წანაღებს ხომ ისრევ მიაცემინებენ²² და საქმეს²³ რატომ გაიჭირებს*.

და თუ არ დასთმოს²⁴ და ის მიმჯდომი კაცი მოკლას, მთელი სისხლი მისცეს, ამიტომ რომ უფროსობის პატივი არ დაუც²⁵.

და თუ ეს მამულის პატრონი უფროსმან მი[B 295 r]მჯდომმან კაცმან მოკლას, მთელი სისხლი და კიდევ სისხლის მეოთხედი მისცეს; [B 223 v] აგრევე — ჭრილობისა და მონარბევისა²⁶.

• [C 454 v] 57. ამგვარს მიჯდომაში თუ სხვაგვარს²⁷ შეყრაში²⁸ და ჩხუბში²⁹ ერთი მეორეს რომ მოერიოს, თან ნულარ წაიყვანს თავის სახლში და იმითიც ნულარ შეარტხვენს³⁰.

და თუ არ დაიშალოს და წაიყვანოს, ნაგევარი სისხლი გარდაუჭადლოს, იარალიცა³¹ და წანაღებიც უკლებლივ³² მისცეს.

¹ მიმხედომი A. ² ან — AC. ³ და ან ... მიეცეს] მოკედეს სისხლზედ ერთი წილი დააკლონ აგრე ასაბიის D. ⁴ და] — D. ⁵ ის მარბიელი მისის] — D. ⁶ სისხლისა AC. ⁷ კიდევ სხვა] — D. ⁸ მოსცეს BD. ⁹ ასაბიასი AC. ¹⁰ ასაბიისა ... იქნას] და წანაღებისა ისრე იქნას როგორც სწერია და ასაბიისა D. ¹¹ ან] — D. ¹² + რამე D. ¹³ + და BL ¹⁴ მაქდომი AC. ¹⁵ შემოაკედეს BD. ¹⁶ დააკლონ B. ¹⁷ და] + კიდევ D. ¹⁸ და] — D. ¹⁹ ჭრილობისა BD. ²⁰ და ასაბიისა D, ასაბიისი AC. ²¹ მართებს ამიტომ რომ] ამიტომ B, დათმობა ამიტომ მართებს D. ²² მოაკემინებენ BD. ²³ საქმეს] — D. ²⁴ დასთმო ABC. ²⁵ დაუძს BD. ²⁶ აგრევე ... მონარბევისა] აგრევე ჭრილობისა და მონარბევიც მისცენ B; და მონარბევიცა ჭრილობისა ასრე D. ²⁷ სხვაგვარ BD. ²⁸ შეყრასა D. ²⁹ და ჩხუბში] — AC. ³⁰ შიარტხვენს AC. ³¹ იარალი BD. ³² უკლებლად BD.

* „დათმობა ... გაიჭირებს“ D-ში მიწერილია მარტხენა აწიანზე ტექსტის ხელით.

და რამდენიც იმის ყმა დაჭრილა და აჩნია, იმისი მთელი სისხლი მისცეს, და¹ იარაღიცა².

და რამდენიც იმისი ყმა დაჭერილი³ იმას თან წაეყვანოს⁴, იმათაც ნახევარ-ნახევარი სისხლი მოსცეს⁵.

[D 10 r] 58. თუ შუამავალი მოკვდეს, ბერი თუ მონოზანი⁶, ქალი თუ კაცი, მოკითხული უნდა იქნას. თუ მართლის გამოჩენით ჩნდეს, რომე შუამავალი ყოფილიყოს და არცერთის მომჭმარო⁷ არ ყოფილიყოს, სიკვდილისა და ჭრილობისაც ორკეცი სისხლი უნდა მისცეს, როგორიც სისხლი სდიოდეს.

და თუ მომჭმარო ყოფილა რომლისამე, ვისაც მომჭარებოდეს⁸, [C 455 r] მას ელაპარაკოს⁹.

• [A 215 v] 59. თუ კაცი კაცს არას ემართლებოდეს¹⁰, მოლალატედ ან გზაზედ საღმე, ან სოფლად ღამით გამოსასვლელს ადგილს თუ სადაც იარაღით სასიკვდილოდ¹¹ გამომეტებით¹² დაუდგეს და ის საქმე გამოჩნდეს რომე სდგომოდეს, და მერმე იმ ხანად იმ კაცს აღარ გამოეცლოს, და წამოსულიყოს,—თავის გუნებით სიკვდილი სდომებია, მაგრამე ღმერთსა და ბედს მოურჩენია, რომე იმ გზაზედ აღარ გამოუვლია¹³. ამისთვის მთელი სისხლი მოლალატემ იმ კაცს მისცეს.

და თუ გაიაროს და¹⁴ ან მოკლას, და ან დაჭრას, ორკეცი სისხლი მისცეს — ერთი ღალატად დადგომისა¹⁵ და ერთი სიკვდილისა.

და თუ ამ უბრალომ კაცმან ის მოლალატე მოკლას, მისი სისხლი არ არის.

[D 16 v] 60. თუ ასეთს კაცს ღალატად დაუდგეს, რომ [C 455 v] ემართლებოდეს და ერთი აუგი და მოყინვება სჭირდეს და ემართლებოდეს, ვასინჯეთ კარგად¹⁶.

ვინ იცის, იმ დამდგომმან კაცმან მოკ[B 224 r]ლას, მისი საქმე და ამისი შეათვარდეთ¹⁷, და რაცალა¹⁸ სჭირდეს აუგი იმ მკვლელს¹⁹, იმას გამოდით და სხვა სისხლი მოსცეს. და მუხთლად სიკვდილისათვის კიდემ²⁰ სისხლის მეხუთედიც მოსცეს²¹.

და თუ ამ მიმავალმან ის დამდგომი მოკლას, ნახევარი²² სისხლი გაუჩინეთ; და²³ რასაც უწინდელს სხვას საქმეს ჩიოდა, იმისი სამართალიც²⁴ მის²⁵ სახლისკაცს უყავით.

¹ და]—AC. ² და რამდენიც ... იარაღიცა] — D. ³ დაჭერილი] დაჭრილი AC. ⁴ იმას თან წაეყვანოს] იმასთან წაიყვანოს BD. ⁵ მოსცეს] + რაც ჭრილობა აჩნდეს იმისი მთელი სისხლი მოსცეს და იარაღებიც D. ⁶ მონაზონი BC. ⁷ მომჭმარო ACD. ⁸ მომჭმაროდეს AC. ⁹ მას ელაპარაკოს] პასუხი იმან მისცეს D. ¹⁰ + და B. ¹¹ სასიკვდილოს BD. ¹² გამოჩენით D. ¹³ გაუვლია D. ¹⁴ და] — B. ¹⁵ დგომისათვის AC. ¹⁶ კარგა ABC. ¹⁷ შეათვარდეთ AC. ¹⁸ რაცალა D. ¹⁹ აუგი იმ მკვლელს] ა იმ მკვლელს აუგი D. ²⁰ კიდემ ACD. ²¹ მისცეს C. ²² ნახევარ ACD. ²³ და] — AC. ²⁴ სამართალიც B. ²⁵ მისს BD.

• [A 296 r] 61. თუ მისი სწორი კაცი ცოტას სამდურავისათვის თავის მამულში დააველოს, იბრიყოს, დაიჭიროს, შეკრას, აბჯარი აპყაროს, წინ წაიგდოს, თავისი სამძღვარი ცემით¹ გაარონინოს, სისხლის ნახევარი მისცეს, იარაღი და წანართმევიცა.

თუ ქრილობა აჩნდეს რამე, იმისთვის² მთელი ქრილობის სისხლი მისცეს.

და თუ შეიპყრას, დააბას, ტყუედ ჩააგდოს და³ იმითი მოკედეს, და⁴ ან გ[C 456 r]ამოიყვანოს⁵ ნატყვევები და ისე მოკლას, ერთნახევარი სისხლი მისცეს.

თუ წამლით მოკლას, მით ეს მისცეს, —საკანონო კათალიკოზმან იცის.

[D 17 r] [61¹]*. აწ შემოკლებით⁶ ეს მოგახსენოთ**. სისხლი ყოველფერზედ ზეით დაგვიწერია, საღმრთოცა და საეროცა; სატანჯველითა და უპატიურად სიკვდილისა⁷ ყველა სწერია და⁸ ისრე ქნან⁹.

მაგრამ, თუ უმცროსს უფროსისათვის უქნია, ის უფრო მძიმეა¹⁰.

და თუ უფროსს უმცროსისათვის უქნია, ის უფრო მსუბუქია¹¹.

და თუ სწორს სწორისათვის უქნია, ის სწორია, არც აიწვეს და არც დაიწვეს.

სატანჯველის¹² სიკვდილში¹³ და რჯულის გარდამავალ¹⁴ საქმეში კათალიკოზს ჯელი აქვს¹⁵.

[ცოლ-ქმრის საქმისა ასრე იქნას]

• [A 296 v] 62. თუ კაცმან ცოლი მოკლას, უბრალო, და გამოჩნდეს, სისხლი, როგორც დაგვიწერია, ისრე მისცეს და საკანონოსი კათალიკოზმა იცის.

თუ [C 456 v] გამოჩენით ქმრისაგან¹⁶ სიკვდილი არ იცოდენ და ქალის ძმები ან წამლით, ან მორჩობით, ან იარაღით ქმარს სწამობდენ, ფიცით, მღელრით ან შანთით თავი გამოიმართლოს.

• [B 224 v] 63. თუ ცოლი დაჭრას ან დააშაოს, თუ ცოლს უნდოდეს, სისხლი აიღოს და¹⁷ გამოართვას.

თუ არ¹⁸ ბოზობისათვის ცოლ-ქმარი ერთმანერთს ვერ გაეყრებიან.

¹ ცემით) ისრე D. ² მისთვის B. ³ და] — BD. ⁴ და] — D. ⁵ გამოიყვანოს C. ⁶ ა შემოკლებით აწ B. ⁷ სიკვდილითა C. ⁸ და] — BD. ⁹ ქნას BD. ¹⁰ მძიმეა A. ¹¹ მსუბუქია AC. ¹² სატანჯველის A, სატანჯველის C. ¹³ სიკვდილში] + და რჯულის AC. ¹⁴ გარდამავალს AC. ¹⁵ ა აქვს ჯელი B. ¹⁶ ქმრისაგან ACD. ¹⁷ აიღოს და] — D. ¹⁸ არ] არადა B.

• A ნუსხაში ეს მუხლი და მომდენო მუხლიც ნიბ (62) მუხლადაა დანომრილი.

•• BC-ში ეს სიტყვები სინგურითაა დაწერილი.

64. მაგრამ კაცი რომ ცოლს სტანჯვიდეს¹ და უპატიურად ეპყრობოდეს, და ურიგოს უშვებოდეს, მეფემ ის კაცი დააბას, დატუქსოს და² ავად მოეპყრას. და კათალიკოზმაც ასრე უყოს.

სხვა ამას გარდა თუ რამ ცოლ-ქმრობაში ურიგო რამ მოვდეს, ის კათალიკოზმან იცის.

[D 17 v] 65. თუ ცოლმან ქმარი მოკლას ანუ³ წამლით, ანუ⁴, სხვა⁵ რითმე, გასინჯეთ, რისთვის⁶ მოუკლავს. თუ [C 457 r] ასეთი რამ ექნას⁶, რომ ემართლებოდეს, თქვენი იცით; და თუ უბრალო მოკლა, ეგეც თქვენი იცით.

ღმერთმან ნუ ქნას, და თუ ჩვენს ჟამში მოვდა, ჩვენ ვიცით.

[A 297 r] [65¹]. თუ ცოლმან ქმარს ან სცეს⁷, ან დაჭრას, დიდი გვემა და ტანჯვა უყოს კათალიკოზმან.

66. ცოლი და ქმარი რაგინდ სძულდენ⁸ ერთმანეთსა, უბრალოდ გაყრა არ იქნების, კათალიკოზმან წვრთნით უნდა შეარიგოს⁹.

67. თუ ქალს ბოზობა შეემთხვიოს¹⁰, თუ უნდა, გაუშვებს, რომე არცარა ამ სოფელს ეკითხვის და არცარა იმ სოფელს; და თუ უნდა, არ გაუშვებს, — ორივე კაცის ჯელთ არის.

მაგრამე, თუ გაუშვა, რაც მზითევი მოჰყოლია, ისიცა და ბოზობით შექმნილი შვილიცა თან უნდა გაატანოს¹¹.

მაგრამ, თუ ამ მართალს ქმართან შვილი ჰყავს, [C 457 v] მზითევი მთლად¹² არ¹³ მიეცემის, ამიტომ რომ შვილსაც წილი აქვს—ნახევარი ანუ უმცროსი; ან არა, რამდენიც შვილი ყვანდეს¹⁴, შვილებსა და დედას¹⁵ თითო-თითო წილი¹⁶ მისცენ, ყველას სწორედ¹⁷.

რომელიც მზითევი ავის ქნამდის თვითან დაუხარჯავს თავისის ნებით, იმას ვეღარ ითხოვს.

68. ერთი ესე, რომ ბოზობით¹⁸ შვილი ეყოლების, თუ ის უცხო კაცი იმ გაშვებულს ქალს შეირთავს, ხომ ის შექმნილი შვილიც იმისი არის [A 297 v] და არც ქალის პატრონსლა სისხლს მისცემს; და ქმარს კი სისხლი უნდა მისცეს.

და თუ [B 225 r] არ შეირთოს, შვილი იმ კაცისა არის და¹⁹ სისხლი მის ქმარს მთელი მისცეს და დედაცაცაც, ვით დაგვიწერია.

[D 18 r] ბოზობით რომ დააგდოს, შვილიც რომ არა ყვანდეს, რაც დაუხარჯავი მზითევი²⁰ ქონდეს, ის მაშინც²¹ უნდა დაეჭიროს²².

1 სტანჯვდეს D. 2 და — AC. 3 ან B. 4 სხვას BD. 5 რასთვის C. 6 უქნია B. 7 + და BD. 8 სძულობდენ D. 9 შეარიგოს AC, შეარიგონ D. 10 თუ ... შეემთხვიოს] თუ ბოზობა შეემთხვიოს ქალს D. 11 გაიტანოს B. 12 მთლად] სრულ AC. 13 არ — C. 14 ჰყავს BD. 15 + ყველას BD. 16 წილად AC. 17 ყველას სწორედ] — BD. 18 + რომ D. 19 და — ABC. 20 დაუხარჯავი მზითევი] დაუხარჯავს რაც მზითევი AC. 21 მაშინც] მაინც D. 22 დაუჭიროს ABC.

[C 458 r] 69. თუ დედაკაცმან მეზობელს თუ მოყვასსა თუ თავის სახლში უმაჟაკლოს¹ და გამოჩნდეს, რასაც გვარისა იყოს ის მაჟაკალი², თანისი სისხლის ნახევარი იმ ქალის პატრონს მისცეს.

თუ ამისი მიცემა არ შეეძლოს მაჟაკალს³, მაშ ასრე უნდა უყონ: მაჟაკალს³ ყელზე საბელი⁴ მოაბან და ტიტველი ყელსაბლიანი, ნიფხვით ოდენ. სოფელი შემოატარონ,—დიდი აუგია.

70. თუ ქალს კაცი გაუაშიყდეს და ქალი არ აპყვეს, თუ გინდა⁵ გუნებაში შეუვიდეს⁶, და ეს საქმე ქმარმან თუ⁷ მამამ და დედამ მის ქალისამ შეუტყონ, ქალს არა გარდაცდება რა, და მაჟაკალს⁸ ბოზობის მაჟაკლობის⁹ ოდენად¹⁰ გარდაცდების კაცისაგან¹¹.

[A 298 r, C 458 v] 71. თუ ერთმან მეორის ცოლს უაშიყოს და გამოჩნდეს, რომ¹² მასთან ყოფილიყოს, და დააგდოს მისმან ქმარმან, სრული სისხლი მისცეს.

და თუ¹³ წაგვაროს, მაშინც¹⁴ მთელი სისხლი მისცეს.

და¹⁵ თუ იმ ქალთან არ ყოფილიყოს და ფიცით თავი იმართლოს, და თუ აშიყობა¹⁶ ვერ ფიცოს და თან კი არ ყოფილიყოს, მისთვინ მართლის ბოზობის ნახევარი სისხლი მისცეს¹⁷.

† [D 18 v] 72. თუ კაცმან უბრალოდ ცოლი დააგდოს, მთელი სისხლი მისცეს, და თავისი მზითვეი უკლებრივ¹⁸ მისცეს.

• 73. თუ კაცმან მისგან უდიდებულესის კაცის ქალი დააგდოს, რასაც გვარისა ის კაცი¹⁹ იყოს, იმტოლი მთელი სისხლი მისცეს, — მეტი არ ეთხოვების.

[C 459 r] 74. დედაკაცი ქმრის²⁰ დაგდებას არა ღირსა და ნურც ჰკადრებს. და თუ ღმერთი შერისხდეს და²¹ მისის უსირცხვილობით ქნას, რასაც გვარისა იგი კაცი არის, მთელი სისხლი დედაკაცმან ქმარს მისცეს.

თუ ქალისათვის ან სამშობლოს უქნევინებია, სისხლი სამშობლომ მისცეს, თუ უბრალო იყოს სამშობლო, და აღარც ქალი შეინახონ²², სამშობლოს სახლს არ ეთხოვების^{23*}.

[უფროსი კაცის მოკვლისა ასრე იქნას]

• 75. თუ აზნაურმან ანუ გლეხმან მისგან უფროსი კაცი მოკლას, ერთნახევარი სისხლის მისცეს.

¹ უმაჟაკლოს] — D. ² მაჟანკალი D. ³ მაჟანკალს ACD. ⁴ † უნდა AC. ⁵ გინდა] ან B, გინა D. ⁶ შევიდეს A. შევიდეს D. ⁷ თუ] და AC. ⁸ მაჟანკალს AD, მანჟაკალს C. ⁹ მაჟანკლობის AD. ¹⁰ ოდენად BCD. ¹¹ კაცისა BD. ¹² რომ] — D. ¹³ თუ] — ABC. ¹⁴ მისთვინც BD. ¹⁵ და] — BD. ¹⁶ აშიყობა] † კი BD. ¹⁷ მართლის ... მისცეს] — D. ¹⁸ უკლებრივ C. ¹⁹ ის კაცი] — AC. ²⁰ ქმრის ACD. ²¹ და] — BD. ²² † და AC. ²³ თუ ქალისათვის ... ეთხოვების] — BD.

* ეს აზნაური A-ში ჩაწერილია თვითონ ვახტანგის ხელით. BD-ში არ არის.

თუ მისის¹ პატრონისაგან არ სცო[A 298 v]დნოდეს, ისრე ექნას, მე-[B 225 v]სისხლე კაცი თავის² ნასყიდის³* მამულითა, რაც ერგებოდეს, და თავისი კერძის საქონლით, ცოლ-შვილით გელში მისცეს, რაც უნდა, უყოს.

თუ ძმანი და სახლისკაცნი ამ კაცის სიკვდილში⁴ და ჩხუბში⁵ ერთი რჩევა და ერთი საქმე არა ჰქონია, იმ მკვლელის⁶ კაცის მეტს სხვას ძმას არა ნდომია და არ რევიან⁷, არცერთი მიუღება, როგორც დაგვიწერია, ისრე უნდა იქნას.

და თუ სხვა ძმანი და [C 459 v] სახლისკაცნი⁸ რეულან და ერთად უქნიათ, ისრევე ერთგან პასუხი მისცენ.

[უმძრახ კაცთა მოკვლისა ასრე იქნას]

[D 19 r] 76. თუ უმძრახი კაცნი ერთმანერთს შემოეყარნენ და ერთ-მან გზა დაუგდოს და გარიდოს, მეორე ნულარ მისდევს. თუ მისდიოს⁹ და ის გარიდებული მოკლას, ორკეცი სისხლი მისცეს.

და თუ ეს მიმდევარი მოკვდეს, მისმან სისხლმან ჩაიაროს.

გზის დაგდება, რომელიც¹⁰ გვართ უმცროსი არის, იმას მართებს. თუ გვართ¹¹ სწორნი არიან¹², რომელიც დლით უმცროსი იყოს, იმან უნდა დაუგდოს.

რომ არ დაუგდოს¹³ და დაუშინონ, რომელიც მოკვდეს, სისხლი მისცენ¹⁴.

უწინ რაზე მდურებულან, მოსამართლემ ისიც გაუსინჯოს.

მაგრამე¹⁵ გზის დაგდება, რომელსაც¹⁶ მართებოდეს¹⁷ და¹⁸ არ დაეგდოს, იმას სისხლი დააკლდების.

ამგვარს კაცსაც მართებს გზის დაგდება, რომ დამნაშავე თვითან იყოს და იმის დანაშაულზე მდურობდენ,—უფრო მას მართებს^{19**}.

[მამა-შვილთა და და-ძმათა საქმისა ასრე იქნას]

[A 299 r, C 460 r] 77. გამოჩენილად, მოწმით ნათხოვნი ქალი ან ნი-შანმიტანილი ქალი მამამ რომ გაუთხოვოს, და ან სხვამ კაცმან წაართვას, მესამედი სისხლი მისცეს.

¹ მისი D. ² თავისის BD. ³ ნასყიდის] — BD. ⁴ სიკვდილშია BD. ⁵ ჩხუბშია B. ⁶ მომკვლელის C, მკულის D. ⁷ რევიან AC. ⁸ კაცნი BD. ⁹ მიზდიოს AD. ¹⁰ რომელით C. ¹¹ გვართი A. ¹² არინი D. ¹³ დაუგდონ BD. ¹⁴ მისცეს BD. ¹⁵ მაგრამე A. ¹⁶ რომელს D. ¹⁷ მართებდეს C. ¹⁸ და] — D. ¹⁹ ამგვარს ... მართებს] — BD.

* ნასყიდის“ A-ში ჩაწერილია სტრიქონს ზემოთ ვახტანგის ხელით.

** ეს აბზაცი A-ში ჩაწერილია ვახტანგის ხელით. BD-ში არ არის.

თუ მაგაზედ შესცილდენ, რომ არ მაპითხოვებიაო¹, ისევე² იმავე³ მოწითა და ჯერით გაარიგონ.

• 78. თუ მამამ შვილი მოკლას, ან შვილმა მამა, მაგისი სისხლი და სამართალი არ დაიწერებოდა⁴, რჯულის⁵ კანონით უნდა გარიგდეს.

• [78¹]. თუ მამამ შვილსა სცეს ან ავნოს რამე, ვერას შეუა⁶, ან უამებლობისათვის უზამს და ან სწავლისათვის,—მამის უამებლობა შვილისაგან არა ჯამს.

თუ შვილმან მამა ან გალაჯა⁷ ან უკადრისი რამ ჰკადრა⁸, იმას ავად მოპყრობა უნდა, ამიტომ [რომე] მეათე მცნება მამისა და დედის პა [B 226 r] ტივის-დება არის*.

• 79. აგრევე მოვდება, დედ-მამაში სხვაე⁹ რამ [D 19 v] უმართებულო მოვდეს¹⁰; თუ გამოჩნდეს, კათალიკოზმა და მეფემ გარდააქდევინოს.

თუ არ გამოჩნდეს¹¹, მოძღვარმა იცის [C 460 v] მისი საკანონო¹².

• 80. იქნება მამა-შვილიც გაყრილიყვენ და გაყრაში განაყოფსავით ჩხუბი და ცილება¹³ მოუტდესთ, მაგრამე შვილს მამის უპატიურობა [A 299 v] არ მართებს,—ბატონთან ილაპარაკონ და ისრე გარიგდენ.

თუ, ვინ იცის, შვილმა მამაზე¹⁴ ურიგო დააშაოს, როგორც დაგვიწერია; ისრე გარდააქდევინონ (იხ. მუხ. 78).

იქნება მამას შვილი ერთიმეორეზე ან უღონობისათვის¹⁵, ან სიავისათვის სძულდეს¹⁶ და სჩაგრევდეს, და სხვას შვილს უფრო ჰკერძევდეს, — მამა ნუ უზამს, არა ჯამს, უფროსი უფროსად იმყოფოს და უმცროსი უმცროსად.

ესეც იქნება, სიცოცხლეში მამამ რომელსაც შვილს ან იარალი და ან საქონელი¹⁷ მისცეს, — ერთიმეორეს ვერ უქსენებს. სხვა რაც სიკედლის უკან დარჩება ის სასწოროთ საძმო არის.

81. თუ ძმამ¹⁸ ძმა მოკლას, არც მისი¹⁹ სისხლისა ვიცით, [C 461 r] ჩვენთან, დიალ, მძიმე არის, და თქვენ იცით.

მაგრამე თუ შვილი ჰყავს, სისხლი და ნახევარი გაუჩნდების. და²⁰ კათალიკოზისა იმან იცის.

თუნდა²¹ გაყრილი ძმა იყოს, თუნდა²¹ გაუყრელი, შვილი

1 მაპითხოვებიაო C. 2 ისე BD. 3 იმავე იმ AC. 4 + და ABC. 5 სჯულის C. 6 შეუვა B. 7 + და D. 8 ჰკადა D. 9 სხვა B. 10 მოხდება AC. 11 + და D. 12 საკანონო] კანონი BD. 13 შეცილება BD. 14 შვილმა მამაზე] მამამ შვილზე B. 15 + და BD. 16 სძულდეს BD. 17 საქონელი] + რომელსაც ACD. 18 ძმამან B. 19 მისის C, იმასი D. 20 და] — BD. 21 თუნდა] თუ უნდა ABC.

* შდრ. მეორე სჯულთა 5,16.

თუ დარჩა, აიღებს. გაყრილი ვისთანაც არის, ის აიღებს; და თუ¹ მარტო არის, იმის² სისხლს ვინ აიღებს*?

თუ დაჰკრას, ან დააშაოს, ან გალაზოს, მისივე სისხლი მისცეს³.

ესეც არის. უმცროსი ძმა და უცოლშვილო რომ იყოს, სამუშაოს უარისათვის ან ყმის [A 300 r] რბევისათვის⁴ ქელი შემოკრას⁵ ან⁶ ერთი-ორი ჯოხიც⁷ რომ⁸ დაჰკრას, არაფერი არის, მისი სისხლი არ გაჩნდება.

მაგრამე ვინც, ან ძმა, ან სხვა კაცი, უწინ ჩხუბს აშლის და მიზეზი შეიქნება, იმისი სისხლი ნაკლებია.

• 82. თუ ძმამ⁹ და მოკლას ან დამ¹⁰ ძმა მოკლას, ჩვენ იმისი სამართალი არ ვიცით, მისივე მეფემ და კათალიკოზმან იციან¹¹**.

[D 20 r] 83. თუ ძმამ ძმისა და¹² ან სახლისკაცის მხლებელი გა[C 461 v] აწებლოს, თუ დასთმობს ძმობითა, კარგი არის.

და თუ არ დასთმო და აღარც მხლებელი ინდომა, გააგდო ან გაახეობრა, ერთის მსახურის სისხლი მისცეს. და თუ ინდომა, ისრევ ერთის გლეხის სისხლი მისცეს¹³.

[ცოლის წაგვრისა და დაგდებისა ასრე იქნას]

• 84. თუ კაცმან ცოლი წაგვაროს კაცსა¹⁴, ასე რომე დედაკაცი მისის ნებით გაყვეს, იმ დედაკაცის ქმარი რასაც გვარისა იყოს, მისის სისხლის¹⁵ ორი წილი გარდაიგადოს¹⁶; და რაც პირველი¹⁷ ქმრისა¹⁸ გაეტანოს, ისიც უკლებრივ მისცეს.

თუ რამ თავისი მზითევი გაეტანოს, ქმარყოფილი იმას ნულარა სთხოვს.

თუ რამ მზითევი პირველს ქმართან დარჩომოდეს, ის დედაკაცი ნულარ ითხოვს, რაგინდ შევილიც არ დარჩომოდეს.

აგრევე, თუ რამ სამამულე მზითევი დარჩომოდეს, თუ პირველს [A 800 v] ქმართან შეილი დარჩომოდეს, მისი არის¹⁹. და თუ არა, სანამდინ სისხლს მისცემდენ, პირველს ქმარს ექიროს.

¹ თუ] — ABD. ² მის C. ³ ან გალაზოს, მისივე სისხლი მისცეს] მისივე სისხლი მისცეს ან გალაზოს ABCD. ⁴ დარბევისათვის C. ⁵ შემოჰკრას D. ⁶ ან] — BD. ⁷ ჯოხი ABC. ⁸ რომ] — AC. ⁹ ძმამან B. ¹⁰ დამან B, დამ D. ¹¹ მისივე ... იციან] — D. ¹² და] — BD. ¹³ მისცეს] + ქ. თუ ძმამ და ან დამ ძმა მოკლას მისივე მეფემ და კათალიკოზმან იცის D. ¹⁴ კაცსა] — BD. ¹⁵ სისხლი C. ¹⁶ გარდაუხადოს D. ¹⁷ პირველის AC. ¹⁸ ქმრისა ACD. ¹⁹ თუ პირველს... მისი არის] მისი არის რომ პირველს ქმართან შეილი დარჩეს AC.

* ეს აბზაცი D-ში მიწერილია მარტოხენა აშიაზე ტექსტის ხელით.

** ეს მეხლი D-ში 83 მეხლის შემდეგ სწერია, მაგრამ ვადაწყვერს იგი შემოკლებით 81-ე მეხლის ბოლოშიც მიუწერია.

რახან სისხლი მისცეს¹, ის მამული იმ ქალის სამშობლოსი არის, თავის დას უნდა მისცენ².

[C 462 r, D 20 v] 85. თუ დედაკაცი ძალად მოიტაცოს და წაიყვანოს, ეს გამოჩენილი შეიქნება, ულაშქროდ ვერ წაიყვანს, ვერც დიდი და ვერც ცოტა. მაშ, ლაშქრით თავს დასხმა იქნების³.

იმისი⁴ ასრე იქნას: იმ ქმარყოფილს წამყვანმან ორი წილი სისხლისა⁵ მისცეს მიკდომისა; და ძალად წართმევისათვის ერთი მთელი სისხლი მისცეს, რომ შეიქნების⁶ ყველაყა ერთი მთელი სისხლი, კიდევ მთელი სისხლის ორი წილი.

წანაღებისა ასრე იქნას: წამღებმა, რაც დაიფიცოს, «ამის მეტი არ წამიღია», ისრევე შემოაქციოს. მზითევი რაც თან გაჰყოლოდეს ან იქ დარჩომოდეს, როგორც დაგვიწერია, ისრე იქნას⁷ (იხ. მუხ. 84).

86. თუ კაცმან კაცის ცოლთან ბოზობა შეიმთხვიოს და გამოჩნდეს, და მისმან ქმარმან ცოლი დააგდოს, მკნელმან მის პატრონს მთელი სისხლი მისცეს.

და თუ არ დააგდოს და ისრევე იცოლოს, ნახევარი სისხლი მისცეს.

თუ მოსტაცოს და წაიყვანოს მთელი სისხლი მის [B 227 r] ცეს.

მზითვისა, როგორც ზევით სწერ [C 462 v] ია, ისრე უნდა იქნას (იხ. მუხ. 84).

თუ იმ⁸ ქალთან საავოდ⁹ არა ყოფილიყოს და აშა თქვას, როგორც დაგვიწერია, ფიცით თავი იმართლოს.

[A 301 r] 87. დედაკაცმან სხვას დედაკაცს თავის ქმართან წასძახოს, რომე «ჩემი ქმარი შენთან არისო», და იმ დედაკაცის ქმარს გააგონოს, და იმ კაცმან ამ სიტყვისათვის თავისი ცოლი გაუშვას მაშინვე, — ბოზობის ოდენი სისხლი წამძახებლის¹⁰ ქმარმან მისცეს¹¹.

და თუ მაშინ არ გაუშვას, ცუდის დედაკაცის ნათქვამს სიტყვას არას გამოეკიდოს და თავის [D 21 r] ქმარმან შეუნდოს¹², და მერმე მას უკან კარგა ხანი გამოვიდეს და მაშინდელი წაძახილი¹³ ქმარმან ცოლს დააყვედროს და აღარ ინდომოს, უდროოს დროს გაშვება იქნება¹⁴, — კაცი ტყუის და ველარ გაუშვებს.

[სხვადასხვა მოკვლისათვის ასრე იქნას]

88. თუ კაცმან მამულის ცილებაში მამულის პატრონი მოკლას, გასინჯოს მოსამართლემ, და თუ კაცი ტყუილად შესცილებია¹⁵ და ისრე მოუკლავ [C 463 r], ერთნახევარი სისხლი მისცეს.

¹ მისცენ D. ² უნდა მისცენ [თუნდა მისცენ თუნდა ნუ მისცემენ D. ³ იქნება AC. ⁴ ამისი D. ⁵ წილი სისხლისა] სისხლი ABC. ⁶ ქ-სულ D. ⁷ ქნან AC, ქნას B. ⁸ იმ]—AC. ⁹ სააოდ B, საოდ D. ¹⁰ წამძახებლის D. ¹¹ მისცეს D. ¹² შეუნდოდ D. ¹³ წაძახილი D. ¹⁴ იქნება] არ იქნება B, იქნების და D. ¹⁵ შეცილება D.

• თუ შემცილებელი მოკვდეს, სისხლის ორი წილი მისცეს¹, ამიტომ რომ სხვის მამულისათვის რატომ შეაკვდა².

თუ მართლა შესცილებია და ისრე მოუკლავს, სისხლიც³ მთელი უნდა მისცეს⁴, და რაზედაც შეცილებულან⁵, ის მამულიც იმ მკვდრისა შეიქმნების.

აგრევე⁶ სხვას საქონელზე რომ შესცილდენ, მისიც ისრე⁷ იქნას.

მაგრამე⁸ კოტას საქონელზე და მამულზე კაცმან კაცი არ უნდა მოკლას; და თუ მოკლას, მოსამართლემ უნდა გაუძნელოს.

[A 301 v] 89. თუ ყაზახმან კაცი მოკლას მზირობით და გამოჩნდეს, თუ მეფემ არა უკითხა რა, სამ წილად სისხლი მისცეს⁹.

და თუ მზირი მოკლას¹⁰, მისი სისხლი არ არის.

• 90. თუ კაცს კაცი დაუქირავს და უპატიურად მიჰპყრობია და ისრე გაუშვია¹¹ ან საუკადრისო რამ უკადრებია¹² და გაუშვია, მერმე იმ ავადმპყრობილ[C 463 v]¹³ მომპყრობელი¹⁴ მოუკლავს, გასინჯეთ, თუ მართალი იყოს, სისხლი შეუფარდეთ და¹⁵ მიაცემინეთ.

[D 21 v] 91. თუ კაცს კაცი¹⁶ გაგინებოდეს და მერმე ის გამგინებელი¹⁷ კაცი მომკვდარიყოს¹⁸, [B 227 v] მისი სისხლი უფრო მსუბუქი¹⁹ იქნების. თუ არადა, გინებთაც ეს უწინ გაგინებია და²⁰ სიკვდილითა თუ დაჭრითაც ამასვე უქნია, მაშინ სისხლი უფრო გაძნელდების*.

92. თუ ფათერაკად კაცს²¹ კაცი შემოაკვდეს, ან შემოეჭრას²², ან დაშავდეს, რისაც ფათერაკით, რომ იმ კაცს არ ნდომოდეს, ცხენით თუ იარაღით, [A 302 r] ასე რომ ან²³ ცხენმან თავი წაართვას და შეეძგეროს, ან გავარდნაში შეიძგერნენ, ან ნადირს თოფი თუ²⁴ ისარი შესტყორცნოს²⁵ და კაცს მოხვდეს, ან თამაშობაში [C 464 r] აწყინოს რამე, — ბევრი ფათერაკი სხვა არის, ამისი ასრე არის:

ცხენისაგან მოვლების სიკვდილი თუ იარაღისაგან, ის ცხენი, ის მკვლელი²⁶ იარაღი მიეცემის; და იქნების, მკვდარს სამარხი და დაჭირლს სააქიმო გაუჩნდეს.

თუ ნადირს შესტყორცნოს²⁵ [და კაცს მოხვდეს, ან ფრინველს შესტყორცნოს და კაცს მოხვდეს, ან ყაბახს ესროლოს²⁷ და ისარი²⁸ კაცს დაეცეს, — ამგვარს²⁹ ყველას³⁰ ფათერაკი ჰქეიან.

¹ მიეცეს D. ² შეაკვდა AC. ³ სისხლისც D. ⁴ მისცენ AC. ⁵ შესცილებულან AC. ⁶ აგრევე BD. ⁷ ასრე D. ⁸ მაგრამ AC. ⁹ მისცენ AC. ¹⁰ მოკლან AC. ¹¹ გაუშვია ABC. ¹² უკადრება B. ¹³ ავადმპყრობლის AC. ¹⁴ მამპყრობელი AC. ¹⁵ და] + ისრე D. ¹⁶ კაცს კაცი]—D. ¹⁷ გაგინებელი AC. ¹⁸ მამკვდარიყოს AC. ¹⁹ სუბუქი A. ²⁰ და] — B. ²¹ კაცს]—C. ²² + და C. ²³ ან] ამ C. ²⁴ თოფი თუ] თუ თოფი ან AC. ²⁵ შესტყორცოს AC. ²⁶ მკვლელი] + და ის AC. ²⁷ ესროდეს BD. ²⁸ ისარი] — AC. ²⁹ ამგვარებს D. ³⁰ ყულას B.

* ამ მუხლის მეორე ნაწილი მკვლელობის შემთხვევების ჩამოთვლას ამოავრებს და თავის ადგილას, 95¹ მუხლად, გადაეიტანეთ.

ყაბახის მსროლელს კაცს ისარზე პირი არ უნდა ესხას, სისხლი ამიტომ მიეცემის.

ამეებს მთლად არა საფათერაყო სისხლი უნდა მიეცეს¹.

93. ღვინოში რომ კაცმან ან კაცი მოკლას, ან დაჭრას, თუ რაც უყოს, მთელს სისხლზედ თუ არ მეტი, ნაკლები არ მიეცემინების², ამისათვის რომ, ის რომ³ იცის ღვინოში აჩქარებული არის, რატომ დალევს იმდენს⁴, რომ ამგვარს საქმეს აქნევინებს⁵?

[D 22 r] 94. თუ კაცს კაცის ვალი ემართოს, მივიდეს და სთხოვ[C 404 v]-ოს, და შულღი გამოერიოს⁶, და ერთმან მეორე ან მოკლას, ან დაჭრას, ასრე იქნას⁷:

[A 302 v] თუ მოვალემ საქონლის პატრონი მოკლას, ერთი სისხლი და ნახევარი უნდა მისცეს, და თავისი ვალიც უკლებლად.

და თუ ის მო[B 228 r]ვალე საქონლის პატრონს შემოაკვდეს, იმას მთელი სისხლი გამოურთვან და ვალიც⁸ სისხლში გაუწავარიშონ.

95. თუ კაცმან თავისი ყმა ან მოკლას, ან გაახეიბროს, თუ დანაშაულზედ უქნია, მით ბატონისაგან⁹ და კათალიკოზისაგან¹⁰ საწყენი არის, ამიტომ რომე უკელმწიფოს კაცს თავისის ყმის¹¹ სიკვდილი და გახეიბრება არავის კელმწიფების. რომელიც მაგვარი სასიკვდილო და ან გასახეიბრებელი დანაშაული ჰქონდეს, კელმწიფეს მოაკსენოს და მისის დასტურით უყოს¹².

და თუ მოუტდეს და ქნას, ყმა ვერას შეუა.

და თუ უბრალოდ მოკლა, გინა¹³ ფათერაყად მოსვლოდეს¹⁴, საფათერაყო უნდა მისცეს, და წყალობაც¹⁵ რამე უყოს.

თუ მართალს დანაშაულზედ მოუკლავს და იმ კაცმა კიდევ მისი ყმობა [C 465 r] ინდომა, მამულს ვერ მოუშლის და სისხლიც უნდა მისცეს.

და თუ იმისი ყმობა აღარ ინდომა, სისხლი არ უნდა გამოართვას, თავისის ცოლ-შვილით, ვისთანაც უნდა, მივა. უწინდელი პატრონი ველარას მიედავების, ამიტომ რომე თავის სისხლით დაუქსნია თავისი თავი¹⁶ (შდრ. მუხ. 258).

და¹⁷ თუ უბრალოდ გახეიბრდა კაცი, თავის ცოლ-შვილით, ვისთანაც უნდა, მივა, პატრონს კელი არ ექნების¹⁸, ამი[A 303 r]ტომ რომე თავი¹⁹ სისხლით დაუქსნია.

ძმასა და სახლისკაცს, თუ არ სიკვდილისათვის²⁰ გახეიბრებისათვის²¹ ვერავენ გამოართმევს²².

¹ მისცეს ABC. ² მიეცემის C. ³ ის რომ] ისომ ABCD. ⁴ იმთონ AC, ამდენს D. ⁵ აქნევინებდეს D. ⁶ გამოურიოს C. ⁷ იქნას] + თუ მო A. ⁸ ვალი BD. ⁹ ბატონისაგან AC. ¹⁰ კათალიკოსისაგან AC. ¹¹ ყმისა BD. ¹² უყონ AC. ¹³ გინა] თუ გინა BD. ¹⁴ მოსვლოდეს CD. ¹⁵ წყალობა ABC. ¹⁶ თავის სისხლით ... თავი] თავი სისხლით დაუქსნია BD. ¹⁷ და] — AC. ¹⁸ ექნება B. ¹⁹ თავის C. ²⁰ სიკვდილისათვი B, სიკვდილისათვი D. ²¹ გახეიბრებისათვი ABD. ²² გამოართმევს ABC.

[A 301 v, B 227 v, C 463 v, D 21 v] [95¹]*. ამ სიკვდილებს რომ ესწეროთ, ღმერთმან ნუ ქნას, ამდენი სიკვდილები მოკდეს. მაგრამე ან დაიჭრას, ან ეცეს, ან უპატიურად მოეპყრან¹ ერთიმეორეს, ყველა ამავე რიგად უნდა გაასამართლოთ, დიდი — დიდობით, ცოტა — ცოტაობით.

[სხვისი ცოლის ან შვილის გაყიდვისათვის]

[D 22 v] 96. თუ ცოლი² გაუყიდონ ვისმე³, სამი სისხლი არის — ერთი ქალის ბატონს უნდა მისცენ და ორი ქმარსა.

მაგრამე ეს საქმე კათალიკოზმა და მეფემ⁴ დიდად უნდა მოიკითხონ, ამიტომ — ჭერ ტყვის გასყიდვა, მერმე ცოლ-ქმრის⁵ გაყრა — ამაზედ სამი სისხლი გავაჩინეთ, თუ უნდა რჯულიანზე მიჰყიდოს, თუ უნდა უსჯულოზედ.

[C 405v] 97. თუ კაცმან კაცს შვილი გაუყიდოს, გინა ქალი, და გამოჩნდეს, მართლა გაყიდოს, სისხლი ხომ ზევით დაგვიწერია და ისრე⁶ იქნას (იხ. მეხ. 16).

და⁷ თუ სწამობდეს და მართლობით არა ჩნდეს, [B 228 v] ან ფიცით ან მღუღრით გაიმართლოს⁸ თავი.

და თუ ვერ გაიმართლოს⁹ თავი, ეს შეიტყვევით, სჯულიანზე მიუყიდნია, თუ უსჯულოზე.

თუ ქრისტიანზე მიუყიდნია¹⁰, მთელი სისხლი უნდა მისცენ; და თუ დასაჯნელად კელი მიუწვდებოდეს, დააჯნევენონ.

და თუ უსჯულოსათვის მიუყიდნია, ორი სისხლი უნდა მისცენ — ერთი ჯორცისა და ერთი სულისა.

კათალიკოზისაგან¹¹ გარდაკდევინება მან იცის.

აგრევე ძმის გასყიდვაზედ იქნას.

მაგრამე მეფისაგან ტყვის გასყიდვაზედ დიდი გამოკიდება და ნასალი¹² უნდა.

[A 308 v, B 231 v, C 472 r, D 23 r] [97¹]** კაცის შუღლი და სიკვდი-

¹ მოეპყრას ACD. ² ცოლი] + გამოართვან და AC. ³ გაუყიდონ ვისმე] გაუყიდოს ვინმე AC. გაუყიდონ D. ⁴ მეფემ და ქზმან BD. ⁵ ცოლ-ქმრის AC. ⁶ ასრე ABC. ⁷ და] — AC. ⁸ გამოიმართლოს AC. ⁹ იმართლოს AC. ¹⁰ მიუყიდია A. ¹¹ კათალიკოზმა AC. ¹² ნასახი D.

* ეს მუხლი, რომელიც მკვლევარების შემთხვევების ჩამოთვლის ერთგვარი შეჯამებაა, ABC ნუსხებში წარმოდგენილია 91-ე მუხლის მეორე ნაწილად, მაგრამ უმართებულად, რადგან მკვლევარების სახეობათა აღწერა 95-ე მუხლით მთავრდება და მასთანადე, მისი ადგილი სწორედ აქ არის.

** ეს მუხლი ABC ნუსხებში მიწერილია 115-ე მუხლის ბოლოს. D ნუსხაში კი ეს ტექსტი 97-ე მუხლს მოსდევს და ცალკე (23 r) გვერდზეა დაწერილი. ამიტომ კანონთარუსულ გამოცემაში ეს მუხლი სრულიად მართებულად გადმოტანილია აქ (Законы Выхана VI, 1980, გვ. 105—106).

ლი თუ რასაც ფერის მიზეზი ბევრი არის, თუ სულ დაგვეწერა, ველარას თავს გაუვიდოდით¹ და არც იქნებოდა. რომელიც რომ მიზეზი რამ მოცდეს, ამავე² რიგად³ გაუსინჯეთ და დიდს დიდობით და მცირეს მცირეობით ისრე სისხლი გაუტკვიონ.

[A 303 v, D 23 v] ამა¹ კარი² გაყრისა და ერთმანეთის
დაშორებისა, თუ ვით უნდა

98. უკეთუ ძმანი ანუ მამა-შვილნი, ანუ ბიძა-ძენი, ანუ ბიძაშვილნი, გინა სხვა ნათესავნი, ერთსახ[C 466 r]ლნი⁶ და ერთად მემამულენი, ვეღარ მოთავსდნენ და გაიყარნენ, ამ წესითა და რიგით არის მათი⁷ დაშორების⁸ რიგი.

როდესაც სახლის ჯალაბნი აიშალნენ და დამღურდენ, მოყვარემან და ყმამან მათი აშლა შეიტყონ, და თითქმის ბატონთანაც მიაწიონ⁹ და მათი საქმე მოკსენდეს, მანამდინ არ გაიყარნენ და ან ისრეე კარგად ერთსახლობა არ მოუტდეს¹⁰, ნურც ყმასლა არბევენ და ნურც პურსა და ღვინოს ურიგოდ ხარჯვას დაუწყებენ¹¹, თორემ, თუ გაყრა მოუტდებოსთ, ერთმანეთს უნაგარიშებენ და ცუდად არ შერჩებოსთ.

როდესაც მაგაზედ გამოჩენილი¹² შეიქნან, რომე აიშალნენო და ვეღარ მოთავსდებიანო, ბატონმა კაცი უჩინოს, — ნულარც მამულს არბევანებს, ნულარც¹³ ურიგოდ ახარჯვენებს.

ბატონმა უნდა დაიბაროს¹⁴, უჯროსი¹⁵ სწვართოს და¹⁶ დაახედოს, უმცროსი დატუქსოს; თუ ყმანი სჩუბებედნენ, ავად მოეპყრან, ნუ მოიშლებით ნუ გაიყრებით-თქო; ამგვარები დაახედონ, უჩიონ თავის¹⁷ მოყვრით, კარის კაცით, გაუყრელობის ეცადნენ.

და თუ არ იქნას და არ [C 466 v] დაიშალონ, ასრე გაპყარონ.

[A 304 r] 99. ადამს აქეთ ქვეყანა გაყრით არის მოშენებულ¹⁸, რომ: არ იქ[B 229 r]ნას, არც იქნების. მაგრამე ზეითაც დაგვიწერია, მოსამართლეს თავად ყოველს¹⁹ სამართალში სიფრთხილე²⁰ და უქრთამობა მართებს, და ნამეტნავად ამაში, — რომ გაყრა ძნელი საქმე არის. და გარდაწევას, სარჩ[D 24 r]ლობას, ქრთამს, უსამართლობას მოსამართლე დიდად უფრთხილდეს²¹ და ერიდებოდეს.

190. გაყრაში ეს ოთხი არის: სა უ ფ რ ო ს ო, გ ა ს ა მ ყ რ ე ლ ო, ს ა უ მ ც რ ო ს ო და ს ა შ უ ა ლ ო.

¹ გაუვიდოდით AD. ² იმავე C. ³ რიგით D. ⁴ აქა — B. ⁵ + დასაწყისი ABCD. ⁶ ერთ სახლნი] ერთ სახლში C. ⁷ მათის C. ⁸ დაშორების] დაშვებების D. ⁹ მიწიწიონ D. ¹⁰ მოუხდეს AC. ¹¹ ხარჯვას დაუწყებენ] ხარჯვენ AC. ¹² გამოჩენილნი B. ¹³ ნურც D. ¹⁴ დაიბაროს] დაარბოს B. ¹⁵ უმჯროსი D. ¹⁶ და] — BD. ¹⁷ თავით D. ¹⁸ + და D. ¹⁹ ყოველს ABC. ²⁰ სიფრთხილე ACD. ²¹ უფრთხილდეს ACD.

საუფროსო ასრე არის და ასრე უნდა. რისაც ან აზნაურისა¹, ან გლეხისა პატრონი² იყენენ, უმამულოს, ბოგანოს გარდაისად ყველა მეფის მდივანს აანუსხვიონ, იანგარიშონ. რამდენიც კომლი³ დადგეს, ოცს კომლზე⁴ ერთს უკეთესს. რომელიც უნდა, უფროსი გამოირჩევეს და ერთს უარესს — სხვა ძმები, რომელიც იმათ უნ[C 467 r]და, იმას მისცემენ⁵. და⁶ რამდენიც ოცი კომლი ეყოლების, ყველაზე⁷ ასრე იქმონენ. დარჩების ბოგანო და იმაზედაც ასრე უნდა იქნას.

მაგრამე ბოგანო ამას ჰქვიან, რომე ვენაჯი არა ჰქონდეს, თითო⁸ სახლი და რჩომის ალაგი ექნების, და მიწა ან ექნების და ან არა. ამგვარი [A 304 v] ბოგანო იმ ზეითს გლეხებში არ ჩაითვლების, ამაზედ ცალკე უნდა⁹ აალებინონ.

ვენახის მქონეს გლეხს ბოგანო არა ჰქვიან, რაგინდ¹⁰ სხვა მამული ნაკლებად ჰქონდეს.

ე101. გასამყრელო ველმწიფისა არის. რა რომ უფროსი საუფროსოს ალებას გაათავებს¹¹, მერამე ოცისთავს, როგორიც ველმწიფეს ეპრიანების, იმისთანას გლეხს¹² აილებს, თუ უნდა, ერთს ალაგს, თუ უნდა, დაფანტვით; იქნების, დიდს თავაღზედ სოფელიც¹³ აილოს.

მაგრამე ეს გასამყრელო ასრე ველმწიფისა არის, რომე როგორც თავისი¹⁴ სახასო, [D 24 v] ისრე ეს არის. ეპრიანების, [C 467 v] თითონ დაიჭერს; იქნების, სხვას უბოძოს; იქნების იმათშივე ერთს და ერთს უბოძოს და, იქნების¹⁵, ორთავ ერთად აქრათამებინოს¹⁷, ისი სჯობს. აზნაურშიღზედაც აილებს გასამყრელოსა, და¹⁶ თუ ეპრიანება¹⁹, არ აილებს.

[B 229 v] 102. ს ა შ უ ა ლ ო ასრე არის: აქამდინ შუას ძმას²⁰ არას მისცემდენ, თუ არ დიდად მოჭირნახულესა, მაგრამ ახლა მეფემ ან პატრონმან გიორგიმ განაწესა, რომე შუათანას ძმებსაც ერთს რასმე მისცემენ.

თუ სამი და ოთხი შუათანა ძმები არიან, ამ გლეხების ოცისთავი იანგარიშონ, რამდენიც²¹ კომლი დადგეს, ის შუათანას ძმებს გაუყონ ერთი მეორეზედ, რომელიც²² უფრო მოჭირნახულე იყოს, ისრე გაუყონ.

[A 305 r] 103. უმცროსი ძმისა საუმცროსო — სასახლე. რომელიც მამასა, გინა²³ ძმათა სასახლედ შემოუფარგლავთ²⁴ ანუ ფუძედ²⁵

¹ აზნაურისა] აზნაურიშვილისა და BD. ² პატრონი CD. ³ კვამლი ABC. ⁴ კვამლზედ BC. ⁵ მოსცემენ BD. ⁶ და]—BD. ⁷ უელაზე B. ⁸ თეითო A. ⁹ უნდა]—AC. ¹⁰ რაგინ D. ¹¹ ალებას გაათავებს] და გაათავებს A, აილებს და გაათავებს C. ¹² გლეხებს D. ¹³ სოფელი BD. ¹⁴ თავისი BD. ¹⁵ თეითან AC. ¹⁶ იმათშივე ... იქნების] — AC. ¹⁷ ერთად აქრათამებინოს] ა აქრათამებინოს ერთად AC; + მაგრამე რადგან გასცემს ისრევე ამათვე ორთავე აქრათამებინონ D. ¹⁸ და] — BD. ¹⁹ ეპრიანების D. ²⁰ ძმას] — C. ²¹ რამდენიც AC. ²² რომელი D. ²³ გინა] თუ გინდა BD. ²⁴ + და D. ²⁵ ფუზე]C, ფუზეთ B, ფუზედ D.

დაუჭირავთ¹, იმაში რაც შენობა² უქნიათ, ყველა უმცროსისა არის; [C 468 r] შიგ რაც ბალი იყოს და³ დაჰყვებინ, ისიც იმისი⁴ არის და გარეთ — კალო-საბძელიცა⁵.

კოშკი თუ არის, გასაყოფი არის, მაგრამ უმცროსს ფასი უნდა გამოართვან⁶ და დააქსნევიონ.

ქვევრის⁷ საუფროსო აიღების; და სხვა ქვევრი ძმაზედ უნდა გაიყონ.

ამ სახლის⁸ ზომები სასახლის ადგილი,⁹ რამდენიც ძმანი არიან¹⁰, ყველას უნდა მისცენ¹¹ ან იმაე¹² სასახლის გარშემო,¹³ ან ხოდაბუნში, ან საგლეხოს ადგილიდამ¹⁴; ზვარში არ მიეცემის.

[D 25 r] იქნების სასახლედ დაჩემებულს ალაგსა და გალავანს, და თუნდა¹⁵ გალავანი არ ევლოს, — სასახლედ დაჩემებულს ადგილს გარდაისად, სხვაგან სასახლე ააშენოს რომელმაც ძმამ, იმასთან უმცროსს ქელი არა აქვს.

[103¹]. თუ დაკარგული მამული იშოვნა რომელმაც ძმამ, გინდა უფროსი იყოს¹⁶, გინდა უმცროსი და გინდა საშუალო, რომელიც ისრე¹⁷ გამოჩენით იშოვნის, რომ მისის სიკეთით შეემატოს¹⁸, [C 468 v] იმაზედ ოცისთავი საჭირანხლო მიეცემის.

[A 305 v] [103²]. ციციშვილების მეტში ზვარისა და ხოდაბუნის საუფროსო არვისაში არ არის. იმათაც ძველობით¹⁹, ფიცით გაუტანიათ²⁰ და მისთვის დარჩომილა.

[103³]. აყრილს გლეხზედაც საკომლო არის²¹, რომ დარჩების, მის საუფროსოსაც აიღებს. აყრილის კაცის საკომლო ვისაც ერგების, გლეხიც იმასვე²² უნდა მიუვიდეს²³.

და²⁴ იქნების, ასრეც გარიგდენ, ვინც მოვი [B 230 r] ყვანათ, მისი²⁵ იყოს²⁶.

[103⁴]. იქნების, გლეხი ოცი არ ჰყვანდეს²⁷, ან მეტი²⁸, ან ნაკლები იყოს, და იმისი საუფროსოს მიცემა²⁹ ან გასამყრელოს აღება, ან საშუალოს აღება გაჭირდების.

ამას კარგად³⁰ გასინჯვა და მოსამართლისაგან გარკვევა უნდა, ჩათვლა და ანგარიში უნდა.

¹ დაუჭირავთ D. ² რაც შენობა] შენობა რამ BD. ³ იყოს და] — D. ⁴ მისი BD. ⁵ საბძელიცა C. ⁶ გამოართონ D. ⁷ ქვევრისა BD. ⁸ სასახლისD. ⁹ სასახლის ადგილი] — BD. ¹⁰ არიან] — B. ¹¹ მიეცეს BD. ¹² იმაე] — D. ¹³ + დაAC. ¹⁴ ან საგლეხოს ადგილიდამ] გაყოფა არის ადგილიდამ საგლეხოსა და B; ან ბაღში გაუყოფარის ადგილიდამ საგლეხოსა და D. ¹⁵ თუნდა] თუ უნდა ABC. ¹⁶ იყოს + და AC. ¹⁷ ასრე D. ¹⁸ შემატოს AC. ¹⁹ ძველობით D. ²⁰ გაუტანია BD. ²¹ არის] — BD. ²² იმას D. ²³ მიუვიდეს D. ²⁴ და] — BD. ²⁵ იმისი B. ²⁶ იყოს AC. ²⁷ ყვანდეს AC. ²⁸ + და D. ²⁹ მიცემან D. ³⁰ კარგა ABC.

იქნების, ამდენი გლეხი იყოს გამორჩეული, საუფროსო ერგოს და საუარესო¹ აღარ მისცენ; იქნების არც გამორჩეული მიეცეს და არც უარესი, შუათანა გლეხი მიეცეს, ან არა [C 469 r]—ორი: ერთი, რომელიც კაი გლეხია², დააგდონ და ისრე სხვაში აარჩევიონ.

ამას კარგი³ გასინჯვა უნდა.

[D 25 v] 104. სხვა რაც გასაყოფი გლეხი დარჩების, მისი ასრე უნდა: რამდენიც ძმ[**A 306 r**]ანი არიან, იმდენი⁴ კომლი და კომლი უნდა შეაფარდონ⁵, რომ ყველანი⁶ დასჯერდენ⁷, სწორი ფარდი არისო, და რომელიც მერგების, ვჯერვარო.

ეს შეფარდებული მდივანმან სწორეს, ერთნაირს ბარათზედ უნდა დასწეროს, სწორედ წაკეცოს, დაკეცოს, რომე ერთიმეორეზედ მეტობით⁸ არ იცნობოდეს.

მეფე, თუ ვინც მოსამართლე ბრძანდებოდეს, იმან ჭელსაჯოცში⁹ უნდა ჩაყაროს, აურიოს, ამოილოს¹⁰, და თითო-თითოს¹¹ გარდუგლოს. რომელიც რომელს ერგოს, მდივანმა ზედ მოუწეროს.

მაგრამე გარდაგდება რიგით უნდა, რამდენიც ძმანი იყვნენ შეფარდებით.

იქნების, ძმებში სულ ერთმან, მცოდნემ ძმამ შეაფარდოს¹², იქნების, რიგ[C 469 v]ით შეაფარდონ¹³, იქნების, ყმამ შეაფარდოს*, რადგან ბარათს შეჰყრიან, არა იცის რა.

რჩევაც იქნების, — ჯერ ერთმან ირჩიოს შეფარდებული და მერმე რიგით ყველამ ირჩიოს¹⁴.

[104¹]. ზეარსა და ხოდაბუნს გარეთ¹⁵ ბალი, წისქვილი, ბოსტანი, რაც გლეხის გაუყოლად¹⁶ დარჩების რამე, გლეხზედ არ დაადვან, ყველა გასაყოფი არის.

105. იქნების, ზოგს ძმაში სათავისთაოდ¹⁷ ნასყიდობა იციან, ან მანდილოსანი თავისის მზითვით იყიდის რასმე მამულსა. ამისი გასი[B 280 v]ნჯვა უნდა. თუ [A 306 v] სასახლოსა და მამულის გამოსაღებით არ არის ნასყიდი¹⁸ და წიგნში და სყიდაეში არას გარეულა, არას ემართლებიან; თუ არადა¹⁹, საერთოდ უყიდნიათ²⁰ და ერთი იქნების²¹.

106. სასაფლაო, ხატი, ჭვარი, საყდრის მამული ერთია. თუ არ გაჰყოფენ. ისი სჯობს, საყდრის ყმასა²².

¹ საუარესო] საუმცროსო AC. ² გლეხი AC. ³ კარგად C. ⁴ იმდენათ BD. ⁵ შეაფარდონ AC. ⁶ ყველან D. ⁷ + რომ AC. ⁸ მეტობით] უფროს-უმცროსობით AC. ⁹ ქელსაჯოცში AB. ¹⁰ ამოილოს] — D. ¹¹ თეთო თეთოს AC. ¹² შეაფარდოს AC. ¹³ შეაფარდოს B. ¹⁴ ირჩიონ BD. ¹⁵ ზეარსა ... გარეთ] ზეარი ხოდაბუნი გარეთ B, ზეარი ხოდაბუნი გარეთ D. ¹⁶ გასაყოლად ABC. ¹⁷ სათავითოდ AC. ¹⁸ ნასყიდი] — AC. ¹⁹ არადა] არა BD. ²⁰ უყიდნია B. ²¹ ერთი იქნების] ერთი იქნება B, ერთა D. ²² ყმას BD.

* D-ში გასწერეუ მარცხენა აწივზე მიწერილია: „ყმათ მონა ყმის გამორთმევა“.

[D 26 r] 107. საქონელი გაყრაში რაც ჰქონდესთ, ან მამისა, ან დ[C 470 r]ედისა, ან უშვილოს ბიძისა თუ ძმისა, ასეთი რომე სიცოცხლეში არ მიეცეს თავ-თავისათვის და ისრე საერთოდ დაეგდოსთ, იმისი ასრე იქნას.

რომელიც საერთოდ, სასახლოდ ან ქრთამად, ან ბატონზე, ან საერთოს ძველსა და ახალს ვალზე დახარჯულა, ის ჩავლილი არის; რაც ალაგს არის, საძმო არის.

თუ ერთს მეორეზედ უფროსი სათავისთაოდ დაუხარჯავს¹, იმისი პასუხი უნდა გასცეს.

ზითვეი თავთ-თავისი არის; თუ რამ სასახლოდ დახარჯულა², პასუხი უნდა მისცეს³.

108. თუ უფროსი ძმა უშვილოდ ამოვარდა, საუფროსო მისი შემდეგისა⁴ არის; და თუ შვილი დარჩა, შვილისა არის.

აგრევე; თუ უმცროსი ამოვარდა და შვილი არ დარჩა, საუმცროსო სხვა⁵ ძმისა არის⁶.

[A 307 r] 109. ძველი რიგი ასრე არის. სანამდინ ძმანი ერთად არიან, ჰირი, ლხინი, საშოვარი, უშოვრობა, წანართმევი⁷ თუ⁸ ნაბოძები, ნაპოვნო თუ დაკარგ[C 470 v]ული, რაც რამ ფერი⁹, ყველა¹⁰ ერთი არის,— ძმურად, უფროსმან—საუფროსო, უმცროსმან—საუმცროსო, ასრე¹¹ ყოფილა*.

ახლა ასრე არის. თუ თავისის ნაშოვნის საქონლით ან იშოვნა რამე¹², ან იყიდა, მაგდენს¹³ წილს ძმათათვის არას მიაცემინებენ.

მაგრამე ძმებს¹⁴ ან ვალისაგან, ან სისხლისაგან ან სხვის რისგანმე¹⁵ ნაქნარი საქმე გაუჭირდეს და ვალი დაედვას, და მამულის გასყიდვის მეტი ღონე არა ჰქონდეს, მეორეს ძმას ჰქონდეს რამე, თავისი წილიც¹⁶ იმან მისცეს; ის მამული იმისი დაცხნილი იქნების, სხვათ¹⁷ კელი არ ექნების.

[B 231 r, D 26 v] 110. ნაბიჭურის წილი არ არის მამულში.

თუ თავის ძმებს ეყმოზა, სხვათ კელი არა აქვთ¹⁸, არც ბიძასა და არც ბიძაშვილსა, ძმებმან ერთის ყმის ალაგს¹⁹ უნდა არჩინონ.

და თუ არ უნდა ძმებთან ყოფნა, იმათთან არაფერი წილი არა

¹ + და C, დაუხარჯავთ D. ² + მისი D. ³ მისცენ A, მიეცეს D. ⁴ შედეგისა AC. ⁵ სხვას BD. ⁶ ძმისა არის] ძმისაა B. ⁷ წანართმე D. ⁸ თუ] და B. ⁹ + რაცრაფერი D. ¹⁰ ყველა] — BD. ¹¹ ისრე C. ¹² + და D. ¹³ მაგთონს ABCD. ¹⁴ ძმებისაგან AC. ¹⁵ + თავისი D. ¹⁶ წილიც] + და იმ ძმების წილიც D. ¹⁷ სხვას B. ¹⁸ აქვს BD. ¹⁹ ადგილს B.

* 109 მუხლის პირველი ნაწილი ABC-ში შეტანილია 108 მუხლის მეორე ნაწილად, მაგრამ შეუდომით, რადგან ტექსტიდან ცხადად ჩანს, რომ იგი 109-ე მუხლის განუყოფელი ნაწილია.

აქვს, ვისთან [C 471 r] აც უნდოდეს¹ მივიდეს², ძმებს პასუხი არა აქვთ.

და³ თუ ძმებს⁴ ეყმოს, ძმათ სიტყვა არა აქვსთ⁵, უნდა არჩინონ ყმურად.

და [A 307 v] თუ ქალი არის, უნდა გაათხოოს და გაამზითოს ყმის ქალსავით; და თუ ენამუსების, ნამუსიანი კაცი ამას ხომ არ იკადრებს, კარგად არ გაისტუმროს!

თუ ერთი ძმა ამოვარდა და ბუშის მეტი არა დარჩა რა, ჩვენს სამართალში ძმებმან ერთის ყმის მამულის ოდენი მამული უნდა მოსცენ; თუ უნდოდეს, იმათთან დადგეს, და თუ უნდოდეს, ბატონს ეყმოს.

მაგრამე საქონელიც უნდა უწილადონ ბიძაშვილებმან.

მამას თუ ან ბუშისთვინ და ან მართლის შვილისათვინ⁶ სიცოცხლეში მიუტეგია რამე, ის არ ჩაეთვლებს, იმისია⁷, ვისთვინაც მიუტეგია.

111. თუ კაცმან⁸ მამული რამე იყიდოს, გინა სხვა რამე, თავისით ანუ საერთოთი, მისი ასრე არის: თუ ან ძმა⁹, ან სახლისკაცი წიგნში სწერ [C 471 v] ია, გაყრაში წილი დაედების¹⁰.

მაგრამე თუ იმ კაცს სასახლო არა დაუხარჯავს რა და თავისის¹¹ საქონლით უყიღია¹², იმ სხვას ძმებს, როგორც საქონლის წილი შეხვდეს და გამოიღონ¹³, იმ ზომით იმ ნასყიდის წილი დაიდენ¹⁴.

112. თუ ნასისხლი რამე არის, სწორედ უნდა გაიყონ.

მაგრამე, რომლის [A 308 r] აც ნასისხლი არის, ან შვილი, ან¹⁵ მამა მომკვდარა¹⁶, იმას უფრო¹⁷ წილი დაედების.

[D 27 r] 113. უშვილო კაცი, ძმა იყოს ვისიმე¹⁸ თუ ბიძა, გინა ბიძა-შვილი, და¹⁹ გაყრა მოინდომოს, თავისი წილი და კერძი არ დაეჭირვის.

და²⁰ თუ სახლისკაცი გაიტანა რომელიმე და გაჰყვა ვისმე, ვისთან-ნაც²¹ მოკვდების, მისი მამული და ქონება მას²² დარჩების²³, სხვა ძმები და ბიძაშვილები²⁴ ვერას მოედავებიან²⁵ და ვერც არას შეუვლენ.

და თუ²⁶ ცალკე გავიდა და არავისთან დადგა და²⁷ უშვილოდ ამოვარდა, მისი მამული კელმ [B 231 v] წიფი [C 472 r] სა არის, ვისაც უნდა, უბოძებს.

114. რუს სარწყავს წყალს, როგორც მამულს გაიყოფენ ძმანი, ისრე წყალი იმდენ ნაკადულად გაიყოფის.

¹ უნდოდეს] — B, უნდა D. ² მივიდეს] წაიღეს BD. ³ ძმებს ... და] — BD.

⁴ ძმათ BD. ⁵ ძმათ ... აქვსთ] — AC. ⁶ მართლის შვილისათვინ] მართლისათვინ BD.

⁷ მისია AC. ⁸ კაცმან] + კაცმან A. ⁹ + და D. ¹⁰ დაედება B. ¹¹ თავის D. ¹² უყიღია

BD. ¹³ გამოიღოს AC. ¹⁴ დაიღონ C. ¹⁵ ან] და D. ¹⁶ მომკვდარი C. ¹⁷ უფროსი B-

¹⁸ ვინმე AC. ¹⁹ და] — ABC. ²⁰ და] — BCD. ²¹ ვისთვინც B. ²² მას] + კაცს BD.

²³ დარჩების] + თუ უშვილოდ მოკვდა AC. ²⁴ ბიძაშვილები] ძმისწულები BD.

²⁵ მოედაებიან A. ²⁶ თუ] — A. ²⁷ და] + ისრე BD.

115. სულადს ასრე გაიყოფენ: ყმასა და მხლებელს გარდა¹, პურს, რამდენიც არიან შვილი თუ შვილიშვილი², ნაბიჭვარი, ყველაზე მისცემენ.

ღვინოს, რამდენსაც სახლიშვილს მუშის თავს დგომბ³ შეუძლია, ისრე ბარზედ გაიყოფენ.

თუ ბერი ჰყავს ვისე და საჯელო არა აქვს, სულადი იმასაც მიეცემის^{4*}.

[A 308 v, C 472 v, D 28 r**] კარის ვალისა, თუ როგორ აიღავის

• 116. ვალისა ეს მოგაცხენოთ, რომე ქართლში კითხვა აგრერიგად არ ყოფილა. ამ ახლო ხანებშიაც თუმანი თვეში ხუთ აბაზადაც მისცემია, ოთხ აბაზადაც, სამ აბაზადაც⁵, ათ შაურადაც, ორ აბაზადაც, ხუთ შაურადაც, აბაზადაც, სამ შაურადაც⁷, ორ შაურადაც⁸, — ამაში, დიად, ბევრ გვარიც ქნილა; ასე რიგად მიცემაზე სარგებლის სარგებელიც აღებულა, — რამდენი წელიწადი დაგვიანებია, იმდენის⁹ სარგებელიც გამორთმევიათ.

• 117. პური ერთი ორადაც გაცემულა, ერთი სამადაც, ათი თხუთმეტადაც; და ამაების სარგებლის სარგებელიც აღებულა, — მაგრამ ძალი და უსამართლო არის, და¹⁰ ღმრთის საწყყენი კიდეც უფრო¹¹ არის.

[A 309] 118. ღვინო ერთი სამადაც აღებულა, ერთი ოთხადაც და ერთნახევრადაც, ათი თხუთმეტადაც; ამისი [C 473 r] სარგებლის სარგებელიც ბევრს აულიათ, — მაგრამ¹² ესეც ბევრი არის¹³ ღმრთის წინაშე და სახარების მცნების¹⁴ გარდასლვავა.

✓ 119. ერთი რიგი ვალი ეს არის, რომე სამს აბაზს თეთრს მისცემენ, და სა[B 232 r]ნამდინ ის თეთრი აქვს, ახალზე¹⁵ თითო კოკა ტკბილი სარგებელი¹⁶ უნდა აძლიონ¹⁷; თუ პურზე შერიგებულან, მარჩილი-

¹ გარდაის BD. ² +ან D. ³ თავდგომბ D. ⁴ თუ ბერი ... მიეცემის] — D. ⁵ +პირველი ABCD. ⁶ სამ აბაზადაც] სამათ D. ⁷ სამ ... შაურადაც] ათ შაურადაც სამ აბაზადაც C. ⁸ + მაგრამ D. ⁹ იმდენი AC. ¹⁰ უსამართლო არის და] — D. ¹¹ კიდეც უფრო] — D. ¹² მაგრა A, მაგრამ D. ¹³ არის] — და AC. ¹⁴ მცნების] — ABC. ¹⁵ სა-ნამდინ ... ახალზე] ახალზედ სანამდინ ის თეთრი აქვს BD. ¹⁶ სარგებლად D. ¹⁷ სარგებელი ... აძლიონ] ა უნდა აძლიონ სარგებელი AC.

* ABC-ში ამ მუხლის მეორე ნაწილი, რომელიც მკვლელობის შემთხვევების ჩამოთვლის ერთგვარი შეჯამებაა, აქ სრულიად უადგილოდაა ჩართული და ამიტომ თავის ადგილას, 97¹ მუხლად, გადაიტანეთ. D-ში ეს ტექსტი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 97-ე მუხლის ტექსტს მოსდევს.

** D ნუსხაში 27 V გვერდი ცარიელია.

სათეინ¹ ოთხი კოდი პური სარგებელი² უნდა აძლიონ,³ — მაგრამე, დიად, ძალი არის.

არის კიდევ, მარჩილი ასრე გაცემული, რომე მარჩილის⁴ სარგებლად ოთხი მუშა უნდა უმუშაოს, ან მარჩილისათეინ⁵ წელიწადში ერთი⁶ აბაზი სარგებელი მო[D 28 v]სცენ.

აწ კოკისა და კოდისა წონისა მოგაკსენოთ⁷

120. ადგილი არის, კოკა რვა ლიტრა არის, ადგილი არის⁸ — ათლიტრიანი⁹, ადგილი არის⁸ — თორმეტნიანი, ადგილი არის⁸ — თექვსმეტნიანი¹⁰, ადგილი არის⁸ — ოცდაოთხლიტრიანი.

[C 473 v] 121. პური, ადგილი არის⁸, კოდი რვალიტრიანია, ადგილია, ათიანია, იქნების, რომე თორმეტი ლიტრიანი იყოს¹¹.

[A 309 v] 122. ქერი, ადგილი არის⁸, კოდი რვალიტრიანია, ადგილია. ათიანია; იქნების, რომე თორმეტნიანი იყოს¹².

123. ფეტვი, კოდი იქნების ათიანი¹³, თორმეტნიანიცა, მეტიცა¹⁴ და ნაკლებიცა¹⁵.

124. აწ ეს მოგაკსენოთ, ლიტრა რა არის, ან კოდი და ან კოკა.

სამი მინალთუნისა და ათი შაურის წონა ერთი სტილი არის, ხუთი სტილი ერთი ჩარეკი არის. ოთხი ჩარეკი ერთი ლიტრა არის.

აწ, ვისაც გინდათ, — ამ თეთრის წონაზე ამისთვის მოგაკსენებთ, — ერთი ლიტრა რამდენის ხაშხაშისა, გინდა ქერის მარცვლის წონა არის, იმას შეიტყობთ.

[D 29 r] სამართლიანად თეთრისა, პურისა, ღვინის

გა[C 474 r]ვალეზა როგორ ჯამს

125. თეთრი რომ გასცეს კაცმან, თუ ძალა¹⁶ ქნა და სული სძულს, თუმანი — თვეში ხუთშაურად; თუ სული ცოტად უყვარს — აბაზად; თუ უკეთ უყვარს სამშაურად; და¹⁷ თუ მართლა უყვარს — ორ შაურად. სულ¹⁸ უკეთესი ეს არის, რომ¹⁹ სარგებელი სულ არ აიღოს²⁰.

სარგებლის სარგებელი არაფერის ვალისა არ გაჩნდების, არც ი[A

¹ მარჩილისათეინ] — AC + სარგებლად BD. ² სარგებელი] — BD. ³ აძლიონ] ისცენ BD. ⁴ მარჩილისათეინ] BD. ⁵ მარჩილისათეინ] მარჩილის თავს AC. ⁶ წელიწადში ერთი] — ACD. ⁷ მოგაკსენო AC. ⁸ ადგილი არის] ადგილია AC. ⁹ ათლიტრიანია AC. ¹⁰ თექვსმეტნიანი AC. ¹¹ იქნების... იყოს] ადგილია თორმეტნიანი B, ადგილია თორმეტნიანი, ადგილია თექვსმეტნიანი D. ¹² იქნების... იყოს] ადგილია თორმეტი ლიტრიანი იყოს AC, იქნების თორმეტი ლიტრიანი D. ¹³ ათიანიც D. ¹⁴ მეტიც BD. ¹⁵ ნაკლებიც BD. ¹⁶ ძალი B. ¹⁷ და] — B. ¹⁸ სულ] სუ AC. ¹⁹ რომ] + რომე D. ²⁰ აიღოს AC.

310 r] თხოების, არც მიეცემინების. რა რომ ერთი ორზე გარდასცილდების, სხვა სარგებელი აღარ გაუჩნდების.

[B 232 v] 126. პური სამართლიანად ათი — თორმეტად, მაგრამე, თუ უღრმთობა ქნას კაცმან, ათი თხუთმეტად კარგია. ამას ზევით არ უნდა მიაცემინონ.

თუ პურის ძვირობა იყოს, რომ კოდი ან ათშაურად, ან ორ აბაზად, ან სამ აბაზად იყოს, მაშინ ერთი ორადაც მიეცემის.

ქერისა და ფეტვისა¹—ასრე და მსგავსად² ამისა³.

[C 474 v] სოფელში გაჩენა იციან, რომე როგორც გააჩენენ, ისრე მისცემენ, მაგრამე იმას მოსამართლემ ყური არ უნდა უგდოს.

127. ღვინო თუ ძველი ვეალოს, ახალში ერთი ორად მისცეს; თუ მაჭარი ვეალოს, ათი ჩვიდმეტად ტკბილი მისცეს; და⁴ თუ ტკბილი ვეალოს⁵, ათი თხუთმეტად ტკბილი მისცეს.

თუ ძველი აულია, ისევ ძველი მისცეს,—ათი თხუთმეტად კმარა. თუ მაჭარი აულია და სანაცვლოდ ან ძველი⁶ ან ისევ მაჭარი მისცეს⁷, ათი თხუთმეტად კმარა. ტკბილი თუ აულია, ერთი ორად ისევ⁸ ტკბილი მისცეს.

[A 310v, D 29 v] 128. ღვინოზედ თეთრის გაცემა⁹ ასრე უნდა

თუ მარჩილი ერთს კოკა¹⁰ ტკბილზე გასცა, რომე სარგებელში ერთი კოკა ტკბილი¹¹ გამოართვა¹², სწორე¹³ გაცემა არის. თუ არადა¹⁴, ამაზე ნამეტნავად გაცემა¹⁵ მოსამართლისაგან¹⁶ არ მიიციემინება, ამისთვის რომე მარჩილი წლამდინ აბაზს მოიგებ[C 475 r]ს, და ერთი კოკა ტკბილი¹⁷ მეტად არა ღირს.

129. პურზედ თეთრის გაცემა¹⁸

თეთრად მარჩილი რომ მისცეს პურზედა, იმისი სარგებელი წელიწადში ერთი კოდი და ნახევარი კმარა; და თუ გამცემმა სულს პური არჩიოს, ორი კოდი კმარა; თუ არა ქნას და¹⁹ კიდევ უფრო სული გმოს, სამი კოდი გამოართვას.

ეს ამიტომ რომ, იქნების, პური კოდი შაურნახევრად იყოს, და, იქნების, უფრო ძვირად, და¹⁹ გინა იაფად,—იმავე ათი²⁰ თორმეტსა, გინა მცირედ უმცროსზე წავე.

¹ ფეტვისაც D. ² მგზავსად AD. ³ ამისად BCD. ⁴ და] — AC. ⁵ ივალოს D. ⁶ ძველი] + და B. ⁷ მისცა AD. ⁸ ისევე] — BD. ⁹ გაცემა] + ღვინოზედ თეთრის გაცემა D. ¹⁰ კოკას AC. ¹¹ ტკბილი] — BD. ¹² გამოართო D. ¹³ სწორედ B. ¹⁴ არადა] არა BD. ¹⁵ გაცემა] — BD. ¹⁶ მოსამართლეთაგან BD. ¹⁷ ტკბილიც D. ¹⁸ გაცემა] + თეთრის პურზედ გაცემა D. ¹⁹ და] — BD. ²⁰ ათსა BD.

130. თეთრის მუშაზედ გაცემა

მუშაზედ თუ თეთრი გასცეს¹, მარჩილი წელიწად [B 233 r]ლში ოთხ მუშად², — ოთხს დღეს ამუშაოს.

ესეც ამისთვის გავაჩინეთ,—დღეში მუშა ერთ შაურად იმუშავენს და [A 311 r] მარჩილი წელიწადში ერთს აბაზს მოიგებს, და არა უსამართლო იქნების. რასაც ხანს ჰქონდეს, ყოველს³ წელიწადს ასრე ქნას.

როდესაც უნდა⁴ [C 475 v] პატრონსა, თავის თეთრს გამოართმევს⁵.

[ვალის გარდაქმნისათვის]

[D 30 r] 131. მოვალე მოვალეს რომ უჩიოდეს, თუ სამართლით ადავებდეს, თუ აქვს და ან ღონე დაედების⁶ და შოვნის გზა ჰქონდეს, როგორც სარგებელი დაგვიწერია, იმრიგად⁷ უნდა⁸ მისცეს⁹.

და თუ¹⁰ მოვალე გატეხილია, — ან ღონე არა აქვს, ან დაობლებულია, ან თვითონ დაკარგულია და¹¹ ცოლი და წვრილი შვილი ჰყავს, ან მარტო ქალი დარჩომია¹², ან თვითან დაკარგულია და საქონლად¹³ საქონელი მოყვარეს ჭებარია, ან მოსაგებად არის და შინ ცოლი და შვილი ჰყავს და ვალის გარდაქმნა შეუძლია, ან სხვა რამ მიზეზია, — ამ წესით უნდა გასამართლდეს.

ან თუ თავდები [დაუყენებია და თვითან წასულა და გაპარულა, და თავდები აქ არის, ამ რიგით¹⁴ უნდა გასამართლდეს¹⁵.

და სხვა მრავალი მიზეზებია, მაგრამ სულ დაწერა არ იქნებოდა, ამავ წესით უნდა, და გზით, გასაზღვროთ და გაასამარ [C 476 r]თლოთ.

[A 311 v] 132. თუ კაცი¹⁶ გაღარიბებულიყოს და ვალის მიცემა აღარ¹⁷ შეეძლოს, დიად, დაცემულიყოს, თავნზედაც დაიკლებს. და თუ ცოტაც არის, რომ შეუძლია, თავნი უნდა მისცეს¹⁸ და სარგებელი ჩაივლის.

133. თუ კაცი დაკარგულიყოს და წვრილი შვილი ყვანდეს* [D 30 v] და ცოლი¹⁹, თუ აქვს რამე, მისის შატავათით მისცეს²⁰, და²¹ თუ არა, მოვალემ იმ კაცის მოსვლამდინ დააცალოს.

¹ გაცეს D. ² მუშად] — რომ D. ³ ყოვ B. ⁴ უნდოდეს AC. ⁵ გამოართვამს ABC. ⁶ დაედების] — D. ⁷ იმგვარად B. ⁸ უნდა] + რომ BD ⁹ მიეცეს D. ¹⁰ + ან D. ¹¹ და] ან B. ¹² დარჩომილია AC. ¹³ საქონელადა D. ¹⁴ ამ რიგი AC, იმ რიგით B. ¹⁵ გასამართლდენ BD. ¹⁶ + კაცი A. ¹⁷ არ BD. ¹⁸ მიეცეს BD. ¹⁹ ცოლს B. ²⁰ მისის ... მისცეს] — D. ²¹ და] — BD.

* აქ D ნუსხის 30-ე ფურცლის ბოლო სტრიქონი, როგორც ასოთა ნაშთიდან ჩანს, შეცდომით დაწერილ სამ-ოთხ სიტყვას შეიცავდა, რომელიც თვით ტექსტის გადამწერს ამოუჭრია, ხოლო მომდევნო [30 v] გვერდზე ეს ამოჭრილი ადგილი სტრიქონთ შუა მოუქცევია, ტექსტი რომ არ დაზიანებულიყო.

თუ მოკვდა¹, ობლების დაზღამდი² უნდა მოიცადოს³, სანამდი ობ-
ლები თოთხმეტი⁴-თხუთმეტის წლისა შეიქნებოდენ.

და თუ ცოცხალი მოვიდეს⁵, პასუხი უნდა გასცეს.

მაგრამ კაცი რომ სხვაგან იყოს, და აქ⁶ ცოლ-შვილს თუ⁷ აქვს რამე,
და⁸ ან იმ კაცს სხვა მოვალე [B 233 v] ჰყავს და აღონებს, სხვა გზა არა
აქვს, იმ დედაკაცსა და მის ყმაწვილებს მისის შეძლებით⁹ უნდა გამოარ-
თვან. და თუ არა აქვს, არ უნდა გასარჯ[C 470 v]ონ.

134. თუ ქვრივი იყოს და ობლები წვრილი ჰყვანდეს, და მოვალემ
ვალს თხოვნა დაუწყოს, სანამდის ობლები არ დაიზრდებიან¹⁰, ვალი
არ ეთხოვების.

და¹⁰ თუ ობოლსა და ქვრივს აქვს რამე, და იმ მოვალეს სხვა მოვა-
ლე ჰყავს და აღონებს, რა გინდა რა¹¹ უნდა მიაცემინოს, რომე, დიალ¹²,
სარგებლით საქმე არ გაუჭიროს.

[A 312 r] 135. თუ კაცი დაკარგული იყოს და აქ ცოლი და შვილი
არა ჰყვანდეს, და საქონელი მოყვარეს ებაროს, თუ იმ მოვალეებსაც
მოვალეები არ აღონებენ¹³, არ ეთხოვების.

და თუ იმასაც მოვალეები აღონებენ¹³, მაშ, ბატონმან თუ მსაჯულ-
მან ასეთის წიგნითა და პირობით უნდა გამოართვას და მოსცეს, რომე,
რახან¹⁴ ის კაცი მოვიდეს, ველარც მოვალელა წაედაოს და ველარც საქონ-
ლის პატრონი მოყვარესა და მოვალეს წაედაოს.

136. თუ შვილი ან მამისაგან, ან ძმისაგან, ან სხვის [C 477 r] ვის-
განმე ან გასყიდულა, ან დატყვევებულა¹⁵, იმას მამისა და სახლის ვალსა
და სარგებელში კელი არა აქვს.

და თუ ისრევე მამის მამულზე და ქონებაზედ¹⁶ მოვიდა და ჭირიც ინ-
დომა მათი და ლხინიცა, ეთხოვების.*

[D 31 r] 137. თუ კაცი ამოვარდეს და აღარა დარჩეს რა, რაც საქონ-
ნელი დარჩეს, მალიგორად უნდა,—რამდენიც მოვალე იყოს, ისრე¹⁷
გაიყონ. რა გინდ იმათი ბევრი ემართოს, რაც დარჩომია, ის არის.

და თუ ერთის მეტი მოვალე არ ჰყოლებია¹⁸, იმისი ვალი იმას მიეცეს
და სხვა მკვდრის სულს¹⁹ უნდა მოეჭმაროს.

მაგრამე საქართველოს რიგით ბატონიც წაიღებს.

[A 312 v] 138. თუ ქალის მეტი არა დარჩეს რა და საქონელიც დარ-

1 მოკვდა] + ხომ D. 2 დაზღამდი] გაზდა D. 3 მოიცადოს] დააცალოს B, დაიცა-
დოს D. 4 ცამეტ D. 5 მოვიდა BD. 6 აქ] იქ C. 7 თუ] — ACD. 8 მისის შეძლებით]—
D. 9 გაიზრდების D. 10 და] — D. 11 რა გინდა რა] რიგიანად D. 12 დიალ] ერთობ D.
13 აღონებდენ B. 14 რახან D. 15 დაუტყვევებიათ BD. 16 ქონებაზედ] საქონელზედ
AC. 17 იყოს ისრე] იყენენ BD. 18 + და D. 19 მკვდრის სულს] მკუდარს C.

* D-ში ეს მუხლი ჩაწერილია თვითონ ვახტანგის ხელით.

ჩეს, ცოტა რამე სარჩო იმ ქალს უნდა მისცენ¹ და სხვა მოვალეებს მალი-
გორად გაუყონ.

მაგრამე, თუ საქონელი არა დარ[B 234 r]ჩა რა, ქალს არა ეთხოვე-
ბა რა².

[C 477 v] თუ საქონელი და ნასყიდი რამ დარჩა, მოვალეს იქიდან
მიეცემის, თორემ სამკვიდრო³ მამულიდამ ზატონი არ⁴ მისცეს.

139. საქართველოს რიგით, ძმა თუ ძმისწული ან ბიძაშვილი გაუყ-
რელი დარჩა, იმ მკვდრის წილი მამულიცა და საქონელიც მისი არის და
ვალიც იმათ უნდა გარდაიკადონ.

და თუ გაყრილნი არიან, და რაც ვალი ერთად ყოფაში აუღიათ, და
გაყრაში რომელს რომელი გაჰყოლია, ის⁵ უნდა გარდაიკადონ. სხვას⁶
ერთიმეორის ვალთან კელი არა აქვთ.

აგრევე, შვილი მამას თუ სიცოცხლეში გაჰყრია, ერთობის ვალში
მიუღგების.

და გაყრას უკან თუ რომელსამე⁷ აუღია, ერთი მეორის ვალს აღარ⁸
მისცემს.

ესეც იქნების, ერთგან იყვნენ გინდა ძმა, გინდა მამა, გინდა ძმისწუ-
ლი, ერთი და ერთი რომ მოკვდეს, თუ⁹ მკვდრის მამულს არ ინდომებს
[D 31 v] სხვა სახლისკაცი, რომ არც გარდაც[C 478 r]და შეეძლოს,
აღარც ვალს¹⁰ მისცემს.

— [A 313 r] 140. სანამდი მამა ცოცხალი არის, შვილმან რომ ვალი აი-
ღოს მამის უკითხვად, მამა არ მისცემს, და არც ეთხოვბის.

141. პაპას თუ პაპის მამას რომ¹¹ ვალი აეღოს, მისი¹² შვილი და შვი-
ლიშვილი რომ¹¹ ბევრად გაყრილიყოს¹³, ვალი ერთად უნდა მისცენ.

ამათში, ვინ იცის, ერთ-ერთი ამოფარდნილიყოს¹⁴ ან დაკარგული-
ყოს¹⁵, იმის წილიც¹⁶, როგორც მამული¹⁷ გაეყოსთ, ისრე ვალი მისცენ.

და თუ მათი მამული სხვათ ჰქონდეს, ვისაც¹⁸ ეჭიროს, იმან¹⁹ მისცეს.

142. ესეც იქნების, მოვალეს რომ კაცი ველარ²⁰ აუვიღეს²¹, საქო-
ნელი არა ჰქონდეს, კაცი მიეცემის²²,—ამ²³ საქმითა, რომ ურჯულო-
ზედ არ გაჰყიდოს.

143. ვალი რომ კაცს კაცისა ემართოს, მოვიდოდეს და [C 478 v] იჩი-
ვლოს, უნდა მოადიც მოიყვანონ²⁴.

¹ მიეცეს BD. ² ეთხოება რა] ეთხოვბის C. ³ სამკვიდროს BD. ⁴ არ] არას D. ⁵ ისრე AC. ⁶ სხვასთა B, სხვასთან D. ⁷ თუ რომელსამე] რომელს რომლისა C. ⁸ ერთი ... აღ-
არ] არ BD. ⁹ თუ] და AC. ¹⁰ აღარც ვალს] ვალს აღარ BD. ¹¹ რომ] — AC. ¹² იმისი B,
იმის D. ¹³ გაყრილიყვნენ AC. ¹⁴ ვალი ... ამოფარდნილიყოს] — ABC. ¹⁵ დაკარგუ-
ლიყო AC. ¹⁶ წალი AC. ¹⁷ როგორც მამული] ა მამული როგორც AC. ¹⁸ ვისცა C.
¹⁹ მან D. ²⁰ ვერ BD. ²¹ ავიღეს AD. ²² მიეცემის] + იქნების შვილი მიეცემის D. ²³ იმ
B. ²⁴ მოაყვანიონ D.

თამასუქი უნდა გაუსინჯონ¹, ბეჭედი, ქრონიკონი², დამწერი და³ მოწამე, — ამიტომ რომე ბევრს ტყუილადაც მოიგონებენ.

იქნებინ, რომ გარდაეყადოს, თამასუქი შერჩომოდეს, ან ერთის რასმე⁴ მიზეზით კიდევ⁵ წამოედლოს [B 234 v], — ესეები იქნებინ, მაგრამე ამას⁶ მოსამართლემ კარგად გულისყური⁷ უნდა გაავლოს და კარგად გამოძებნოს.

თუ გამოძებნით შეიტყო, ხომ კარგი იქნებინ⁸, და თუ ვერ შეიტყო, — ან მოწმით, ან ფი[D 32 r]ცით.

[A 313 v] თეთრი თუ ასი თუმანი არის, ხუთს თუმანზე ორი კაცი შეუგდოს; ორისაგან ერთი იშოვნოს და ისრე შეაფიცოს⁹. ეს ას თუმანზე ოცი მოფიცარი რომ გვითქვამს, იქნებინ ას თუმანზე¹⁰ თხუთმეტი მოფიცარიც კმაროდეს, იქნებინ¹¹ — თორმეტი; ათსაც¹² დაეჯერებინ.

ესეც უნდა გასინჯოთ, თუ მოფიცარი უფრო დიდგვარია, უფრო ცოტა კამს, და თუ¹³ გვარდაბალია, უფრო ბევრ[C 479 r]ი კამს.

144. ქალაქში მოფიცარი ამოკვეთილი არის. რაგინდ დიდ საქმეს, სისხლსა თუ ბევრს ვალსა და საქონელს ან მოქალაქე გარეშე კაცს სწამობდეს¹⁴ და ან გარეშე კაცი მოქალაქეთ¹⁵ სწამობდეს, თავკაცათ აძესთ ფიცი, მოფიცარს ერთმანეთს ვერ შეუგდებენ¹⁶.

145. თუ კაცი ამოვარდეს და ვაჭიშვილი არ დარჩეს, და ქალი დარჩეს, ის ქალი ვინც შვირთოს, თავისის მამის¹⁷ სახლ-კარი, საქონელი, მამული¹⁸ იმ¹⁹ ქალს მიეტყოს²⁰, — იმ კაცის ვალიც იმ²¹ ქალმან და მის-მა²² ქმარმან გარდაეყადოს.

თუ ის ქალიცა და²³ მისი ქმარიც მომკედარა და შვილები დარჩომია, ი[A 314 r]მათ გარდაეყადონ.

თუ ქალი მამის სიცოცხლეში გათხოვილა, ვერაეინ რას შეუა.

და²⁴ თუ მამას უკან თავისის ზითვის მეტი არა წაუღია რა და ისრე გათხოვილა, [C 479 v] იმით²⁵ ვერას შეუვლენ.

[D 32 v] 146. თუ კაცი ამოვარდეს და დედისა²⁶ და²⁷ დის მეტი არა დარჩეს რა, მისი ვალი დედასა და დას არ ეთხოება²⁸. თუ რამ კაცს საქონელი დარჩომია, იმით უნდა გარდაეყადონ, დედისა და დის საქონელთან კელი არა²⁹ აქეთ.

¹ გაუსინჯო BD. ² ქორანიკონი B. ³ და] თუ C. ⁴ რასმე] — AC. ⁵ კიდევ] — AC. ⁶ ამას] ეს BD. ⁷ გულისყური] გული D. ⁸ იქნება B. ⁹ შიაფიცოს AC. ¹⁰ ას თუმანზე] ასზე BD. ¹¹ იქნება D. ¹² ათსაც] გინა ათიცა B, გინა ათითაც D. ¹³ თუ] — D. ¹⁴ მოწმობდეს AC. ¹⁵ მოქალაქეს C. ¹⁶ შიავლებენ C. ¹⁷ თავისის მამის] მამის მისის BD. ¹⁸ საქონელი მამული] ა მამული საქონელი BD. ¹⁹ იმ] — BD. ²⁰ მიეტყოს] გაყვეს BD. ²¹ ვალიც იმ] ვალი მისმან BD. ²² მისმა] ქალის BD. ²³ და] — B. ²⁴ და] — BD. ²⁵ იმით] — D, მით B. ²⁶ დედისა] დედის მეტი BD. ²⁷ და] გინა D. ²⁸ ეთხოების D. ²⁹ არა] არაეის BD.

147. იქნების, რომე კაცს კაცთან ესთიბარი¹ ქონდესთ, უთამასუქოდ, უთაველ[B, 235 r]ბოდ თეთრი ევალეზინოს, მერმე ან ლარიზობით, ან ქიშპობით მიმბარებლის² სიკედლის უკან მის სახლისკაცს უარი უთხრას, —ჟერ გამოძებნით, მოწმით შეტყობას ეცადენით.

და თუ აღარ იქნას, იმ მიბარებულს კაცს ფიცი დაადევით, —რა ერთ საქონლის³ მიბარებას⁴ სწამობდენ⁵, იმდენის⁶ მოწმით დააფიცონ⁷. და თუ იფიცოს, არ მიბარებოდეს, არც ემართოს⁸, არც მართებოდეს⁹, აღარას ემართლებიან. და თუ ვერ იფიცა, რასაც ედავების, უნდა [C 480 r] მისცეს*.

[D 33 r] 148. კაცი რომ უცხოს თემს წავიდეს და აქ შვილი, გინა¹⁰ ძმა დარჩეს, ის კაცი იმ უცხოს ქვეყანას დარჩეს და უძღვებობაზედ ბევრი ვალი აიღოს, იმაზე ძმა და სახლისკაცი არ მიუდგების, —იმასვე უნდა სთხოვონ, ამიტომ რომ, იმ მიმცემმან რატომ ავალა, ის [რ]ომ ლოთი და არზაქარი¹¹ იყო.

თუ¹² არზაქარი¹¹ არ იყო და კაი მართებული ვაჭარი იყო, ან ქურდისაგან, ან ყაზახისაგან, ან ზღვით, ან სხვას¹³ ზიანით [C 480 v] დაეწვა, გამოჩენილი იქნების და უნდა სახლისკაცი მიუდგენენ.

თუ კიდევ ამ ქვეყანას, აქ ყოფაში¹⁴ ერთად აულიათ, იმაშიაც უნდა მიუდგენენ.

149. ამანათისა^{15**}

ამანათი ეს არის, კაცმა კაცს რომ მიაბაროს საქონელი, ან წაატანოს.

თუ მტრისაგან ან ცეცხლისაგან წაუჯდა, გამოჩენილი შეიქნების, მიმბარებელი ვერას შეუვა.

აგრევე, —თუ ცხადად გამოჩნდეს, ქურდს მოეპაროს ისიცა და იმ კაცისა სხვა საქონელიცა.

— და თუ მოუვლელობით დაკარგა, ან მიმბარებელი მომკვდარა და ამ კაცმა სული გმო და უარი თქვა, მოწმითა და გამოძიებით შეიტყვევით, რომ ცოდვა არ მოაყდინოთ (შდრ. მუხ. 243).

¹ ერთობარი AC, ეთიბარი D. ² მიმბარებლის] მიმცემის AC. ³ საქონელს AC. ⁴ მიბარებასაც D. ⁵ ეწამებოდეს AC. ⁶ იმთონის AC, იმდენი D. ⁷ დააფიცონ] — D. ⁸ არც ემართოს] — BD. ⁹ + და D. ¹⁰ გინა] ან B. ¹¹ აზარქარი C. ¹² თუ] თუარა D. ¹³ სხვის C. ¹⁴ ყოფნაში D. ¹⁵ ამანათისა] — C.

* ABCD ნუსხებში ამას მოსდევს ფიცის ზოგადი წესის შემცველი ტექსტი, რაც თავის ადგილას, 10¹ მუხლად, გადავიტანეთ.

** ABD ნუსხებში მხოლოდ ეს სათაურია, ტექსტი შემონახულია მხოლოდ C ნუსხაში.

[D 34 r] ან ვიწყოთ კარი ჟურღობისა და სამართალი მისი

150. ქურდობა ვისაც დაეინებით შეემთხვიოს და შეაჩნდეს¹, რაც ფერების და შეე| B 235 v|ნის, ვისაც სამართალში მოვიდეს, როგორც მართებდეს, მისი იმან [A 315 r] იცის, და ზღვევინებისა ასრე უნდა იქნას.

ქუ|C 481 r|რდობა, დიად, ბევრი რიგი არის² და მრავალფერი არის, და თითოეულად³ ყველას ცალკე⁴ დაწერა არ იქნებოდა, გრძლად მოვიდოდა. ქურდობა ყველა სწორე⁵ არ არის, მაგრამე ამ სამს-ოთხს⁶ გარდაისად სწორედ ვთქვათ.

— 151. ე რ თ ი ძნელი ესე, რომ თუ ცოლსა და ქმარს⁷, ერთს სახლში ერთად მწოლს, შეეპარა ქურდი და ისრე ან კაცის იარალი და⁸ ან ტანისამოსი, გინა⁹ სხვა რამ მოიპარა, ან თუ¹⁰ ქალის სამკაული და ტანისამოსი მოიპარა, ის ნაქურდალიც შვიდეულად უზღოს, და რასაც გვარისა არიან, ნახევარ-ნახევარი სისხლი სხვა გარდაუკადოს.

თუ ვერ აუვიდეს¹¹, ქურდი თავის ცოლ-შვილით, ქონებით¹² და ნასყიდით მიეცეს.

თუ რომ ეს ქურდობა მართლის სამართლით არა ჩნდეს, ფიცით გამართლდეს, როგორც ზემოთ¹³ ფიცის საზღვარი დავვიწერია (იხ. მუხ. 10.)

— [C 481 v] 152. მ ე ო რ ე ეს, ლაშქრობაში თუ ან ცხენი და¹⁴ ან იარალი, ან¹⁵ ტანსაცმელი, ჯაჭვი, აბჯარი მოჰპაროს, თავად დიდი სირცხვილია¹⁶, — ერთი¹⁷ ეს, რომე [A 315 v] უმტროდ და შეუბმელად და დაუნარჩუნებლად¹⁷, მუხთლად იარალი აპყრია, აუგი დასდებია; და მეორე ესე¹⁸, — თუ ომი მოკდა, იმ ლაშქრობაში უიარალობით მკედარი შეიქენების.

ამისთვინაც ამის¹⁹ ქურდმან მონაპარავეც²⁰ შეიდეულად [D 34 v] დ მისცეს და სისხლის ნახევარიცა.

— 153. მ ე ს ა მ ე ძნელი [ესე], დედაკაცს რომ ზედ შებმული ან კიდებული იარალი, ან თმა, ან²¹ თმის სატანი რაც რამ²² ფერი სამკაული ზედ შევსნას²³ ან შეაკრას²⁴, მონაპარიც²⁵ შეიდეულად მისცეს და სისხლის ნახევარიცა.

¹ შიანდეს AC. ² არის | — D. ³ თვითეულად A, თვითოეულად BD. ⁴ ცალკე | — D. ⁵ სწორო CD. ⁶ + საქმეს D. ⁷ ცოლსა და ქმარს | ცოლი და ქმარი ABCD. ⁸ და | — B. ⁹ გინა | ან B. ¹⁰ ან თუ | ანუ AC. ¹¹ აუილოდეს AC, ამოიღეს D. ¹² საქონლით AC, ¹³ ზემორ BD. ¹⁴ ან | ანუ B, და ანუ D. ¹⁵ სისცხვილია A, სირცხვილი D. ¹⁶ ერთი | — ACD. ¹⁷ დაუნარჩუმებლად A, დაუნარჩუმებულად C. ¹⁸ ესა D. ¹⁹ ამისმა AC. ²⁰ მონაპარევეც ABC. ²¹ ან | და D. ²² რამ | რა D. ²³ + და D. ²⁴ შეაკრას AC. ²⁵ მონაპარევეც AC.

154. ამ ზემოთ¹ წერებულს ქურდობებს გარდაის სხვა ქურდობები დიდისა თუ მდაბლისა, ბევრისა თუ ცოტასი, შინა თუ გარეთ,—ვისაც რის[C 482 r]აც ფერის² ქურდობა შეემ[B 2 36 r]თხვიოს, მისი საზღაური შვიდეული არის.

და ამ საზღაურისა³ ასრე უნდა იქნას:

თუ ის საქონელი⁴ ან პირუტყვი საბატოს კაცის შვილისა ან აზნაურიშვილისა მოპარულა, იმას ის საზღაური შვიდივ მთლივ⁵ მიეცემის⁶.

თუ ეს მონაპარი⁷ გლეხისა არის, ერთთორად გლეხს მიეცემის და სხვა საკელმწიფო არის.

სამთხრობლო, რაც საქონლის დამკარგავს გაუა, ისიც ქურდმან უნდა მისცეს.

— [A 316 r, D 35 r] 155. საყდრის გატეხისა⁸, ჯვარისა და ხატის დამტკრევისა, კელმწიფის სალაროს გატეხისა ჩვენ არა გვითქვამს რა, როგორც კელმწიფესა და კათალიკოზს ეპრიანებოდესთ, ისრე გარდაცდევინონ.

156. საქართველოს სამართალი ერთი ეს არის, კაცმა რომ⁹ დაკარგოს რამე და ან მოპარონ, სადაც თავის საქონელს იცნობს, დიდისა თუ მცირისა კელში, თუნდა¹⁰ ეყიდოს ვისგანმე, გინდა ეშოვნ[C 482 v]ოს, სთხოვს, წაეჭიდების.

იმ კაცმან ისიც უნდა მისცეს, და ვისგანც¹¹ მოსცემია ან მოუყიდნია, ის კაციც უნდა უთხრას. თუ იმ კაცს არ ეტყვის, საზღაურიც თვითან უნდა მისცეს.

ესეც იქნების, რომე იმ კაცმან მომსყიდველი თუ მომცემი ველარ იპოვნოს, ველარც იცნობდეს, იმაზე¹² გული აჯეროს, როგორც წესი იყოს, იმრიგად, ასრე რომე: «ამ შენის საქონლისა არც მე¹³ ვიყო ქურდი და ველარც იმ კაცს¹⁴ ვიცნობდე, ვისგანც მამცემია¹⁵, და¹⁶, აღარც¹⁷ პელი მიწვდებოდეს».

თუ ასრე შეჰფიცოს, თავისი თავნი გამოართვას, სხვას ნულარას მიერჩის.

[A 316 v] 157. არის კიდევ, კაცმან პირუტყვი და რა გინდა რა საქონელი თავის საქონელს ამსგავსოს¹⁸, მისი კი არ იყოს, მაგრამე არ ეშვებოდეს, «ჩემი არისო», და¹⁸ ის კაციც ფიცევედეს, «ჩემიაო».

ამაში მოსამართლისაგან გამოხანება უნდა.

¹ ზემო BCD. ² ფრის D. ³ + ასრე არის და AC. ⁴ თუ ის საქონელი — AC. ⁵ შვიდივ მთლივ] შვიდეულად C. ⁶ + და D. ⁷ მონაპარავი AC. ⁸ გამტეხისა BD. ⁹ ან რომ კაცმა AC. ¹⁰ თუნდა] თუ უნდა ABC. ¹¹ + ან D. ¹² ამაზედ C ¹³ მე] შენი C. ¹⁴ იმ კაცს] იმას AC. ¹⁵ ვისგანც მამცემია] — BD. ¹⁶ და] — AC. ¹⁷ აღარც] — D. ¹⁸ ამგვავსოს AD. ¹⁹ და] — ABC.

ჯერ ორ[C 483 r]თავესაგან¹ მოწამე ითხოოს² და მოწმით გარჩე-
ვას³ ეცადოს.

თუ არ იქნას, ვისაც კელში საქონელი იცნას, ფიცი იმისი არის.
ასრე იფიცოს, რომე «ჩემიც იყოს და ტყუილადაც მეცილებოდე».

თუ არადა, ვერ იფიცოს, თუ დაკარგული არის, ისივ⁴ მოსცეს.

და თუ მოპარვით წაყვანილი არის, შვიდფულად მოსცეს.

[D 35 v] 158. ერთი ეს ვთქვათ. დასტურ დადებული არის,
«კაცი თავის საქონელს რომ⁵ იცნობს, შუას წყალში ჩაეჭიდე-
ბისო»⁶.

მაგრამე ამ ერთს ალაგს ეს არ იქნების: მაშინ რომე კელმწიფე ერთს
მეპირისპირეს⁷ მტერზე ან ქვეყნის მოსარბევლად ერთის კვირის სალა-
შქროზედ რომ მიბძანდებოდეს, მაშინ რომ კაცმან კაცის კელში იცნას
რამე⁸, ნუ წაეჭიდების, ამიტომ რომე, ცხენი არის თუ იარაღი, ყველა
თავის ფიქრით იქნების და⁹ ახლა ამ კაცის ჩამოქვეითება და იარაღის
აყრა ერთის მეომრის მოშლა არის [C 483 v], და¹⁰ მერმე შუღლი მოს-
დევს, და მაშინ ჯარისათვის არ ვარგა.

ასრე იქნას: მოწამე დაიჭიროს, «ამ ცხენსა, ამ ია[A 317 r]რალს ვი-
რჩითქო». და იმ ერთს კვირას უკან მოსამართლესთან შეიყარნენ და ის-
რე გარიგდენ.

— 159. კაცმან რომ კაცს ქურდობა თუ სხვა რა გინდა რა შესწამოს,
სტანჯოს, ბევრი რამ უპატიური შეჰკადროს და¹¹ დააფიცოს, მერმე ის
საქმე სხვაგან გამოჩნდეს, ამ¹² დამფიცებულმან¹³ თუ რამ იქილამ გამო-
იტანოს, ნახევარი იმისია, ვინც იფიცავს¹⁴.

და გარჯის საუპატიოც უნდა მოსცეს დაფიცებულსა¹⁵. თუ უნ-
და¹⁶ კიდეც ვერა გამოიტანოს რა, უბრალოდ¹⁷ გარჯის საუპატიო¹⁸
მაშინც¹⁹ უნდა მოსცეს, ბეჭეთაგან გასინჯვით, როგორც ჯამდეს (იხ.
მუხ. 249).

[D 36 r] პარი ნასუილოვისა [და ვაცვლილოვისა]

160. თუ კაცმან ნასუილობა ქნას, მამული, სოფელი, საქონელი თუ
პირუტყვი, დიად, ალალი და [C 484 r] შესარჩენი საქმე არის, ბატ-
ონის მეტი კაცი ვერ მოუშლის.

¹ ორთავესაგან] ორთავე AC. ² სთხოოს AC. ³ გაარჩიოს ABC. ⁴ ისი C. ⁵ რომ]—
ABC. ⁶ წაეჭიდებისო BD. ⁷ მეტირისპირეს B. ⁸ რამ A. ⁹ ზღ]—C. ¹⁰ და]—BD.
¹¹ და]—AC. ¹² ამ] და B. ¹³ დაფიცებულმან AC. ¹⁴ იმისია ვინც იფიცავს] ფიცისათვის
მეიემა AC, იმისი D. ¹⁵ მოსცეს დაფიცებულსა] და დაფიცებულმა AC; ∞ დაფი-
ცებულს მოსცეს D. ¹⁶ თუ უნდა] იქილამ AC. ¹⁷ უბრალოდ]—AC. ¹⁸ საუპატიოს C.
¹⁹ მაინც D.

და თუ ბატონი გაუწყრების, სულს გარდა* ყველაზე კელი მიუწყედება¹. მაგრამე ბატონსაც ეს მართებს, სხვა რიგად რომ ბატონმა ყმას² გარდააყდევინოს, ნასყიდი მანც არ უნდა მოუშალოს.

[A 317 v] 161. სყიდვა ასრე უნდა. კარგა³ გამოძიებით, მართლის შეტყობით უნდა იყიდოს, რომე ან ს[B 237 r] ხვის მამული არ შემოატყუოს, ან მზღვარი ტყუილად არ დაუწეროს; კაის მოწმით, წიგნით⁴ და ბეჭდით უნდა იყიდოს.

იქნების, დაჭირებული იყოს და⁵ იაფად მოჰყიდოს, იქნების, მსყიდველს უნდოდეს და ძვირად მოსცეს, მაგრამე⁶, რა წიგნი დაიწერების და კელი ჩაირთვის, რა გინდ ფასი მოუმატონ და ან მსყიდველს აღარ უნდოდეს, ვეღარ მოშლიან.

162. თუ კაცმან სოფელი ან გლეხი⁷ თავადისაგან ან აზნაურისაგან სასყიდლად მოინდომოს⁸, კელმწიფ[C 484 v] ესაც უნდა დაკითხვა:

მაგრამე უკითხავადაც სყიდულა და არც კელმწიფე გამოჰკიდებია. ამიტომ რომე, ვინც უნდა იყიდოს, კელმწიფის ბეგარა⁹, კოდის პური¹⁰, საბალახე, რაც რამ ფერი საკელმწიფო, ლაშქარ-ნადირობა, — არცერთი დააკლდება¹¹, ყველა¹² უნდა ქნას, თუ კელმწიფემ არ გაათარხნა.

— [D 36 v] 163. კელმწიფის სახასოს აზნაურიშვილისა და სახასოს გლეხისაგან¹³ კელმწიფის უდასტუროდ თავადი¹⁴, ნურც თავადის ყმა, ნურას იყიდის.

[A 318 r] აგრევე სხვას თავადისა და ვინ გინდას¹⁵ ყმა თავის ბატონის უბეჭდოთ ნურავინ რას¹⁶ გაჰყიდის, თორემ მისი მებატონე¹⁷ არ იყაბულეებს. მამულს თვითონ დაიჭერს და ფასს¹⁸ მიმსყიდველს სთხოვს¹⁹.

იქნების, ამყრელმან და ან აყრილმან კაცმან სხვას თემილამ მამული გაყიდოს²⁰, — არ გაიყიდების. ვისაც ეყიდოს, ფასი მომსყიდველს სთხოოს.

164. აწე თუ სხვას თემს ვაჭარი სავაჭროდ წავიდეს! [C 485 r] და იქ თავის ქვეყნის კაცს ამ²¹ ქვეყნის²² მამული, ნასყიდი თუ უსყიდი, მიჰყიდოს და იქ ლოთობასა და ავკაცობაზე გარდაავოს ან სხვას თემს გარდიკარგოს²³, ის გასყიდვა ყაბული არ არის.

ვისაც თეთრის სესხება უნდოდეს, ისრე, უმამულოდ, ასესნოს, —

¹ მიუწყედების D. ² ბატონმა ყმას] კაცმა კაცს B, ყმას D. ³ კარგად D. ⁴ წიგნის AC. ⁵ და] — BD. ⁶ მაგრამე] — C. ⁷ + იყიდოს B. ⁸ სასყიდლად მოინდომოს] — B, იყო-და D. ⁹ ბეგარი C. ¹⁰ ბეგარა კოდის პური] ა კოდის პური ბეგარა ABC. ¹¹ დააკლდების BD. ¹² ყველა] — BD. ¹³ გლეხისა C. ¹⁴ თავად B. ¹⁵ ვინ გინდას] ვის გინდას კაცის BD. ¹⁶ ნურავინ რას] ნურც არას C. ¹⁷ მებატონი D. ¹⁸ ფასი D. ¹⁹ სთხოოს D. ²⁰ + და AC. ²¹ ამ] იმ B. ²² ქვეყნის C. ²³ გარდიკარგოს] დაიკარგოს BD.

* B-ში ამ სიტყვის შემდეგ სხვა ხელით და მელნით სტრიქონთ შუა ჩაწერილია: „თავის ყმაზედ“.

მერმე, როგორც ვაჭარი არის და ან როგორც¹ მოუგია, ის გამოჩნდება. თუ აქვს რამე, თავის² ვალს იქიდა მთელი.

თუ არა, ან ზღვით, ან კმელით, ან ქურდით წაყვანილია, ის გამოჩნდება, აქ³ მისმა ძმამ და სახლისკაცმან⁴, [B 2:37 v] უნდა მამულიდამ,⁵ უნდა⁶ სხვა რიგად, გარდაუკადოს.

ამას ბევრი რიგი⁷ გამონახვა და ვაჭართაგან კითხვა უნდა.

— [A 318 v, D 37 r] 165. იქნების, კაცმან ახალს ნასყიდს მამულსა⁸ და აგარაკში ქონება რამე⁹ იპოვნოს¹⁰.

თუ იმ მამულის მომსყიდველთან¹¹ ფასი გარდაწყვეტილი არის, ვეღარას შეუთა, ის ქონება მსყიდველისა არის.

და [C 485 v] თუ ფასი რამე დარჩომილა, იმ დანარჩომის¹² ანგარიშით წილი უნდა მომსყიდველსა¹³ დაუდვას (იხ. მეხ. 186).

— 166: თუ პირუტყვი, აქლემი, ცხენი, ჯორი, ულაყი და რაც რჩომა პირობით მიჰყიდა და ეს პირობა დაუდვა: «ამ ჩემს მოსყიდულს საქონელს, არც დაშვებულობით და არც სწეულობით არა სჭირს რა, და თუ გამოჩნდეს, შენი ფასი¹⁴ წაიღე¹⁵ და ჩემი პირუტყვი მომგვარე»¹⁶, როდესაც იმ კაცმან შეაჩნიოს¹⁷ რამე და მოგვაროს, უნდა მომსყიდველმან პირობა გაუთაოს.

და თუ არადა¹⁸, პირობა არა ყოფილა რა, ერთმანერთის¹⁹ მოწონებით უვაჭრიათ თუ²⁰ გაუცვლიათ, მოკვდების თუ ავი რამ გამოჩნდება²¹, რა საბელზე²² გარდააბიჯებინებენ, აღარ შეიშლის.

[D 38 r*] 167. გაცვლილობისა

— თუ კაცმან კაცს პირუტყვი რაც რამ ფერის სულიერისაგან ერთმანერთს გაუცვალოს²³, რომე ამისი იმას უნდა [A 319 r] დოდეს და იმ [C 486 r] ისი ამას, ერთმანერთს პირობას არასა²⁴ სთხოვენ, გასცვლიან, ერთმანერთთან კელი აღარ ექნებათ²⁵.

თუ პირობით შესცვალეს²⁶, «არა სჭირს რაო, არც სენი, არც დაშვებულობა», და მერმე კი გამოჩნდა, ის²⁷ შეეშლების. ოცს დღემდინ იქნების ესე, თორემ მერმე აღარ შეიშლის.

თუ მის კელში ანა სჭირებია რა და მას უკან სენი რამ გამოსჩენია, მით აღარ შეიშლის.

¹ როგორ BD. ² თავისი BD. ³ აქ იქ C. ⁴ -! თუ BD. ⁵ მამულით D. ⁶ უნდა| გინდა BD. ⁷ ბევრი რიგი| ბევრი რიგი D. ⁸ მამულს AC. ⁹ რამ AC. ¹⁰ იპოვოს B. ¹¹ მამსყიდველთან AC. ¹² დარჩომის D. ¹³ მომსყიდველს BD. ¹⁴ ფასივ B. ¹⁵ წაიღე BD. ¹⁶ მოგვარე AC. ¹⁷ შეაჩნიოს AC. ¹⁸ არადა| არა B. ¹⁹ - მოწონებით და C. ²⁰ უვაჭრიათ თუ| — BD. ²¹ გამოჩნდება ABC. ²² საბელზელი D. ²³ გაუცვალეს D. ²⁴ არა B. ²⁵ ექნების B, იქნების D. ²⁶ შესცვალოს C. ²⁷ ისე BD.

* D-ში 37 V გვერდი ცარიელია.

იქნების, ამისთანებშია ფიციც¹ მოკდეს და მოსამართლემ რიგიანად გასინჯოს და გააჩინოს.

ან ვენაჯი, ან მიწა, ან საკომლო, ან სასახლის ალაგი თუ რაც რამ² ფერი მამული ერთმანერთს გაუ[B 238 r]ცვალონ, იქნების, სართიც³ მისცეს⁴ ერთმან მეორესა, რა რომ გაცვლილობის წიგნსა და პირს⁵ დასდებენ, აღარ მოიშლების, რაგინდ ერთი მეორეს სჯობდეს და უფრო გამოსაყენებელიც⁶ იყოს.

[უშვილო ცოლ-ქმრის გაყრისათვის]

• [D 39 r*] 168. უშვილობისათვის კაცი ძალად და მის უნებურა[C 486 v]დ ცოლს ვერ დააგდებს; და თუ დააგდებს, სრული სისხლი უნდა მისცეს.

იქნების, კაცი ასრე ჭანი იყოს, რომე ცოლთან წოლა კი შეეძლოს და შვილის შექნა კი არ შეეძლოს, ამისთვისაც არ გაიყრებიან.

და თუ [A 319 v] სულ ასრე მცვედანი არის, რომ ქალთან წოლა არ შეუძლია, უნდა კაცმან ცოლს დასტური მისცეს სხვის ქმრის⁷ შერთვისა.

თუ, ვინ იცის, ქორწილზედ კაცი ყოფილა, და ან ქორწილს უწინაც, და მერმე ქორწილზედ დამცვედნებულა, არ გაიყრებიან^{8**}.

[წყალი, შეშა და ბალახი კელმწიფისა არის]

→ 169. ქვეყანაზედ ეს სამი არ დაეკირვის კაცსა და კელმწიფისა არის — წყალი, შეშა და ბალახი.

170. წყალი ასრე⁹, რომე, სადაც კელმწიფე წყლისა და რუს გატანას მოინდომებს, ქვეყნის შენობისა¹⁰ და პურის მოსაეღისათვის იქს, რომე კოდის პური არ დააკლდეს. და¹¹ სადაც ეპრიანების, რუს თავს¹² ვერავინ დაუშლის. სადაც რუ მოიკლენს, ვენაჯი¹³ თუ ხოდაბუნნი, რაც დახველების¹⁴, გასქრის და¹¹ გაატარებს.

რომელს სოფ[C 487 r]ელსაც უბოძებს და¹⁵ დააჩემებს იმ წყალს, ერთი მეორეს ვერ შეეცილებ¹⁶.

მას უკან სათავეს კეთება და რუს ამოწმენდა არავისაგან დაიშლება¹⁷ (შდრ. შუხ. 244).

[D 39 v] 171. ბალახი, მთასა, თუ ბარსა, კაცს კაცისაგან ამი-

¹ ფიცი AC. ² რამე — AC. ³ სართით AC. ⁴ მისცენ AC. ⁵ პირობას C. ⁶ გამოსაყენებელი D. ⁷ ქმრის AC. ⁸ თუ ... გაიყრებიან — ACD. ⁹ ასრე B. ¹⁰ შენობისა] შენობისა A. ¹¹ და] — BD. ¹² თავს] სათავეს D. ¹³ ვენაჯი B. ¹⁴ დახვედეს BD. ¹⁵ და] — B. ¹⁶ შეეცილების BD. ¹⁷ დაიშლების BD.

* D-ში 38 V გვერდი ცარიელია.

** ეს აბჯატი მხოლოდ B წესხაშია.

ტომ არ დაეჭირვის, რომე კელმწიფეს ცხერის¹ საბალახე ეძლევის და ძროხის² ნახირის თავი. და თუ ერთი მეორეს ბალახს დაუჭერს, ესეები კელმწიფეს დააკლდების.

[A 320 r] 172. მთა და შეშა ამისათვის არ დაეჭირვის, — თუ ბარის კაცი სახლს არ ააშენებს³ და შეშით არ დარჩების, ქვეყანაზე შენობა მოაკლდების⁴ და კელმწიფეს ლაშქარ-ნადირობა დააკლდების.

მაგრამე. იქნებისცა, მთის პატრონს ერთი სანადირო ალაგი ყორულად [B 238 v] ჰქონდეს და იქ არ მოაჭრევიოს.

[დახუთვისა ასრე იქნას]

[C 457 v] 173. ქვეყანაში ამისი ყადაღა კელმწიფისაგან უნდა იყოს, და არის⁵, რომე, რაგინდ დიდი საქმე, სისხლი და ვალი ემართოს, ერთი მეორეს ნურც მოსტაცებს, ნურც დაიხუთავს.

თუ ვისმე ქართული ჰქონდეს, ან კელმწიფეს შემოსჩივლოს⁶, ან მის მდივანბეგსა და მოსამართლესა და ისრე თავისი საქმე გაარიგოს⁷.

თორემ, თავის-თავად ვინც ან⁸ მოიტაცოს რამე, ან დაიხუთოს⁹, ექვსი თუმანი საკელმწიფოდ ჭარიჭა გამოიღოს და წანართმევიც¹⁰ ისრეე პატრონს¹¹ მისცეს¹².

[D 40 r] 174. თუ შორეულმან¹³ ასეთი კაცი იხუთოს, რომე მისის თემისა იყოს, იცნობდეს¹⁴ და საქმე მიუწვდებოდეს, მართებულია; და სხვის კაცისა კი არა მართებს.

რა იმ რიგის კაცის თავზე დაიხუთონ, მას კაცსა სთ[A 320 v]ხოონ¹⁵ პასუხი, ვისაც თავზე დახუთვილა.

და ის კაცი ამას ემართლების¹⁶, წაჰყვეს მას მისსა მოდავესა თანა და აუშვას¹⁷, და თუ რამე დაჰკარგოდეს, უკლებლიე¹⁸ უზღოს, და იმ მო-[C 488 r]დავესთან თავი გამოიმართლოს.

თუ ამას ამბობდეს, «ჩემთან იმ კაცს კელი¹⁹ არა აქვსოა»²⁰, ეგ არ იქნების, უმისკაცისოდ ვერ გამართლდება²¹, იმ დამხუთავთან უნდა მიჰყვეს.

თუ არ წაჰყვების, მაშ, წანართმევი ყველა უნდა უზღოს; და თუ დაჰკერილი²² არის ვინმე, იმის აშეებისაც²³ უნდა გაუტრიგოს.

¹ ცხერისა D. ² ძროხისა D. ³ აიშენებს D. ⁴ მოაკლდების B. ⁵ არი BC. ⁶ შეს-ჩივლოს C. ⁷ გაირიგოს D. ⁸ ვინც ან] ვინცა ვინ C. ⁹ იხუთოს D. ¹⁰ წანართმევი AC. ¹¹ ისრეე პატრონს] ა პატრონს ისეე BD. ¹² მიეცეს ABC. ¹³ შორეულმან BD. ¹⁴ + და სიტყვა D. ¹⁵ სთხოონ CD. ¹⁶ ემართლების] + ანუ AC, ნუ B. ¹⁷ აუშვას BD. ¹⁸ უკლებლად BD. ¹⁹ კელი] საქმე D. ²⁰ აქვსო] აქვს რაო D. ²¹ გამართლების BD. ²² დაჰკერილი] დაჰრიოი AC. ²³ აშეებას AC.

[ეპისკოპოსის ბეთალმალისა ასრე იქნას]

175. ეპისკოპოსის ბეთალმანი¹ ჩვენს მიხდომაში სრულობით საყდრისა უნდა იყოს. მაგრამე, ვითაც საქართველო ღარიბი და უსაქონლო ქვეყანა არის, აგრე რიგად არც კელმწიფის შემოსავალი არის და² ვერც არას ებისკოპოსის³ ძმა და სახლისკაცი ებისკოპოსისაგან⁴ იშობებს რასმე მისგან, რომე⁵ ებისკოპოსის დამარხვა შეიძლოს, ამიტომ უწინაც⁶ ასე ყოფილა გარიგებული და აღარც ჩვენ მოვშალეთ.

ასრე იქნებოდეს: რომელიც საყდრის რიგი და იარალი ებისკოპოსის იქ დახედომია⁶, იმას გარდაის კიდევ თ[B 239 r]უ თვითონ თავის ჟამში ან თავის კონდაკით და ან საყდრის მ[C 488 v]ამულიდამ⁷ საყდრისათვის გაუყეთებია რამ და შეუწირავს, ის საყდარს არ მოვეშლების.

და იმათ⁸ გარ[A 321 r]ეთად თუ რამ დარჩების თეთრი, ფარჩა, ვერცხლი, პური, ღვინო თუ⁹ პირუტყვი, იმისგან ერთი წილი საკელმწიფო არის¹⁰, ერთი წილი საყდრისა¹¹, ერთი წილი¹² ებისკოპოსის ძმებისა, რომე ებისკოპოზი დამარხონ.

[ორბატონობასა და ორიანობაში მტრობისათვის]

[D 40 v] 176. ორბატონობასა და ორიანობაში ერთის მეორისაგან მივდომა, მოკვლა, აკლება, წართმევა და მოტაცება, დალაშქვრა¹³ არ იქსენების, არც გამოიკიდების, — მტერნი ყოფილან და გაყოფილნი, და რაც კელით გამოსვლიათ, ორთავ ქვეყანა ურბევიათ. და ბოლოს რომელსაც ბატონს დარჩეს, ნულარ ათქმევს.

177. იქნების კელმწიფემ თუ მებატონემ ჯარი გაუსიოს თავის საბატონოში მოსარბევლად ან კაცი კაცს¹⁴ დასაქერლად მიუსიოს, და¹⁵ არ დამორჩილდენ, არც დაერბევიონ, არც დაეჭირვინონ¹⁶.

[C 489 r] იასაული¹⁷ ბატონის ბრძანების გათავებას ეცდების, ამაში კელას გამოღება: და ერთისაგან მეორის სიკვდილი მოკდების¹⁸.

თუ იასაული¹⁷ მოკვდეს, სისხლი და ნახევარი მოსცეს; და თუ ის დასაქერი კაცი მოკვდეს, მისი სისხლი ნუ არის.

ეგების, თქვას ვინმე, «სიკვდილი არ დაბარებოდო¹⁹, დაქერასთქმოდო²⁰». მართალი არის²¹, არა სთქმია, მაგრამე, თუ კელს გამოიღებს და არ [A 321 v] დაეჭირვინების²², მაშ²³, სიკვდილი მოაქვს.

¹ ბეთალმალი ABC. ² და — AC. ³ ებისკოპოსის — B. ⁴ + სიოცხლემი D. ⁵ ჰმერმე D. ⁶ უწინვე C. ⁷ დაქდომია BD. ⁸ ამულიდამ B. ⁹ იმას D. ¹⁰ თუ და AC. ¹¹ ერთი წილი საკელმწიფო არის — AC. ¹² + და D. ¹³ წილი — D. ¹⁴ და ლაშქრევა A, და ლაშქრევა BC. ¹⁵ კაცი კაცს კაცის AC. ¹⁶ და — D. ¹⁷ დაეჭირვინოს BD. ¹⁸ იასაული A. იასეული D. ¹⁹ მოკდეს BD. ²⁰ დაებარებოდო AC. ²¹ სთქმოდო AC. ²² მართალი არის მართალი AC. ²³ დაეჭირვინება A, დაეჭვინება C. ²⁴ მაშ — BD.

178. ლაშქარში დანარჩუნებულს კაცსა და იარაღზე ირჩოდენ*.
მისი ასე იქნას

თუ კაცმან კაცი დანარჩუნოს ცოცხალი, თუ ანუ მოკლას, მისი ცხენი, იარაღი, ტანისამოსი, დამნარჩუნებელისა არის; ჯაჭვი, ზუჩი, მუზარაღი და ამგვარი კელმწიფისა არის; მძიმე თვალი თუ მარგალიტი — აგრევე.

მოკლულს კაცს ვერაფერს მიედავება მომკვლელს, და ვერცა ვინ გაუცრევს.

და თუ მან არ ინდობა ჯერ გატრცვა და ისევ მტერსა სდევს, და სხვას [C 489 v] უთხრა, «ეგ კაცი მოვკალ, შენ გაცარცვეო», იმასაც ცოტა რამ წილი უც იმ ნაცარცეში მისის კარკაობით.

აგრევე მოკლულს კაცს არას გზით ნიფხავი და პერანგი არ გაეცრევიდეს, და ნურცა ვინ კელს მიყოფს, თვარა კანონი აქვს.

და თუ ვინმე იკადროს ამისი ქნა, მათი უფროსი ნუ აქნევიანებს (შდრ. მუხ. 254).

[ნადირობის ცილებისათვის]

[A 322 r, B 239 v, D 41 r] 179. ნადირობის ცილება ქნილა და იქნების, მაგრამე მანც ისრის საქმე ბევრი ასრე საკვირველი¹ და² უცხო მოკვდების, რომე საკვირველი და² დაუჯერებელი იქნების.

ისრით მოკლულზე თუცა შესცილდენ, თუ «ჩვენი ისარი უწინ მოხვდაო», ამისი ჯერ მათთან მდგომს კაცს³ ეკითხვის, — ეგების მოწმით გამოჩნდეს, ვისი ისარი უმალ მოხვდა.

თუ არ იქნას, გამოჩნება უნდა, წინ გარდამხტარი⁴ და მართალი მკარი ცილობს თუ ორნიე მართალ-მკარელნი ან ორნიე⁵ წინ გარდამხტარს მისულნი ცილობენ, — გასინჯვა უნდა, საიდან ნა[C 490 r]სროლი ისარი ჰკვრია, რას ალაგს აქვს ნაკრავი.

ამგვარის ძებნით თუ ვერ⁶ იპოვნონ, მათი სამართალი ამის მეტი არ არის: რომელიც უფროსი⁷ იყოს, მან მშვილდ-ისარი დააყაროს და ასე თქუას: «ღმერთმან ნულარა მამაკვლევიანოს რა, თუ ამას უწინ ჩემი ისარი არ მოკვდომოდესო». და დარჩეს მას, თორემ კელი არა აქვს.

¹ საკვირველი D. ² და] — ABC. ³ კაცთან B, კაცთ D. ⁴ გარდამხტალი AC. ⁵ ორნი C. ⁶ ვერ] არ BD. ⁷ უმტროსი BD.

* ABD ნუსხებში მხოლოდ ეს სათაურია. B-ში 239 r გვერდის ბოლოს მარჯვენა აწიანზე სათაურის გასწვრივ ტექსტის ხელით მიწერილია: „ამის მეტი არ ეწერა“. ამ მუხლის ტექსტი მხოლოდ C ნუსხაშია შემონახული. ს. გ. ო. გ. ა. ძ. ე. ს., სამართლის ტექსტზე მუშაობისას, ეს მუხლი A ნუსხაში ფანქრით მიუწერია, ასეთი შენიშვნით: „(W-ში ეს სიტყვები სხვა ხელით არის მერე ჩაწერილი) = რუსულ 178“. W-თი აღნიშნულია უორდროპისეული (დავით ბატონიშვილის) ხელნაწერი.

180. იქნების, ერთს ცოტად¹ წაეხეწოს და მეორეს მასუჯან დიდი მოეკეეთინოს, —ვისაც უწინ უკრავს, თუ იმის ნაკრავში მშვილდის საბე-ლი დაიმალა, მისი არის; და თუ ვერ დაიმალა, კელი არა აქვს.

[A 322 v] 181. რასაც რქიანს ნადირს თუ რქას ვისიმე ისარი უწინ მოხვდა², ყური უნდა შეაზმანონ³; თუ ყური შესწვდა, პირველის მკერე-ლისა არის; და თუ [D 41 v] არ შესწვდეს, მეორისა არის.

[C 490 v] 182. იქნების ნადირობაში შეძგერება და სიკვდილი მოკ-დეს, მისი სისხ[B 240 r]ლი არ არის.

თუ ვინ იცის, ნაქიშპარი⁴ და ნამდურავე⁵ კაცნი შეიძგერნენ და მოკ-ვდეს რომელიმე, და მკვდრის პატრონი მიერჩოდეს: «ცხენის ძალით იმედუულად⁶ მორევით⁷ მოხველ⁸ და შემომადგერეო⁹, ან გავა მიეცო¹⁰ და შეიძგერეო», ამის¹¹ დამხდურთ¹² კაცთ კითხვით, რომ იქ დასწრებო-დეს, გამოძიებით¹³ უნდა გასინჯვა.

და თუ არადა¹⁴, ჭერი უნდა. თუ ჭერს ვერა იქს, სისხლი უნდა მის-ცეს¹⁵.

183. აგრევე ქალის საკუნდრის ნადირობაში თოფით მოკლულზე რომ ცილობა შეიქნას, რომელს უწინ უსროლია და იმ მხარეს ნაკრავი აქვს, ის უნდა გასინჯოს კაცმა და ისიც გამოაჩენს.

იქნება, ერთის მეტი ნაკრავი არა ჰქონდეს და მეორე ამბობდეს: «ჩე-მგან არის ეს ნაკრავიო». თუ ტყვია შიგავ ედვას, ის უნდა გამოიღონ, და ვისისაც თოფისა გამოდგება, იმისი ნაკრავი იქნება¹⁶, —ტყვიას უ[C 491 r]-ნდა¹⁷ შეუწონოს და იმი[A 323 r]თი¹⁸ შეიტყობის.

თუ არც ამითა¹⁹ იქნას, თოფი და იარაღი რომელმაც დააყაროს, იმას დარჩეს.

ესეც იქნების, რომე საკუნდარში ერთმანერთის²⁰ ნასროლი თოფი მესაკუნდრეს მოხვდეს. თუ ფათერაკად მოხვდა, ის სხვა არის.

და თუ ამას²¹ იტყვის მკვდრის პატრონი²², «ქიშპი იყო და იმიტომ²³ მიყო», მაგისი მოსამართლემ გასინჯოს.

თუ დასტურად²⁴ ქიშპი ყოფილა²⁵ ან ნამდურავე, ჭერი მიაჩნია. თუ ჭერს ვერ გაზევეს, სისხლი უნდა მისცეს.

¹ ეცოტად A. ² მოხვდეს B. ³ შიაზმანონ AC, შეაზმანონ B. ⁴ ნაქიშპარი BD. ⁵ ნამდურავენი B. ⁶ ძალით იმედუულად| ძალის იმედუულმან D. ⁷ მორევით B. ⁸ მოხველ C. ⁹ შემომადგერეო AC, შემოედგერეო D. ¹⁰ მიეციო D. ¹¹ ამისი D. ¹² დამხდურს BD. ¹³ გამოძიებით A, გამოძიებით C. ¹⁴ არადა| არაBD. ¹⁵ სისხლი ... მის-ცეს| სისხლი უნდა AC, სისხლია D. ¹⁶ იქნების D. ¹⁷ აუნდა ტყვიას D. ¹⁸ ვით AC. ¹⁹ იმით A. ²⁰ ერთმანერთის| — AC. ²¹ იმას C. ²² + რომე D. ²³ ამიტომ B. ²⁴ დასტურა D. ²⁵ + და D.

[წყლის სამძღვრის ცილებისათვის]

[D 42 r] 184. იქნების და ქნილა, მდინარემ წყალმა ძველი ნადენი ალაგი დააგდოს, ხან იქით გარდავარდეს და ხან აქეთ¹, და ამაზე ცილება მოკდოს, «ჩვენი სამძღვარი წყალი არისო და რაც ჩემკენ დარჩა, ჩემი არისო», მაგრამ ამით სამძღვარი არ შეიშლებს.

როდესაც თაობილამ ამ მდინარის პირს სოფლები² აშენებულა³, გაღმა თუ გამოღმა, სადაც მაშინ წყალს უდენია და ამ⁴ სოფლებს იმ წყლის პირამდი სკ[C 491 v]ერია, ისრევ უნდა ექიროსთ.

[B 323 v, B 240 v] 185. მეწყერი რომ⁵ მოგლჯდეს⁶*, საზღვარი წაიღოს, სადაც ყოფილა, იმას უნდა კაი გულის მიცემა, და იქავ უნდა გარონდეს⁷.

[საქონლის პოვნისათვის]

— [D 42 v] 186. თუ გასყიდულს მამულში კაცმან, მსყიდველმან, საქონელი იპოვნოს, თუ ფასი მთლივ მიუცია და აღარა დარჩომილა რა, მომსყიდველი ვერას შეუა. და თუ ფასი რამ დარჩომილა, რაერთივ დარჩომილიყოს, იმ ანგარიშით წილი დაუღვას (შდრ. მუხ. 165).

[ყმაწვილის ნაქნარის საქმისათვის]

187. ათ წლამდის ყმაწვილის ნაქნარის რასაც ფერის საქმისა⁸, — ავის კაცის ნაქნარს ავს საქმესთან არ ჩაიგდების, — თავის⁹ ტოლს უზამს თუ უფროსს, ყმაწვილობით და უქკუობით უქნია, საფათურაკოსავით არის. მისმან მშობელმან, მისის ყმაწვილობისაგან მკვდარს სამარხი მისცეს [A 324 r] და დაჭრილსა და¹⁰ დასნეულებულს სააქიმო მისცეს, სხვას ვერას შეუა.

✶ 188 ნაშრომისა და რასაც ფერის პირუტყვისაგან
წანავე[C 492 r]ღისა¹¹ ასრე იქნას

თუ უპატრონოდ, ისრე რჩომა ნაშრომში შევიდეს, ერთხელ პატრონს მოგვაროს, «უყურე, ნუ წამიხდენინებო».

¹ აქათ BD. ² სოფლები]—ABC. ³ აშენებული C. ⁴ ამ] იმ B. ⁵ რომ] თუ S-206 გ, S-4580, ქუთ. № 292. ⁶ მოგლჯეს S-206 გ, S-4580, ქუთ. № 292. ⁷ გაჩდეს S-4580, ქუთ. № 292. ⁸ რასაც ... საქმისა] ა საქმისა რასაც ფერის BD. ⁹ თავის] — C. ¹⁰ და] — C. ¹¹ წანავეღისა] წახდენისათვის AC.

* ABD-ში მხოლოდ ეს სამი სიტყვაა და დატოვებულია ცარიელი ადგილი ტექსტისათვის, ხოლო C-ში 185 მუხლი საერთოდ არ არის. ამ მუხლის ტექსტი მხოლოდ გვიანდელ ნუსხებშია: S-206 გ (მუხ. 279), S-4580 (მუხ. 199) და ქუთაისის ისტ. ეთნ.მუზეუმის № 292-ში (მუხ. 185). პირველი გადაწერილია 1844 წ., მეორე—1846 წ., ხოლო მესამე უთარილოა (XIX ს. შუა წლები). მართალია, ტექსტი გვიანდელ ხელნაწერებშია შემონახული, მაგრამ იგი, უეჭველია, ძველთაგანვე დამკვიდრებულ წესს გაღმოკვეცს და არ შეიძლება ნუსხების გვიანდელ გადაწერათაგან იყოს შეთხზული.

თუ¹ არ უყუროს და კიდევ შიგ დააჯელოს², მოკლას, — ვერას შეუა. და თუ არ მოკლას, შუაყაცთ კითხვით წანაჯედის³ პასუხი გას[B 241 r | ცეს.

და თუ პატრონიც გვერდსა⁴ უდგს და ისრე წაუქვინა, მაშინ განაღამც⁵ რომ უფროსი პასუხი უნდა მისცეს⁶.

იქნების, რომ პატრონი გვერთ არ უდგეს და მემამულე რჩომის პატრონს ედავებოდეს, «გაზრახ [D 43 r | შემოლალო⁷ და ქიშპობით წამიქვინეო და გვერთ აღარ მოუღდეგო»⁸.

მაშინ ჭერი უყოს, რომ მისი ნება არ ყოფილიყოს, და საფათერაკოს წესით⁹ წანაჯედის პასუხი მისცეს, ამიტომ რომე იმთონი¹⁰ რჩომა უკაცოდ რატომ გაუშვა (შდრ. შუხ. 245).

189. ვაზის აკაფისა, ნერგისა, გინა¹¹ ხილისა ასრე იქნას

თუ ასეთმან კაცმან კაცს¹² ვაზი აუკაფოს, რომე არ ემართლებოდეს, საღაო და სალაპა[C 492 v | რაკო არა ჰქონდეს რა, ლეინით გინა¹³ სიბრიყვით აუკაფოს¹⁴, რა[A 324 v | მდენიც¹⁵ ვაზი მოუქრას¹⁶, იმდენი¹⁷ აბაზისა მისცეს.

და მტერობა თუ¹⁸ რამ ედვას¹⁹ და ემართლებოდეს, ის მოსამართლემ გაუსინჯოს და იმრიგად სისხლსა და²⁰ იმის საქმეში გაუანგარიშონ.

190. აგრევე ხილი თუ საკმარი ნერგი ან მოუქრას, ან მოუკაფოს, შუასყაცთ გასინჯვით და დაფასებით, როგორც თქვან და ღირდეს, ისრე პასუხი გასცეს.

და თუ ემართლებოდეს, სისხლში გაუთვალონ.

დაწვისა²¹

191. თუ კაცი კაცს არას ემართლებოდეს²² და ისრე სახლსა და კარს ცეცხლი წაუქიდოს, რომ ჭალაბნი შიგ უდგეს, თავის გუნებით დასაწვეავად მოუხნდომებია, — ერთი სისხლი, და რაც ან სახლი და ან²³ საქონელი დასწოდეს, უკლებლივ უნდა მისცეს.

და თუ ემართლებოდეს და ან საქ[C 493 r | მემ რამ ჰქონდეს და იმისთვის²⁴ ექნას, მოსამართლემ გაუსინჯოს, — რაც ნამართებულობა²⁵ ჰქონდეს, იმაში გაუ[D 43 v | თვალონ.

¹ თუ] — D. ² შიგ დააჯელოს] ა დააჯელოს შიგა AC. ³ წანაჯედთ D. ⁴ გვერც AC, გვერცა D. ⁵ გაღანამც ACD. ⁶ გასცეს BD. ⁷ შემოლალო D. ⁸ მოუღდექო D. ⁹ წესით| წესი და AC. ¹⁰ ამთონი B. ¹¹ გინა] და გინდა D. ¹² კაცს] — B. ¹³ გინა] ან B. ¹⁴ გაუკაფოს C. ¹⁵ რამთონიც AC. ¹⁶ მოსჭროდეს BD. ¹⁷ იმთონი AC. იმდენის BD. ¹⁸ მტერობა თუ] ა თუ მტერობა D. ¹⁹ ედვასთ AC. ²⁰ და] — ABC. ²¹ დაწვის] — B. ²² ემართლების B. ²³ და ან] და AC, ან B. ²⁴ ამისთვის C. ²⁵ ნამართებულება C.

192. თუ ყანასა ან ვენჯის ღობესა, ან ბჯასა, ან თივასა, ან საბძელსა მტერობით ცეცხლი წაუდვას, აგრევე ის გასინჯონ, — თუ ემ|A 325 r|-ართლებოდეს, საქმეში ჩაუგდონ. თუ არას ემართლებოდეს¹, მართებული პასუხი მიაცემინონ, რა ერთისაც წამქდარიყოს.

— 193*. თუ უნებურად და ფათერაკად ცეცხლი გავარდეს და ისრე მოეცილოს რასმე, — რაც [B 241 v] დაიწვას და წაქდეს, დამწვარი კაცი თუ ამას ამბობდეს², რომე «გაზრახ³ მიყოლო და ფათერაკს აბრალელოს», იმისი⁴ ჭერი⁵ უნდა უყოს, რომ ფათერაკი⁶ მოსვლოდეს, და არც თავი-სი ნებით ექნას, — ისრე საფათერაკო მისცეს.

[ხუმრობასა და თამაშობაში დაქრისათვის]

— [C 493 v] 194. თუ ხუმრობასა და თამაშობაში კაცმა კაცს აწყინოს რამე, ან მოსტეხოს რამე, ან დაქრას, ან მაშინდელს ნაკრაულობაზე⁷ მოკვდეს, დაქრილს სააქიმო უნდა მისცეს, და⁸ თუ მოკვდეს სამარხი უნდა მისცეს.

იქნება, ამასაც ეუბნებოდეს, «გაზრახ⁹ შენის ნებით მიყაო», — მაგისი ჭერი არის. თუ თავი იმართლა, რომ მისი ნება არ ყოფილიყოს და ისრე მოსვლოდეს, როგორც დაგვიწერია, დაქრილსა და ავადმყოფს¹⁰ სააქიმო¹¹ და მკვდარს სამარხი უნდა მისცეს¹².

და თუ ვერ იფიცოს, მკვდრისაცა და ქრილობისაც¹³ მოსამართლემ კიდევ ნაკლებათ უნდა გაუჩინოს**.

[ორმოს პირლიად დატოვებისათვის]

[A 325 v] 195. კაცმან თუ ორმოს პირი აყდილი გაუშვას და იმაში ან კაცი და¹⁴ ან პირუტყვი ჩაეარდეს, *** წმიდა თუ უწმიდური, ის უნდა

¹ ემართლებოდნენ B. ² დამწვარი ... ამბობდეს| ა თუ ამას ამბობდეს დამწვარი კაცი D. ³ გაძრახ B. ⁴ ამისი D. ⁵ ჭერი D. ⁶ ფათერაკი D. ⁷ მაშინდელს ნაკრაულობაზე| მაშინ ნაკრაულობით BD. ⁸ და| — C. ⁹ გაძრახ B. ¹⁰ ავადმყოფს A. ¹¹ სააქიმო| + მისცენ AC. ¹² მისცენ AC. ¹³ ქრილობისაც| დაქრილობისა B. ¹⁴ და| — B.

* ABC ნუსხეებში 193 მუხლი იწყება სიტყვიდან „დამწვარი“, მაგრამ ეს გადამწერთა შეცდომაა, რადგან 191-192 მუხლები ითვალისწინებენ პასუხისმგებლობას განჯრახ ცეცხლის წაქიდებისათვის, ხოლო 193 მუხლი — „უნებურად“ ცეცხლის გაჩენისათვის.

** D ნუსხას აკლია ერთი ფურცელი, რომელიც 195-199-სა და მე-200 მუხლის დასაწყისს შეიცავდა.

*** AB-ში ამ მუხლის ტექსტი მხოლოდ აქამდეა შემონახული. დანარჩენი ტექსტისათვის დატოვებულია ცარიელი ადგილი. C-ში კი ტექსტი მთლიანად დაკულია. A-ში ს. გორგაძეს თანქრით მიუწერია: „[შეავსეთ სისტ. და საეთნ. საზ. № 223]“. ეს ნუსხა ვახტანგის სამართლისა გადაწერილია 1810 წელს და ამჟამად დაკულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში (H-223).

ნახონ, თავის ნატამალშია თუ სასოფლოს ადგილსა, ან ის ჩავარდნილი კაცი თუ დედაკაცი ბრმა ყოფილა ანუ მთვრალი, — მოსამართლემ [C 494 r] კარგად გამოიკითხოს.

თუ თავის ნატამალში ყოფილა ის ორმო, ნახევარს სისხლს შეუვა კაცისას თუ პირუტყვისას, თუ სასოფლოს ადგილს ყოფილა, მთელი ეთხოვბის, ამიტომ რომ იცოდა, გზა იყო, რად არ დაბურა? (ზღრ. მუხ. 256).

[მჩიოლელი პირუტყვისათვის]

196. თუ ვისიმე პირუტყვი ირჩოლებოდეს, პირველ უნდა უთხრან მეზობლებმან¹, რომე: «ამისგან ან კაცი მოკვდების ან პირუტყვიო, ან დაკალ ან მოკალ, ან წყვილნი გამოუხვენ, ან გაყიდე და გაიცალე».

თუ ეს ქნა, ხომ აღარა დაშავდება რა. და თუ არ დაიჭერა და ან მოკლა რამე, ან დააშავა რამე, მჩიოლელის პატრონმა კაცმა პასუხი უნდა გას[B 242 r]ცეს.

მანამდინ ეტყოდენ და ისრე რჩომამ მოკლა რამე, ის მკვლეელი რჩომა მიეცემის.

[A 326 r] 197. ნაძლევისა ასრე იქნას

კაცი² ყმაწვილსა და უჭკუოს კაცს არ უნდა დაენაძლეოს, არც იმას³ უნდა ჩამოჰყვეს, რომ ან შეეჭიდოს, ან ლოდს [C 494 v] ააზიდვინოს⁴, ან გარდახტომა მოუდვას, ან ცურვა დაჰპატიყოს, თუ რაც ამგვარი ნაძლევი მოუდვას, თორემ, თუ ამაში იმ ყმაწვილმან და უჭკუომ იწყინა რამე, იმ უფროსს კაცს ბრალი⁵ დაედება.

და ამით თუ რამ ავი დაემართება, ან მოიტეხა რამე, ან დაშავდა, ან მოკვდა, ან დასნეულდა, — მკვდარს სამარხი და დაშავებულს სააქიმო; და⁶ რამდონსაც ხანს საქმესა და სამუშაოს⁷ მამკდარა⁸, იმისი პასუხიც უნდა გასცეს.

და თუ ორნივე ტოლნი⁹ კაცნი არიან და ნაძლევი ორთავე ნებით და დაე-გამოთხოვნით გამკდარა¹⁰, ერთმანეთს ნაძლევის მეტს ვერას შეუვლენ, რაც უნდა დაემართოს¹¹.

[მებატონეთა და ყმათათვის]

198. თუ სხვას ქვეყნიდამ¹² სხვას საბატონოს მკვიდრი კაცი საყმოდ მოუვიდეს¹³ ვისმე, ვისაც უწინ მოუა¹⁴ და ეტყვის, «შენ გყმობივარო»,

¹ მეზობლებმან AC. ² კაცი] + თუ AC. ³ ამას C. ⁴ ააზიდვინოს B. ⁵ ბრალი] + დაედეს და C. ⁶ და] — C. ⁷ საქმესა და სამუშაოს] მუშაობას და საქმეს B. ⁸ დამკდარა AC. ⁹ ორნივე ტოლნი] ორნივე ტოლი AC. ¹⁰ მამკდარა C. ¹¹ დაემართოს] + რომელსაც C. ¹² ქვეყანმ B. ¹³ მიუვიდეს B. ¹⁴ მოუა B.

ან იქილამ ბირებია, იმას ის კაცი აღარ წაერთმევის, რა გინდ სხვა ბატონი მონინდომოს იმ მოსულმა კაცმა.

[A 326 v, C 495 r] 199. თუ ამავე საბატონოში ერთისა მეორეს ყმა მოუვიდეს¹ და ხანი დაყოს, და არ მოიკითხოს,² ჯელმწიფის დავთარში, ვისაც მოსვლია, იმის სახელზე ჭირის მქნელად დიწეროს, — ძალად ვეღარ აუყრის; სანამდინ მეორედ არ აიწერების და სამართალს არ იშოვნის, ვერ წაართმევს.

და თუ თავის ნებით სამკვიდროზე წავა, ეს ვერას შეუა. მაგრამე, რაც ამის ყმობაში მოუგია, ნახევარი საქონელი უნდა მოსცეს.

თუ კიდევ აწერაზე აქავ დარჩა და ოცდაათი წელიწადი აქავ დაყო, თავის ნებით სამკვიდროზე ველარ³ წავა.

თუ წავა, იმან ისრევ უნდა მოსცეს.

200. თუ ერთიმეორის ყმა ერთმანეთს მიუვიდეს და თავი ნასყიდად დაუწეროს, [B 242 v] ან იმ მებატონემ იმ⁴ გლეხკაცს ან ვალი გარდაუწყვიტოს და ან შიმშილობაში გამოკვებოს, და დავთარში ჯერ* [D 44 r] არ დაწერილიყოს ამის სახელზედ⁵, და ისრე ის პირველი მებატონე წამოედლოს, — რაც ამ ახალს [C 495 v] ბატონს იმაზე⁶ ხარჯი ექნას, ის პასუხიც უნდა მისცეს, და რაც ამ გლეხს კაცს ამ ახლის ბატონის კელში მოუგია, იმისი ნახევარიც⁷ ახალს ბატონს უნდა⁸ მისცეს⁹.

და თავისი ყმა თავის ძველს ბატონს უნდა მიეცეს.

უწინ, რაც ამ¹⁰ ახლის ბატონის [A 327 r] კელში მოუგია¹¹, ჯერ იმისი¹² ნახევარი უნდა მიეცეს¹³ ახალს ბატონსა და მერმე, რაც თავისი დაეხარჯოს, იმისი პასუხიც ცალკე უნდა მისცეს¹⁴.

თუ ამაზედ ვერ შერიგდენ, რომე «ამის მეტი არა მაქვსო», იმ გლეხმა ფიცით უნდა შეიჯეროს.

201. თუ აქადამ¹⁵ აყრილი გლეხი სხვის¹⁶ საბატონოში წავიდეს, თუ იქ ექვსი წელიწადი დაყო¹⁷ და ისრე კელმწიფეს¹⁸ ყმად¹⁹ მოუვიდა²⁰, თუ უნდა, მისცემს კელმწიფე და, თუ უნდა, არ მისცემს, კელმწიფეს გუნებაზე ჰკილია.

ეს ამიტომ დავწერეთ, რომე ნურა კაცი თავის ყმას ძალას ნუ დაატანს, თორემ წავა, ექვს წელიწადს სხვაგან დაჰყოფს, მოვა, კელმწიფეს ეყმობა და ყმა დაეკარგება²¹.

1 მიუვიდეს AC. 2 მოიკითხოს B. 3 ვერ B. 4 იმ] — C. 5 არ ... სახელზე] ან ამის სახელზე არ დაწერილიყოს D. 6 იმაზე] იმ კაცზე D. 7 ნახევარი B. 8 უნდა] — AC. 9 ახალს ... მისცეს] ა უნდა ახალს ბატონს მისცეს BD. 10 ამ] — AC. 11 მოუგოს AC. 12 ამისი ACD. 13 მისცეს AC. 14 მისცენ D. 15 აქადამ D. 16 სხვის D. 17 დაყო BD. 18 კელმწიფის BD. 19 ყმად] — AC. 20 მოვიდა A, მოვიდა BD. მიუვიდა C. 21 დაგეკარგებათ B.

* აქამდე D ნუსხას აკლია ტექსტი.

[C 496 r] 202. თუ საბატონოს კაცის შვილის ყმა¹ სხვას საბატონოში წავიდეს, თუ ოცდაათი წელიწადი იქ დაჟოს² და ისე მოვიდა და სხვას კაცს ეყმო, ველარას შეუა.

თუ ნაკლები დაჟო და ისრე მოვიდა, ვერავინ შეეცილება, ისრევ თავის ძველს ბატონს უნდა მიეცეს*.

მაგრამე თრიალფთზე, ქართველის ბატონის სახასოში, თორმეტის წლის წასული რომ მოვიდეს³, აღარ მისცემენ.

— [A 327 v] 203. გლეხის კაცის ცოლი⁴ რომ დაქვრივდეს, მისი მკობატონე ქვრივს ძალად ნუ გაათხოებს, — ვინც ქვრივს უბლოდეს, ის შეირთოს და თუ არ უბლოდეს, თავის ობლებთან იყოს.

და თუ ნებით შეირთოს ვინმე, თავის მონდომებული, იმ ქვრივის წამყვანმა ავს ქვრივ [B 243 r]სა და კარგს ქვრივზედაც კარი და მარჩილი მისცეს⁵; მეტს ნურც ის მებატონე და ნურც მოურავი ნულარასა⁶სთხოვს.

თუ ვაჟი ობოლი გაჰყვეს, გაზარდოს და მის ბატონს⁶ მოჰგვაროს.

თუ ქალი ობ [C 496 v]ოლი დარჩეს, თუ უნდა, ქვრივმან გაზარდოს და დაასახლოს; და, თუ უნდა, მისმა ბიძებმა და მოყვრებმან გაზარდონ და გაათხოონ, — მებატონე მუახლედ ნუ მოინდომებს.

თუ სულ დამზრდელი არავინ გააჩნდეს⁷, ის ობოლი ქალებიც მისმა ბატონმა დაზარდოს; და თუ⁸ დაათხოვს, ხომ კარგი იქნება, თუ არა⁹, მუახლედ ჰყვანდეს.

204. გლეხის გაყრა ასრე არის

დარბაზი დერეფნით უფროსისა არის.

კალო-საბძელი — უმცროსისა.

ღვედი, სახნის-საკვეთი, გუთნის იარაღი — გუთნის დედისა.

ცხვრის ქვაბი, ერკემელი¹⁰, რაც არის, მეცხვარისა არის.

ქმალი, თოფი, ცხენი და იარაღი მსახურისა არის.

სხვა მამული ძმაზედ¹¹ გაიყონ და რჩომა — მწყემსზედ.

[ბ ო ლ ო ს ი ტ ყ ე ა]

[C 328 r, C 497 r] თვით თავით თვისით აღმომეტყველი წიგნისა ამის სამსაჯულოსა და მომღებელი წინაშე ყოველთა მყოფთა და ყოფადთა, ძე მეფეთა და განმგებელი ქართველთა ერთთა ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი¹¹ ვ ა ხ ტ ა ნ გ * *, კუალად ვიტყვი თქვენდა.

¹ ყმა) + აიყაროს და D. ² დაჟო BD. ³ მოუვიდეს BC. ⁴ ცოლი ქვრივი ABC.

⁵ მისცეს) გამოართვას ABC. ⁶ პატრონს C. ⁷ გააჩნდეს) დარჩეს C. ⁸ და თუ) — B.

⁹ ხომ ... არადა) კარგია თორემ B. ¹⁰ ერკემალი C. ¹¹ ძმებზედ C. ¹² ბაწონიშვილი A.

* აქ წყდება D ნუსხის ტექსტი.

** ABC ნუსხებში ბოლოსიტყვა აქამდე დაწერილია სინგურით.

ეპა, წარჩინებულნი და ღმრთისა ერთ-უფლებისა და სამთვითების გულმკურღლად მადიდებელნი და შეუორგულებულნი საკუთარნი მამანო¹—კათალიკოზნი, ეპისკოპოზნი, მიტრაპოლიტნი, წინამძღვარნი, მღვდელნი და სხვანი საღმრთოვანნი, და შემდგომად ჩვენთა მეფენო, უფლისწულნი, დიდებულნი, თავადნი, აზნაურნი და ყოველნი მყოფნი ქართლისანო², რომელნი ჰგებთ და კვალად სხვანი [ეგებოდეთ, და იხილევდეთ ნაღვართა და წერებულთა წიგნთა ამათ სასამართლოთა, ჩვენ მიერ თქმულთა და თქვენდა მომართ მოღებულსა, პირველვე დასაწყისმან წიგნისა ამისამანვე გამცნოსთ და მუნვე მოგიხზრასთ, თუ ვი[C 497 v]თარ მიზეზ ვექმენით აღწერად თვითოეულად სამართალთა.

ფრადითა შრომითა და მრავლისა გამოძეიებლობითა თვით ვიგულსიმოდგინეთ, რომელსა³ ზედა⁴ მოწმობა დართეს ერთა ჩვენთა სრულლობით საღმრთოთა და გინა სამკედროთამან, ბრძენმან და მონახულმან, ყოველმანვე ერთბამად, და ესე ესრეთ არს შემზადებული.

ხოლო სხვანიც ზემორე ხსენებულნი [A 328 v] წიგნები სასამართლონი დიდთა სამეფოთანი მოვიძიეთ და მოვიღვეით, და მრავლის სასჯელითა ვიდრე წელთა მეორედმდე გარდმოვთარგმნეთ⁵, და იგინიცა უკლებელად⁶ აღგვიწერიეს და არს შემკობილი ყოვლისა სამართლითა.

არამედ, ვინათგან ქართველთა წესნი და ქცევანი სხვა რამე⁷ არს და არა მიჰგავს სხვათა ქვეყნისა⁸ რიგთა და ქცეულებათა, სხვა არს დიდებული და თავადი, სხვა არს სისხლა და სიკვდილი, სხვა არს ლალატი და უკადრასი, ამაღ ესევითარისა სამართალნი სხვათა განაჩენთა შინა მოკლელ⁹ იპო[C 498 r]ების და მათი წიგნი უფროს ჩვენდა უკმარ არს.

ნუ სიქადულად შემირაცხავთ და ვგონებთ¹⁰ უმჯობესად ყოველთასა წიგნსა ამას, სასარგებლოდ ქვეყანისა ამისად,—ამად ნურავინ სძულობს და იუნდოვებს.

აწ ვიჯები ყოველთა და ისმინონ ესე. რომელმან ბრძენმან და გულსკმის-მყოფელმან მსაჯულმან¹¹ და მოსამართლემან აღმოკვეთისათვის ქრთამთა¹² და მიუღდგომლობისათვის მოყვასთა და თვალუხვად¹³ სჯათა წვრთილებისათვის იმძულვაროთ წიგნი ესე და მოიძავოთ, და ინებოთ შეცვლა სამართალთა სხვებრ რათამე, ამას ნუ ჰყოფთ, ნურც გარყვნით წერილთა ჩვენთა, რომელი აღგვწეროს.

არამედ რომელმან უმჯობესი სიბრძნით თვისით [A 329 r] ჰპოოს, იგი ჩართვით, თვისივე თქმულად, საღ ენებოს, მუნ დაწეროს და იგიც ეგოს.

¹ მონანო AC. ² ქართლისანო] ქართლისა და კახეთისანო C. ³ რომლსა A. ⁴ ზედან AC. ⁵ გარდამოვთარგმნეთ A. ⁶ უკლებლივ C. ⁷ რამე C. ⁸ ქვეყანისა AC. ⁹ მოკლებით AC. ¹⁰ ვგონებთ C. ¹¹ მსაჯულმან]—B, მსაჯულმან C. ¹² ქრთამითა B. ¹³ თვალუხვად B.

მკანს იგი სწოეთი იაკე თქუილოდ სუა ვიქმნე პუც დ
 აქეონს ქ იუც ვეს სუა მწეოდან არ მძინს ვედიან

ა ქე ქ ვეპარს სმარაი

ქი ზეი მკეძარ ვე

ვლთეს ვეიუა ს

ვეა ვიერ ივ

მეცა ქს

აქე

ს

არ ვაი ქს ვინ ვინ

ქ მ ვახტანგის სმარაონს ზეის მთე ქეძმარს ქ მ მსოი აფარდევ სე

თან მითი მყოფებზე ქმედილი არა მძი ქაინებულ თუც სმ

თავი ქმეძმარს ქ თამარის მკრებდარ მ ზეის ვახტანგს ქ ლაინი

ვ ქმეძმარს ზეიქ სე ვეცა ქმეძმარს მკრებდარ სე მკრებდარ სე

ს მკრებდარ თე ვეცა ქმეძმარს მკრებდარ ქ ლაინს ქმეძმარ

თავი მკრებდარ სმარაონს აქ ქმეძმარს თეი მკრებ თე თეიქმარს ვე სე

მეცა ვე მკრებდარ ვე ქმეძმარს ქ მკრებდარ თეიქმარს სმარაონს ქმეძმარ

ქ მ სმარაონს მ ზეის მკრებდარ სმარაონს ქმეძმარს ვე ქმეძმარს

ქმეძმარს მკრებდარ მ სმარაონს ვე ქმეძმარს ქ სმარაონს მკრებდარ

ქმეძმარს მკრებდარ მ სმარაონს ვე ქმეძმარს ქ სმარაონს მკრებდარ

ბოლო რომელმან არა ისმინოს ვედრება ესე და მოშალოს სამართლები ჩვენის¹, სხვებრ შეეცალნეს, ცოდვათა ჩვენთა მი[C 498 v]ერ იგიმცა დაისჯების*.

205. თუ ვითარ ჯამს დაწერა განაჩენისა^{2**}

[C 499 r] ქ. ამ შეკრებულის სასამართლოს წიგნისა ასრე იქნებოდეს და ამ წესით იქმარდენ.

ერთის ჩანთით, მდივანბევისაგან დაბეჭდილი, სალაროში ებარებოდეს.

როდესაც სასამართლოდ დასხდებოდენ და მოჩივარს აჩივლებდენ, ამ წიგნს გამოიტანდენ და მდივანბეგი გავსნიდეს. მდივან[B 244 r]ს წინ ელვას, კითხულობდეს.

მოჩივარმან რომ³ იჩივლოს, მათი საჩივარი რომ გაიგონონ და საგანაჩენოდ მიიყაროს და განაჩენს წერა დაუწყონ, ორისავე მოჩივრის საჩივარი უნდა დაწერონ; ფიცი მოკდეს თუ უფიცრობა, გინა სისხლი, გინა ბოზობისა, გინა ქურდობისა და რომლისაც ნივთის სამართალი დაიწეროს, ის სამართალი ამ წიგნის რომლისაც სამართლიდამ დაიწეროს, განაჩენშიაც ასრე⁴ ჩასწერდენ: «ამა და ამ მოსამართლის განაჩენისა და სამართლიდამ⁵, ამდენის თავიდამ ეს სა[A 329 v]მართალი გავაჩინეთ».

ამიტომ რომე, როდესაც ან ამ უამად და ან⁶ ბოლოს, მოჩივარმან როდესმე თქუას—[C 499 v] «ქრთამითა და მიდგომითა მოსამართლემ უსამართლო მიყოო»⁷, მაშინ განაჩენსა და ამ სამართლის წიგნსა შეამოწმებენ და აქედამ ნასამართლი იქნების და ველარავინ იუარებს.

მერმე არის და მოსამართლეს აღილათს⁸ ვერავინ დაუტყერს.

და ვერც ეს მოსამართლენი, თუ არ ამ წიგნში წერებულს, სხვას მონებულს სამართალს ვერ გააჩენენ.

როდესაც სამართალი გარდასწყდებოდეს, წიგნს ისრევე მდივანბეგი დაბეჭდედეს და სალაროში მიაბარებდეს.

¹ ჩვენი] -! და C. ² განაჩენისა] -! აქ გასინჯეთ და სცნობთ C. ³ რომ] — C. ⁴ ისრე C. ⁵ სამართლისა B. ⁶ ან] — AB. ⁷ მიყოო A. ⁸ აღილათს] დალათს AB, და ლათს C.

* აქ მთაერდება სამართლის წიგნის თავდაპირველი ტექსტი ABC ნუსხებში. A-ში აქედან ბოლომდე ტექსტი გადაწერილია ამავე ნუსხის საძიებლის გადამწერის (სოლომონ მაღალაძის) კალიგრაფიული ხელით. ზოგიერთი მუხლი (207^ა, 262, 263, 270) ჩაწერილია ვახტანგის ხელით.

** B ნუსხაში ეს სათაური მიწერილია მარცხენა აშიაზე ამ მუხლის დასაწყისის სტრიქონების გასწვრივ, C-ში კი დაწერილია სინგურით:

206. ქ. მამულისა თუ რასაც ფერის განაჩენი რომ იყოს კელმწიფისაგან გასამართლებული თუ სხვის¹ მოსამართლისაგან გაჩენილი, ის მეფე და მოსამართლე რომ გარდაცვალებულიყოს და ბოლოს ის განაჩენი მოიტანონ და არც ის საქმე გარიგებულყოს, და იმ მოლაპარაკეს ის მამული თუ სადაო ისრევე კელთ ეჭიროს და «აშოროს» ამბობდეს, — «ეგ განაჩენი ჩვენთან სა[C 500 r]ჩივრით სამართალში არ არის დაწერილიო და ტყუილად გასინჯვით მართო თქვენ აგილიათო», — თუ იმავე მეფის დროს მოვიდეს ის ლაპარაკი, მეფემ მოსამართლეთა და² დამწერთ უნდა უწყინოს და გარდააჯდევინოს, შეეთომით განაჩენი რატომ დააბეჭდინეს³.

თუ აღარ ცოცხალან, და რაღა გაეწყობის, — ვისაც მამული თუ სადაო რამე კელთ უჭირავს, ფიცი იმისი არის.

მაშინ, რომ მაკსოვარი აღარ ცოცხალ იყოს, ეს მაშინ უნდა, თორემ, რომელსაც მაკსოვარი ეშობების და სწორე შეიტყობის, ის არ მოიშლების.

[A 330 r] 207. ქ. მიბარებულისა რასაც ნივთისა და გინა⁴
ნათხოვრისა ასრე იქნებოდეს

თუ ასრე [B 244 v] პირობა დაუდვას ან წიგნით, ან მოწმით, ამგვარად ინდოს, რომე, «ან მტრის დასხმით, ან ცეცხლით, ან წყლით, ან მოპარვით, რასაც ფერის⁵ დამარცხებით თუ ჩემსასაც არა დაუდმარცხდა რაო, [C 500 v] არც არას შენსას დაუდმარცხებო», და მერმე ამ მიმბარებელს და⁶ მენათხოვრეს ერთის რისაც დამარცხებით თავისი წაუტა და და ეს სხვისაც, — არას ემართლებიან.

იქნების, რომ არ უჯეროს, «შენი არა წამყდარა რაო და ჩემი უნალველობით დაჰკარგე და წამიკდინეო», — ფიცით შეიჯეროს, როგორიც საქონელა ყოფილაყოს, იმრიგის მოწმით, როგორაც მოსამართლეთ გამონახონ.

თუ თავისი არა წაუტა რა და მიბარებული და ნათხოვარი წააყდინა, უკლებლად უნდა მისცეს ისივე თავნი.

[207¹]. იქნების, უწიგნოდ, უპიროდ კაცმა კაცის საქონელი მიიბაროს და ან ინათხოვროს, რასაც მიზეზით უნდა წაუტდინოს⁷, არას ემართლების, თავისი თავნი უნდა უკლებრივ მისცეს, — თვინიერ ცეცხლითა და ლაშქრით, ქურდითა და წყლით; თუ ამ ოთხში ერთ-ერთითაც არის წაყდენია, თავად თხოვნა არა მართებს მიმბარებელს; და თუ

¹ სხვის] — C. ² და] — C. ³ დააბეჭდინეს B, დააბეჭდინეს C. ⁴ გინა] ან B. ⁵ ფერით B. ⁶ და] — C. ⁷ წააყდინოს C.

სთხოვოს, სულ აღარ მიეცემის. ნახევარი უბჰკონ, ამიტომ რომე უნებური საქმე [C 501 r] წაქიდებია.

[207²]. კაცს რომ კაცის რა გინდა რა საქონელი ებაროს, ვისაც¹ აბარია², იმას რომ თავისი ბატონი³ გაუწყურეს და აიკლოს, და ის მიზარებული საქონელიც⁴ თან გაატანონ, იმისი⁵ ასრე იქნას:

თუ დასთმოს იმ კაცმა მოყვრობით და მეზობლობით, რადგან რომ იმისთანა ზიანი მოსვლია და წამჯდარა ბატონის წყრომით, და საქონლის პატრონმა აღარა⁶ სთხოვა, კარგია; და თუ სთხოვა, უნდა მისცეს, თავისას არას ემართლების.

[207^{3*}] ქ. იქნება, რომ კაცს კაცისა ებაროს რამე, რა გინდა რა ფერი, და უთხრას პატრონს—«გამაცალეო», და არ გააცალოს, და მერმე ან დაეკარგოს, ან მოჰპარონ, ის მიმბარებელი⁷—თუ ცოტას რასმე შეუა, თორემ სხვას ვეღარას⁸ სთხოვს, ამიტომ რომე, ის [რ]ოჰ უთხრა, რატომ არ გააცალა?

თუ წაყვანა არ უთქვამს და ისრე დაუკარგა, თავისი თავნი მისცეს.

[A 330 v, C 501 v] 208. ქ. კაცმა რომ კაცს მიაბაროს რამე, და მას კაცს ცოლი ჰყვა [B 245 r]ნდეს და ის კაცი მოკვდეს, და თუ მას მის ცოლთან შვილი დარჩეს, ის, რაც რომ მამას იმის ბარებია, იმ შვილს ეთხოვების.

და თუ შვილი არ დარჩა და მართო ცოლი დარჩა, თუ იმ ანაბრისა კელთა ჰქონდეს რამე, იმ დედაკაცს მიაცემინონ.

თუ დედაკაცი მოკვდეს და კაცმან ცოლი სხვა შეირთოს, და მეორეს ცოლს უკან ის კაციც მოკვდეს, თუ შვილი დარჩეს მეორეს ცოლთან, მეორეს ცოლთან მიცემულ შვილსაც ეთხოვების, ვისიც რა მამას იმის ბარებია.

და თუ შვილი არა დარჩა, მას დედაკაცს კი არ ეთხოვების.

თუ, ვინ იცის, თავის მზითევსა და ნიშანს გარდა სხვა ნამეტნავი საქონელი იმ ანაბრისა ქონდეს⁹ და მართლა გამოჩინდეს, ის კი უნდა მიეცეს¹⁰ თავის საქონლის პატრონსა.

209. ქ. კაცს რომ კაცის საქონელი ბარებოდეს რამე, მიმბარებელიც და საქონლის პატრონიც ორნივე მიცვალებულიყვენ, ამისი ასრე უნდა [C 502 r] იქნას:

თუ შვილი დარჩომოდეს შემნახავსა, იმ საქონლის მომდევარს პასუხი შვილმან გასცეს; თუ არადა, შვილი არ დარჩომოდეს, ვინც იმ კაცის საქონელს დაპატრონებოდეს, პასუხი იმან¹¹ უნდა გასცეს.

¹ ვისაც |— რომ B. ² აბარია | მიაბარა C. ³ რომ თავისი ბატონი | ა თავისი ბატონი რომ B. ⁴ საქონელი C. ⁵ ამისი B. ⁶ აღარა | არა B. ⁷ მიმბარებელი C. ⁸ ვერას C. ⁹ ქონდეს | — C. ¹⁰ მისცეს B. ¹¹ მან B.

* ეს მუხლი A ნუსხაში მიწერილია თვითონ ვახტანგის ხელით.

იქნების, რომ შვილი დარჩეს და მისმა ბატონმა გასცეს და დაფანტოს, იმ საქონლის პატრონს პასუხი მებატონემ უნდა გასცეს.

210. ქ. თუ კაცმა კაცი ინათხოვროს და თუ მოკვდეს, ვერას შეუა, თუ არადა, მიზეზი არა არის რა, უნდა მისცეს თავისი პატრონსა მისსა, როსაც სთხოვს¹, ამისთვის [რომე], თუ არ ღებობდა, რატომ პატრონს არ მისცა, და ან არ შეატყობინა?

თუ გიჟი იყო²,—აგრევე.

თუ არადა, ყაზახმა და ქურდმა მოსტაცა,—რატომ გაგზავნა ასეთს ალაგს, რომე [A 331 r] მოაპარეინა ან მოათაცებინა?

[210¹]. თუ, ვინ იცის, მან არ გაგზავნა და ან მან არა აწყენინა რა, და ის კაცი თვითონ წავიდა და³ გაიპარა, [C 502 v] დიღია თუ ცოტა, და გზაზე ყაზახი შეხვდა და დაიჭირა, და წაიყვანა, ამისი ასრე იქნას:

ვინც⁴ ის კაცი ითხოვა და ებარა და ყვანდა, ჯერი დაედების რამე⁵, ასე რომე არც მას კაცს ძალად გაეგზავნოს და არც არა დასაკარგავი⁶ ეწყინოს რამე. რადგან ასრე ჯერი [B 245 v] უყოს, აღარას ემართლების, ორთავე სწორედ⁷ სძებნონ.

როსაც გამოჩნდეს და იპოვონ, თუ როგორც ჯერი ქნა, ისრე ყოფილიყოს და მართალი იყოს, ის კაცი თავისაც პატრონს მიეცეს; და სხვა საზღაური. რაც იმის მომპარავს⁸ გამოართვან, ვისაც რომ ის კაცი ნათხოვრად ჰყვანდა და ებარა, იმას მიეცეს,—ამისათვის რომე, უბრალოდ დაუფიცნია და ფიცის საუპატიო მან ქურდმან უნდა გარდაუქვადოს⁹.

[2; 0²]. ერთი ესეც, რომ, ვინც ის კაცი ითხოვა, ის კაცი რომ თავის სახლში იყოს¹⁰ და მას, ნათხოვნს კაცს, კარგადაც ინახევდეს და ანაზღეულად მის სახლში ან ყაზახი დაესხას და ან¹¹ ქურდი, და ის კაცი მოიპარონ და მოიტაცონ, ამისი ასრე იქნას.

რადგან უ[C 503 r]თხოვნია, პატრონი თავისას ისევე ითხოვს, მაგრამ, რადგან იმგვარად მომჯდარა, სულ აღარ მიეცემის,— იმ კაცის ნახევარ-ფასი უნდა მიეცეს და ორთავ სწორედ ძებნონ.

თუ ვისმე მართლა შეაჩნდეს ის კაცი, გამოერთვას.

და თუ—ფასი¹², ფასიცა და საზღაურიც შუა გაიყონ სწორედ, ამისთვის რომე იმ კაცმა, ერთი ესე, რომ ნახევარი ფასი¹³ უწინ მისცა; მეორე ესე, რომე მანც იმასთან ეძება; მესამე ესე, რომე მან, კაცის მომპარავმან, იმისი¹⁴ სახლი გატეხა და იჭიღამ წაიყვანა.

[A 331 v] 211. ქ. თუ პირუტყვი მიიბაროს კაცმა კაცისა, თუ დაუკარგოს, უნდა უზღოს; და იმან ქურდი იპოვნოს და იმას გამოართვას.

¹ სთხოვოს AC. ² იყოს C. ³ და] — B. ⁴ ვინ C. ⁵ რამე] — C. ⁶ დასაკარგავად C. ⁷ სწორად C. ⁸ მომპარავს ABC. ⁹ გარდაუქვადოს A. ¹⁰ იყო B. ¹¹ ან] — B. ¹² ფასი] — C. ¹³ ფასი] — B. ¹⁴ იმის A.

თუ ავის პატივით შეუნახოს და მართებულზე ნამეტნავი ამუშაოს, და მკლე იყოს,—მოკედეს, უნდა უზლოს.

თუ ან კლდეს გარდააგდოს, ან მგელს შეაქამოს, ან მტერს მოაკვლევინოს,—უნდა უზლოს.

თუ, ვინ იცის, ან სენით მოკედეს, ან სიბრმითა,—ტყავი [C 503 v] და კორცი პატრონს უნდა მიუტანოს, სხვას არას ემართლებდა.

212. მოსამართლეს რომ საექვო მოვსენდეს სიტყვით

მოწამე თავად მომკსენესა სთხოვონ. თუ იმან დასაჭერი მოწმეები იშოვოს¹, კარგი არის.

თუ არადა, ვისაც ედავების, იმას სთხოვოს მოწამე, და ამისი უფროც დაიჭრება, ამისთვის რომე იმაში ექვი აქვს.

თუ არადა,— ფიცით გარდასწყვიტონ.

213. ქ. მოსამართლე რომ სიგლის წერილს ვერ მიხვდეს

თუ იმაში დაწერილზედ რომ ისარ [B 246 r] ჩლიდენ, თუ უცილებლად ყოფილა იმ დღემდინ, სიგელიც მართლად ჩაიგდების და შიგ წერილიცა უცილებელი ყოფილა,—არას ემართლებს.

თუ სიგლისა არა შეიტყობა რა და სადაოსაც ახლა ედავების, ნუ ალაპარაკებს,—დაპკარგვია.

[C 504 r] 214. ქ. ქვეყნისა და ქალაქთ შენახვისა

უღების დადება კაცის-კვლის ოდენი არის, ამაღ რომე ბოლო აღარ მოელების.

და კელმწიფემ მოსამართლე და გამგებელი ღმრთისა და კელმწიფის მოშიში უნდა დააყენოს, რომე კელითაც გამოუვიდეს.

215. ქ. ბჭის დადგინებისათვის

კელმწიფემ ასეთს კაცს უნდა უბრძანოს, რომე ორმოცს წელიწა- [A 332 r] დს იქით იყოს და არც, დიად, სიღარიბე აწუხებდეს, თორემ მოტყუევდება,—ღმრთის მოშიში იყოს.

ორი ბჭე არა ჭერ-არს, ამაღ რომე ერთმან ერთისაკენ თქუას, ერთმან მეორისაკენ, უსამართლო მოკვდების.

და ბჭესა ესეც უნდა სჭირდეს, რომ რაც მოჩივარმა შესჩივლოს, ასე დაისწავლოს, ასე უამბოს, როგორც შეეჩივლოს, რომ «შენ ასე არ იჩივლეო?»

¹ უშოოს C.

თუ სწორედ დაუსწავლია და ან ორთავეს საჩივარი ახსოვეს¹, უსამართლოს ნუ იტყვის.

[C 50x v] 216. ქ. დედაკაცის საჩივარში მოხვლისა

თუ დედაკაცს კაცისაგან საჩივარი აქვს, სამართალშიც მიესვლება და გაგონებაც უნდა, მაგრამ მისის ენით მოადს არც ფიცი დაედება, არცა რა წყართმის; თუ კაცს დაიმოწმებს მცდარი არის.

თუ დედაკაცი დედაკაცისაგან ჩიოდეს, მდივანში კელი არა აქვს,— მოთემემ უნდა გაურიგოს.

[ეკლესიის მამულის მოკვნის ან დანერგვისათვის]

217. ქ. ეკლესიის მამულის დამთესველმა ან დამნერგველმან, თუ ეკლესიის პატრონისაგან დასტურით მოკნას, მართებული დალა და სამსახური გარდაუჟადაოს.

თუ ცილებით ქნას, და ისევ ეკლესიას დარჩეს, რაც ეკირნახულოს, სულ ეკლესიას დარჩეს.

დანერგვა ეკლესიის პატრონის გამოთხოვნით არ იქნების, ამად რომე დიდის ხნისათვის დაინერგვის.

და თუ ცილობით იქს², კირნახული საყდარს უნდა დარჩეს.

ბევრს ეკლესიას ცოტა შეწირულობა აქვს და პატრონი არა ჰყავს,— ვინც ის მოიკმაროს, როგორც მეპატრო[C 505 r]ნეს მამულის საჯდური³ მიეცეს, [B 246 v] ის მისი გამოსავალი ეკლესიის კარზედ მივიდეს, ეკლესიას მოეკმაროს.

218. ქ. საფლავის მიწის ფასისათვის

ეკლესიას შიგნით საფლავი არ გაისყიდების, ამად რომე კაცი არც თითონ ღირსა დამარხვად, არამთუ სხვას მიყიდოს.

თუ ძალად კაცმან საფლავში მკედარი დაუმარხოს, რაც საფლავის პატრონს სისხლი სდის, მისი მესამედი გარდაიჯადოს⁴, ამად რომე კელმწიფე არას გაწყრომით საფლავს არ წაართომს.

და თუ დამმარხველმან თავისი მკედარი მოთხაროს, საფლავის პატრონი არას ემართლება⁵,—საუპატიოდ მოთხრა ეყოფა⁶.

ეკლესიას გარეთ მართებული არის, რომე საფლავის პატრონმა ფასი გამოართოს, ამისთვის რომე დაჭირებულს კაცს შეუწოდობარი საფლავი არას არგებს.

¹ ახსოვნს AB, ახსომს C. ² აქუს C. ³ საყიდური C. ⁴ გარდაჯადოს AB. ⁵ ემართლების B. ⁶ იყოფა C.

ფასი გლახმა ძროხა მისცეს, უფროსმან,—როგორც სისხლი აიწვეს, საფლავის [C 505 v] ფასმაც ისრე აიწიოს.

[A 332 v] 219. ქ. სამარხის მიცემისათვის მამული არ იკსენების, რომე კელმწიფისა არის.

საქონელი შეიღს არ ეკსენების,—იმან იცის და ღმერთმან.

სხვამ, ძმამ ან სახლისკაცმან ან მიცვლილზედ¹, ან ღრთული სახლი-დამ გავიდეს, თუ სასამართლოდ გავდეს, საქონლისა და სულადის მესამელი მისცენ.

თუ დიდებულში მოვდეს, არათუ სახლის მესამელი, არა, იმ ერთის თავის მესამელი მისცეს, რაც ჰქონდეს.

[ქვეყნისა და რაჟულის დალატისათვის]

220. ქ. თუ კელმწიფეს ლაშქრიდამ კაცი წაუვიდეს და მტერს მიუვიდეს, და იმავე კელმწიფეს დარჩეს, თავად კელმწიფის მოწყალეებაზედ კილია; თუ არადა, ფეკის მოკვეთა ჯერ-არს.

გალარიბება და გახეიბრება ორივე არ არის.

221. ქ. ციხილამ და სიმაგრისამ კაცი ან ბატონს, [C 506 r] ან ამხანაგს წაუვიდეს და გასცეს, ლაშქარი დაასხას, იმისი² სისხლი არ გაიჩინება³, ამისთვის რომე ბევრის სულის მესისხლე არის, რაც გარდავდება, სამართლით იქნება.

222. ქ. ვინც კაცმა ქვეყანას და ქრისტეს რაჟულს უორგულოს, კიდეც ხედევდეს⁴, იმით რაჟული წაჯდებოდეს, იმას მიყვეს,—ღმრთისა და ბატონისა, ორისავე მესისხლე იქნების და ყოველი ავი იმაზედ მართებული არის⁵.

[B 247 r] 223. ქ. ნიშნის მიტანისა⁶

ან ვაჟი მოკვდეს და ან ქალი, თუ რამ გასაცვეთი მისვლია და სიცოცხლეში გაუცვეთია, ვერას შეუა, რომე სიძესაც ბევრს მიეცემა.

მას⁷ გარდა სულ უნდა მიეცეს ნიშნის პატრონსა.

224. ქ. ზითვისათვის

ვისაც სახლში უშვილოდ ქალი მოკვდეს და ქმარი დარჩეს, და მის სულს კარგად [C 506 v] მოუაროს, თუ დიდის ხნის ცოლ-ქმარი არიან, არა ეთხოვოს რა.

თუ ახალი შეყრილი არიან და შვილი არა ჰყავსთ, ზითევი სამად გა-

¹ მიცვალეებაზედ C. ² ამისი B. ³ გაიჩინების B. ⁴ ხედავდეს CD. ⁵ არის] + სკვ. ქ. ნიშნის მიტანისა B. ⁶ მიტანისა] + ასე არის C. ⁷ მის C.

იყოს: ერთი წილი სულისათვის, ერთი წილი ამისათვის, რომ საქორწილო მიუტანია, და მესამედი ქალის პატრონს მიეცეს.

თუ ქალს ქმარი მოუყვდეს, ქვრივი უშვილო მოკვდეს, თუ რამ საკაცო აქვს, სახლისა არის; სხვა მონაგები სულისა არის.

და ზითევი, რაც იქნება, თუ რამ სულისათვის დაიხარჯება, ის არის, სხვა ქალის სამშობლოს უნდა მიეცეს.

B. 225. გიჟისა და ბნედიანის ცოლისათვის

თუ ეს სენი ქორწილს წინათ სჭირს და ქმარს შეატყუეს*, თუ გაუშვებს, სამკედრო უნდა მისცეს და საკანონო მამამა და გამთხოვებელმა უნდა გარდაიჯადოს, ამისთვის რომ ქმრის თავი არა ქონდა, რატომ გაათხოვეს?

და თუ რაც რა ფერი სენი დედაკაცს ქმრის კელში დაემართოს, უნდა მოუაროს, გაშვება არ იქნება.

და ერთმანერთის შენდობით იქნების, მოსამართლე არად გაერევის.

C. 225. გიჟისა და ბნედიანის ცოლისათვის. თუ ეს სენი ქორწილს წინათ სჭირს და ქმარს შეატყუევეს, მას უკან გამოუჩნდა და ქმარმან აღარ ინდომა, ის შეიტყონ სწორედ გასინჯვით¹, თუ ქორწილს უკან დამართებია.

თუ უწინვე სჭირებია და შეიტყო, ქორწილს უწინვე გაუშვა, ვერაფერს მიედავებოს.

და რადგან შეუტყუებიათ და ქო[C 507 r]რწილი უქნია, ღონე მეტი აღარ არის, სამს წელიწადს უნდა მოუაროს. თუ ეშველა, ვერ გაუშვებს. თუ არა ეშველა და, გაუშვას უსისხლოდ, ასე რომე ზითევი ქალისა ქალს მისცენ და ნიშანი კაცისაა.

აგრევე თუ კაცი დასნეულდეს იმ სენით, ხუთს წელიწადს ქალმა მოუცადოს და მოუაროს. აგრევე ძნელი არის მათი გაყრა. მაგრამ რადგან აღარ იქნება, კათალიკოზმა და მოსამართლემ გააშვებინონ², ზითევი და ნიშანი უკლებლივ ქალს მისცენ.

B. 226. უსამართლოდ გინებისათვის

იქნების რომ ასეთ ფერად შეაგინოს, რომ სისხლი და კაცთან დიდი მტერობა გაიშალოს.

ამის მთქმელს, ამათში რაც სისხლი მოკვდება, ნახევარი დაედების, რომ რატომ ასეთი შეაგინა, რომე სხვას გარდაკიდა?

¹ გასინჯვით) + და C. ² გააშვებინო C.

* აქ A ნუსხას აკლია ერთი ფურცელი, რომელიც 13 მუხლს შეიცავდა (225—237). დანაკლისი ტექსტი მოგვეყვას B და C ნუსხების მიხედვით, რომლებიც ერთმანეთისაგან დიდად განსხვავდებიან.

და სხვებზე უსამართლოს გინებისათვის მოსამართლისაგან გარდევ-
ლენის ცემითა თუ დატუქსითა¹.

C. 226. კაცმა კაცს აგინოს ჯარში, ამ კაცმა² მოსამართლესთან უნდა
იჩივლოს. მოსამართლემ გასინჯოს, ბრალი ქონია თუ უბრალოდ უგი-
ნებია და გაულანძღავს. და [თუ] მართალი გამოვიდა ნაგინები კაცი, მო-
სამართლემ მგინებელი დატუქსოს, სწვართოს და შიარიგოს, — რას ემა-
რთლებოდა, რად შეარცხვინა?

B. 227. წაძრახვისათვის

ვინც ვისაც წასძრახოს, იმით სისხლი და რაც რამ ჩხუბი მოვდეს,
ნახევარი წამძრახვამან გარდიჯალოს და ნახევარი მქნელმა.

და თუ იმ წაძრახვით ჩხუბი არა მოვდეს რა და გულის მოწყვე-
ტისათვის უთხრას, გულის მოწყვეტა და თავის გატეხა ერთგან
ჩაგვიგდია, — რასაც ვეარისა იყოს, იმ წესით თავის გატეხასთან ჩაიგდება
და იმთონი გარდაუჯალოს.

C. 227. ვინც ვინ სძრახოს და მოსამართლესთან დააბეზლოს, «ესე
და ეს კაცი ამ საქმის მქნელია და გარდაეც [C 507 v] დევინეო», მოწამე
დაისწრას და ის სიტყვა დასწეროს: «ამ კაცმა ამა და ამ კაცს ასე სძრა-
ხაო».

ის კაცი მოაყვანიონ, მარტო კითხონ. თუ თავი იმართლა, პირს და-
უყენონ; თუ გამტყუენოს, მთქმელი უბრალო იყოს.

და თუ გამტყუენდეს მთქმელი, რაც იმ კაცისათვის გარდასაჯდელი
მართებს, ამ მთქმელს უნდა გარდაეცდეს.

[მუქარის დათხოვისათვის]

[B 247 v] 228. ქ. კაცმან კაცს მუქარა დათხოვოს, ამისი ქართლში
არა გაჩნდება რა, ამისთვის რომე ამაყი კაცი არიან; და მოსამართლემ
დატუქსოს და კარი გააბრუნოს.

C. 228. თუ დიდმან დიდსა ანუ მდაბალმან თავის სწორს მუქარა
დათხოვოს, მისი ასრე იქნას: გასინჯონ რაზე დამუქრებია, ძველი მტე-
რობა აქვთ რამე, ან ცილობენ რაზედმე? ეცადნენ, კარგად ში-
არიგონ.

თუ ძველი სადაო რამ აქვთ, მოსამართლესთან იჩივლონ და რომე-
ლიც საჩივარი აქვთ, იმან გასინჯოს და შიარიგოს.

უერთმანერთოდ არც ერთისა დაიჯერება.

¹ დატუქსითა B. ² კაცმა¹ + რომ C.

[ქირავნობისათვის]

B. 229. ქ. ვინც ვინმე გაგზავნოს სადმე და იქ მოკვდეს, მოჯამაგირე იყოს თუ სხვა, თუ იქ იავადმყოფებს და დღით მოკვდების, მის სულზე უნდა გაისარჯოს, სხვას ვერას შეუვლენ გამგზავნელს.

ეს გაგზავნილი კაცი ან სენს შეესწრა და ან იმ ალაგის ჰავამ ან სიხაშმემ თუ ყაზახმა მოკლას, ნახევარი სისხლი გაუჩნდება, რისაც გვარი-სა არის, ამისთვის რომ არც გამგზავნელს უნდა სიკვდილი.

ამ რიგითა, რომ, თუ ან ყმა არის და ან კაცი გასამრჩელოს სთხოვს და გამოართმევს, ამისთანას არა ეთხოება რა.

და ან თავის სხვისშვილი და მოჯამაგირე არის, ამისი მეოთხედი სისხლი მიეცემის, ამისთვის რომ მოჯამაგირეთ დაუქირავს, მაგრამ ამისთვის არ დასდგომია, რომ სასიკვდილოს ადგილს გაგზავნოს.

C. 229. კაცმან რომ კაცი იქირაოს და სადაც გაგზავნოს, ან სალაშქროდ, ან წყალში შეგზავნოს, ან ხეზედ აგზავნოს, ან რასაც ამისთანაზედ, იქ რომ მოკვდეს [C 508 r] ან დაშავდეს, სისხლს არავინ ემართლება, — თავისის ქირისათვის მამკვდარა.

და თუ ეს კაცი ან უთხოვნია, ან ძალად დაუჭერია და გაუგზავნია სადაც და იქ იმის საქმეზედ მამკვდარა ან დაშავებულა, მთელი სისხლი უნდა მისცეს.

B. 230. ქ. ვინც ვისი პირუტყვი ან საძოვარზე. ან თუ წყალზე წაიყვანოს და დაუშაოს, და თუ მოკლას, თუ იკმარა და ისრე დაემართა, მთლიე უზღოს.

თუ ფათერაკის საქმით მოუტდა, ნახევარი დაიკლოს პატრონმან.

C. 230. ვინ ვისი პირუტყვი საძოვარზედ წაიყვანოს, «გაძოებო» და მუშაობა დააწყებინოს, მუშაობაზედ ან მოკვდეს, ან დაშავდეს, მთლად უნდა უზღოს, ამისთვის რომ საძოვარზედ წაიყვანა, ფასი გამოართო და მუშაობა დააწყებინა.

აგრევე, არ იკმარა და მოუვლელობით ან ჩავარდა სადმე, დაშავდა, ან ნადირმა აწყინა რამე, მაშინაც უნდა ნახევარი და ერთი წილი უზღოს.

და თუ ისე სენი რამ სქირვებია და იმ კაცის კელში მოკვდა, თუ გული აჯერა წამყვანმა, პატრონი ვერას შეუვა.

[ქვრივი დედაკაცისათვის]

B. 231. ქ. ვის შვილი დარჩეს, მასუკან მოკვდეს, დედაკაცი დარჩეს უშვილოდ, თუ სახლში დადგების, რადგან ქმარი და შვილი იქ მოკლდომია, ისევე თავის პატივით იყოს.

თუ გამოვა, ან სამშობლოს მივა, ან მოლოზნათ შედგება, სახლიდამ საკაცოს საქონელს ვერ წაიღებს.

და თუ რამ თავის ქმრის კერძი საქონელი და სულადი არის, მისი მესამედი სამკვდროდ გაყვეს იმ დედაკაცსა, მამულს გარდა.

თუ ქმრის სახლში გაუყარი კაცი არა ყავს, საქონელს თავის ბატონის მეტი ვერავინ შეეცილება.

C. 231. ვინ მოკედეს კაცი და დარჩეს ცოლი და შვილი, მასუკან შვილიც მოუკედეს და დარჩეს დედაკა [C 508 v] ცი, მამულთან კელი არა აქვს, — ბატონისა არის.

იმ დედაკაცმა თავისი ზითევი და ნიშანი წაიღოს.

მაგრამ ამ სახლიდამ და მამულიდამ ცოტა რამ სამარხი დედაკაცს მიეცემა ბატონისაგან, და ის მკვდარიც ბატონმა უნდა დამარხოს, რადგან თავის ნასყიდს მამულს იმისი მეპატრონე დაიქერს.

და თუ შვილი ისევ ყავს, მამულს ვერავინ წაართმევს, შვილისა არის.

თუ იმ დედაკაცმა შვილს აღარ უყურა და სხვა ქმარი შეირთო, თავისის ზითვის მეტს ვერას გაიტანს.

B. 232. ქ. დედაკაცს, ქვრივს, მამულის გასყიდვა და შეწირვა არ შეუძლია; და საქონელი, რაც კელთ უჭირავს, როგორც უნდა, მოიკმარებს.

თუ სახლას კაცი და ან ბატონი გამოევიდა, როგორც ზეით სწერია, ის უნდა იქნას (იხ. მუხ. 231).

C. 232. დედაკაცი რომ დაქვრივდეს და საქონელი რომ საყდარს შესწიროს, იმისი ასრე იქნას. თუ შვილები ყავს, ქმრის¹ საქონლისას ვერასფერს დახარჯავს, — შვილებისა არის, ვერავინ ედავება.

და თუ მან დედაკაცმა თავისი ზითევი ან თავისის კელით მონაღვაწები რამ შესწირა, შვილები ვერ ედავებიან, ვერც ბატონი.

თუ მამული შესწირა, ვერ დამტკიცდეს დედაკაცისაგან მამულის შესწირვა, ამად რომე, თუ [C 509 r] შვილი ყავს, შვილისა არის, თუ უშვილო არის, ბეთალმანი კელმწიფისა არის.

და თუ იმ დედაკაცს თავისის ზითით უყიღია და ისე შესწირა, მაშინც ბატონის შეუკითხავად ვერ შესწირავს.

B. 233. ქ. ანდერძი

თუ კაცმან, მოკვდავმა თავის ალალი საქონელი თავის ს [B 218 r]-ულს დააკლო და ვისაც უანდერძა, — მიეცემის.

მამული თუ ნასყიდი აქვს, ისიც მიეცემის; სხვა მამული მის პატრონზე ჰკიდია.

¹ ქმრის C.

C. 233. კაცი დიდგვარისა თუ დაბალი, ვინცა ვინ მიიცვალეზოდეს, მან ანდერძით ვინც დააპატრონოს, ასე იქნას:

თუ რამ საქონელი თავისი მოგებული ქონდეს, ვერავინ გაუტეხს ანდერძსა, ვისაც დააპატრონებს,—ან ნასყიდი მამული.

და თუ საბატონო რამ იყოს, ან ბატონს ებოძებინოს, ის ვერ გასცემს, ბატონს უნდა კითხოს, ბატონზე კილია, ვისაც ეპრიანება, იმას უბოძებს.

თუ გაყრილნი ძმანი ყვანდენ, ან შვილი, და იმ კაცმა იმათ არა უანდერძოს¹ რა და სხვას, უცხოის მისცეს საქონელი, სიტყვა არა აქვთ, თუ ბატონმა არ ინდომა და ნება არ დართო, ბატონის უბრძანებლად ვერ წაართმევენ.

თუ სამშო რამ არის და გაუყრელნი არიან, და იმ კაცმა თავისი წილი სხვას უანდერძა, ძმები არ დაანებებენ,—ესეც ბატონზე კილია.

B. 234. ქ. აზატობისათვის

ვინც ან თავის მკვევალი, ან მონა, ნასყიდი და თავის უცილებელი ჰყვეს და გაააზატოს, კელი არავისა აქვს.

თუ სასახლო და სამშო რამ არის, უერთმანერთოთ აზატი არ არის (ზღრ. მუხ. 260).

[C 509 v] 234. კარგად მყოფმან ანუ ავაღმყოფმან ვინ ინებოს გან-თავისუფლება თავის ყმისა და აზატი უყოს, იმისი ასრე იქნას.

უნდა დაუწეროს წიგნი, რითაც მამულით, რითაც საქონლით გაა-აზატა თავისი ყმა, ან ალაპი დაადეა ან სხვა თავისის სულის სამსახური,—და მაშინ შეიქნება წიგნითა და მოწმე[ე]ებით ის კაცი აზატი.

თუ არ იყოს სათავისთაო, ან თავისის ცოლის ზითვით ნასყიდი, და სამშო და სასახლო იყოს, მარტო თვითან არ შეუძლია აზატი, ის კაცი ყველას მოსამსახურე იქნება, არა მარტო იმსი.

იმან რომ კიდევ მისცეს აზატი, თუ სხვა ძმები არ დაუმტკიცებენ, ამისთანა აზატი და სადაო ანდერძი დაუმტკიცებელი შეიქნება და არც გაუთავდება.

[თავდებობისათვის]

B. 235. თავლები ამ სამართლით უნდა, რომ თვითონ ნებით მოვიდეს და უთავდებოს, კელში გამოაბაროს; უცილოდ ისევე უნდა კელში მიაბაროს, რაც მიბარებოდეს თავდებსა.

ძალად თავდების დაყენება ცოდვა არის.

C. 235. თავდებობისათვის ასრე უნდა იქნას, რომე კაცმან კაცს თავ-ლები მისცეს, თავლები თვითან უნდა მივიდეს თავისი ნებით, ასე თქვას:

¹ უანდერძოსთ C.

«მე ამ კაცის თავლები, ან ამ დროს არ მოგცეს, ან გააპაროს, ან რაც საღაო აქვსთ», იმისი პირობა ისე მისცეს და მოწმევეები დაისწრას, — იმას სწორე თავლები ჰქვიან.

ამას უკან ის კაცი ან მოკვდა, ან გაიპარა, ან იც 510 რქმ პირობაზედ გარდაჯდა, თავლებსა სთხოვენ.

და თუ კაცმა ტყუილად უთხრას: «ის კაცი შენი თავლები», ან ყმა ბატონმა ძალად დაათავებდოს, ან კაცმა კაცი ძალად მიიყვანოს და არც მოწმევეები ყვანდეს, — იმ თავლებობას ნუ ირწმუნებენ, მანამღი სარწმუნო მოწმევეები არა ყვანდეს, «ეს კაცი ამ კაცის თავლები არის, ჩვენ მოწამენი ვართო».

[მთხრობლობისათვის]

B. 236. ქ. მთხრობლობა საქმით ხომ მართალიც ცოდვა არის, და ტყუილი მესისხლობა არის.

მაგრამ საღმრთოს წანავედისა და ჯელმწიფის ორგულობისა შეიტყოს ვინმე და არ გაამჟღავნოს, ისიც დამნაშავესთან ჩაიგდების, მასთან უნდა დანაშაული გარდაიჯადოს.

მთხრობელმა როდისაც უთხრას კაცსა და სამთხრობლო გამოართვას, მაშინვე ის პირობა უნდა დაიდოს, რომ, «თუ გაქირდეს, პირს დაუდგებო». რომელიც ამის პირს ვერ მისცემს, იმაში ტყუილი ურევია.

თუ ტყუილად კაცმა კაცს უმთხრობლოს და მთხრობელი გამტყუნდეს, რაც იმის ენით მართალს კაცს ედებოდეს, იმთონი მოსამართლემ გარდაუქდეინოს.

C. 236. მთხრობლობისათვის ასრე იქნას. ვინც რომ თქვას: «მე გავიგონე, შენი საქონელი ამ კაცსა აქვსო», იმისი არა ირწმუნება, ტყუის.

მთხრობელი იმას ქვიან, რომელსაც უნახავს თვალითა, როგორც მოუპარავს ან დაუმალავს, ყველა უამბოს; როდეს ქურდი მოსამართლესთან მოიყვანონ და არ გატყდეს, პირს წამოუდგეს და მთხრობელმა გასტეხოს.

ამას კარგად გასინჯვა უნდა, ან მტერობა არ ედვას მთხრობელს, ან ურჯულო არ იყოს და მტერობით არ ეთქვას.

თუ მთხრობელი გამართლდა და ქურდი გატეხა, სამთხრობლო მიეცემის. თუ ქურდი ვერ გატეხა და თვითან გამტყუნდა, სცენ, ჭარიმა წაართვან და ისე გააგდონ.

B. 237*. ქ. ფიცისათვის და მოფიცრისა

მოსამართლემ გასინჯვით უნდა ფიცის საქმე გაარიგოს.

თუ კაცს ხედვედეს, რომ ღმრთის მოწიში არ არის და რჯულისაჲ არა იცის რა, იმას ფიცს ნუ დასდებ, ბრძენო მოსამართლევ, ხედავ, რომ არას ინალვლის.

დიდი საქმეც რომ იყოს, ბევრს მოფიცარს ნუ შეავადებ, რომე ორი ცოდვა ურევია: ერთი ამაღ რომ, ეგების მართალი იყოს და ბევრის კაცის შოვნა ვერ შეიძლოს; მეორე ესე, რომ, თუ ბევრნი შეგროვდენ, დიფიცვენ, არ შეირცხვენენ.

მოფიცარი ღრთული, ღმრთის მცნობელი, რჯულის მეცნიერი და ცოტა უნდა იყოს.

[A 333, C 510 v] 238. ქ. ტყუილად დამფიცებელისა**

რომ შეიტყოთ ტყუილად კაცს დაუფიცავს, მოსამართლევ, [B 248 v] რას უზამ იმას?

ურია არის და მასთან პური არ იჭმება,—მისმა მერჯულემ დიდად გარდააცდევინოს.

და რაზედაც ეფიცოს, პატრონს თავი მიეცეს, ამაღ რომე ღმრთისა და პატრონის რისხვა ეყოფა.

239. ქ. ღელაკაცის ფიცისათვის

ღელაკაცს არ ეფიცების, არც გარეშე კაცი შეეგდების¹, ამისთვის რომე გარეშეს კაცს არ გაუტყდება, არც არას მისის ფიცისას ინალვლის. უნდა მოსამართლემ მოუძებნოს, რაც რამ საყვარელი ჰყვანდეს, ძმა თუ² შევილიანი სიძე, ის შეავდოს³.

240. ქ. სიგლის წართმევისათვის

ვინ ვის მოერიოს და სიგლები წართოს⁴ ან დაუხიოს, ან დაუწვას, კელმწიფის მეტს ამისი სამართალი არ შეუძლია⁵, ამაღ რომე წართმევსაც კელმწიფემ უნდა გარდააცდევინოს.

ერთად ესეც იქნება, პატრონს კითხოს და, რო[C 511 r]გორიც სიგლები ყოფილიყოს, დაუწერინოს, დაუბეჭდოს; რომ ცოტა ტყუილიც გაერიოს, სიგლების წართმევისა⁶ არის.

¹ შეეგდება A. ² თუ ან C. ³ შიავდოს C. ⁴ წართვას C. ⁵ შეუძლიან AC. ⁶ წართმევისა AC.

* 237 მუხლის ტექსტი C ნუსხაში არ არის.

** აქედან გრძელდება A ნუსხის ტექსტი.

241. ქ. სამძღვრის გარიგებისათვის ასრე უნდა იქნას

რომელიც სამნის ჩამსმელია¹, თავად ძველი სამანი უნდა კარგად² მონახოს.

თუ ვერ იპოვოს, ასეთს ალაგს გასამძღვროს³, რომ ან გორა, ან გევი, ან კლდე ემოწმებოდეს, თორემ სამანი ბევრს ალაგს მოგლეჯილა და ნიშნიანის ადგილით⁴ უფრო არ მოიშლება.

242. ქ. სამნის მოგლეჯისათვის

როგორის საქმითაც მჯდარიყოს, დიდი იყოს თუ მცირე, თავის ჯელის სისხლის ფასი ჯურუმში გარდიჯადოს, ამისთვის რომე სამნის მომგლეჯელი კელმოსაჭრელი არის.

[ამანათისათვის]

243. ქ. კაცმა კაცს შორიდან გაუგზავნოს რამე და კაცი [C 511 v] მკედარი დახედეს, წამლებს მართებს, რომე, სახლში თუ ყვანდეს რამე, მიუტანოს, თორემ, თუ დაუბრუნა, იმ კაცისაგან წართმეული იქნება.

თუ ძალდადგომით ვერ მიუტანა, იმასთან სამართალში მიყვეს და დიდად გაისარჯოს (შდრ. შუხ. 149).

244. ქ. რუს გამლებისა⁵

რომ შუაში სხვის მამული ედვას, იმ შუას მამულის პატრონს ა[B 249 r]რა გაუკეთდება რა,—ფასი უნდა მიეცეს⁶.

თუ იმასაც გაუკეთდება რამე⁷, — კარგად შერიგდენ (შდრ. შუხ. 170).

245. ქ. მწყემსმა რომ წანაველი ქნას

თუ⁸ ან საქონლის პატრონი თვითონ არის და ან სამწყსოს შენახვისათვის ფასი აქვს, წანაველი მწყემსმან უნდა ზღოს.

და თუ ისრე, საქონელმა წააქლი[A 333 v]ნოს⁹, საქონელი იმან უნდა გარდიჯადოს (შდრ. შუხ. 188).

[სხვისი მიწის გაშენებისათვის]

246. ქ. რასაც მიზეზით კაცს მიწა სჭეროდეს და ან ბალი, ან ვენაჯი აეშენებინოს და სხვას დარჩეს, [C 512 r] თუ წადავებით და მდივნი

¹ ჩამსმელია C. ² უნდა კარგად] ~ კარგად უნდა C. ³ გასამძღვროს AC. ⁴ ადგილით] ალაგით B. ⁵ გამოლებისა C. ⁶ მისცეს B. ⁷ რამე] + და AC. ⁸ თუ] — C. ⁹ + და ABC.

მიეცემა, რაც იმ მიწაში ჰქონდახული უქნია, მისი პასუხი უნდა მიეცეს. თუ, ვინ იცის, სიტყვა არ დაეკლოს, რომე, «ჩემს მიწაში ნუ აშენებო», და არ დაეჯერებინოს, ჰქონდახული ნახევარი მიეცეს.

და თუ პატრონი წაართომს და მისცემს, არას საჰქონდახულოს უსამართლებენ.

[ხის წაღებისათვის]

247. ქ. ვინც სხვის კაცისაგან მოჰკრილი, დამზადებული რაც რა ფერი ხე წაილოს¹, პატრონს თუ არ დაუმალოს, როგორიც ყოფილიყოს, ან ფასით შეიჯეროს და ან ისევ იმისთანა მოუქრას, დაუმზადოს.

თუ შეუტყობრად წაელოს და კიდევ დაუმალოს, საზღაურით გარდუქადოს.

248. ქ. ვისაც ყმა ამოუვარდეს²

ნასყიდი თუ იყოს, მისი საქონელი ბატონს უფრო ეკელყვის³. თუ ცოლი და ქალი დარჩება, სამკედროთი⁴ და შესანახავით შეიჯეროს.

თუ ან წყალობის [C 512 v] ყმაა⁵ ან პატრონის⁶ მინაცემი, იმის ცოლსა და ქალს უფრო ცოტა რამ გამოეერთმის⁷.

თუ არც ცოლი, არც ქალი დარჩა, პატრონმა დამარხვითა და სულის საქმით კარგად უპატრონოს, სხვა ალალი იყოს.

249. ქ. რასაც ფერის ჰურდობისათვის

ცხენისა, პირუტყვისა თუ საქონლისა, როსაც კაცმა შესწამოს, თუ ჰურდი გაუტყდეს, ბოდიში ითხოვოს, შეიდეულისაგან სამი ეპატიოს და ოთხი გამოერთვას.

თუ, დიად, უარზე დადგეს და პატრონი გასარჯოს, შეიდეულიც მისცეს და სამთხრობლოცა (შდრ. მუხ. 150).

250. ქ. ღალის აღებისათვის

მიწა ოთხგვარი არის: ერთი—ნაფუძარი, მეორე—ნანეხვი [B 249 v], მესამე—სარწყავი, მეოთხე—ველური.

ამათ ჯენაშივე შერიგება უნდა მისის პატრონის პირობით.

[მისანთა და კუდიანთათვის]

251. ქ. მისანთა და კუდიანთ ამყოლი კაცი ღმრთისაგანც [C 513 r] დაწყეულილი არის და პატრონისაგანც წასაჯდენი.

¹ წაელოს ABC. ² ამოუვარდეს AC. ³ ეკელთვის B. ⁴ სამკედროთი A. ⁵ ყმა BC. ⁶ ბატონის B. ⁷ გამერთმის C.

ამ მისნისა და კუდიანისაგან დაჩხიბულნი¹ კაცნი თუ სამართალში [A 534 r] მოვიდნენ, მისანი და კუდიანი გასახეიბრებელი არის.

და რაც იმ მკითხველს სხვაზედ ან ჩხიბი², ან წასაჯდენი³ მოუქდენია, მოსამართლემ გაუკითხავად, სისხლი იყოს თუ საუბატო, წაერთოს და მისცეს.

იქნება საქონელიც წაერთოს მისნის პირით, ის ერთიორად გამოუერთოს მოსამართლელმა.

252. ქ. მოწამლისათვის

მოწამლით მკვდარი კაცი სხვას კაცის კვლას არა გავს, ამად რომე ერთმანერთის შულლით სიკვდილი სხვა არის, ფათერაკი⁴ სიკვდილი სხვა არის, მტერობის სიკვდილი სხვა არის.

მაგრამ ეს მოწამლა ორზომად სისხლად ჩაიგდება,—ქრისტიანობის⁵ სამართლით, კელში ის მომწამლავი მიეცემის მოსისხარსა.

[ტყუილად დაბეზღებისათვის]

253. ქ. ტყუილად დამბეზღებელსა ორი დანაშაული აქვს,— [C 513 v] არც კელმწიფის დოვლათისათვის სჯობს, ვისაც დააბეზღებს, ის მკვდარი არის იმ მობეზღრისაგან.

რაც მობეზღრის პირით ამოსულაყოს და ტყუილი იყოს, იმ მობეზღარს უნდა გარდაცდეს.

254. ქ. ომში კაცის დარჩენისათვის

კაცმა კაცი დაირჩინოს, თუ უცხო მტერი დარჩომია და შორის ქვეყნისაც არის, არც ჩვენის რჯულისა არის, თუ კელმწიფე არ⁶ გამოართმევს ან თავს არ დააჯსნევინებს, ნასყიდისაგან⁷ უფრო ყმა არის.

დარჩენაშიაც ეს ურევია, რომ თუ სხვის კაცისაგან ან ჩამოგდებულ არის, ან დაკოდილი, თუ კაცმა შემოიძახოს, რომე, «მომეკმარეო», ან «ჩემგან ჩამოვარდნილი ან დაკოდილი⁸ არიო», თუ დაირჩინა, დაანებე,—მამაცობა არ გაიყიდება.

თუ არადა, იარალი ჰყრა რამე და გაუარა, არა ინაღვლა რა, ვისაც დარჩეს, იმისი იყოს.

თუ მოწამე ყავს, რომ იმ კაცზედ ამ[C 514 r]ის იარალი მოხვდა რამ დამნარჩუნებელს უწინ, ერთი რომელიც უკეთესი იარალი ქონდეს, მოწამობის გ[B 250 r]ულისათვის მისცეს.

¹ დაჩხიბულნი ABC. ² ჩხიბი ABC. ³ წასაჯდენი B. ⁴ ფათერაკად C. ⁵ ქრისტიანობით C. ⁶ არ] — B. ⁷ ნასყიდისაგან C. ⁸ თუ კაცმა ... დაკოდილი] — B.

თუ ან ახლოული¹ კაცია, ან ჩვენის რჯულისა დაირჩინოს, იმას თუ კელმწიფეს² მიართომს, ჩილდოს მისცემს; თუ არადა, დიდი ნამუსი უნდა, რომ თავი დააქსნევინოს², ისიც ნამუსიანათ უნდა (ზღრ. მუხ. 178).

255. ქ. ომში ნაშოვნის საქონლისათვის

თუ ან თარეშობით ნაშოვნი იყოს, თუ კელმწიფე იქ ბძანდება, რომელიც ეპრიანება, იმასაც მიართომს და ფანჯიაქსაც³ აიღებს. თუ არ ბძანდება, ფანჯიაქს⁴ მინც აიღებს.

ამხანაგში ჭეთ⁵ თუ გარიგდენ, პირობა მისცეს ერთმანერთს, რომელიც ამხანაგი სულ ცარიელი⁶ დარჩეს, წილს ვერ დააკლებს; და ათის-თავს საცხენმალოს მაშოვარი კაცი აიღებს.

[ორმოში ჩავარდნისათვის]

[A 334 v, C 514 v] 256. ქ. ან ორმო დარჩეს პირდია, ან ნათხარი რამ ქნას კაცმა და იმაში ჩავარდეს რამე, თუ თავის ნატამალში აქვს, უფრო ვერას შეუვლენ.

და თუ სათემოს, სასოფლოს ადგილს არა ინალღლა რა კაცმა, თუ საკმელი პირუტყვი წაქდეს, იმაში ჩავარდნილი,—ორმოს თუ ნათხარის პატრონს და საქონლის პატრონს იმისთანა მთელი მისცეს.

თუ ცხენი ან ვირი, მაგისთანა, რომ არ იჭმებოდეს, ჩავარდეს, ნახევარი ფასი გარდუჯალოს.

თუ ყმაწვილი ასეთი ჩავარდეს, რომ პირუტყვეთან ჩაიგდებოდეს, რაც იწყინოს, მის საფერად მოსამართლემ გაუჩინოს.

კუეისმყოფელი ან კაცი ან დედაკაცი ჩავარდეს, არა გაუჩნდება რა, ამისთვის [რომე] თვალთ⁷ უჩანს, ნუ იქს (ზღრ. მუხ. 195).

[დელ-მამის საქონელსა და მამულზე ქალის დაპატრონებისათვის]

257. ქ. უშვილო ვინმე იყოს და ქალი დარჩეს, თუ ქმრის⁸ კელთ არის, ანდერძისაგან მიეცემის.

თუ გაუთხოვარი სახლში დარჩეს, თუ ღარიბია, ნა[C 515 r]ხევარი საქონლისა მისცენ,—ჩვენს ქვეყანას მამულს არ მისცემენ; თუ მდიდარი არის, მის ქალს მის წესით კაი საზითო მიეცემის.

ესეც იქნების, რომე თავის ადგილზე ქმარი შეირთოს, პატრონი ბევრს ნურას უკითხავს.

¹ ახლოური C. ² დააქსნევინო AC. ³ ფანჯიაქსაც A, ფანჯიექსაც C. ⁴ ფანჯიაქს A. ⁵ ჭერთ C. ⁶ ცალიერი B. ⁷ თვალი B. ⁸ ქმრის C.

ესეც იქნება, რომე ქალი დაეარდეს მამის სახლში, იმას ამ გაჩენი-
ლისაგან ზითევისა [B 250 v] უფროსი¹ უნდა მიეცეს.

[ბატონის მოკვლის, დაკრის, ცემისა თუ შეგინებისათვის]

258. ქ. ვისაც შერისხდეს ღმერთი, თავის ბატონი მოკლას ან დაქ-
რას, ამისი² სისხლი არ გაჩნდების, ამისთვის რომე ყმისა ყველა ბატო-
ნისა არის,—რას³ მისცემს.

ასე უნდა: კელმწიფემ და მოსამართლემ ასეთი წიგნი მისცენ ბა-
ტონს ყმისა, რომე ნასყიდისაგან უფრო ვერსად დაეკარგოს, ამისთვის
რომ ეს სამართალი ველარას ყმას ავს ვერ გააბედვინებს.

მის ბატონსაც წიგნი დაადებინოს, რომე უკელმწიფოდ⁴ ვერც მოკ-
ლას და ვერც გაახეიბროს,—საქონ[C 515 v]ელსა და მამულს ნუ კით-
ხავთ⁵.

ასეთი ბატონ-ყმანიც იქნება, რომე ყმას იმ ბატონის სისხლის გამო-
ღება შეეძლოს, მაგრამ სისხლის მიცემა არ უნდა დაერქოს,⁶—მოსამა-
რთლე გაუწყრეს, წაურთოს, რაც ემნიებოდეს.

ამ სამართალს უკან თუ ბატონმა ყმა არ დაინდოს, ან მოკლას,
ან გაახეიბროს, მოსამართლემ მისი სახლი გაათავისუფლოს (შდრ.
მუხ. 95).

259. ქ. თუ ყმამ ბატონს გაჯავრებით ან ჯოხი კრას, ან კელით სცე-
მოს, კელი მო[ე]კვეთოს, ან იმ კაცის კელის ფასი წაერთოს.

თუ ან გაჯავრებით პირისპირ შეაგინოს, ენა მოეკრას ან ენის ფა-
სი წაერთვას.

კიდევ ეს არის, რომე, თუ ყმამ ეს შეიტყო, რომ ბატონს ჩემს მოვ-
რჩებით, ბევრი ავი იქნება.

ესეც იქნება, რომ ყმამ ბატონი ან ცოლზე დაიჭიროს, ან უსამართ-
ლოდ ორი ნაჭერი* ქონდეს, თუ ყმას არა შეეკადრებინოს რა, მოსამა-
რთლემ ან კარგად და[ა]ურევებინოს და ან გაათავისუფლოს.

თუ ყმამ ამისთანას საქმისათვის ან აგინოს, ან ჯოხი სცეს, ან ცოტა-
თაც დასკრას, ბატონმა შეუნდოს, სიკვდილს მაშინც ნუ შეკადრებს⁷.

¹ უფრო B. ² იმისი B. ³ რას] არას C. ⁴ უკემწიფოდ A. ⁵ უკითხავთ B. ⁶ და-
ერქებას C. ⁷ ქონდეს ... ნუ შეკადრებს] დაითვლებს და რომელიც ქურივის რიგი
სხვაგან დაგვიწერია ის ისრე უნდა იქნას C.

* აქ A ნუსხას აკლია ერთი ფურცელი, რომელიც 259-ე მუხლის ბოლოსა და
260—261 მუხლებს (გარდა ბოლო წინადადებისა) შეიცავდა. დანაკლისი ტექსტი მოკვე-
ყავს B და C ნუსხების მიხედვით, ოღონდ 259-ე მუხლის დანარჩენი ნაწილი არც C-შია
დაცული. A ნუსხის დანაკლისი მუხლების გამო C ნუსხის გადაწერი (1746 წელს) მე-
ქანიკურად აგრძელებს ტექსტის გადაწერას და შეედომით 259-ე მუხლს 261-ე მუხლის
ბოლო წინადადებას ("დაითვლების ... უნდა იქნას") ურთავს.

[ყმის თავდაჯსნიხათვის]

B. 260. ქ. პატრონმა რომ თავის მკვიდრს ყმას, ან ნასყიდსა, თავი დაავსნევინოს და მართლის მოწმე[ე]ბით წიგნი მისცეს, და იმ კაცს წიგნი ჯელთ ეჭიროს, ის ყმა აზატი არის და აზატნაქმარისაგან კიდევე უფრო აზატი იქნების, და აღარა ჯელი აქვს მის პირველს პატრონს მასთან.

და თუ არც წიგნი ეჭიროს და არც მართალი მოწამე ყვანდეს, და ისრე უწიგნოდ **B 251 r**თა და უმოწმოდ ამბობდეს, ამას კაი გასინჯვა უნდა, ან რას გზით ამბობს თავის დაჯსნასა, ან წიგნი რატომ არა აქვს, ან მოწამე რასთვის არა ყავს,—ესეები ასრე კარგად გაუსინჯეთ.

და თუ წიგნი ჯელთ უჭირავს თავის თავის დაჯსნისა, და წავა ეს თავდაჯსნილი კაცი და ერთს კაცს ეყმობა, და მამულს გამოართომს, და ასეთს წიგნსა და პირობას მისცემს, რომე, «როგორც სხვა შენი მკვიდრი ყმა გუვანდესო, მეც ისრე მკვიდრად გემობივარო», წიგნი გაუსინჯეთ, და როგორც პირობა და წიგნი აქვს, იმრიგად აყმევით. და თუ მკვიდრობის წიგნი და პირობა მიუცია, ადვილად ველარ წაუა.

თუ ისრე, უწიგნოდ და უპიროდ, წყალობის ყმად მისვლია, რადგან წიგნი არ მიუცია და თავი—სამკვიდროთ ყმათ, ამრიგად მისული, როლისაც უნდა, მამულს დაუგდებს და წავა, ჯელი არა აქვს.

თუ ეს თავდაჯსნილი კაცი თავისთვის არის და არავის ყმობია, და მასუჯან, როსაც მონიღომებს, და ვისმე ეყმობა, იმ კაცთან არვის ჯელი არა აქვს, ვისიც ყმობა უნდა, იმას ეყმობა.

ესეც იქნების, რომე წიგნი არა ქონდეს და მოწამე კი ყვანდეს,—კაის მოწმის პირითაც დაიჭერების, რომე თავი გამოეჯსნას.

იქნების, რომე პატრონიც ამბობდეს, რომ «თავი დაავსნევინეო, მართალი არისო». თუ წიგნი ქონდეს, იყმონ; თუ მართალი მოწამე ყვანდეს, იყმონ; თუ პატრონი ამბობდეს, ამით კიდევე უფრო იყმონ.

თუ ესეები არც ერთი არ იყოს კაცსა მას[ს]ზე, ცუდ-უბრალოდ ნურავინ იყმობს. თუ, ვინ იცის, იყმოს ვინმე, სამართლით გაურიგეთ (**შდრ. მუხ. 284**).

[**C 516 r**] **260. ქ.** პატრონმა რომ ყმას თავი დაავსნევინოს და ბატონით და თავისის ბეჭდით წიგნი მისცეს, ის სწორე დაჯსნილი იქნება, ჯელი აღარა აქვს იმასთან; და თუ კარგი რამ სჭირს, ხანდახან ემსახურება, ვერავინ დაუშლის.

თუ წიგნი არა აქვს, და უწიგნოდ გამოურთმევეია რამე, და სიტყვით დაპირებია, ყმა ტყუის, ყმაც ბატონისა არის და საქონელიცა.

ყოველი აზატი და თავის დაჯსნა სარწმუნოს მოწმე[ე]ბით და წიგნით დამტკიცდება.

[ნაშვილებისათვის]

B. 261. ქ. თუ ერთმა კაცმან, უძმომ, უსახლისკაცომ, გაყრილმა, უშვილომ, ცოლმან და ქმარმან, ერთის სხვის კაცის შვილი, დედამამინი თუ უდედმამოდ ნაპოვნნი, ობოლი ვინმე, გაგდებული, იყიდოს თუ იპოვნოს, იშვილოს და გაზარდოს, თავისი მამული და ქონება შვილისებრ მისასაკუთროს და მას უანდერძოს, მასუკან ის გამზრდელი თუ მსყიდველი კაცი მოკვდეს, მისი მებატონე ამ ანდერძს ნუ მოშლის, ვითამ ის არ მომკვდარა, მისი მამული და ქონება [B 251 v] მასვე აქონოს, იმითი იმსახუროს, — ვალი და სადაო, ჭირი და ლხინი, ბატონის სამსახური, მისის მამობილის მოდავეს პასუხი, ყველა მან ნაშვილებმან ქნას.

თუ დედაკაცმან უქმროდ, თავის მზითვით, ამრიგი რამე იშოვნოს თუ იყიდოს, თუ გაზარდოს, ასრე რომე ქმრისა არა ერიოს რა, მის დედაკაცისა არის, უნდა, აზატს უზამს, უნდა, იმსახურებს, ჯელი არავის აქვს.

ქმარი რომ კიდევ მოუკვდეს და სხვა შვირთოს, თავის მზითვით ნასყიდი თან გაყვების, რომე მის მებატონენს ჯელი არა აქვს.

[261¹]. იქნების, შვილად კი არა, ისრე, სასამსახუროდ ცოლ-ქმართად იყიდონ, სამსახურისა თუ მადლისათვის, და მერმე ის მსყიდველი კაცი კი მოკვდეს, — როგორც მისი საქონელი და მამული მის მებატონენს ეგლეყვის, ის ბიჭიც მისი იქნების, მაგრამე იმ კაცის საქონელთან* [A 335 r] დაითვლების; და რომელიც ქერივის რიგი სხვაგან დაგვიწერია, ის ისრე უნდა იქნას** (იხ. მუხ. 203).

C. 261. ვინც აიყვანოს ყმაწვილი, ან იპოვნოს და გაზარდოს, იმისი ასრე იქნას: იმ კაცზედ კიღია, თუ უნდა, თავის შვილად გაზღის და, თუ უნდა, — თავის ყმად.

სიკვდილის დღეს თუ ან სიცოცხლეში აზატი უყო და გაათავისუფლა, იმის მონათესავეს კაცს ჯელი არა აქვს.

თუ ყმობა დაარქვა, სამკვიდრო ყმა იქნება.

[მოახლის თხოვნისათვის]

[C 510 v] 262***. კაცი რომე კაცთან მივიდეს, მოახლე სთხოოს, «მომეც და გეყმობიო», თუ მოახლის პატრონმან გაუსინჯავათ, უმოწმოდ და ან უწიგნოდ, საქმის გამოუკითხავად, მოდავის უკითხავად, ყმობის სიხარბის გულისათვის მოახლის მიცემის დასტური მისცეს, მერმე მო-

* აქედან გრძელდება A ხელნაწერის ტექსტი.

** „დაითვლების... უნდა იქნას“, A-ში ჩაწერილია სხვა ხელით.

*** ეს მუხლი A ნუსხაში ჩაწერილია სხვა ხელით.

დავე გამოჩნდეს და თავისი ყმა ითხოვოს, რადგან სიხარბით და გაუსინჯავად მიუცემია, პატრონს ყმა არ წაერთმევის, უნდა მიეცეს.

მაგრამე არც იმ კაცსლა ცოლი წაერთმევის, ცოლ-ქმარს ნუ გაჰყრიან, და იმ კაცმან თავის ცოლის სანაცვლოდ ერთი მართებული გოგო მოახლის პატრონს მისცეს.

ვინ იცის, უქორწილოდ მიდგომა და ან ორსულობა მოუტდეს, იმისი ებისკოპოზმან და მოძღვარმან ჰკითხოს.

თუ ყმობისა ან მოწამე და თავლები მისცეს და ან წიგნი მისცეს და დაატყუოს, «ჩემი მომღვებარი არავინ არისო», და მერმე კაცს მომღვებარი გამოუჩნდეს, კაცი პატრონს უნდა მიეცეს¹.

კიდევ ცოლ [C 517 r] ქმარნი არ გაიყრებიან, ცოლისათვის იმ კაცმან მართებული გო [B 252 r] გო მისცეს და საუპატიოდ გაწილებისათვის მოახლის სისხლი² მისცეს.

[სხვას ქვეყანას ვალის აღებისათვის]

263*. ქ. თუ სხვას ქვეყანას ერთმან კაცმან³ მეორისაგან ვალი აიღოს, თამასუქი თავის შვილსა თუ სახლისკაცს გამოუგზავნოს, აქ ვინც მიმცემია⁴, სამართლიანად მისცეს. თუ, ვინ იცის, იქი⁵ გარდუწყვიტოს⁶, და იმ⁷ მოვალისაგან გარდაწყვეტის⁸ წიგნი აეღოს⁹ მოწმით¹⁰, თამასუქი გაცუდდება. და თუ რამ გამოერთმეოს¹¹, ისევ უკლებლად მისცენ.

თუ მოვალის გარდაწყვეტის¹² წიგნი არ ჰქონდეს და¹³ შემოსთვალოს, იქნება წიგნის აღება ვერ [A 335 v] მოისწრას, და¹⁴ თამასუქის პატრონმა კი აიღოს, მაგრამ იმას წიგნი უნდა¹⁵ მისცეს.

თუ, ვინ იცის, მიეცეს¹⁶ და მასუკან¹⁷ სწორედ შეიტყონ¹⁸, რა ხანსაც¹⁹ გამოერთმეოდეს, როგორც სარგებლით მიეცეს, ისე იმრიგად შეუბრუნოს^{20**}.

[თავის გატეხისათვის]

[C 517 v] 264. ქ. თუ დიდებულმან და სხვამ თავადმან, გინა აზნაურმან, ერთმან მეორეს ჯოხით ან მათარხით თავი გაუტეხოს, მისი საქმე ასრე იქნას.

თუ, დიად, დიდი დაკრულობა ჰქონდეს, რომე ან დიდად დააჩნდეს,

¹ მიეცეს B. ² სიხლი A, სილხი B. ³ თუ ... ერთმან კაცმან] თუ სხვის ქვეყნის კაცმა ერთმან B. ⁴ მამცემია C. ⁵ იქი C. ⁶ გადუწყვიტოს A, გარდაუწყვიტოს C. ⁷ იმე B. ⁸ გადაწყვეტის A. ⁹ აიღოს AC. ¹⁰ მოწმით] + და გადუწყვიტოს AC. ¹¹ გამოერთმეოდეს B. ¹² გადაწყვეტის A. ¹³ და] + ისე B. ¹⁴ და] — B. ¹⁵ უნდა] კი B. ¹⁶ თუ ... მიეცეს] — B. ¹⁷ მასუკან] — AC. ¹⁸ + და B. ¹⁹ რა ხანსაც] რახანც B. ²⁰ მიეცეს ... შეუბრუნოს] გამოერთმეოდეს იმ რიგადვე შეუბრუნონ B.

* ეს მუხლი A ნუსხაში ჩაწერილია სხვა ხელით.

** აქ მთავრდება B ნუსხის ტექსტი.

ან იმით დიდი სწეულობა გარდაცდოდეს, ის გამონახვით ბჭეთ კაცთაგან უნდა გაუჩნდეს, ვმლის¹ ნაჭრის ანგარიშზედ კი არა, მაგრამე, იქნების, ვმლით² განაჭერის ნახევარზედ, იქნება³ მესამედზე და ან მეოთხედზე⁴ გაუანგარიშონ და ისრე პასუხი გააცემინონ, ზოგი იპატიონ.

265. ქ. თუ ასრე გაუტეხოს, რომე სისხლი აღინოს, და თუ უნდა, ცოტად კიდევ დააჩნდეს, იმისთვინ ორი ქერის მარცვლის სისხლი აღინონ, რასაც გვარისა იყოს, იმ ანგარიშითა, და იმისაგან ერთი იპატიონ და ერთის ქერის მარცვლის სისხლი გაუჩინონ.

[C 518 r] 266. ქ. თუ ჯოხი დაჰკრას, ნახევარი ქერის მარცვლის სისხლი გარდაუწადოს, რასაც გვარისა იყოს, იმ ანგარიშითა.

[მოსამართლის საუპატიოსათვის]

267. ქ. ერთი ესე, რომე, თუ ბატონის გაგზავნილი მოსაქმე და მოსამართლე იმ მოჩივართ შუა უჯდეს, ბჭობდეს და არიგებდეს, და მოჩივარმან ერთმან მეორეს ან სცეს, ან თავი გაუტეხოს და ან ჯოხი დაჰკრას, იმათი სისხლი ხომ გაგვიჩენია, ზევით რომ სწერია, ეს არის(იხ. მუხ. 264—266), მაგრამე იმ მოსამართლეს რატომ ჰკადრა, ბატონის მაგიერი გაგზავნილი ყოფილა.

იმისი საქმე ასრე იქნას: ბატონმა, როგორც ეპრიანების, ისრე მოიკითხოს და გარდააწვევინოს, და ამ სამართლით იმ დამნაშავემ, მოსამართლე რასაც გვარისა იყოს, იმის ერთის ქერის მარცვლის ნახევრის სისხლის ოდენი საუპატიო მიართვას, რომე ურიგო უკადრებია*.

[შეყრისათვის]

[A 336 r] 268. [კაცი რომ]** თავის სახლისკაცს გაეყაროს და თავისი ბატონის [დას]ტურით, თუ უშვილო კაცი იყოს⁴ და შეეყაროს ვისმე, რადგან [თა]ვისის ბატონის დასტურით შეეყრება, თუ ისრევ უშვილოთ მოკვდეს, იმისი მამულიცა და ქონებაცა, ვისაც შეჰყრია, იმას უნდა დარჩეს.

[ყმის თავდებობისათვის]

269. კაცი რომ კაცს თავდებათ უნდოდეს დასაყენებლათ, იმ კაცის ბატონს შეჰკითხოს და ისრე დაიყენოს. და თუ ის კაცი წავიდეს სადმე, პასუხი იმავე თავისმა ბატონმა მიაცემინოს.

¹ კლმის AC. ² კლმით C. ³ იქნების C. ⁴ მეორეზე AC.

* აქ მთავრდება C ნუსხის ტექსტი.

** A ნუსხის 336-ე ფურცლის მარცხენა ზემო კუთხე მოხეულია.

და თუ უბატონოთ დაიყენოს, ყაბული არ არის, ამიტომ რომ ეგება იმ თავდებს იმისი ყმობა უნდოდეს, ვისაც დაუდგება, — და არ იქნება.

[ზოძებული ან აყრილი გლეხისათვის]

270. ქ. წესად ასე იყო, ან თუ ბატონი ვისმე გლეხს უბოძებდა, [ან წაართმევდა¹, ან ასაყრელი² იყო და აყრიდენ³, ეშიკლასი და იასაულნი იმავე გლეხს ჯარსა და მარჩილს გამოართმევდნენ⁴; სამდივნოსა და სამურდლოსაც გლეხს გამოართმევდნენ⁵. ეს, დიალ, დიდი უსამართლო იყო.

ახლა ჩვენ ასრე გაგვირიგებია: ვისცა გლეხი მიეცეს სამართლითა თუ წყალობით, იასაულს⁶ ჯარი და მარჩილი, ვისცა მიეცეს, იმან მისცეს, — გლეხს ამაში ნურას გარჯიან.

თუ ბატონისთვის კელი აიმართოს, ბატონმა იასაულს⁶ სხვარიგი წყალობა უყოს და გლეხს ნურას გამოართმევს^{7*}.

¹ წართმევდა A. ² ასყრელი A. ³ აყრიდენ A. ⁴ გამოართვედნენ A. ⁵ გამოართვედნენ A. ⁶ იასულს A. ⁷ გამოართვაშს A.

* ეს მუხლი მიწერილია ვახტანგის ხელით.

ს ა მ ო ე ბ ზ ე ბ ო

I. ტერმინთა სამიჯნელო

ა

- აბაზ-ი 16 *, 116, 119, 125, 128, 129, 189, ოთხშაურს აბაზი ქვიან 16
- აბჯარი-ი აბჯარი აპყაროს 61, აბჯარი მოჰპაროს 152
- აგარაკ-ი ნასყიდი აგარაკი 165
- აგებულობა კაცის აგებულობის სისხლი 45
- აგზავნა ხეზედ აგზავნოს C 229
- ადგილ-ი 103, 195, 229, 241, 256, გამოსასვლელი ადგილი 59, სასახლის ადგილი 103, 195, საგლეხო ადგილი 103
- ადუღება წყალი აუღუღონ B
- აედმოპყრობა მეფემ აედ მოეპყრას 64, (შვილს) აედ მოპყრობა უნდა 78, თუ ყმანი სჩხუბევდენ, აედ მოეპყრან 98.
- აედმოპყრობილ-ი აედმოპყრობილს მოუკლავს 90
- აედამყოფ-ი აედამყოფს სააქიმო მისცეს 194. აედამყოფმან ინებოს C 234
- აედამყოფობა თუ იქ იავადყოფებს B 229
- აეაზაკ-ი აეაზაკს ზავთი აჩვენოს 3
- აე-ი ავის ქნამდის 67, ავი საქმე 187, ავი დაემართება 197, ავი ქერივი 203, ავის პატივით 211, აეს ვერ გააბედვინებს 258, ავი იქნება 259
- აკეცობა აკეცობაზე გარდაავოს 164
- აზატი-ი აზატი არ არის B 234, აზატი უყოს C 234, C 261, შეიქნება აზატი C 234, თვითონ არ შეუძლია აზატი C 234, აზატი იქნების B 260, აზატი დამტკიცება C 260, აზატს უზამს B 261
- აზატნაქმარ-ი აზატნაქმარისაგან კიდე უფრო აზატი იქნების B 260
- აზატობა აზატობისათვის B 234
- აზიდვა ლოდს აზიდვინოს 197
- აზნაური-ი 100, 162, 163, 264, თავი და აზნაური 23, გადიდებული აზნაური 29, შუა აზნაური 30, 49, ცალმოგვი აზნაური 31, 33, 49, მეფის აზნაური 36, 37, თაჯადის აზნაური 36, დიდი აზნაური 49
- აზნაურიშვილ-ი 12, 19, 49, 101, 154, 163
- ათისთავ-ი ათისთავს აიღებს 255
- აკაფვა ვაზი გინა ხილი აუკაფოს 189
- აკიდება ზურგთ აიკიდოს 14
- აკლება ორბატონობასა და ორიანობაში აკლება 176, ბატონი გაუწყრეს და აიკლოს 207²
- ალაგი-ი 100, 101, 103, 110, 172, 179, 184, 241, გამოსაჩენი ალაგი 8, სასახლის ალაგი 167, სანადირო ალაგი 184.

*ციფრებით აღნიშნულია სამართლის წიგნის მუხლები.

- ალალ-ი ალალი საქმე 160, ალალი საქონელი B 233, სხვა ალალი იყოს 248
 ამანათ-ი 149
 ამართვა ბატონისათვის კელი აიმართოს 270
 ამალღებულ-ი საქართველოს მეფენი დიდად ამალღებულნი 2, თავადნი ამალღებულ იყვნენ 24
 ამაჟ-ი ამაჟნი კაცნი B 228
 ამბავ-ი მართალი ამბავი, მრუდი ამბავი 4
 ამილახორ-ი 35
 ამილბარ-ი კრშ *
 ამილბარ-სპასპეტ-ი ვშ **
 ამოვარდნა უშვილოდ ამოვარდა 108, 110, 113, კაცი ამოვარდეს 137, 145, 146, ერთ-ერთი ამოვარდნილიყოს 141, ყმა ამოუვარდეს 248
 ამოკვეთილ-ი მოფიცარი ამოკვეთილი არის 144
 ამოწმედა რუს ამოწმედა 170
 ამჟოლ-ი მისანთა ამჟოლი 25
 ამჟრელ-ი ამჟრელმან კაცმან მამული გაყიდოს 163
 ამხანაგ-ი თუ ამხანაგი არის 36, უმცროსი ამხანაგი 37, ამხანაგს წაუიდეს 221, ამხანაგში ჭეთ გარიგდენ 255
 ანაბარ-ი ანაბარის კელთ ქონდეს რამე 208, საქონელი ანაბრისა ქონდეს 208
 ანაზღეულად ანაზღეულად დაესხას 210
 ანგარიშ-ი ანგარიშით გაუჩინეთ 45, იანგარიშონ 100, ერთმანეთს უანგარიშებენ 98, ანგარიში უნდა 103⁴, ანგარიშით წილი დაუდვას 186, კმლის ნაკრის ანგარიშზე 264, იმ ანგარიშით 265, 266
 ანდერძ-ი ანდერძით დააპატრონოს C 233, სადაო ანდერძი C 234, ანდერძისაგან მიეცემის 257, მებატონე ანდერძს ნუ მოშლის B 261
 ანდერძება მიასაკუთროს და მას უანდერძოს B 261
 ანთრაქ-ი კრშ
 ანუსხვა მეფის მდივანს ანუსხვიონ 100
 აოქრება ქვეყანას აუოქრებს 1
 არე კრშ
 არევა დედა-წულთ არევიანათვის 50
 არზაქარ-ი ლოთი და არზაქარი იყო 148
 არს-ი არსისა და უარსისა ვშ
 არქიმანდრიტ-ი არქიმანდრიტის სისხლი 28
 არჩევა სხვაში (გლუხებში) აარჩევიონ 103⁴
 ასაბი 24, 50—55
 ასაყრელ-ი ასაყრელი იყო და აყრიდენ 270
 ასელა მოვალეს ველარ აუიდეს 142
 ასლან-ი 15
 ასო რა ასოს რა სისხლი სდის 43
 აუგი აუგი და მოყიენება სკირდეს 60, დიდი აუგია 69, აუგი დასდებია 152
 აქლემ-ი 166

* ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის შესავალი.

** ვახტანგის სამართლის წიგნის შესავალი.

ალაბ-ი ალაბი დაადეა C 234

ალეზა 14, 63, 81, 101, 103, 116, 148, 206, 250, 255, 263

ალილათ-ი მოსამართლეს ალილათს ვერაეინ დაუქერს 205

ალმომეტყველ-ი აღმომეტყველი წიგნისა სამსაჭულოსა ვბ*

ალმონორჩებულ-ი კრზ

ალმოფხვრა უძეოდ აღმოფხვრის 1

ალმოქლომილ-ი კრზ

ალწერა აღწერა სამართალნი კრზ, სასამართლოსა წიგნისა აღწერა ვზ, წიგნები სსა-

მართლონი აღგვიწერიეს ვბ

აყვანა აყვანოს ყმაწვილი და განარლოს C 261

აყრა 61, 152, 158, 199, 270

აყრილ-ი აყრილი გლეხი 103³, 201, აყრილი კაცი 163

აშა აშა თქვას 86

აშენება სასახლე ააშენოს 103, ბალი ან ვენაქი ააშენებინოს 246

აშეება აშეებას უნდა გაურიგოს 174

აშიყობა თუ აშიყობა ვერ ფიცოს 71

აშლა ჩხუბა აშლის 81, აშლა შეიტყონ 98

აშორო აშოროს ამბობდეს 206

აჩქარებულ-ი ლეინოში აჩქარებული 93

აჩევა როგორც სისხლი აიწეეს, ფასმაც ისრე აიწიოს 218

აწერა აწერაზე აქვე დარჩა 199, სანამდინ მეორედ არ აიწერებოდეს 199

ახლოულ-ი თუ ახლოული კაცია 254

აჯა აჯები და სამართლები 3, რომელი აჯა შეეფერებოდეს 3

ბ

ბალახ-ი 169, 171

ბარათ-ი ბარათზე უნდა დაწეროს 104, ბარათს შეყრიან 104

ბარება სალაროში ებარებოდეს 205, საქონელი ებაროს 207², ებაროს რამე 207³,

მამას იმის ბარებია 208, საქონელი ბარებოდეს 209, კაცი ითხოვა და ებარა 210

ბარ-ი ლეინოს ბარზედ გაიყოფენ 115, მთასა და ბარსა 171

ბარკალ-ი 49

ბატონ-ი 9, 10, 23, 42, 52, 56, 80, 95, 98, 107, 110, 135, 160, 163, 176, 177, 198,

200, 202, 207, 221, 231—233, 235, 248, 258—261, 267—270, ქართველი

ბატონი 23, 202.

ბატონ-ყმა ასეთი ბატონ-ყმანიც იქნება 258

ბალ-ი 103, 104¹, 246

ბეგარა კელმწიფეს ბეგარა არ დააკლდება 162

ბეგლარბეგ-ი ყანდაარისა და ქირმანის ბეგლარ-ბეგისა ვზ

ბედ-ი ბედს მოურჩენია 59

ბეთთალმალ-ი ებისკოპოზის ბეთთალმალი 175, ბეთთალმანი კელმწიფისა არის C 232

ბერ-ი 58, 115

ბეპედ-ი გაუსინჯონ ბეპედი 143, ბეპედით უნდა იყიდოს 161, ბეპედით წიგნი მისცეს

C 260

* ეახტანგის სამართლის წიგნის ბოლოსიტყვაობა

- ბირება იქილამ ბირებია 198
 ბიძა 98, 107, 110, 203
 ბიძაშვილ-ი 98, 110, 113, 139
 ბიძა-ძენ-ი 98
 ბნელიან-ი ბნელიანი ცოლი 225
 ბოგანო „ბოგანო ამის ქვიან, რომე ვენაჯი არა ქონდეს, თვითო სახლი და რჩომის
 ალაგი ექნების, და მიწა ან ექნების და ან არა“ 100
 ბოლიშ-ი ბოლიში ითხოვოს 249
 ბოზობა 9, 42, 63, 68, 70, 71, 86, 87, 205
 ბოროტ-ი მიუთხრა ბოროტნი ჩემნი უფალსა ვჴ
 ბოსტან-ი 104 ¹
 ბოძება 23, 101, 113, 170, C 233, 270
 ბრალემა ფათერაკს აბრალებსო 193
 ბრალ-ი ბრალი დაედება 197, ბრალი ქონია C 226
 ბრიყვება მისი სწორი კაცი იბრიყოს 61
 ბრმა ბრმა ყოფილა 195
 ბრძენ-ი ბრძენო მოსამართლევ 237
 ბუღე შუბის ბუღე 7
 ბუნება ბუნებანი კაცოანი 25
 ბუშ-ი ბუშის მეთი არა დარჩა 110
 ბძანება ბატონის ბძანება 177, ჯელმწიფემ უბძანოს 215
 ბჴე 159, 215, 264
 ბჴობა ნახევარი უბჴონ 207 ¹, მოსამართლე ბჴობდეს 267
 ბძანება ბატონის ბძანების გათავებას ეცდების 177
 ბჴა ბჴას ცეცხლი წაუღვას 192

გ

- გააზატება მკეველი ან მონა გააზატოს B 234
 გაანგარიშება ვალი სისხლში გაუანგარიშონ 94, სისხლსა და საქმეში გაუანგარიშონ
 189, შესამედზე გაუანგარიშონ 264
 გააშიყება თუ ქალს კაცი გაუაშიყდეს 70
 გაბედვა ყმას ავს ვერ გააბედღინებს 258
 გაგდება გააგდო ან გაახეიბრა 83, ისე გააგდონ C 236
 გაგლებულ-ი B 261
 გაგზავნა 229, 243
 გაგზავნილ-ი გაგზავნილი კაცი 229, გაგზავნილი მოსაქმე 267
 გაგინება გინებითაც უწინ გაგინებია 91
 გაგონება ძვირად გაუგონებენ 13, საჩივარი რომ გაიგონონ 205, ღელაკაცს გაგონებაჲ
 უნდა 216
 გადაწყვეტა (ვალი) გადაწყვეტიტოს 263
 გადიდება სისხლი გაუდიდდების 23
 გადიდებულ-ი გადიდებული აზნაური 29
 გავა გავა ჰიეცო და შეიძგერეო 182
 გავალტება ღვინის გავალტება 125

- გავარდნა უური გავარდნოდეს ან ცხვირი გავარდნოდეს 48, გავარდნაში შეიძვერნან
92, ღათერაკად ცეცხლი გავარდეს 192
- გავლა იარალი ჰკრა რამე და გაუარა 254
- გავლება მოსამართლემ გულსყური გაავლოს 143
- გაზევა თუ ჭერს ვერ გაზევს 183
- გაზრახ გაზრახ შემოლალო 188, გაზრახ მიყო და ფათერაკს აბრალესო 193
- გაზომვა კრილობა ქერის მარცვლით გაზომონ 49
- გაზრდა 203, 261
- გათავება მიმსყიდველმან პირობა გაუთაოს 166, ბატონის ბრძანების გათავებას ეცდებო
ბის 177, ანდერძი არ გაუთავედება C 234
- გათავისუფლება გათავისუფლება ყმისა C 234, მოსამართლემ მისი სახლი გაათავი-
სუფლოს 258, 259, აზატი უყო და გაათავისუფლა C 261
- გათარხნება თუ ქელმწიფემ არ გაათარხნა 162
- გათვლა სისხლში გაუთვალონ 190. ნამართებულობა ქონდეს, გაუთვალონ 191.
- გათხოვება 77, 110, 145, 203, B 225
- გაკეთება პატრონს არა გაუეყეთდება რა 244
- გაკვრა კმალს კელი გაიკრა 42
- გალავენ-ი 103
- გალანძღვა უბრალოდ გაულანძღავს C 226
- გალახვა 78, 81
- გამართლება ფიციტ და ან მოწმით გაიმართლებდენ თავსა 38, 39, შანთით გამართლ-
დეს 39, უმისკაციოდ ვერ გამართლდება 174, მთხრობელი გამართლდა C 236
- გამართლებული-ი 10
- გამაცხოვებელი-ი 10
- გამგებელი-ი მოსცა გამგებლად ქართლისად კრწ, გამგებლისა ვახტანგის მიერ თქმული
კრწ, ყოველთამან სიბრძნით გამგებელმან ვწ, გამგებელმან ბატონიშვილმან პატ-
რონმან ვახტანგ ვწ, განგებელი ქართველთა ერთა ვბ. მოსამართლე და გამ-
გებელი 214
- გამგინებელი-ი 91
- გამგონე მოსამართლე გამგონე უნდა იყოს 3
- გამზითება გაამზითოს ყმის ქალსაეთი 110
- გამზრდელი-ი გამზრდელი თუ მსყიდველი B 261
- გამთხოვებელი-ი გამთხოვებელმან გადაიქალოს B 225
- გამობარება ჭელში გამოაბაროს B 235
- გამოგზავნა თამასუქი გამოუგზავნოს 263
- გამოვლება ნაკვეთს ნეყი გამოვლებოდეს 48
- გამოთხოვნა პატრონის გამოთხოვნით 217
- გამოკიდება დედაკაცის სიტყვას არას გამოეკიდოს 87, მეფისაგან ტყვის დიდი გამოკი-
დება უნდა 97, არც ქელმწიფე გამოკიდებია 162, ორბატონობასა და ორი-
აზნაში არ გამოიკიდების 176, სახლისკაცი ან ბატონი გამოეკიდა B 232
- გამოკითხვა გამოკითხვით და ძებნით 37, მოსამართლემ კარგა გამოკითხოს 195
- გამომართლება ფიციტ, მდულრით, ან შანთით თავი გამოიმართლოს 62, 97, მოლავეს-
თან თავი გამოიმართლოს 174
- გამომძიებელი-ი მოსამართლე გამომძიებელი უნდა იყოს 3
- გამონახვა გამონახვა უნდა 24, 157, 164, 179, გამონახვით უნდა გაუჩნდეს 264
- გამორევა ნელლი გამოერიოსთ 94

- გამორთმევა სისხლი აიღოს და გამოართვას 63, მთელი სისხლი გამოურთვან 94. სისხლი არ უნდა გამოართვას 95, თუ ცოლი გამოართვან 96, წიგნითა და პირობით უნდა გამოართვას 135, თავისი თავნი გამოართვას 156, გასამრჩელოს გამოართმევს B 229, სამთხრობლო გამოართვას B 236, ოთხი გამოერთვას 247, ორად გამოურთოს 251, მამულს გამოართომს B 260, უწიგნოდ გამოურთმევიან C 260, თუ რამ გამოერთმიოს 263, გლეხს გამოართმევედენ 270
- გამორჩევა ოცს კომლზე ერთს უფროსი გამოირჩევს 100
- გამოსავალი-ი გამოსავალი (მამულისა) ეკლესიის კარზე მივიდეს 217
- გამოსაღებ-ი მამულის გამოსაღები 105
- გამოსასვლელი-ი გამოსასვლელს ადგილს 59
- გამოსაყენებელი-ი გამოსაყენებელიც იყოს 167
- გამოსაჩენ-ი გამოსაჩენს ალაგს 8
- გამოსვლა „გამოსლვათა“ სამართალნი კრშ
- გამოუკითხავად საქმის გამოუკითხავად 262
- გამოღება ჭარიმა გამოიღოს 173, კელის გამოღება 177, ბატონის სისხლის გამოღება 258
- გამოყვანა გამოიყვანოს ნატყევეები 61
- გამოჩენა სენი რამ გამოსჩენია 167, ეგების მოწმით გამოჩნდეს 179
- გამოჩენით მართლის გამოჩენით ჩნდეს 58, გამოჩენით ქმრისაგან სიკვდილი 62
- გამოჩენილად გამოჩენილად მოწმით ნათხოვენი ქალი 77
- გამოჩენილ-ი გამოჩენილი სისხლი მართებია 36
- გამოძებნა მოსამართლემ კარგად გამოძებნოს 143, თუ გამოძებნით შეიტყო 143. კამოძებნით შეტუობას ეცადენით 147, გამოძებნით უნდა გასინჯვა 182
- გამოძიება კითხვით და გამოძიებით 3, კარგად გასინჯეთ და გამოძიეთ 23, გამოძიებით შეიტყევით 149, კარგად გამოძიებით უნდა იყიდოს 161, გამოძიებით უნდა გასინჯვა 182
- გამოხვევა წყვილნი გამოუხვენ 196
- გამოქსნა თავი გამოქსნას B 260
- გამუღავენება შეიტყოს ვინმე და არ გაამუღავენოს B 236
- გამრიგე აწ ეს სცანი გამრიგეე 17, კელმწიფის მოკლენი საქვეყნოთ თუ კარხედ გამორიგეთ 34
- გამსინჯავ-ი მოსამართლე გამსინჯავი უნდა იყოს 3
- გამრუდება სამართალს გამრუდებინებს 4
- გამტყუვენება მთხრობელი გამტყუენდეს 40, 236, დაწამებული კაცი გამტყუენდეს 40, თუ გამტყუენდეს მთქმელი C 227
- გამტყუენებულ-ი გამტყუენებული იქნების 7
- გამღებ-ი რუს გამღები 244
- გამცემ-ი გამცემმა სულს პური არჩიოს 129
- განაყოფ-ი გაყარაში განაყოფსავით ჩხუბი და ცილება მოუტედეს 80
- განაჩენ-ი განაჩენნი და სამართალნი კრშ, განაჩენისა ამის აღწერილისათვის ვშ. პირველ განაჩენნი იხილონ ვშ, სხვათა განაჩენთა შინა ვბ, სისხლის განაჩენებო 23, 34, საჩივარი და განაჩენები 23, ძველს განაჩენებზე სამართალი 23, განაჩენები უბრძანებიათ 23, იმ განაჩენით იმას სისხლი როგორ აედების 23, განაჩენს წერა დაუწყონ 205, განაჩენშიაც ჩასწერდენ 205, მოსამართლის განაჩენისა და სამართლისა 205, განაჩენსა და ამ სამართლის წიგნს შეამოწმებენ 205, ჰა-

- მულის განაჩენი 206, განაჩენი ჩვენთან არ არის დაწერილი 206, შეცდომით განაჩენი რატომ დააბეჭდინეს 206
- განაკერ-ი კმლით განაკერი 264
- განზრახვა განზრახვითა მდიდარი კრშ, განზრახვით მოკლაო, 42, პირუტყვი განზრახ შემოლალო 188, განზრახ მიყო 193, 194
- განთავისუფლება იხ. გათავისუფლება
- განკითხვა შენდა ნაცელამდამე მე განეკითხები 14
- განკუთვნილ-ი საქართველოს მეფედ განკუთვნილსა კრშ, ვშ
- გამგე მყო განმგედ წილქლომილთა ქვეყანათა ვშ
- განმგებელ-ი იხ. გამგებელი
- განუტებელ-ი განუტებელი ზღუდე კრშ
- განჩინებულ-ი განჩინებული სამართლები ვშ
- განწესება სამართალი და ქცევა განუწესებდეს კრშ, ქართლში არ განუწესებიათ 13, მეფემან გიორგიმ განაწესა 102
- განწესებულ-ი განწესებული სამართალი კრშ
- გაპარვა კაცი გაიპარა C 235
- გარდაბიჭებინება საბელზე გარდააბიჭებინებენ 166
- გარდაგდება თვითო-თვითოს გარდაუგდოს 104
- გარდაგება ლოთობაზე და ავკაცობაზე გარდააგოს 164
- გარდავარდნა ორნიე გარდავარდენ 7
- გარდავარდნილ-ი იარალი გარდავარდნილისა 7
- გარდავლენა უძეოდ გარდავლინებს 1
- გარდაკიდება ცილება გარდეკიდებათ 4, სხვას გარდაკიდა B 226
- გარდამავალ-ი რქელის გარდამავალს საქმეში 61
- გარდამგდება-ი 7, 39
- გარდამხტალ-ი გარდამხტალმან უნდა გარდააგდოს 9, გარდამხტალი ცილობს 179
- გარდასაქად-ი გარდასაქადი გარდააქდეინონ 9
- გარდასაქდელ-ი გარდასაქდელი მართებს C 227
- გარდაცვალება მოსამართლე გარდაცვალებულიყოს 206
- გარდაწევა გარდაწევას მოსამართლე ვრიდებოდეს 99
- გარდაწვევება დიდი საქმე ცოდვით არ გარდასწვდების 14, ვალი გარდაწვევითოს 200, სამართალი გარდასწვდებოდეს 205, ფიცით გარდასწვევითონ 212, გარდაწვევითის წიგნი 263
- გარდაწვევითლ-ი ფასი გარდაწვევითილი არის 165
- გარდახტომა წინ უნდა გარდახტეს 9. გარდახტომა მოუღვას 197
- გარდაქდა 139, 143, 146, 164, 245, 247, 253, 256 ისრე უნდა გარდაიქადოს 37, მთელი სისხლი გარდაუქადოს 39, ნახევარი სისხლი გარდაუქადოს 57, ვალის გარდაქდაო შეუძლია 131, შვილები დარჩომია, იმათ გარდაიქადონ 145, ქურდმან გარდაუქადოს 210, სამსახური გარდაუქადოს 217, საკანონო გარდაიქადოს B 225, დანაშაული გარდაიქადოს B 236, ჭურუმში გარდაიქადოს 242, ნახევარი, ქერის მარკელის სისხლი გარდაუქადოს 266, ბატონმა გარდააქდეინოს 267
- გარდაქდეინება რასაც სწამობენ, გარდააქდეინონ 8, გარდასაქადი, გარდააქდეინოს 9. კათალიკონმა და მეფემ გარდააქდეინოს 79, 155, კათალიკონისაგან გარდაქდეინება 97, ბატონმა ყმას გარდააქდეინოს 160, მოსამართლისაგან გარდაქდეინოს B 226, მოსამართლემ გარდააქდეინოს B 236, ჰერკულემ დიდად გარდააქდეინოს B 238, კელმწიფემ უნდა გარდააქდეინოს 240

- გარდაქლომა პირობაზე გარდაქდა C 235, სნეულობა გარდაქლოდეს 264
 გარდმობრუნება წყალი გარდმობრუნდეს 8
- გარდმოთარგმანება გარდმოთარგმანებითა ბრძენთა კაცთათა კრწ, წელთა მეორემდე
 გარდმოვთარგმნეთ ვბ
- გარევა სვიდვაში არას გარეულა 105, მოსამართლე არად გაერევის B 225
 გარემოზღუდვილი-ი ზნეობითა და სწაელით გარემოზღუდვილი კრწ
- გარიგება ეცადნენ უფიცრად მათს გარიგებასა 3 მოჩიერის გარიგებას ეცადოს 10, კა-
 რი თეთრის გარიგებისა 15, მალლად და დაბლად გავერიგებია 17, მოწმით ლა
 ჭრით გაარიგონ 77, რეულის კანონით უნდა გარიგდეს 78, ბატონთან ილაპა-
 რაკონ და ისრე გარიგდენ 80, მოსამართლესთან შეიყარნენ და ისრე გარიგდენ
 158, თავისი საქმე გაარიგოს 173, ის საქმე გარიგებულციოს 206, მოთემემ უნ-
 და გაარიგოს 216, ფიცის საქმე გაარიგოს B 237, სამძღერის გარიგებისათჳს
 241, ამხანაგში ჭეთ თუ გარიგდენ 255, სამართლით გაურგიეთ B 260, ჩვენ ას-
 რე გავერიგებია 270
- გარიღება უმცროსმა კაცმა გარიღოს 42, გზა დაუგდოს და გარიღოს 76
 გარიღებულ-ი გარიღებული მოკლას 76
- გარკვევა სისხლი გაურკვიონ 97¹, მოსამართლისაგან გარკვევა უნდა 103¹
 გარონინება სამძღვარი ცემით გაარონინოს 61, საზღვარი გარონდეს 185, მოსამართ-
 ლემ კარი გაარონინოს B 228
- გარჩევა მოწმით გაარჩიოს 157
- გარჯა დაქრილი გაირჯებოდა 49, არ უნდა გასარჯონ 133, გარჯის საუპატიო 159, მის
 სულზე უნდა გაისარჯოს B 229, დიდად გაისარჯოს 243, გლეხს ნურას გარ-
 ჟიან 270
- გასაგზავნი-ი გასაგზავნი იასაულები 4
 გასამართლება კმაღან გაასამართლოს 40, ამ წესით უნდა გასამართლდეს 131
 გასამართლებულ-ი კელმწიფისაგან გასამართლებული 206
 გასამარჯელო გასამარჯელოს გამოართმევს B 229
- გასამყრელო 100, გასამყრელო კელმწიფისა არის 101, აზნაურშიღებდაც აიღება
 გასამყრელოსა 101, გასამყრელოს აღება გაკირდების 103¹
- გასამძღვრა ასეთს ალაგს გასამძღროს 241
 გასარჯვა უნდა გასარჯოს 133, მის სულზე უნდა გაისარჯოს B 229, დიდად გაისარჯოს
 243
- გასაყოფი-ი კოშკი გასაყოფი 103, გასაყოფი გლეხი 104, გლეხზე არ დაადევან, ყველა
 გასაყოფი არის 104¹
- გასაცვეთ-ი გასაცვეთი მისვლია 223
- გასახეობრებელი-ი გასახეობრებელი დანაშაული 95, მისანი და კუდიანი გასახეობრე-
 ბელი არის 251
- გასევა კელმწიფემ თუ მეზატონემ ჭარი გაუსიოს 177
- გასინჯვა კარგად გასინჯვა 12, 23, 103¹, C 236, პატივი დაედების გასინჯვით 24, იმა-
 საც გასინჯვა უნდა 49, მოსამართლემ ისიც გაუსინჯოს 76, 191, გასინჯოს მო-
 სამართლემ 88, 167, C 226, C 227, 237, თამასუქი უნდა გაუსინჯონ 143, უნ-
 და გასინჯვით მოფიცარი 143, ბჳეთაგან გასინჯვით 159, გამოძიებით გასინჯვა
 182, გასინჯოს კაცმა 183, შუასაკით გასინჯვით 190, გასინჯვით ავილიათო 206,
 სწორედ გასინჯვით C 225, წიგნი გაუსინჯეთ 260

- გასვლა სამთხრობლო რაც გაუვა 154
 განტუმრება კარგად გაისტუმროს 110
 გასყიდვა იხ. გაყიდვა
 გასყიდული-ი გასყიდულს მამულში საქონელი იპოვნოს 186
 გატანა აქა დასდევან და იმით გაატანინონ 3, ძველობით ფიცით გაუტანიათ 103², წყლი-
 სა და რუს გატანა 170. შხითეის მეტს ვერას გაიტანს C 231
 გატანება კმალში გატანება 7, 38
 გატარება გასკრის და გაატარებს 170
 გატება 239, 249 (ზავთით) გასტების 3, სალაროს გატება 7, 155, ხატის გატება 7, 9,
 საყდრის გატება 7, 9, 155, ვერავინ გაუტებს ანდერძსა C 233, მთხრობელმა
 გასტების C 236
 გატებილ-ი მოვალე გატებილია 131
 გაუკითხავად მოსამართლემ გაუკითხავად წაურთოს 251
 გაუთხოვარ-ი გაუთხოვარი დარჩეს 257
 გაუყარი-ი გაუყარი კაცი 231
 გაუსინჯავათ გაუსინჯავათ დასტური მისცეს 262
 გაუყრელ-ი 81, 139, C 233
 გაუყრელობა 98
 გაქცევა 7
 გაღარიბება 132, 220
 გაყიდვა შვილი გაუყიდოს 97, ძმის გასყიდვაზე 97, ტყვის გასყიდვაზე 97, მამულს
 გასყიდვა 109, 160—162, 164, B 232, უკითხავადაც სყიდულა 162, ნურას იყი-
 დის 163, გაყიდვ და გაიცალე 196, საფლავი არ გაიყიდების 218, მამაცობა არ
 გაიყიდება 254
 გაყოლა კმალში გაყვეს 39, დედაკაცი ნებით გაყვეს 84, შხითევი რაც გაყოლო-
 დეს 85, სამკვიდროდ გაყვეს B 231
 გაყოფა 103, 112, 114, 115, 137, 204
 გაყოფილ-ი მტერი ყოფილან და გაყოფილნი 176
 გაყრა 23, 63, 66, 80, 96, 98, 99, 106, 111, 113, 139, 141, 168, 174, 204,
 C 225, 262
 გაყრილი 81, 139, C 233, B 261
 გაშვება ქალს გაუშვებს 67, ცოლი გაუშვას 87, 225, გაშვება არ იქმნება B 225, ქორ-
 წილს უწინვე გაუშვა C 225
 გაშლა მტერობა გაიშალოს B 226
 გაშვებულ-ი გაშვებული ქალი 68
 გაჩენა სისხლად გაუჩინონ 15, სისხლი გაუჩნდების 52, B 229, სისხლი გაუჩინეთ 60,
 მოსამართლემ გაუჩინოს 194, 256, სისხლი არ გაიჩინება 221, 258, არა გაჩნ-
 დება რა 228, კაცთავან გაუჩნდეს 264
 გაჩენილ-ი ძროხა იყო გაჩენილი 18, ამ გაჩენილისავან 257
 გაცემა ღვინოზე თეთრის გაცემა 128, პურზე თეთრის გაცემა 129, თეთრის მუშაზე
 გაცემა 130, პასუხი უნდა გასცეს 133, 209, ციხიდან კაცი ბატონს წაუვიდეს
 და გასცეს 221, პასუხი გააცემინონ 264
 გაცვეთა გასაცვეთი გაუცვეთია 223
 გაცვლა უვაკრით თუ გაუცვლიათ 166, პირუტყვი გაუცვალოს 167, მამული ერთმა-
 ნეთს გაუცვალონ 167
 გაცვლილობა გაცვლილობის წიგნსა და პირს დასდებენ 167

- გაცლა გამაძალეო და არ გააძალოს 207³
 გაცრცვა მოკლულს გაუცრცეის 178, არ ინდომა გაცრცვა 178, შენ გააძალეო 178,
 ნიუხაეი და პერანგი არ გაეცრცეების 178
 გაცულება თამასუქი გაცულება 263
 გაძნელება მოსამართლემ უნდა გაუძნელოს 88, სისხლი უფრო გაძნელების 91
 გაწბილება მსლებელი გაწბილოს 83, გაწბილებიათეინ მოახლისა სისხლი მისცეს
 262
 გაწითლება რკინა რომ გაწითლდეს 9
 გაწითლებულ-ი გაწითლებული რკინა 9
 გაწყრომა მოჩივარს უწყრების 3, გაწყრომაზე დასაქერელად გასავზავნი 4, ბატონი
 გაუწყრების 160, 207², ქელმწიფე გაწყრომით არ წაართომს 218, მოსამარ-
 ლე გაუწყრეს 258
 გაქრა რაც დახვდებისა, გასპრის 170
 გახეიბრება მსლებელი გააგლო და გაახეიბრა 83, ყმა მოკლას, ან გაახეიბროს 95, 258,
 ყმის სიკვდილი და გახეიბრება 95, თუ უბრალოდ გახეიბრდა 95, გახეიბრები-
 სათვის ვერაინ გამოართვამს 95, გაღარიბება და გახეიბრება 220, უქელმწი-
 ფოთ ვერც მოკლას და ვერც გაახეიბროს 258
 გაქსნა მერმე გაუქსნან 8
 გაქურება რკინა გააქურონ 9
 გაჯავრება გაჯავრებით ჭოხი კრას 259
 გვამ-ი გვამითა შეენიერი კრ⁸
 გვარდაბალ-ი თუ მოფიცარი გვარდაბალია 143
 გვარულობა გვარულობისა და სახელის სისხლი 34
 გვარ-ი სიხლში რომელს გვარს კაცს 17, რასაც გვარისა იყოს 44, 45, 73, 74, B 229,
 265, 266, რომელიც გვარით უმცროსი არის 76, თუ გვარით სწორნი არიან 76
 გვარმოდგამობა გვარმოდგამობითა დიდისა წინასწარმეტყველისა იასესა და ძისა მი-
 სისა დაეითია კრ⁸
 გვემა დიდი გვემა და ტანჯვა უყოს კათალიკოსმან 65
 ვგირგვინოსან-ი ღმრთივ ზეითი გვირგვინოსანი კრ⁸
 გზა გზის დაგდება მართების 76, შოენის გზა ჰქონდეს 131, ამავე გზით გაასამართლიო
 131, გზა იყო 195
 ვინება ვინებითაც უწინ გავინებია 91, უსამართლოდ ვინებისათვის B 226, ბრალი
 ქონია თუ უბრალოდ უვინებია C 226, გაჯავრებით პირის-პირ შეავინოს 259
 გიუ-ი გივისა და ბნედიანის ცოლიათვის 225
 გლებ-ი 12, 18, 22, 24, 33, 41, 49, 52, 75, 83, 100, 102—104, 154, 162, 163,
 200, 201, 203, 204, 270, გლები და მამული არ მოეთხაროსთ 24, გლები კაცის
 სისხლი თორმეტი თუმანი 33, გლების სისხლზედ ერთიორად მსახურისა 33, გლე-
 ხის სისხლის შეწამებაზე 41, მარცვალზე ერთი ძროხა გლებისა არის 49, თუ
 ასეთს გლებს დაესხას 52, გლებისა რაც მოვედეს და დიქრას 52, გლებმან მის-
 მან მისგან უფროსი კაცი მოკლას 75, ერთის გლების სისხლი მისცეს 83, გლე-
 ხის პატრონი 52, 100, ვენაქის მქონეს გლებს ბოგანო არა ქენა 100, გლებების
 ოცისთავი იანგარიშონ 102, აყრილს გლებზედაც საყოფლო არის 103³, გლე-
 ხი იმასვე უნდა მიუიღეს 103³, კი გლები, გამორჩეული გლები, შუათანა
 გლები, უარესი გლები 103⁴, რაც გასაყოფი გლები დარჩების 104, რაც გლე-
 ხის გასაყოფად დარჩების 104¹, გლები სასყიდლად მონდომოს 162, სახასო
 გლებისაგან ქელმწიფის უდასტუროდ ნურას იყიდის 163, გლები კაცის ცოლი

- რომ დაქვრივდეს 203, გლეხის გაყრა ასრე არის 204, გლეხს ქარსა და მარ-
ჩილს გამოართმევდენ 270
- გლეხკაც-ი გლეხკაცს ვალი გარდაუწევიტოს 200, გლეხკაცს მოუგია 200
- გმობა სული გმოს 129
- გოგო მართებული გოგო 262
- გოდოლ-ი შეურყეველი სვეტი და გოდოლი კრზ
- გონება არც მისწვდების კაცი გონება ვზ
- გონებაუჩქარებელ-ი მოსამართლე გონებაუჩქარებელი უნდა იყოს 3
- გორა 241
- გუთან-ი გუთნის იარაღი 204
- გუთნისდედა 204
- გულ-ი იმაზე გული აჭეროს 156, C 230, გულის მოწყვეტა და თავის გატეხა B 227,
ყმობის სიხარბის გულისათვის 262
- გულისყურ-ი გულისყური გააქლოს 143
- გულისკმის-ყოფელი-ი გულისკმის-ყოფელმან მსაჯულმან ვზ
- გულისკმობა გულისკმობითა თვისითა კრზ
- გულის-ჭერება 156, C 230
- გულყეთილობა გულყეთილობით დავითიანი კრზ
- გულსმოდგინება თვით ვიგულისმოდგინეთ ვზ
- გუნება გუნებაში გქონდესთ 1, თავის გუნებით სიკვდილი 59, გუნებაში შეუიღეს 70,
თავის გუნებით დასაწვავად მოუნდომებია 191, ქელშწიფის გუნებაზე ჰქილია
201

დ

- და თუ ძმამ და მოკლას 82, 84, დის პეტი არა დარჩეს 146
- დაბადება „დაბადებისა“ სამართალნი მოსესაშიერი კრზ, „დაბადებისა“ მოსეს შიერ
ქმნილნი სამართალნი ვზ
- დაბალ-ი დაბალს თავადზედ 49, კაცი ღიდგვარისა თუ დაბალი C 233
- დაბარება მეორეც დაიბაროს 3, ორნიც დაიბარონ 24, ბატონმა უნდა დაიბაროს 98
- დაბეზლება მოსამართლესთან დაბეზლოს C 227, ვისაც დააბეზლებს 253
- დაბეჭდვა პარკში ქელი დაუბეჭდონ 8, განაჩენი დაბეჭდინეს 206, სიგლები დაუბეჭ-
დოს 240
- დაბმა თუ შეიპყრას, დააბას 61, მეფემ ის კაცი დააბას 64
- დაბრუნება თუ დაუბრუნა 243
- დაბურვა რად არ დაბურა (ორმო) 195
- დაცდება 71, უბრალოდ ცოლი დააგდოს 72, მისგან უდიდებულესის კაცის ქალი და-
აგდოს 73, დედაკაცი ქმრის დაგდებას არა ღირსა, 74, ერთმან გზა დაუგდოს
76, გლეხი დააგდონ 103⁴, საერთოდ დაეგდოსთ 107, უშვილობისათვის კაცი
ცოლს ვერ დააგდებს 168, წყალმა ძველი ნადენი ალაგი დააგდოს 184, მამულს
დაუგდებს და წაუვა B 260
- დადგინება ბჰის დადგინებისათვის 215
- დადგინებულ-ი ერანელთა სპასპეტად დადგინებული კრზ
- დადგომა მოღალატედ სასიკვდილოდ დაუდგეს 59, ღალატად დაუდგეს 60, რამდენიც
კომლი დადგეს 100, 102, თუ გაქირდება, პირს დაუდგებო B 236, თავდებათ
დაუდგება 269

- დადება დარბაისელთ პატივი დაედების 24, ფიცი დაადონ 37, ვალი დაედეს 197, გაყარაში წილი დაედება 111, მიბარებულს კაცს ფიცი დაადევით 147, აუჯი დასდებია 152, წილი მომსყიდველსა დაუდეს 165, თუ პირობა დაუდვა 166, გაცელილობის წიგნსა და პირს დასდებენ 167, ბრალი დაედება 197, პირობა დაუდეს 207, ჯერი დაედების 210. უდების დადება 214, ალაპი დაადვა C 234, პირობა უნდა დადოს B 236, ფიცს ნუ დასდებ 237, წიგნი დაადებინოს 258
- დავ-გამოთხოვნა ნაძლევი დავ-გამოთხოვნით გამქდარა 197
- დავა 131, 147, პატრონს ედავებოდეს 188, ვისაც ედავებია 212, 213, ვერავინ ედავება C 232
- დავარდნა ქალი დავარდეს 257
- დავთარ-ი კელმწიფის დავთარში დაიწეროს 199, დავთარში ჯერ არ დაწერილიყოს 200
- დაზოგვა მართალი თქვას და არ დაზოგოს 5
- დაზრდა ბატონმა დაზარდოს 203
- დათავდებება ყმა ბატონმა ძალად დაათავდებოს C 235
- დათვლა საქონელთ დაითვლების B 261
- დათმობა პირველზე დაუთმია 42, დათმობა მართებს 56, თუ დასთმობს ძმობითა 83, თუ დასთმოს მოყვრობით და მეზობლობით 207²
- დათხოება თუ დაათხოვს 203
- დათხოვა მუქარა დათხოვოს 228
- დაკარგვა შეილი და შეილიშვილი დაკარგულიყონ 141, თუ რამე დაკარგოდეს 174, ყმა დაკარგება 201, უნაღვლელობით დაკარგე 207, ვერსად დაეკარგოს 258
- დაკარგულ-ი ნაპოვნი თუ დაკარგული 109
- დაკითხვა კელმწიფესა უნდა დაკითხვა 162
- დაკლება სისხლი დააკლდების 76, თანზედაც დაიკლება 132, კელმწიფეს ლაშქარ-ნადირობა დააკლდების 172, წილს ვერ დააკლებს 255
- დაკოდილი-ი ჩამოგდებული არის ან დაკოდილი 254
- დაკრვა ჯოხი დაკრას 81, 266, 267
- დაკრულობა დიდი დაკრულობა ჰქონდეს 264
- დამაარს-ი არსისა და უარსისა დამაარსი ვ⁸
- დამალვა მოუპარავს ან დაუმალავს C 236, პატრონს დაუმალოს 243
- დამართება მწუხარება დამართებოდეს 55, ავი დამართება 197, სენი დამართოს B 225
- დამართებულ-ი დამართებულმან კაცმან უწყინოს 55
- დამარცხება მკედარს არა დაუმარცხდების 50, თუ ჩემსასაც არა დაუმარცხდა 207
- დამარხვა ებისკოპოსის დამარხვა 175, მკედარი დაუმარხოს 218, ბატონმა დამარხოს C 231, დამარხვითა უპატრონოს 248
- დამბარებელ-ი დამბარებელი ისაული 4
- დამბეზღებელ-ი ტყუილად დამბეზღებელი 253
- დამდაბლება ეამთა ცვალებით დამდაბლებულან 2
- დამდგომა დამდგომმან კაცმან მოკლა 60, დამდგომი მოკლას 60
- დამდებელ-ი დამდებულმან საფუძველთა ქვეყანისათამან კრ⁸
- დამდურება ჯალაბნი აიშალნენ და დამდურდენ 98
- დამზადება ხე დაუმზადოს 247
- დამზრდელ-ი დამზრდელი არავინ გააჩნდეს 203

- ღამთევსველ-ი მამულის დამთესველი 217
 დამკარგავ-ი რაც საქონლის დამკარგავს გაუა 154
 დამმარხველ-ი დამმარხველმან მკედარი მოთხაროს 218
 დამნარჩუნებელ-ი 178, 254
 დამნაშავე დამნაშავე თვითან იყოს 76, დამნაშავესთან ჩაიგდები: B 236, იმ დამნაშავემ 267
 დამნერგველ-ი მამულის დამნერგველი 217
 დამორჩილება და არ დამორჩილდენ 177
 დამოწმება დამოწმებითა კათალიკოზ-ებისკოპოზ და დიდებულ-დარბაისელთათა კრწ, კაცს დამოწმებს 216
 დამტერევა ჭვარისა და ხატის დამტერევა 155
 დამტკიცება ვერ დამტკიცდეს დედაკაცისაგან მამულის შეწირვა C 237, ყოველი ახატრი მოწმეებით და წიგნით დამტკიცდება C 260
 დამუქრება რაზე დამუქრებია C 228
 დამფიცებელ-ი დამფიცებელმან: გამოიტანოს 159, ტყუილად დამფიცებელი 138
 დამქსველ-ი დამქსველმან ცათამან კრწ
 დამცვედნება ქორწილზედ დამცვედნებულა 168
 დამცრობა თავადი მამულზე დამცრობილა 23
 დამწერი-ი დამწერი თუ მოწმე 143, დამწერთ უწყინოს 206
 დამწვარ-ი დამწვარი კაცი 193
 დამხდური-ი დამხდურმან მოკლას 42, დამხდურთ კაცთ კითხვით 182
 დამქედომ-ი დამქედომი მოკედეს 53
 დამხუთავ-ი დამხუთავთან უნდა მიჰყვეს 174
 დანარჩუნება ჩემი თავი ამას დაანარჩუნე 7, ლაშქარში კაცი დაინარჩუნოს 178
 დანარჩუნებულ-ი დანარჩუნებულს კაცსა და იარაღზე ირჩოდენ 178
 დანაშაულ-ი დანაშაულს ნუ მკითხავ 7, დანაშაულზე მდურობდენ 76, დანაშაულზე: უქნია 95, დანაშაულზე მოუკლავ 95, სასიკვდილო ან გასახიბრებელი დანაშაული 95, დანაშაული გარდაიქადოს B 236, ორი დანაშაული 253
 დანამღვევება არ უნდა დაენამღვოს 197
 დანგ-ი ოთხი ეკრცის მარცვალი ერთი დანგი არის 16, ექვსი დანგი ერთი მისხალი იქნების 16
 დანდობა თუ ბატონმა ყმა არ დაინდოს 258
 დანებება ძმები არ დაანებებენ C 233
 დაობლება თუ მოვალე დაობლებულია 131
 დაპატივება ცურვა დაპატივოს 197
 დაპატრონება კაცის საქონელს დაპატრონებოდეს 209, ანდერძით ვინც დაპატრონოს C 233
 დაპირდაპირება რა რომ დაპირდაპირდენ 7, დაპირება სიტყვით დაპირებია C 260
 დარბაზ-ი დარბაზის ერთა ჩვენთათა ვწ, დარბაზი ღერუდნით უფროსიაა არის 204
 დარბაისელ-ი დამოწმებითა დიდებულ-დარბაისელთათა კრწ, დარბაისელთ პატივი დაედების 24
 დარბევა არც დაერბევიონ 177
 დართვა მოწმობა დართეს ერთა ჩვენთა ვბ
 დარ-ი მთხრობლის დარი ყმა 39
 დარჩენა სახიჩრად დარჩების 47, ომში კაცის დარჩენისათვის 254

- დარჩომა შეშით არ დარჩების 172
 დასაბამ-ი დასაბამითგანვე დამღებელმან საფუძველთა კრუ
 დასაკარგავ-ი დასაკარგავი ეწყინოს რამე 210
 დასაქრეულად დასაქრულად გასაგზავნი იასაული 4, დასაქვრლად მიუხიოს 177
 დასაქვრ-ი თუ დასაქვრი კაცი მოკვდეს 177
 დასახლება ქვრივმან გაზარდოს და დასახლოს 203
 დასაჭერ-ი დასაჭერი მოწმეები იშოვოს 212
 დასნეულება ან მოკვდა, ან დასნეულდა 197, თუ კაცი დასნეულდეს C 225
 დასნეულებულ-ი დაქრილსა და დასნეულებულს 187.
 დასტურ-ი დასტურ, მეფეს უფროსს პატივს სცემენ 25, კელმწიფის დასტურით
 უყონ 95, დასტურ დადებული არის 158, დასტური მისცეს კმრისშერთვისა
 168, თუ დასტურდ ქიშპი ყოფილან 183, პატრონისაგან დასტურით 217,
 მოახლის მიცემის დასტური მისცეს 262, ბატონის დასტურით შეეყრება 268
 დასწავლა (ბკემ) დაისწავლოს 215
 დასწარება მოწამე დასწარას C 227, C 235
 დასხდომა როდესაც სასამართლოდ დასხდებოდენ 205
 დასხმა თუ სასაფლაოზე სწორი სწორს დაესხას 50, თუ სასახლესა და ცოლ-შვილში
 დაესხას 51, თუ გლეხს დაესხას 52, მტრის დასხმით 207, ყაზახი დაესხას 210,
 ლაშქარი დასხას 221
 დატანება ყმას ძალას ნუ დატანს 201
 დატუქსვა მეფემ ის კაცი დატუქსოს 64, ბატონმა უნდა დატუქსოს 98, მოსამართლი-
 საგან გარდქედვინოს ცემითა თუ დატუქსვითა B 226, მოსამართლემ მგინე-
 ბელი დატუქსოს C 226, მოსამართლემ დატუქსოს და კარი გაარონინოს B 228
 დატუყება წიგნი მისცეს და დაატყუოს 262
 დატყუება თუ შეილი დატყუებულა 136
 დაუნარჩობელად დაუნარჩობელდ მუხთლად იარაღი აპყრია 152
 დაურება მოსამართლემ კარგად დააურებინოს 259
 დაუშავებლად კაცი დაიქრას დაუშავებლად 49
 დაფანტვა ბატონმა გასცეს და დაფანტოს 209
 დაფანტვით თუ უნდა დაფანტვით 101
 დაფასება გასინჯვით და დაფასებით 190
 დაფიცება ასრე დაიფიცავს 11, იმთონის მოწმით დაიფიცონ 147, უბრალოდ დაუ-
 ფიცნია 210, დაფიცვენ 237, ტყუილად დაუფიცავს 238
 დაფიცებულ-ი საუპატიო მოსცეს დაფიცებულსა 159
 დაქვრივება ცოლი რომ დაქვრივდეს 203. დედაკაცი დაქვრივდეს C 232
 დაღ-ი ოქრო რომ მისი დაღი აჯდეს 16
 დაღრეჯა სახედველად დაღრეჯილიყოს 48
 დაყენება კელმწიფემ კაცი დაუყენოს 24, თავდები დაუყენებია 131, პირს დაუყენოს
 C 227, თავდებათ დაიყენოს 269
 დაყვედრება ქმარმან ცოლს დააყვედროს 87
 დაყრა მშვილდ-ისარი დააყაროს (მოკლულ ნადირს) 179, თოფი და იარაღი რომელ-
 მაც დააყაროს 183
 დაშაყება თუ ორივე თვალს, ახ ორივე ქელი, ან ორივე ფეკი კაცმან კაცს დაუშაოს 44,
 ფეკი დაუშაოდეს 45, თუ ცოლი დააშაოს 63, თუ დაქრან ან დააშაოს 81,
 შეიღმა მამაზე ურიგო დააშაოს 80, თუ ფათერაკად კაცი დაშაოდეს 92,
 მრჩოლელმა პირტყემა დააშაო რამე 196, მოიტეხა რამ ან დაშაოდა 197,
 პირტყევი დაუშაოს 230, მოკვდეს ან დაშაოდეს C 229

დ: შავებულ-ი დაშავებულს სააქიმო 197

დაშავებულობა 166, 167

დაშენა გზა არ დაუგდოს და დაუშინოს 76

დასლა თუ არ დაიშალოს 57, 98, რუს თავს ვერაინ დაუშლის 170

დაშორება ერთმანეთის დაშორება 98, დაშორების რიგი 98

დაჩემ-ა არც ვიჩემებ, რომე არა აკლდეს რა ვშ, რომელს სოფელსაც დააჩემებს 170

დაჩემი-ი სასახლედ დაჩემებულს ალაგს და გალავანსა 103

დაჩენა კრილობა დაჩინოს 48, კრილობა აჩნდეს 61, დაკრულობა დიდად დააჩნდეს 264, ცოტად კიდე დააჩნდეს 265

დაჩიბი-ი მისნისა და კუდიანისაგან დაჩიბულნი კაცი 251

დაცდენა ააქმესა და სამუშაოს დამცდარა 197

დაწამებულ-ი დაწამებულს მთხრობლის ტოლი ყმა ყვანდეს 38, თუ დაწამებული კაცი გამტყუნდეს 40

დაწერა საქმე და საჩივარი დაწერონ 24, წიგნი დაიწერების და კელი ჩაირთვის 161, კირისმქნელად დაიწეროს 199, თავი ნასყიდად დაუწეროს 200, დაეთარში ჯერ არ დაწერილიყოს 200, დაწერა განაჩენისა 205, მოჩივრის საჩივარი უნდა დაწეროს 205, რომლისაც ნიეთის სამართალი დაიწეროს 205, უნდა დაუწეროს წიგნი C 234, სიგლები დაუწერინოს 240

დაწერილ-ი დაწერილზე რომ ისარჩილდენ 213

დაწვა კელი დასწვია 8, 9, სახლი და საქონელი დასწოდეს 191, რაც დაიწვას და წაქდეს 193, სიგლები დაუწვას 240

დაწვევლილ-ი ღმრთისაგან დაწვევლილი 251

დაქერა, დაქირვა სისხლში (პირუტყვისა და ნიეთების) დაქერა 18—22, მისი სწორი დაიქიროს 61, თუ კაცს კაცი დაუქირავენ 90, სასახლედ დაუქირაეთ 103, მოწამე დაიქიროს 158, მაჟულს თვითონ დაიქერს 163, დაქერა სოქმეოდაო 177, მოსამართლეს აღიდათს ვერაინ დაუქერს 205, დაიქირა და წაიყვანა 210, ან ძალად დაუქერა C 229, ნასყიდს მამულს მეპატრონე დაიქერს C 231, ყმამ ბატონი ცოლზე დაიქიროს 259, მზითევი დაუქიროს 68, თავი კერძი არ დაუქირვის 113, არ დაუქირვის კაცსა: წყალი, შეშა და ბალახი 169, მოჭამაგირეთ დაუქირავს B 229

დაქერილ-ი ყმა დაქერილი თან წაეყვანოს 57, თუ დაქერილი არის ვინმე 174

დაქირებულ-ი დაქირებული იყოს 161, დაქირებული კაცი 218

დაქრა კაცი დაიქრას დაუშავებლად 49, და არც არა დაქრას 50, რაც მოკლას ან დაქრას 51, 94, რაც მოკვდეს და დაიქრას 52, თუ ცოლი დაქრას 63, თუ ცოლმან დაქრას 65, დაქრას ან დააშაოს 81, დაქრითაც ამასვე უქნია 91, მოსტეხოს რამე ან დაქრას 194, თავის ბატონი დაქრას 258, თუ ყმამ ბატონი ცოტათაც დასქრას B 259

დაქრილ-ი ჭიქურად დაქრილი 49, იარაღით დაქრილი 49, რამდენიც ყმა დაქრილია 57, დაქრილს სააქიმო გაუჩნდეს 92, 194, დაქრილსა და დასნეულებულს 187

დახარჯვა ზითევი თვითან დაუხარჯავს 67, რაც დაუხარჯავს 68, 200, რომელიც საერთოდ, სასახლოდ დახარჯულა 107, ერთს მეორეზედ სათავისთაოდ დაუხარჯავს 107, სულისათვის დახარჯება 224, ქმრის საქონლისას ვერასფერს დახარჯავს C 232

დახედება ბატონმა სწუართოს და დაახედოს 98

დახევა სიგლები დაუხიოს 240

დახვდომა ებისკოპოზ-დარბაისელთ დახვდომით 24

- დახუთვა ნურც დაიხუთავს 173, თუ შორეულმან კაცი იხუთოა 174, იმ რიგის კაცის თავზე დაიხუთონ 174, ვისაც თავზე დახუთილა 174
- დაქვლება თუ ცოლზე ან შვილზე სხვა კაცი დააქვლოს 42, თუ მოახლებედ დააქვლოს 42, ყმის ცოლთან საწოლად დააქვლოს 42, თუ მიაი სწორი კაცი მამულზე დააქვლოს 61, რჩომა ნაშრომში დააქვლოს 188
- დაქსნა თავის სისხლით დაუქსნია თავისი თავი 95, თუ დააქსნელად კელი მიუწვდებოდეს, დააქსნეინონ 97, უმცროსს დააქსნეინონ 103, კელმწიფე თავს არ დააქსნეინებს 254, ღიდი ნამუსი უნდა, რომ თავი დააქსნეინო 254, ყმას თავი დააქსნეინოს 260, რას გზით ამბობს თავის დაქსნასა B 260, წიგნი კელს უქირავს თავის დაქსნისა B 260, პატრონიც ამბობდეს, რომ თავისი დაეაქსნეინეო B 260
- დაქსნილ-ი მამული იმისი დაქსნილი იქნება 109, სწორე დაქსნილი იქნება C 260
- დაჯდომა სამართალში ნუ დაჯდები 2
- დაჯერება ამ რიგის კაცის დაჯერება 13, ამისთანას კაცს დაეჯერების 13, ერთპირ სოფელსა მოწმობას დაუჯერებენ 13, მოსამართლემ უნდა დაუჯეროს 13, თუ არ დაიჯერა 196, ამისი უფროც დაიჯერება 212, უერთმანეთოდ არც ერთისა დაიჯერება C 228, არ დაეჯერებინოს 246, კაცს მოწმის პირითაც დაიჯერებინოს B 260
- დგომა გამოჩნდეს, რომე სდგომოდეს 59
- დება მიღებს და მეწამების 7. მამისა და დედის პატივის-დება 78, თუ ტყვეა შიგავ ედვას 183, მტერობა თუ რამ ედვასთ 189, მართალ კაცს ედებოდეს B 236. მტერობა არ ედვას C 236
- დედა 67, 70, 78, 79, 107, უბიწოდ მშობელისა დედისა ვჰ
- დედაკაცი-ი 51, 68, 69. 74. 84. 85, 87, 133, 153, 195 დედაკაცს შვილი მოსწყდა 51, დედაკაცის საჩივარში მოსელისა 216, სენი დედაკაცს დემართოს B 225, დარჩეს დედაკაცი 231, დედაკაცს ქერიეს B 232, დედაკაცი რომ დაქერიედეს C 232, დედაკაცს არ ეფიციების 239, კაცი ან დედაკაცი 256, დედაკაცმან იშოვნოს B 261
- დედამამან-ი B 261
- დედაქალაქი ვჰ
- დედაწული-ი დედაწულთ არევისათვის 50
- დედოფალ-ი მეფეთა და დედოფალთაგან აღმონორჩებული კრჰ
- დენა სისხლი დიდებულთანაც სდისთ. თავადთანაცა და აზნაურთანაც 34, როგორს ქრილობას რა სისხლი სდის 43, საფლავის პატრონს სისხლი სდის 218, ორა ქერის მარცვლის სისხლი აღინონ 265
- დერეფან-ი დარბაზი დერეფნით უფროსისა არის 204
- დიდგვარ-ი თუ მოფიციარი უფრო დიდგვარია 143, კაცი დიდგვარისა C 233
- დიდება თავადნი მაშინდელს დიდებაზე მოუშლულნი 23
- დიდებულ-ი 2, 21—23, 25—27, 30, 31, 33—40, 219, დამოწმებითა და ნებადართვით დიდებულ-დარბაისელთა კრჰ, დიდებულს თავს კაცს გარდაის 21, დიდებულის თავადი 22, 35, თუ არ მოუშლელის დიდებულისას 23, დიდებულის თავადის მთელი სიკუდილის სისხლი 26, დიდებულს ქვემოთი შუა თავადი 27, დიდებულის სახლისკაცის სისხლი 27, 35, დიდებული დიდ-ვაჭარი 30. 31, შუა თავადის სისხლზე ერთი ორად დიდებულისა 33, სისხლი დიდებულთანაცა სდის 34, დიდებულის ქვეითი უფროსი თავადი 35, უკეთუ მოიკლას დიდებული 36, თუ ამხანაგი არის ის დიდებულის მკვლეელი დიდებულისა 36, დიდებულს ქვე-

ითი მოკლას 36, დიდებულის კაცის სიხლს უმცროსს წამობდეს 37, თუ დიდებულთა აფიცოს 37, თუ დიდებულის სისხლი დიდებულს ეწამების 38, თუ დიდებულის სისხლი შუას თავადს შეეთქვას 39. თუ უმცროს თავადს, აზნაურთა ან მსახურთ შეეთქვას დიდებულის სისხლი 40, სხვა არს დიდებული და თავადი ვა, თუ დიდებულში მოკლდეს 219, თუ დიდებულმან თავი გაუტეხოს 264

დიდ-ვაჰარი დიდებული დიდ-ვაჰარი 30, 31

დიდ-ი დიდი საქმე 14, 24, 237, დიდი აზნაური 33, დიდი კაცი 40, დიდი აზნაურშეილი 49, დიდი გვემა და ტანჭვა 65, დიდი აუგი 69, დიდი — დიდობით 95¹, დიდს — დიდობით 97¹, დიდი თავადი 101, დიდად მოქირანახულე 102, დიდსა თუ მდაბლისა 154, დიდისა თუ შვირისა 156, დიდი სამეფო ვა, დიდმან დიდსა C 228. დიდი ნამესი 254, დიდი სნეულობა 264

დოვლათ-ი არც კელმწიფის დოვლათისათვის სჯობა 253

დროულ-ი დროული სახლიდამ გავიდეს 219, მოფიცარი დროული უნდა იყოს 237

დროშა კაცი თავისის დროშისა 42

დღე ორის, ოთხის დღის (მიწა) 12, ჰირის დღე 55, დღით უმცროსი იყოს 76. (თავის) დღით მოკლდების B 229

დღეთსიგარქეობა უსამართლობა დღეთსიგარქეობას მოუკლებს 1

დღიურ-ი რამთენი დღიური (მამული) არის 12, დღიურზე ერთი მოწამე შეეარდეს 12

ე

ებგურ-ი ებგური სამარადისოდ მღვიძარე კრუ

ებისკოპოზ-ი კათალიკოს-ებისკოპოზ კრუ, ღირსთა ეფისკოპოზთაგან განწესებული სამართალი კრუ, მიტრაპოლიტ-ებისკოპოზ ვა, ებისკოპოზნო-მიტრაპოლიტნო ვა, ებისკოპოზ-დარბაისელთ შემოყრით 24, ებისკოპოზის სისხლი 27, ებისკოპოზის ბეითალმალი 175, ებისკოპოზის ძმა და სახლისკაცი 175, ებისკოპოზის დამარხვა 175, ებისკოპოზმან ჰკითხოს 262

ეკლესია ეკლესიას ცოტა შეწირულება აქვს 217, ეკლესიის შიგნით საფლავი არ გაისუილებს 218

ენა მისის ენით მოადს არც ფიცი დაედება, არც არა წაერთმის 216, მისი ენით მართალს კაცს ედებოდეს B 236, ენა მოეჭრას ან ენის ფასი წაერთვას 259

ერ-ი იავარქნილი ერი კრუ, განმგებელი ქართველთა ერთა ვა, ერთა ჩვენთა საღმრთოთა და სამხედროთამან ვა

ერისთავ-ი არავეის ერისთავი 35, ქსნის ერისთავი 35

ერისკაც-ი საღმრთოგანი თუ ერისკაცი 17

ერკემელ-ი ერკემელი მეცხვარისა არის 204

ერთნახევარ-ი ერთნახევარი სისხლი მისცეს 61, 75

ერთობა ერთობის ვალში მიუდგების 139

ერთობი ერთობი სოფელიცა აფიცონ 12, ერთობი სოფელსა მოწმობას დაუჭერებენ 13

ერთსახლი-ი ნათესაენი ერთსახლნი და ერთად მემამულენი 98

ერთსახლობა ერთსახლობა არ მოუტდეს 98

ესთიბარ-ი კაცს კაცთან ესთიბარი ჰქონდესთ 147

ეშიკალაზი-ი ეშიკალასნი გლეხს ქარსა და მარჩილს გამოართმევდენ 270
 ეშმაკი-ი 25
 ეპვი-ი ეპვი აქვს 212

3

ვაზი-ი ვაზის აკაფისა 189
 ვალეზა ლეინო ძველი ვეალოს 127, უთამასუქოდ თეთრი ვეალებინოს 147
 ვალ-ი 116, 125, 136—146, 148, 164, 173, თუ კაცს კაცის ვალი ემართოს 94, ვალი
 სისხლში გაუნგარიშონ 94, საერთოს ძველსა და ახალს ვალზე დახარჯულა
 107, ძმებს ვალი დაედვას 109, ერთი რიგი ვალი არის 119, ვალის გარდაცდაც
 შეუძლია 131, ვალის მიცემა აღარ შეეძლოს 132, ვალი არ ეთხოვების 134, ვა-
 ლიც იმათ უნდა გარდიჯადონ 139, ერთიმეორის ვალთან ქელი არა აქვთ 139,
 ერთობის ვალში მიუღებების 139, შეილმან რომ ვალი აილოს მამის უკითხავოდ
 140, პაპას თუ პაპის მამას ვალი აედოს 141, ვალი რომ ემართოს 143, გლეხ-
 კაცს ვალი გარდაუწყვიტოს 200, ვალი და სადაო B 261, თუ სხვას ქვეყანას
 ვალი აილოს 263
 ვაჟი-ი თუ ვაჟი ობოლი გაჰყვეს 203, ვაჟი მოკვდეს 223
 ვაჟიშვილი-ი ვაჟიშვილი და ქალი 145
 ვაჰარი-ი დიდებულის ვაჰრის ქვემოთის მეორეს ვაჰრის სისხლი 31, შუას ვაჰრის ქვე-
 მოთ მესამეს ვაჰრის სისხლი 32, მეოთხე ვაჰრის სისხლი 33, კი მართებულ
 ვაჰარი იყო 148, როგორც ვაჰარი არის 164
 ვაჰრობა ერთმანეთის შოწონებით უვაჰრიათ 166
 ველური-ი ველური მიწა 250
 ვენაკი-ი ვენაკი თუ ფუძე 12, ვენაკის მქონეს გლეხს ბოგანო არა ქვიან 100, ვენაკი
 ან მიწა 167, ვენაკი თუ ხოდაბუნი 170, ვენაკის ლობე 192, ვენაკი აეშენებო-
 ნოს 246
 ვერცხლი-ი 8, 20—22, 175
 ვითარება ვითარებითა ჟამათა ვჰ
 ვირ-ი ცხენი ან ეირი 256
 ვინება თუ მამამ შეიღს აენოს 78

ზ

ზაეთი-ი მოსამართლემ ზაეთი აჩვენოს 3
 ზარდახშანი-ი ზარდახშანი სიბრძნისა კრჰ
 ზვარი-ი ზვარში არ მიეცემის 103, ზვრი'ა და ხოდაბუნის საუფროსო 103², ზვარსა
 და ხოდაბუნს გარეთ 104¹
 ზიანი-ი სხვას ზიანით დაეწვა 148, ზიანი მოსვლია 207²
 ზიარქმნილი-ი ყოველთა კეთილთა ზიარქმნილი კრჰ
 ზითევი-ი იხ. მზითევი
 ზნეობა ზნეობითა და სწავლით გარემოზღუდული კრჰ
 ზომა ჭერის მარცელის ზომა 49, სახლის ზომები 103, მოწამლა ორ ზომათ სისხ-
 ლათ ჩაიგდება 252
 ზუჩი-ი ზუჩი კელმწიფისა არის 178
 ზლაპარი-ი 50

ზღვა 148, 164

ზღვევა ნაქერდალიც შვიდეულად უზღოს 151, უკლებლივ უზღოს 174, წანართმევი ყველა უნდა უზღოს 174, თუ დაუკარგოს, უნდა უზღოს 211, მთლად უნდა უზღოს C 230, მწყემსმან ზღოს 245

ზღვევინება ზღვევინებისა ასრე უნდა იქნას 150

ზღულე განუტეხელი ზღულე კრზ

თ

თავად-ი თავადმან უფალმან ვშ, ამის უმაღლესმან თავადმან 21, დიდებული თავადი 21, 22, 26, 33, 35, 37, 264, დიდებული თავადის სახლიშვილი 21, დიდებაზე მოუშლელი თავადი 23, შუა თავადი 20, 27, 33, 37—39, 49, მესამე თავადი 28, დაბალი თავადი 33, 49, უმცროსი თავადი 37, 40, დიდი თავადი 101, თავადი ან აზნაური 162

თავდასხმა ლაშქრით თავს დასხმა იქნება 85

თავდაქსნილ-ი თავდაქსნილი კაცი B 260

თავდები თუ თავდები დაუყენებია 131, თავდები თითონ ნებით მოვიდეს B 235, ძალად თავდების დაყენება ცოდვა არის B 235, თავდები მისცეს 262, კაცი რომ კაცს თავდებათ უნდოდეს 269

თავდებობა ნებით უთავდებოს B 235, თავდებობას ნუ ირწმუნებენ C 235

თავ-ი თავით თვისით სჯიდენ და განაკებდენ ვშ, მარჩილის თავი 119, რუს თავი 170, ნახორის თავი 171, თავი ნასყიდად დაუწეროს 200. სამართლის ამდენის თავილამ 205, ქმრის თავი არა ჰქონდა B 225, თავის გატეხა B 227, 264, 265, 267, პატრონს თავი მიეცეს 238, თავის დაქსნა 254, 260

თავის-მართლება 37, 38, 62, 71, 97, 174, 194, C 227

თავკაც-ი თავკაცთ ამქესთ ფიცი 144, თავს კაცს გარდაიანად 21

თავნ-ი თავნუდაც დაიკლება 132, თავნი გამოართვას 156¹, თავნი უნდა მისცეს 207, 207¹, 207²

თამასუქ-ი თამასუქი გაუსინჯონ 143, თამასუქი გაცუდდება 263, თამასუქის პატრონ-მა აიღოს 263

თამაშობა თამაშობაში აწყინოს რამე 92, 194

თანადგომა თანადგომითა მთავარებისკოპოზისა ვშ

თანაზრახვა დამოწმებითა და თანაზრახვითა ვშ

თანაყოლა თანაყოლითა და დამოწმებითა ვშ

თაობა თაობილამ აშენებულა 184

თარგმან-ი თვით შეეწეოდა თარგმანსა შინა კრზ

თარგმობა თუ ან თარგმობით ნაშოვნი იყოს (საქონელი) 255

თეთრ-ი 119, 125, 143, თეთრის გარიგება ამიტომ დავსწერეთ 15, პირველს ეამურას თეთრს გიორგაულს ეძახდენ 15, სხვა თეთრიც ყოფილა, კირმანეულს ეძახდენ 15, ახლა თეთრი ასე იანგარიშება 16, ფრანგული თეთრის სახელები სხვა არის 16, ქართლში მავდენი თეთრი არ არის 18, თეთრი იყოს თუ ოქრო და ვერცხლი 19, სიხლის ნახევაჲში თეთრად დაუქიროს 20, ამით უნდა დაუქიროს თეთრი 21, ღვინოზე თეთრის გაცემა 128, პურზე თეთრის გაცემა 129, თეთრის მუშაზე გაცემა 130, თეთრი ევალებინოს 147, თეთრის სესხება უნდოდეს 164, თუ რამ დარჩების თეთრი 175

- თემ-ი უცხოს თემს წავიდეს 148, სხვას თემიდან მამული გაყიდოს 163, სხვას თემს ვაჭარი საეპროდ წავიდეს 164, მისის თემისა იყოს 174
- თესლ-ი თესლისაგან დაეთითსა აღმოკლომილი კრზ
- თვალ-ი (ძვირფასი) თვალი 22, ორივე თვალი დაუშაოს 44, ორის თვალისთინაჲ მთელი სისხლი 44, ცალი თვალი კაცის მესამედი სისხლი არის 45, მიიძე თვალი თუ მარგალიტი 178, უნახავს თვალითა C 236
- თვალუხვად თვალუხვად მსაჯულმან დაუფარავმან ღმერთმან კრზ
- თივა თივასა ცეცხლი წაუღვას 192
- თით-ი ერთი თითი დაუშვადეს 45, ორი ფეკის თითი და ერთი კელის თითი სწორედ ჩავარდების 46. ერთს კბილს ერთის კელის თითის სისხლი გაუჩინეთ 47
- თინგირ-ი ორ შურს ურემნი და ფრანგნი თინგირის ეძახიან 16
- თმა თმის სატანი 153
- თოფ-ი თოფით დაკრილი 49, თოფისა მეტი გაჩნდების 49, თოფი კაცს მოხედეს 92, თოფით მოკლულზე რომ ცილება შეიქნას 183, თოფი და იარაღი დააყაროს 183, თოფი მესაქუნდრეს მოხედეს 183, თოფი მსახურისა არის 204
- თულთ-ი ოთხ შურს ფრანგნი თულთს ეძახიან 16
- თუმან-ი 16, 116, 143, ათი მინალთუნი ერთი თუმანი არის და ეს ერთი თუმანი თექვსმეტი მარჩილი და ორი აბაზი იქნების 16
- თქმა ამა თქვას 86, თქვას ვინმე — სიკედილი არ დაბარებოდაო 177, მტერობით არ თქვას C 236
- თხოვა, თხოვნა სისხლი არ ითხოვების 42, ვინც კაცი ითხოვა 210, ვალს თხოვნა დაუწყოს, ვალი არ ეთხოვების 134, თავის საქონელს სთხოვს 156, მოწამე ითხოვს 157, პირობას არასა სთხოვენ 167, თხოვნა არა მართებს 207. სხვას ევლარას სთხოვს 207, არა ეთხოვოს რა 224, გასამრჯელოს სთხოვს 229, ბოდიშო ითხოვოს 249, მოახლე სთხოვოს 262, თავისი ყმა ითხოვოს 262

O

- ივარქმნილ-ი მოხედნა ივარქმნილთა ერთა ზედან ქართლისათა კრზ
- იარაღ-ი იარაღი გარდაყარნილისა გარდამგდების არის 7, იარაღი და სახლის საქმარი 18, იმ ორს წილში იარაღი 19, სისხლის ნახევარში იარაღი 20, იარაღი და რვალი 21, 22, იარაღით დაკრილი 49, სიწმინდის იარაღი 50, სისხლი მისიკეს და იარაღი 57, იარაღით სასიკედილოდ დაუღდეს 59, იარაღი და წანართმევეცა 61, იარაღით ქმარს სწამობდენ 62, იარაღი ან საქონელი 80, მკელელი იარაღი მიეცემის 92, კაცის იარაღი 151, იარაღი მოჰპაროს 152, ზედშებმული ან კიდებული იარაღი 153, ცხენი არის თუ იარაღი 158, საყდრის რივი და იარაღი 175, კაცსა და იარაღზე ირჩოდენ 178, თოფი და იარაღი დააყაროს 183, იარაღი მსახურისა არის 204, იარაღი ქვა რამე 254, იმ კაცზე ამის იარაღი მოხდა 254, უკეთესი იარაღი 254
- იასაულ-ი იასაულს გაგზავნიან, თუ იასაულმა ღმერთი გმო ქრთამით 4, სიმართლეზე ცნობილი იასაული 4, დასაქვრელად გასაგზავნი იასაულები 4, იასაული ბატონის ბძანების გათაუებას ეცდების 177, იასაულნი ვლგებს კარსა და მარჩილს გამოართმევენ 270, ბატონმა იასაულს სხვა რივი წყალობა უყოს 270
- იმედულად იმედულად მორვით მოხვეულ 183

ისარ-ი ისრით. დაქრილი არის 49, ისარი შესტორცოს და კაცს მოხედეს 92, ისარი კაცს დაეცეს 92, ისარზე პირი არ უნდა ესხას 92, ისრით მოკლულზე თუცა შესცილდენ 179, ვისი ისარი უმალ მოხვდა 179, საიღამ ნასროლი ისარი ჰკვრია 179, მშვილდ-ისარი დააყაროს (მოკლულ ნადირს) 179, თუ ამას უწინ ხემა ისარი არ მოკვდომოდესო 179, ვისიმე ისარი უწინ მოხვდა 181
 იძულება მრავლითა იძულებითა მოიღო კრუ

ა

კადრება ჯერ ეს გადართო 1, საფლავს კადროს 50, დედაკაცი ნურც ჰკადრებს 74. უკადრისი რამ ჰკადრა 78, საუკადრისო რამ უკადრებია 90, თუ ვინმე იკადროს 178, ურიგო უკადრებია 267

კათალიკოზ-ი დამოწმებითა და ნებადართვითა კათალიკოზ-ებისკობოზთა კრუ, ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოზთა კრუ, თანაყოლითა და დამოწმებითა კათალიკოზის დომენტისითა ვუ, კათალიკოზის განჩინებული სამართალი ვუ, კათალიკოზნო, ებისკოპოზნო ვბ, კათალიკოზმან იპატოს 24, მეფისა და კათალიკოზის 25, კათალიკოზისა (სისხლი) არ დაგვიწერია 33, კათალიკოზს ქელი აქეს 61, საკანონისი კათალიკოზმა იცის 62, კათალიკოზმაე ასრე უყოს 64, გვემა და ტანჯვა უყოს კათალიკოზმან 65, კათალიკოზმან წერთნით უნდა შეარიგოს 66, კათალიკოზმა გარდაკდევინოს 79, კათალიკოზისა იმან იცის 81, მეფემ და კათალიკოზმან იციან 82, ბატონისაგან და კათალიკოზისაგან საწყენი არის 95, კათალიკოზმან და მეფემ მოიკითხონ 96, კათალიკოზისაგან გარდაკდევილება 97, როგორც კელმწიფესა და კათალიკოზს ეპირანებოდესთ 155, კათალიკოზმა გააშვებინოს C 225

კა-ი კაი გლეხი 1034, კაის მოწმით უნდა იყიდოს 161, კაი ქერივი 203, კაი საზითო მიეტემა. 257, კაი გასინჯვა უნდა B 260, თუ კაი რამ სკირს C 260

კალო გარეთ კალო-საბძელიცა 103, კალო-საბძელი უმცროსისა არის 204
 კანონ-ი კანონი ხომ აქეს 2, რკულის კანონი 78, თვარა კანონი აქეს 178

კარ-ი კარი თეთრის გარიგებისა 15, საყდრის კარი 50, კარი გაყრისა 98, კარი ეალისა 116, კარი ქურდობისა 150, კარი ნასყიდობისა 160, სახლსა და კარს 191, ეკლესიის კარზე მივიდეს 217, მოსამართლემ კარი გარონინოს B 228

კარისკაც-ი ურჩიონ კარისკაცით 98

კარკაცობით წილი უც კარკაცობით 178

კაც-ი კაცი სათანადო და გულის სათქმელი კრუ, სამართალში მჯდომი კაცი 1, კაცი გვაჯები 7, კაცი შეწამების 7, შეაბმელნი კაცნი 7, ალოცოს კაცი 8, კაცმან ჩაყოს ქელი 8, მქნელი კაცი 9, ამომავალი კაცი 10, შეწამებული კაცი 11, 14, რომელს გვარს და რა რიგ კაცს 17, დიდებული კაცი 20, 37, ღირსიანი კაცი 24, მარბიელი კაცი 24, საღმრთო კაცი 13, 25, 33, გლეხი კაცი 33, 203, დაწამებული კაცი 40, დიდი კაცი 40, მიმჯდომი კაცი 42, 56, უმცროსი კაცი 42, უფროსი კაცი 23, 37, 42, 75, დამართებული კაცი 55, უბრალო კაცი 59, დამღვრი კაცი 60, მიმავალი კაცი 60, სწორი კაცი 61, მისგან უდიდებულესი კაცი 73, მესისხლე კაცი 75, მკვლელი კაცი 75, კაცის სიკვდილში 75, უმზრახი კაცი 76, გარიდებული კაცი 76, მიმდევარი კაცი 76, გამგინებული კაცი 91, აყრილი კაცი 103, ნამუსიანი კაცი 110, უშვილო კაცი 113, კაცი გაღარიბებულყოფს 132, კაცი დაქარგულიყოს 132, გარეშე კაცი 144, 239, ამყრელი კაცი 163, აყრილი კაცი 163, თავის ქვეყნის კაცი 164, პანი კაცი 168, ბარის კაცი

172, დასაქვრი კაცი 177, ლაშქარში დანარჩუნებული კაცი 178. ნამდურვეო კაცნი 182, ნაქიშპარნი კაცნი 182, დამხდური კაცი 182, მსყიდველი კაცი 186, B 261, ავი კაცი 187, დამწვარი კაცი 193, ჩავარდნილი კაცი 195, მრჩოლელის პატრონი კაცი 196, ტოლნი კაცნი 197, მოსული კაცი 198. ნათხოვნი კაცი 210, დაქირებული კაცი 218, ნავინები კაცი C 226, ამაყნი კაცნი B 228, გავზავნილი კაცი B 229, გაუყარი კაცი B 231, კაცი მოკვდავი B 233, კაცი დიფგვარისა თუ დაბალი C 233, მართალი კაცი B 236, გარეშე კაცი 239, დაჩხრბულნი კაცნი 251, კუდიანთ ამყოლი კაცი 251, მოწამლით მკედალი კაცი 252, ახლოული კაცი 254, მამოვარი კაცი 255, თავდაქსნილი კაცი B 260, უძმო კაცი B 261, უსახლისკაცი კაცი B 261, გაყრილი კაცი B 261, მონათესავე კაცი B 261, ბჳე კაცი 264

კაცისშვილი-ი საბატოს კაციშვილი 12, 154, 202, სხვის კაციშვილი B 261

კბილი-ი წინა თუ უკანა კბილი 47

კედელი-ი საყდრის კედელი 50

კეთება (რუს) თავის კეთება 170

კეთილი-ი ქვეყანა ქართლისა კეთილითა შემკული ვშ

კეისარი-ი ეამთა კეისრისათა კრშ

კერძვა სხვას შვილს უფრო ჰკერძვედეს 80

კერძი-ი თავის კერძის საქონლით 75, თავისი კერძი 113, ქმრის კერძი საქონელი B 231

კვართ-ი კვართსა ზედან ვშ

კვლა შურად და კვლად კაცისად 25, დამხდურმან მოკლას 42, უმცროსმა მოკლა 42, დაჯელოს და მოკლას 42, ქურდი მოკლას თავის სახლში 42, ნატყევეები მოკლას 61, ცოლმან ქმარი მოკლას 65, ისრე მოუტლავს 88, ყაზახმან მოკლას 89, კაცის კვლას არა გავს 252, თავის ბატონი მოკლას 258

კვრა ისარი ჰკვრია 179, იარაღი ჰკრა 254. ყმამ ბატონს ჯოხი კრას 259

კიდება მის პატრონზე ჰკილია B 233, ბატონზე კილია C 233

კიდებულ-ი ზედ შებმული ან კიდებული იარაღი 153

კითხვა კითხვით და გამოძიებით 3, თუ მეფემ არა უკითხა რა 89, კითხვა აგრე რიგად არ ყოფილა 116, გამონახვა და კითხვა უნდა 164, მდივანს წინ ელვას და კითხულობდეს 205

კირმანეულ-ი სხვა თეთრიც ყოფილა, კირმანეულს ეძახდენ 15

კლდე ან კლდეს გარდაადგოს (პირუტყვი) 211, ან კლდე ემოწმებოდეს (საზღვრად) 241

კოდი-ი 119—124, 126, 129, პური კოდი 121, 126, ქერი კოდი 122, ფეტვი კოდი 122 კოდისპური 170

კოკა 119—122, 124, 128, კოკა ტკბილი 119, 128, კოკის წონა 120

კომლი-ი რამდენიც კომლი დადგეს 100, 102, კომლი და კომლი შეათარღონ 104.

კონდაკი-ი ეფისკოპოსს თავის კონდაკით გაუკეთებია 175

კოშკი-ი კოშკი გასაყოფი არის 103

კრძალვა მოსამართლე ფიცის მოკლენას ეკრძალოს 10

კუდიანი-ი კუდიანისაგან დაჩხიბულნი კაცნი 251, კუდიანი გასახეობრებელი არის 251 კურთხევა კურთხევა და პატივი 26

ლ

- ლაპარაკი-ი მოვიდეს ის ლაპარაკი 206, ნუ აღაპარაკებს 213
 ლაშქარი-ი სისა და ლაშქრის მეწინავედ ჩენილსა (გიორგი XI) ვშ. ლაქშით
 თავს დასხმ, 85. ლაშქარში ირჩოდენ 178. ცეცხლითა და ლაშქრით 207¹, ლაშ-
 ქრიდამ კაცი წაუდიდეს 220. ლაშქარი დაასხას 221
 ლაშქარ-ნადირობა ლაშქარ-ნადირობა არცერთი დააკლდება 162, კელმწიფეს ლაშქარ-
 ნადირობა დააკლდების 172
 ლაშქრევა ლაშქრევა არ იქსენების 176
 ლაშქრობა ლაშქრობაში მოპაროს 152
 ლიტრა 120—124, ოთხი ჩარეკი ერთი ლიტრა არის 124
 ლიტრია-ი 121, 122
 ლოდ-ი ლოდს ააზიდვინოს 197
 ლოთ-ი ლოთი და არწაქარი 148
 ლოცვა ორმოცს დღემდინ ალოცონ 7, ალოცოს იგი კაცი 8
 ლხინება ლხინებით ფინეზიანი კრშ
 ლხინ-ი 109, B 261, ქირიყ ინდომა და ლხინიყა 136

მ

- მაარებელი-ი მტერზე ძღვეით მაარებელისა ვშ
 მადლ-ი სამსახურისა თუ მადლისათვის B 261
 მათრაკი-ი მათრაკი იქონიონ 7, მათრაკით თავი გაუტეხოს 264
 მაღიგორად მაღიგორად უნდა, ისრე გაიყონ 137, მოვალეებს მაღიგორად გაუყონ 138
 მამა 107, 108, 110, 112, 114, 136, 139, 140, 144, 145, B 225, ქმარმან და მამამ
 70, მამამ შეილსა სცეს 78, მამის უამებლობა შეილისაგან 78, თუ შეილმან მა-
 მა გალაქა 78, მამის პატივის-დება 78, მამის უპატიურობა 80, მამას სასახლედ
 შემოუფარგლავს 103, მამის სახლში 257
 მამა-შვილი იქნება მამა-შვილიც გაყრილიყენენ 80, მამა-შვილინი ველარ მოთავადენ 98
 მამაცობა მამაცობა არ გაიყიდება 254
 მამობილ-ი მამობილის მოდავეს პასუხი B 261
 მამპარავ-ი იხ. მომპარავი
 მამსყიდველი-ი მამსყიდველთან ფასი გადაწყვეტილი არის 165, მამ-ყიდველი ვერა-
 შეუა 186, იხ. მომსყიდველი
 მამული-ი ვისაც მამული უქირავს 11, 206, მამულის ცილება 12, 88, დიდი მამული
 12, მამული ბევრი ჰქონებია 23, მამულზე დამცრობილა 23, მამული არ მოეთხა-
 როსთ 24, თავის მამულში მიუქლეს 53, მამულის მოსარბევედ მიუქლეს 55,
 მამულის პატრონი 55, 56, 88, მამულში დაქელოს 61, ნასყიდი მამული 75,
 164, 165, C 231, 233, მამული ქალის სამშობლოა არის 84, მამულისათვის
 შეაკვდა 88, ცოტა მამული 88, მამულს ვერ მოუშლის 95, ნულარე მამულს
 არბევინებს 98, დაკარგული მამული 103¹, მამულის გამოსაღები 105, საყდრის
 მამული 106, დაესნილი მამული 109, ნაბიჭურის წილი არ არის მამულში 110,
 ბეშა ყმის მამულის ოდენი მისცენ 110, თუ მამული იყიდოს 111, მამული და
 ქონება 113, B 261, 268, მამულს გაიყოფენ ძმანი 114, 204, მამის მამულზე მი-
 ვიდა 136, საპყვიდრო მამული 138, მამული ქალს მიეცეს 145, მამულის სყიდვა
 161, მამულის გაყიდვა 163, B 232, მამული გაუცვალონ 167, საყდრის მამუ-

ლი 175, გასყიდული მამული 186, მამული ძმაზე გაიყონ 204, მამული კელთ ეკიროს 206, ეკლესიის მამული 217, მამულის საკლერი 217, მამული არ ისენების 219, მამულს გარდა B 231, მამულთან კელი არა აქვს C 231, მამულს მეპატრონე დაიქვრს C 231, მამულს ვერაინ წაართმევს C 231, მამულის შეწირვა BC 232, მამულით გააზატა C 234, სხვისი მამული 244, გაუთხოვარს მამულს არ მისცემენ 257, საკონელსა და მამულს 258, მამულს დაადგებს B 260, მამული მებატონეს ეკლესიის B 261

მამკლომ-ი მამულში მამკლომი 55, იხ. მომკლომი

მამკმარო იხ. მომკმარო

მანათობელ-ი ცათა შინა სულ ბრწყინვალედ მანათობელისა კრწ

მანქანება მანქანებითა და საბრტე-გებითა 25

მანდილოსან-ი მანდილოსანი თავისის მზითვით იყიდის 105

მარბიელ-ი მარბიელის კაცისა დაგვიწერია 24, მოკედეს მარბიელი 54

მარგალიტ-ი მარგალიტთა შინა ვწ, უპატონსნედ მარგალიტთა ჰყოფენ ვწ, მარგალიტი დაეკირვინების 22, კელმწიფისა არის მარგალიტი 178

მართალ-ი ეცადნენ მართლის შეტყობას 3, მართალზე ქრთამი არ არის 3, მართალი არის 8, 9, მართლის გამოჩენით ჩნდეს 58, მართალს ქმართან შვილი ჰყავს 67, თუ მართალს დანაშაულზე მოუკლავს 95, მართლის შვილისათვის მიუცემია 110, მართლის სამართლით არა ჩნდეს 151, მართლის შეტყობით უნდა იყოს 161, მართალი მკარი ცილობს 179, მართალი გამოვიდა ნავიგები კაცი C 226, რაც მართალს კაცს ედებოდეს B 236, მართალი იყოს 237

მართალმკარელ-ი მართალ-მკარელნი ცილობენ 179

მართება გზის დადგება მართებს 76, უპატეურობა არ მართებს 80, კაცს ვალი ემართოს 94, 143, სიფრთხილედ და უქრთამობა მართებს 99, არც ემართოს, არც მართებოდეს 147, როგორც მართებდეს 150, სხვის კაცისა არა მართებს 174, თავად თხოვნა არა მართებს 207, რაც გარდასაკლელი მართებს C 227

მართებულ-ი კარგსა და მართებულს იქს ვწ, მართებული ვაქარი 148. მართებული ჰასუხი 192, მართებულზე მეტი ამუშაოს 211, მართებული ღალა და სამსახური 217, ყოველი ავი იმაზე მართებული არის 222, მართებული გოგო 262

მართლება თავი იმართლების 6, კაცი კაცს არას ემართლებოდეს 59, 192, მოყიენება სკირდეს და ემართლებოდეს 60, ასეთი რამ ექნას, რომ ემართლებოდეს 65, 192. ფიცით თავი იმართლოს 71, 86, მდულრით ან შანთით თავი იმართლოს 37, 62. თუ ვერ იმართლოს თავი 97, აღარაა ემართლებიან 147, 207, თუ ემართლებოდეს 189—192, თუ თავი იმართლა 194, C 227

მართლმადიდებელ-ი წმიდათა და მართლმადიდებელთა ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოზთა კრწ

მართლმადიდებლობა მართლმადიდებლობის მკენე მკედარი კრწ, მართლმადიდებლობით შეუორგულებელი კრწ

მართლობით მართლობით არა ჩნდეს 97

მარჩილ-ი 14, 16, 119, 128—130, 203, 270, სამი აბზაცი ერთი მარჩილია 16, მარჩილი წლაძინ აბაზს მოიგებს 128, ჯარი და მარჩილი მისცეს 203,, 270

მარცვალ-ი ფეტვის მარცვლის წონა 16, ქერის მარცვლის წონა 16, 124, ცერცვის მარცვლის წონა 16, ხაშხაშის მარცვალი 16, კრილობა ქერის მარცვლით გაზომონ 49, ორი ქერის მარცვლის სისხლი აღინონ 265

მაშოვარ-ი მაშოვარი კაცი 255

მაძებარ-ი მოსამართლე მოწმის მაძებარი უნდა იყოს 3

- მაჟაკალ-ი მაჟაკალს ყელზე საბელი მოაბან 69, მაჟაკალს გარდაქვების 70
 მაჟაკლობა დედაკაცმან უმაჟაკლოს 69, ბოზობის მაჟაკლობა 70
 მაჟარ-ი თუ მაჟარი ევალოს 127
 მაქსოვარ-ი მაქსოვარი ეშოების 206
 ძბად-ი მბაღმან ყოველთამან ვშ
 მბობა აშოროს ამბობდეს 206, უწიგნოთა და უმოწმოდ ამბობდეს B 260
 მბრძოლ-ი მარადის მბრძოლმან და მტერმან 25
 მგელ-ი მგელს შეაქამოს 211
 მგინებელ-ი მოსამართლემ მგინებელი დატუქსოს C 226
 მდაბალ-ი დიდისა თუ მდაბლისა 154, C 228
 მდგომელ-ი კარისჯა ზედან მდგომელი ვშ
 მდიდარ-ი განზრახვითა მდიდარი კრშ, თუ მდიდარი არის 257
 მდივანბეგ-ი ძე ერანელთა მდივან-ბეგისა კრშ, მდივანბეგი ხომ ვერ წავა 4, მდივან-
 ბეგს და მოსამართლესა 173, მდივანბეგისაგან დაბეჭდილი 205, წიგნს მდივან-
 ბეგი გაქსნიდეს 205, წიგნს მდივანბეგი დაბეჭდევდეს 205
 მდივან-ი მდივანმან დაწეროს 3, 104, მეფის მდივანს აანუსხე-ნონ 100, მდივანს წინ
 ეღვას 205, მდივანში კელი არა აქეს 216, მდივანით მიეცემა 246
 მდინარე მდინარე წყალი 184
 მღურება დანაშაულზე მღურობდენ 761
 მღულარე შანით და მღულარე 8, 37, 62, ფიცით ან მღულრით 97
 მებატონე მებატონე არ იყაბულებს 163, მებატონემ ქარი გაუსიოს 177, მებატონემ
 გლეხკაცს ვალი გარდაუწყვიტოს 200, პირველი მებატონე წარმოედაოს 200, მე-
 ბატონე ნუ გაათხოებს 203, პასუხი მებატონემ გასცეს 209, მებატონე ნუ მოშ-
 ლის B 261
 მეგობრობა სჯიდნენ და განაგებდენ მეგობრობით ვშ
 მეზობელი მეზობელს უმაჟაკლოს 69, უთხრან მეზობლებმან 196
 მეზობლობა თუ დასთმოს მეზობლობით 2072
 მელიქ-ი სომხითის მელიქი 35
 მემართაქე მემართაქე ჩაატანონ 7, მემართაქენი მიეშველნენ 7
 მემამულე ერთად მემამულენი 98, მემამულე ედავებოდეს 188
 მენათხოვრე მენათხოვრეს თავისი წაუქდა 207
 მეოთხედ-ი სისხლის მეოთხედი 56
 მეომარ-ი მეპირისპირეს მეომრისა 42, მეომრის მოშლა 158
 მეპატრონე მეპატრონეს საკლური 217, მეპატრონე დაიქვრს C 231, მეპატრონეს ქე-
 ლი არა აქეს B 261
 მეპირისპირე მეპირისპირე მეომრისა 42, მეპირისპირეს მტერზე 158
 მერჯულე მერჯულემ გარდააქვდევინოს 238
 მესამედ-ი მესამედი სისხლი 45, 54, 55
 მესაქუნდრე მესაქუნდრეს მოხვდეს 183
 მესისხლე მესისხლე კელში მიეცეს 75, მესისხლე არის 221, მესისხლე იქნების 222
 მესისხლობა მესისხლობა არის B 236
 მეფე პირველივე მეფე კრშ, ძლიერი და უძლეველი მეფე ქართველთა (ვახტანგ V)
 კრშ, მეფედ გიორგიდ კმაგაწეული კრშ (გიორგი XII), საქართველოს მეფედ
 განკუთვნილისა კრშ, ვშ, ქართველთა მეფისა ვშ, მოგაქსენოთ მეფეთა და
 მსაქულთა 1, საქართველოს მეფენი 2, მეფე და ქარი 7, მეფე და კათალიკოხი
 24, 25, 82, მეფის (სისხლი) არა დაგვიწერია 33, მეფემ დააბას 64, მეფემ გარ-

- დაადღევინოს 79, მეფემ არა უკითხა 89, მეფემ მოკითხოს 96, მეფისაგან გამო-
კილება 97, მეფემ კელისაკოცში ჩაყაროს 104, მეფემ უნდა უწყინოს 206
მეფობა თუ მეფობა შეეძლოს 2. შეუძლებლად მეფობას უქნელობა სჯობს 2
მეცნიერ-ი აჯულის მეცნიერი 237
მეცხვარე მეცხვარისა არის 204
მეწინავე სპისა და ლაშქრის მეწინავედ ჩენილისა (გიორგი XI) ვჰ
მეწყურ-ი მეწყერი რომ მოგლჯდეს 185
მეხუთედი-ი სისხლის მეხუთედი 60
მზე მზე სიმართლისა კრზ
მზითვე-ი რაც მზითვეი მოპყოლია 67, მზითვეი მთლად არ მიეცემის 67, ზითვეი და-
უხარჯავს 67, ზითვეი ქონდეს 68, მზითვეი უკლებრივ მისცეს 72, სამამულე
ზითვეი 84, მზითვეი იარე იქნას 85, 86, მზითვეით იყიდის რასმე 105, ზითვეი
თავ-თავისი არის 107, ზითვის მეტი არა წაუღია 145, მზითვეისა და ნიშანს
გარდა 208, ზითვეი სამად გაიყოს 224, ზითვეი ქალის სამშობლოს 224, ზითვე-
ვი და ნიშანი C 225, C 231, ზითვეით უყოღია C 232, ზითვეით ნასყიდი C 234,
B 261, ზითვეისა მიეცეს 257, მზითვეით იშოვნოს B 261
მზირ-ი მზირი მოკლან 89
მზირობა მოკლას მზირობით 89
მზღვარ-ი მზღვარი დაუწეროს 161
მთა 171, მთა არ დაეპირვის 172
მთავრდიაცვან-ი მთავრდიაცვნის სისხლი 32
მთავარებისკომოზ-ი მთავარებისკომოზის სისხლი 26
მთელი-ი მთელი სისხლი 26, 30, 38, 39, 44, 50—52, 54, 56, 57, 59, მთელის კელს
(სისხლის) მეხუთედი 45
მთვრალ-ი მთვრალი ყოფილა 195
მთქმელ-ი მართლის მთქმელი 4, მთქმელი უბრალო იყოს B 226, C 227
მთხრობელ-ი ტყუილის მთხრობელი 3, მთხრობლით ცილი შესწამონ 37, 40, მთხრო-
ბლის ტოლი ყმა 38, მთხრობელს გაემარჯოს 38, მთხრობელი გადმოვარდეს 38,
შეწამება მთხრობლით არის 39, მთხრობლის დარი ყმა 39, მთხრობელმა სა-
მთხრობლო გამოართვას B 236, მთხრობელი იმას ქვიანს, რომელსაც უნახავს
თვალითა, როგორც მოუპარავს ან დაუმაღავს C 236
მთხრობლობა ტყუილი მთხრობლობა 3, მთხრობლობა ცოდვა არის B 236, მთხრობ-
ლობისათვის ასრე იქნას C 236
მიბარება საქონლის მიბარებას ეწამებოდეს 147, მიბაროს საქონელი 149, სალარო-
ში ებარებოდეს 205, საქონელი მიიბაროს 207, მიბაროს რამე 208, პირუტ-
ყვი მიიბაროს 211, კელში მიბაროს B 235
მიბარებულ-ი მიბარებული კაცი 147, მიბარებული ნივთი 207
მიდავება ვეღარას მიედავების 95, ვერავინ მიედავება 178, C 225
მიდგომა განდრიცოს სასწორსა სამართლისასა მიდგომით ვჰ, მოსამართლე თუ მი-
უდგა 3, არცერთი მიუდგება 75, ვალში მიუდგების 139, სახლისკაცი არ მი-
უდგების 148, მიდგომით მოსამართლემ უსამართლო მიყოვო 205, უქორწი-
ლოდ მიდგომა მოუქდეს 262
მიზეზ-ი მიზეზი შეიქნების 81, მიზეზი ბერი არის 97, მრავალი მიზეზებია 131, ერ-
თის მიზეზით წამოედანოს 143
მიმავალ-ი მიმავალმან მოკლას 60

- მიმბარებელი-ი მიმბარებელი ვერას შუეა 149, მიმბარებელს წაუქდა 207, თხოვნა არა მარობს მიმბარებელს 207¹, მიმბარებელი რასმე შუეა 207³, მიმბარებელიც და სკანონის პატრონიც მიცვალეზლიუენენ 209
- მიმღევარი-ი მიმღევარი მოყვდეს 76
- მიმსყიდველი-ი მიმსყიდველს სთხოვს 163, მიმსყიდველმან პირობა გაუთაოს 166
- მიმშველი-ი მიმშველისა დაგეიწერია 24
- მიმცემი-ი მიმცემის სიკვილის უკან 147, მიმცემმან რატომ ავალა 148
- მიმხვდარი-ი მოსამართლე მიმხვდარი უნდა იყოს 3
- მიმქლომი-ი მიმქლომის სისხლი არ არის 42, მიმქლომან მოკლას 50, თუ მიმქლომი მოყვდეს 51, 52, 53, მიმქლომი და ასახია 50—53 მიმქლომი მოკლას 55, 56. იხ. მასქლომი.
- მიმოდებნულ-ი ეამთა ვითარებითა მიმოდებნულ იყო კრშ
- მიწალთუნი-ი 49 ხუთი აბაზი ერთი მიწალთუნი არის 16, სამი მიწალთუნისა და ათი შაურის წონა ერთი სტილი არის 124
- მიწაცემი-ი პატრონის მიწაცემი (ყმა) 248
- მიმყრობა ლპატიურად მიმყრობია 90
- მირთმევა ინსაყ მიართომს 255
- მირონალმოცენებულ-ი ვშ
- მისაკუთრება ქონება მისაკუთროს B 261
- მისანი-ი მისანთა ამყოლი კაცი 251, მისნისაგან დაჩხიბული კაცი 251, მისანი გასაქეობრებელი არის 251, მისნის პირით 251
- მისევა დასაქერლად მიუსის 177
- მისვლა თუ რამ გასაცევი მიწელია 223, წყალობის ყმად მისვლია B 260
- მისხალი-ი 15 ექესი დანგი, ვინა ოცდაოთხი ყირათი ერთი მისხალი იქნების, ერთი მისხალი ორშაურნახევერის წონა არის 16
- მიტროპოლიტი-ი ვშ, ვბ, მიტროპოლიტის სისხლი 26
- მიყიდვა თუ პირობით მიყიდა 166
- მიყოლა სამართალში მიყვეს 243
- მიყრა საგანაჩენოდ მიყაროს 205
- მიშველება მოყვრობით მიეშველოს 7, მოყვსობით მიშველება 24
- მიჩენა ბატონმა კაცი უჩინოს 98
- მიცემა 15, 36—40, 75, 95, 103, 115, 132, 133, 157, 168, 182, 225, 234, 235, 236, 246, 257, 258, 262, 263, 270, სისხლის მიცემა 15, 39, 258.
- მიცემინება სისხლი მიაცემინეთ. 90, პასუხი მიაცემინონ 192, 269
- მიცვალება ორნიე მიცვალეზლიუენენ 209, ვინ მიიცვლებოდეს C 233
- მიცვლილი-ი 219
- მიწა 100, 167, მიწა ოთხგვარი არის: ერთი ნაფუძარი, მეორე ნანეხვი, მესამე სარწყავი, მეოთხე ველური 250, საფლავის მიწა 218, მიწა სკეროდეს 246
- მიწვდომა არც მისწვდების კაცის გონება ვშ
- მიწვდება კელი მიუწვდებოდეს 97, აღარც კელი მიწვდებოდეს 156¹, ყველაზე კელი მიუწვდება 160, საქმე მიუწვდებოდეს 174
- მიხლომა ჩვენს მიხლომაში 175
- მიქლომა თაეის ყმან მიუქვდეს 42, ერთი (სისხლი) მიქლომისათვის 50, სასახლესა და ცოლ-შვილში მიუქვდეს 51, მამულში მიუქვდეს 53, მოსარბეველად მიუქვდეს 55, მიქლომაში მოერეოს 57, მიქლომისა და ძალად წარმთევისათვის 85, ორბატონობასა და ორიანობაში მიქლომა 176

- მკედარ-ი მამულიც მკედრისა შეიქმნების 88, მკედარს სამარხი და სააქიმო 92, მკედრის სულს მოხმაროს 137, მკედრის წილი 139, მკედრის პატრონი 182, 183, მკედარს სამარხი 194, 197, მკედარი დაუმარხოს 218, მკედარი ბატონმა და-მარხოს C 231, კაცი მკედარი დახედეს 243, მოწამლით მკედარი 252, მკედა-რი არის მობეზღრისაგან 253
- მკვიდრ-ი მკვიდრი კაცი 198, მკვიდრი უმა B 260
- მკვიდრობა მკვიდრობის წიგნი B 260
- მკვლელ-ი 37, 60, 75
- მკერელ-ი მკერელისა არის 181
- მკითხველ-ი მკითხველს წასაკლენი მოუტლენია 251
- მკლავ-ი მკლავზედ დაიჭრას 49
- მმონებელ-ი ვჴ
- მნითება რაც ემნითებოდეს 258
- მოად-ი მოადი აჩივლონ 24, მოადიც მოიყვანონ 143, მისის ენით მოადს არც ფიცო დაედების 216
- მოახლე თუ მოახლეზედ დააქელოს 42, მებატონე მოახლედ ნუ მოინდომებს 203, მოახლე სთხოოს 262, მოახლის მიცემის დასტური 262, მოახლის პატრონი 262, მოახლის სისხლი მისცეს 262
- მობეზღარ-ი მობეზღრის პირით 253, მობეზღარს გარდაქდეს 253
- მომა ყელზე საბელი მოაბან 69
- მოგება მარჩილი აბაზს მოიგებს 128, როგორც მოუგია 164, ყომაში მოუგია 169, ახლის ბატონის კელში მოუგია 200
- მოგებულ-ი თუ რამ საქონელი თავისი მოგებული ჰქონდეს 233
- მოგლეჯა მეწყერი რომ მოგლქდეს 185, სამანი მოგლეჯილია 241, სამნის მოგლეჯი-სათვის 242
- მოგონება ზოგი ვერ მოვიგონეთ... ვინც მოიგონოს ვჴ, ბევრს ტყუილათაც მოიგო-ნებენ 143
- მოდავე წაჰყვეს მოდავესა 174, მოდავეს პასუხი B 261, მოდავის უკითხავად 262, მოდავე გამოჩნდეს 262
- მოდავება ძმები ვერას მოდავეებიან 113
- მოდება გარდაბტომა მოუღვას 197, ნაძლევი მოუღვას 197
- მოედან-ი თავს მოედნისას და ბოლოს დადგნენ 7, მოედანს წყალი ააღუღონ 8
- მოვალე 94, 131, 133—138, 142, მოვალემ მოკლას 94, მოვალე უჩიოდეს 131, თუ მო-ვალე გატეხილია 131, მოვალისაგან წიგნი აიღოს 263
- მოვლა უნდა მოუაროს 225
- მოთავსება ველარ მოთავსდენ და გაიყარნენ 98
- მოთემე მოთემემ უნდა გაურიგოს 216
- მოთხრა გლენი და მამული არ მოეთხაროსთ 24, თავისი მკედარი მოთხაროს 218
- მოკაფვა ხილი თუ ნერგი მოუკაფოს 190
- მოკვდავ-ი კაცმან მოკვამან უანდერძა B 233
- მოკვდომა თუ სენით მოკვდეს 211, (თავის) დლით მოკვდების B 229
- მოკვეთა ძალიანად მოეკვეთინოს 48, დიდი მოეკვეთინოს 180, ფეკის მოკვეთა 220, კელი მოეკვეთოს 259
- მოკვლა არ მოაკლევინონ 7, განზრახვით მოკლაო 42, დამხდურმან მოკლას 42, უმე-როსმა მოკლა 42, ცოლზე ან შეილზე დააქელოს და მოკლას 42, მოახლეზედ დააქელოს და მოკლას 42, ცოლთან საწოლად დააქელოს და მოკლას 42, ცო-

- ლი ბოზობაზე დააქელოს და მოკლას 42, ქერდი მოკლას 42, ცოლი მოკლას 62, ქმარი მოკლას 65, უფროსი კაცი მოკლას 75, შვილი მოკლას ან შვილმა მამა 78, ძმა მოკლას 82, და მოკლას 82, მამულის პატრონი მოკლას 88, ყაზახმან მოკლას 89, ლენინში კაცი მოკლას 93, საქონლის პატრონი მოკლას 94, ყმა მოკლას 95, ორბატონობასა და ორიანობაში მოკვლა 176, ბატონი მოკლას 258
- მოკიდება ცოდვის მოკიდება 6, 14, უფროსის კაცის მოყვასად მოკიდებით 23, ცეცხლი მოეკიდოს 193
- მოკითხვა ბატონმა მოკითხოს 267
- მოკითხულ-ი მოკითხული უნდა იქნას 58
- მოკლება მამულის მოკლებით სისხლიც მოაკლდების 23
- მოკლვა იხ. მოკვლა
- მოკლული მოკლული კაცი 178, ისრით მოკლული 179, თოფით მოკლული 183
- მოლაპარაკე მოლაპარაკეს კელთ ექიროს 206
- მომგლეჯელ-ი სამნის მომგლეჯელი 242
- მომდევარი-ი საქონლის მომდევარი 209, მომდევარი არაინ არისო 262
- მომკვლელ-ი ვერაინ მოედაება მომკვლელს 178
- მომპყრობელ-ი მომპყრობელი მოუკლავს 90
- მომპარავ-ი მომპარავმან სახლი გატეხა 210
- მომსყიდველ-ი მომსყიდველი ველარ იპოვნოს 156¹, წილი მომსყიდველსაც დაუღვას 165, იხ. მამსყიდველი
- მომწამლავ-ი მომწამლავი მიეცემის მოსისხარსა 252
- მოცემ-ი მომცემი ველარ იპოვნოს 156¹
- მომქმარო. მამქმარო მომქმარო ყოფილა 58
- მომქსენე მომქსენესა სთხოვონ 212
- მონა მონა ნასყიდი B 234
- მონაგებ-ი მონაგები სულისა არის 224
- მონათესავე მონათესავე კაცი C 261
- მონაპარავ-ი 152, 153, მონაპარავი გლეხისა არის 154
- მონარბევ-ი კრილობისა და მონარბევისა 56
- მონასტერ-ი მონასტრით ამალდების 23
- მონაღვაწებ-ი მონაღვაწები შესწირა 232
- მონახვა სამანი კარგად მონახოს 241
- მონახულ-ი მონახულმან ყოველმანვე ერთბამად ვბ
- მონდომება როსაც მონდომებს B 260
- მონდომებულ-ი ვინმე თავის მონდომებული 203
- მონოზანი-ი მწირის მონოზნისა 30, ბერი თუ მონოზანი 58, მონაზნად შედგება B 231¹
- მოპარვა 149, 151, 152, 154, 156, 157, 207, 210, ლაშქრობაში მოპაროს 152, მოუპარავს ან დაუმაღავს C 236
- მოპყრობა ავად მოპყრობა 64, 78, 98, უპატიურად მოპყრობა 64, 90
- მორბევა სოფელი მოურბიოს 54, მამულის მოსარბეულად მოუკლეს 55, მოსარბეულად მიბრძანდებოდეს 158
- მორევა მიკლდომაში რომ მოერიოს 57, ვინ ვის მოერიოს 240
- მორვა მორვით მოხეულ და შემომამჭერეო 182
- მორიდება სჯიდენ მორიდებით ვზ
- მორღვევა კედელი მოურღვიოს 50

- მორჩობა მორჩობით** ქმარს სწამობდენ 62
მორკმეა მამული და მორკმეა 23
მოსაგებად (მოვალე) მოსაგებად არის 131
მოსავალი-ი პურის მოსავლიანათვის 170
მოსათხრობელი-ი მცირედად მოსათხრობელი კრეზ
მოსამართლე 183, 189, 191, 194, 195, 207, 212--214, ენებოს მოსამართლესა ვმ, მოსამართლე მხრეკელი უნდა იყოს 3, მოსამართლე სხვას რასმე საქმობს 3, მოსამართლე ერთს მეორეზე მიუდგა 3, მოსამართლემ ინდომოს 3, გაამრუდებინებს მოსამართლეს 4, თავი მოსამართლე 4, მოსამართლეს მრული ამბავი მოუტანა 4, მოსამართლემ რა ქნას 4, მოსამართლეს იასაული ჰყევანდეს 4, უფროსი მოსამართლე 5, მოსამართლე ეკრძალოს 10, მოსამართლის ცოდვა არის 10¹, მოსამართლემ იცოდეს 11, მოსამართლისაგან გასინჯვა უნდა 12, 23, 76¹, 88, 167, მოსამართლემ დაუჯეროს 13, მოსამართლემ ტუელი შეაჩნია 13, სცანი მოსამართლე 17, უწყოდეს მოსამართლემ 24, მოსამართლემ შემოიკითხოს 37, მოსამართლე იქნების 56, მოსამართლეს უქრთამობა მართებს 99, მოსამართლისაგან გარკვევა უნდა 103⁴, მოსამართლე ბრძანდებოდეს 104, მოსამართლემ ყური არ უნდა უგდოს 126, მოსამართლისაგან არ მიეცემინება 128, მოსამართლემ გულისყური გააელოს 143, მოსამართლისაგან გამონახვა უნდა 157, მოსამართლესთან გარიგდნენ 158, მოსამართლემ გასინჯოს 167, შემოსჩივლოს მოსამართლესა 173, მოსამართლის განაჩენია და სამართლისა 205, მოსამართლემ უსამართლო მიყოფო 205, მოსამართლეს აღილათს ვერაინ დაუქერს 205, მოსამართლენი ვერ გააჩენენ 205, მოსამართლისაგან გაჩენილი 206, მეფემ მოსამართლეთ უწყინოს 206, მოსამართლეს საეკო მოქსენდეს 212, მოსამართლე ღმრთისა და კელმწიფის მოშიში უნდა 214, მოსამართლე არად ვაერევის B 225, მოსამართლემ გააშვებინოს C 225, მოსამართლესთან იივლოს C 226, მოსამართლემ მგინებელი დატუქსოს C 22², მოსამართლესთან დააბეზლოს C 227, მოსამართლემ კარი გაარონინოს B 228, მოსამართლესთან იჩივონ C 228, მოსამართლემ გარდააქდევინოს B 236, მოსამართლესთან მოიყვანონ C 236, მოსამართლემ გაარიგოს 237, მოსამართლევ რას უზამ 238, მოსამართლემ მოუძებნოს 239, მოსამართლემ წაურთოს 251, მოსამართლე გაუწყრეს 258, მოსამართლემ გაათავისუფლოს 258, 259, მოსამართლემ დააურევბინოს 259, მოსამართლე ბეობდეს 267, მოსამართლე რასაც ვვარისა იყოს 267
მოსამსახურე მოსამსახურე იქნება C 234
მოსარბეულად 55, 158, 177, იხ. მორბევა
მოსაქმე სამართალს ვაგზავნილი მოსაქმე 4, ბატონის ვაგზავნილი მოსაქმე 267
მოსვლა ფათერაკად მოსკოდეს 95, 193, სამართალში მოუვიდეს 150, 251, საყმოდ მოუიდეს 198, მოვიდეს ლაპარაკი 206
მოხისხარი-ი მომწამლავი მიეცემის მოხისხარასა 252
მოსულ-ი მოსული კაცი 198
მოსყიდულ-ი მოსყიდული საქონელი 166
მოტაცება დედაკაცი ძალად მოიტაცოს 85, მოსტაცოს და წაიყვანოს 86, ერთი მეორეს ნურც მოსტაცებს 173, ორბატონობასა და ორიანობაში მოტაცება 17², ყაზახმა და ქურდმა მოსტაცა 210
მოტება მოსტებოს რამე 194, მოიტება რამე 197
მოტყუება თორემ მოტყუებდა 215
მოუვლელიობა მოუვლელობით დაკარგა 149, მოუვლელობით ჩავარდა საღმე C 230

მოურავ-ი მოურავი ნულარას სთხოვს 203

მოუშლელ-ი დიდებაზე მოუშლენი 23

მოუცარი-ი შეგდებული მოფიციარი 10, შეუგდებელი მოფიციარი 10, გარეშე მოფიციარი 12, დღიურზე ერთი მოფიციარი 12, გლეხის სისხლის შეწამებაზე სამოცი მოფიციარი შეეარდების 41, თუ მოფიციარი უფრო დიდგვარია, უფრო ცოტა ქამს, და თუ გვარდაბალია, უფრო ბევრი ქამს 143, მოფიციარი ამოკვეთილი არის 144, მოფიციარს ერთმანეთს ვერ შეუგდებენ 144, ბევრს მოფიციარს ნუ შეაგდებ 237, მოფიციარი დროული, ღმრთის მცნობელი, სჯელის მეცნიერი და ცოტა უნდა იყოს 237

მოქალაქე მოაქალაქის სისხლი 30, მოქალაქე სწამობდეს 144

მოღალატე მოღალატელ სასიყვილოდ დაუდგეს 59, სისხლი მოღალატემ მიაცეს 59 მოღება მოაღებინა წიგნი სამართლისანი კრშ, წიგნები სასამართლონი მოვიღეით ვბ მოღებულ-ი თქვენდა მომართ მოღებულსა (წიგნსა) ვბ

მოღვაწე უფლისა ძლიერი მოღვაწე კრშ

მოყვარე მოყვრით შეარბგოს 101, მოყვარემან და ყმამ მათი აშლა შეიტყონ 98, საქონელი მოყვარეს უბარია 131, 135, მოყვრებმან გაზარდონ (ობოლი) 203

მოყვრობა იოყვრობით არაიენ მიიშველოს 7, მოყვრობით და მეზობლობით 207²

მოყვას-ი მოყვასად მოკიდებით ამაღლდების 23, აღძრას მოყვასი მოყვასზედა 25, მოყვასსა უმაჰანკლოს 69

მოყვსობა სჯიდენ და განაგებდენ მოყვსობით ვშ, განდრიკოს სასწორსა სამართლისასა მოყვსობით ვშ, ერთიმეორის მოყვსობით მოკმარება 24

მოყიდვა იაფად მოჰყიდოს 261

მოყივნება მოყივნება სჭირდეს 60

მოშენებულ-ი ქვეყანა გაყრით არის მოშენებული 99

მოშლა მამულს ვერ მოუშლის 95, ნუ მოიშლებით, ნუ გაიყრებით-თქო 98, მეომრის მოშლა არის 158, ნასყიდობას ვერ მოუშლის 160, წიგნსა და პირს დასდებენ, აღარ მოიშლების 167, აღარც ჩვენ მოეშალეთ 175, მოშალოს სამართლები ჩვენი ვბ, ის არ მოიშლების 206, უფრო არ მოიშლება 241, მებატონე ანდერას ნუ მოშლის B 261

მოჩივარ-ი მოჩივრის საჩივარი 3, მოჩივარს უწყრების 3, მოჩივარს სამართალი უყოს 3, მოჩივრის გარიგებას ეცადოს 10, ორისავე მოჩივარის საჩივარი დაწეროს 205, მოჩივარმა შესჩივლოს 215, მოჩივარმა სცეს 267

მოძიება წიგნები სასამართლონი მოეძიეთ ვბ

მოძღვარ-ი მოძღვარმა იცის საკანონო 79, მოძღვარმან ჰქითხოს 262

მოწამე, მოწმე ტყუილი მოწამე 3, შეუგდებელი მოწამე 10, მოწმით სამართლის ქმნა 13, მოწმით გაიმათლებდეს თავსა 38, 39, მოწმით ნათხოვნი ქალი 77, მოწმით გაარიგონ 77, დამწერი და მოწამე 143, მოწმით შეტყობას ეცადენით 147, მოწმით დააფიციონ 147, მოწამე ითხოოს და მოწმით გაარიგოს 157, მოწამე დაიჭიროს 158, კაის მოწმით უნდა იყიდოს 161, მოწმით გამოჩნდეს 179, პირობა დაუდვას მოწმით 207, მოწმით გამოხაზონ 207, მოწმეები იმოვოს 212, მოწამე დაისწრას C 227, წიგნითა და მოწმეებით C 234, სარწმუნო მოწმეები C 235, C 260, თუ მოწამე ჰყავს 254, მართლის მოწმეებით წიგნი მისცეს B 260, არც მართალი მოწამე ჰყვანდეს B 260, მოწამე და თავლები 262

მოწამლვა მოწამლა ორ სისხლთა ჩავარდება 252

მოწმე იხ, მოწამე

- მოწმობა** ერთპირ სოფელსა მოწმობას დაუჭერებენ 13, ტყუილი მოწმობა 13, კევი ან კლდე ემოწმებოდეს 241, მოწმობის გულისათვის მისცეს 254
მოწონება ერთმანეთის მოწონებით 166
მოწყალე კელმწიფის მოწყალეა 220
მოწყვეტა ღედაკაცს შვილი მოსწყდა 51, გულის მოწყვეტა 237
მოკირანახულე შუას ძმას ღიდად მოკირანახულესა 102, მოკირანახულე იყოს 102
მოკრა არ მოაპრევიოს 172, ნერგი მოუკრას 190, ხე მოუკრას 247, ენა მოეკრას 259
მოხედომა ისარი მოხვდა 179, თოფი მოხვდეს 183, ფათურაკად მოხვდა 183, იარაღი მოხვდა 254
მოხუცებულ-ი ვჰ
მოკლენა ფიცის მოკლენას ერილოს 10, ფიცი არ მოაქდინოს 10¹, ჩხიბი ან წასაკდენი მოუკლენია 251, უქორწილოდ ორსულობა მოუკლეს 262
მოკლომა ურიგო მოკლეს 64, ჩხუბი მოხდეს 80, B 227, სადაც რუ მოიკლენს 172, ფათურაკის საქმით მოუკდა B 230,
მოკლელი კელმწიფის მოკლენი 34
მოკვნა პატრონისაგან დასტურით მოკნას 217
მოკმარება მოკმარებას ნუ აქნევიებენ 24, ვისაც მოკმაროდეს 58, გამოსავალი ეკლესიას მოეკმაროს 217, საქონელს მოიკმარებს B 232
მოკსენება საქმე მოკსენდეს 98
მოჯამაგირე მოჯამაგირე არის B 229, მოჯამაგირედ დაუქირავს B 229
მპყრობელ-ი ძღვეაშემოსით მტკიცედ მპყრობელი კრჷ, ორისავე ტახტის მტკიცეთ მპყრობელის ძე კრჷ
მრჩოლელ-ი მრჩოლელის პატრონი 196
მსახლობარი მსახლობარი ღიდი თუ მცირე 17
მსახურება ხანდახან ემსახურება C 260, უნდა ამსახურებს B 261
მსახური მსახური აფიცონ 12, მსახურის სისხლი 18, 32, 33, 83, თუ მსახურთ შუ-აქეთ 40, მსახურის ყრილობაზედ 49, მსახურისა არის 204
მსაჯულ-ი თვალუხვად მსაჯულმან დაუფარავმან ღმერთმან კრჷ, უმჯობეს საქნელად ყოველთა მსაჯულთა მიერ კრჷ, მყო მე მსაჯულად და განმგედ წილტდომილთა ქვეყანათა ვჰ. მოგავსენოთ მეფეთა და მსაჯულთა 1, მსაჯულს ბოროტისაგან შორედ ჰყოფს 1, მსაჯულმან ჰკითხოს 5, მსაჯულმან გამოართვას 135, გულს-კმის-მყოფელმან მსაჯულმან ვჰ
მსროლელ-ი ყაბახის მსროლელი 92
მსყიდველ-ი მსყიდველს უნდოდეს 161, ქონება მსყიდველისა არის 165, მსყიდველმან საქონელი იპოვნოს 186, თუ მსყიდველი მოკვლეს B 261
მტერი-ი 176, 178, 221, მარადის მტერმან 25, მტრისაგან წაუკდა 149, მტერზე მიზრ-ძანდებოდეს 158, მტერს მიუვიდეს 220, მტრის დასხმით 207, მტერს მოა-ველევისონ 211, უცხო მტერი 254
მტერობა მოსამართლე მტერობით მიუდგა 3, მტერობა ეღვასთ 189, C 236, მტერო-ბა გაიშალოს B 226, ძველი მტერობა C 228, მტერობის სიკედილი 252
მტყუნა-ი მტყუნანსა და მართალზე 3, მტყუნანი იქნების 8
მუახლე იხ. მოახლე
მუჯარად-ი 178
მუსაიბობა მოსამართლე მუსაიბობით მიუდგა 3

- მუქარა მუქარა დასახეობის 228
 მუშა 115, 130
 მუშაობა 211, C 230
 მუხთლად მუხთლად სიკვდილიანათვის 60, მუხთლად იარაღი აკურია 152
 მფიცებელ-ი 10
 მქებელ-ი ვშ
 მქებ-ი ვშ
 მქნელ-ი მქნელი კაცი 9, მქნელს არ უწყრომა 34, მქმნელმან სისხლი მისცეს 86, ჰი-რის მქნელად დაიწეროს 199, მქნელმან გარდაიკადოს B 227, კაცი საქმის მქნელია C 227
 მღღელ-ი მღღელს ხატი კელში ჩამოართოს 10, მღღლის სისხლი 31
 მღღელმთავარი ვშ
 მღღელ-მონაზონი-ი მღღელ-მონაზონის სისხლი 30
 მყოფ-ი მყოფისა უმყოფისა ვშ
 მყოფობა უფროსად იმყოფოს 80
 მშვილდ-ი მშვილდის საბელი 180
 მშვილდ-ისარი მშვილდ-ისარი დააყაროს (მოკლულ ნადირს) 179
 მშობელ-ი მისმან მშობელმან 187
 მჩხრეკელ-ი მოსამართლე მჩხრეკელი უნდა იყოს 3
 მცვედანი-ი მცვედანი არის, რომ ქალთან წოლა არ შეუძლია 168
 მცირე მცირის სისხლი 43, მცირეს—მცირობით 971, დიდისა თუ მცირისა კელში 156, დიდი იყოს თუ მცირე 242
 მცნება მეათე მცნება 78
 მცნობელ-ი სიბრძნით ყოველთა წინასწარ მცნობელისა კრშ, ღმრთის მცნობელი 237
 მძივ-ი კპობენ მძივთა ვშ
 მწირ-ი მწირის მონოზონისა 30
 მწუხარება მწუხარება დამართებოდეს 55
 მწყემს-ი რჩიმა მწყემსზე 204, მწყემსმა წანაყედი ქნას 245
 მწყუსა ემწყუსიდი თავსა ჩემსა ვშ
 მჟირავ-ი გირიშქისა და ჰაიალათის მჟირავისა ვშ
 მხლებელ-ი მხლებელი გააწბილოს 83, ყმა და მხლებელი 115
 მქარე მქარეს ნაკრავი აქეს 183, მართალი მქარი ცილობს 179
 მქედარი მართლმადიდებლობის მცნე მქედარი კრშ
 მქევალ-ი მქევალი ან მონა B 234

6

- ნაბიჭვარ-ი 110, 115, ნაბიჭურის წილი 110
 ნაბოძებ-ი წანართმევი თუ ნაბოძები 109
 ნაგინებ-ი ნაგინები კაცი C 226
 ნადირ-ი ნადირს შესტყორცოს 92, ნადირს ისარი მოხვდა 181, ნადირმა აწყინა რა-მე C 230
 ნადირობა ნადირობის ცილება 179, ნადირობაში სიკვდილი 182, საყუნდრის ნადი-რობა 183
 ნათესავ-ი ნათესავისაგან სისხლი 42, ნათესავნი ერთსახლნი 98
 ნათესავკეთილობა ნათესავკეთილობით იასიანი კრშ

- ნათლობა ნათლობა ქონდეს 55
 ნათხარ-ი ნათხარი ქნას 256. ნათხარის პატრონი 256
 ნათხოვარ-ი ნიეთისა გინა ნათხოვარისა 207, ნათხოვარი წააყდინა 207, კაცი ნათხოვ-
 რად ყვანდა 210
 ნათხოვნი მოწმით ნათხოვნი ქალი 77. ნათხოვნი კაცი 210
 ნათხოვრობა საქონელი ინათხოვროს 207¹, კაცმა კაცი ინათხოვროს 210
 ნაკადული-ი ნაკადულად გაიყოფის 114
 ნაკვეთ-ი ნაკვეთს ნეკი გამოველებოდეს 48
 ნაკლებ-ი სისხლი ნაკლებია 82
 ნაკრავ-ი 179, 180, 183
 ნაკრავლობა ნაკრავლობაზე მოკედეს 194
 ნამართებ-ი ნამართები სისხლი 36
 ნამართებულობა ნამართებულობა ქონდეს 191
 ნამდურევე-ი ნამდურევი კაცნი შეიძგერნენ 182, ნამდურევი ყოფილა 183
 ნამეტნავ-ი ნამეტნავი საქონელი 208, მართებულზე ნამეტნავი 211
 ნამუს-ი ღიღი ნამუსი 254
 ნამუსიანი-ი ნამუსიანი კაცი არ იკადრებს 110
 ნანებ-ი მიწა ნანებვი 250
 ნაპოვნ-ი ნაპოვნი თუ დაკარგული 109, უღედმაჰოდ ნაპოვნი B 261
 ნასამართლ-ი ნასამართლი იქნებეს 205
 ნასალ-ი ნასალი უყოს 13, ნასალი უნდა 97
 ნასისხლ-ი ნასისხლი არის 112
 ნასყიდ-ი 105, ნასყიდი მამული 75, 164, 165, C 231, BC 233, ნასყიდის წილი 111,
 ნასყიდი დარჩა 138, ქურდი ნასყიდით მიეცეს 151, ნასყიდი არ მოუშალოს 122.
 ნასყიდი აგარაკი 165, თავი ნასყიდად დაუწეროს 200, მკვეალი ან მონა ნასყი-
 დი B 234, მსითვით ნასყიდი C 234, B 261, ყმა ნასყიდი 248, 260, ნასყიდისა-
 გან უფრო ყმა არის 254, ნასყიდისაგან უფრო ვერსად დაეკარგოს 258
 ნასყიდობა სათავისთაოდ ნასყიდობა 105, კარი ნასყიდობისა 160, ნასყიდობა ქნას 160
 ნატამალ-ი თავის ნატამალში 195, 256
 ნატყვევებ-ი ნატყვევები მოკლას 61
 ნათუძარ-ი მიწა ნათუძარი 250
 ნაქიშპარ-ი ნაქიშპარი კაცნი 182
 ნაქნარ-ი ავის კაცის ნაქნარს 187
 ნაკუთად-ი ნაქერდალიც უზლოს 151
 ნაღვლობა არას იწავლის 237
 ნაყოფ-ი ქვეყანა ნაყოფს დააკლებს 1
 ნაშეილებ-ი პასუხი ნაშეილებმან ქნას B 261
 ნაშოვნ-ი ნაშოვნი საქონლით 109, ომში ნაშოვნი 255, თარეშობით ნაშოვნი 255
 ნაშრომ-ი რჩობა ნაშრომში შევიდეს 188
 ნაცარცვ-ი წილი უც ნაცარცვში 178
 ნაძლევი-ი ნაძლევი მოუღვას 197
 ნაქერი-ი ორი ნაქერი 259, კმლის ნაქერი 264
 ნახევარ-ი ნახევარი სისხლი 52, 53, 57, 82
 ნახირისთავი ძროხის ნახირისთავი 171
 ნება 188, 193, 194, 197, 199, ნებით გაყვეს 84, ნებით შეირთოს 203, ბატონმა ნება-
 არ დაოთოს C 233

ნებადართვა ნებადართვით კათალიკონ-ებისკოპოზ და დიდებულ-დარბაისელთა კრწ
 ნერგ-ი ნერგი აუკაფოს 189, საქმარი ნერგი მოუქრას 190
 ნეკ-ი ნეკი გამოველებოდეს 48
 ნივთ-ი სოფლის ნივთით 2, ნივთის სამართალი 205, მიბარებულისა რასაც ნივთისა
 207
 ნიფხავ-ი ტიტველი ნიფხვით ოდენ 69, ნიფხავი არ გაეცრკეების 178
 ნიშან-ი მზითევი და ნიშანი 208, C 231, ნიშნის მიტანა 223, ნიშნის პატრონი 223,
 ნიშანი კაცისა არის C 225
 ნიშანშიტანილი-ი ნიშანშიტანილი ქალი 77
 ნიშნია-ი ხისნია-ი ადგილი 241

მ

ობოლ-ი ობლების დახდამდი უნდა მოიცილოს 133, წვრილი ობლები 134, ობლები
 დაიხდება 134, ვაკი ობოლი 203, ქალი ობოლი 203, ობოლი ვინმე გაგდებუ-
 ლი B 261
 ომ-ი თუ ომი მოქდა 152, ომში კაცის დარჩენისათვის 254, ომში ნაშოენი საქონლი-
 სათვის 255
 ორბატონობა ორბატონობასა და ორიანობაში მიქდომა 176
 ორგულობა მეფეთ ორგულობა 7, ბატონის ორგულობა 9, ქვეყანასა და ქრისტეს
 სჯულს უორგულოს 222, კელმწიფის ორგულობა B 236
 ორიანობა ორიანობაში მიქდომა 176
 ორანერძოდვე ორკერძოდვე ზნეობითა და სწავლით გარემო-სუღდევილი კრწ
 ორჰცი ორკეცი სისხლი 52, 58, 59, 76
 ორსულობა ორსულობა მოუქდეს 262
 ორმო ორმოს პირი 195, ორმო დარჩეს პირლია 256
 ოქრო ოქროთა და ანთრაკთა პათიოსანთა კრწ, 16, 19—22
 ოცისთავ-ი ოცისთავს გლებს აიღებს 101, გლებების ოცისთავი 102, ოცისთავი აა-
 კირნახულო მიეცემის 103:

პ

პაპა პაპის ოუ პაპის მამას 141
 პარკ-ი პარკში კელი ჩაუდგან 8
 პასუხ-ი 75, 107, 133, 174, 188, 190, 192, 196, 200, 209, 246, 261, 269
 პატიება მეფემ და კათალიკონშან იპატიონ 24, შვიდეულისაგან სამი ეპატიოს 249,
 ზოგი იპატიონ 264, ერთი (ქერის მარცელის სისხლი) იპატიონ 265
 პატივ-ი დარბაისელთ პატივი 24, პატივი სწორე აქეთ 25, უფრობის პატივი 56,
 მამისა და დედის პატივი 78, ავი პატივი 211, თავის პატივით იყოს B 231
 პათიოსან-ი ანთრაკთა პათიოსანთა კრწ, შთასდებენ საუნჯედ პათიოსანთა ვწ
 პატრონ-ი 42, 52, 54—56, 68, 69, 75, 86, 87, 94—96, 100, 130, 135, 172,
 173, 182, 183, 188, 196, 207—210, 217, 218, 223, 224, 230, B 233, 238,
 240, 244—251, 254, 256, 257, 260—263
 პატრონობა კარგათ უპატრონოს 248
 პერანგ-ი პერანგი არ გაეცრკეების 178

- პირველ-ი პირველის ქრმისა 84, პირველის მკერელისა 181, პირველი მებატონე 200.
პირველი პატრონი B 260
- პირ-ი ისარზე პირი 92, წიგნი და პირი 167, მდინარის პირი 184, ორმოს პირი 195,
256, პირს დაუყენონ C 227, პირს დაუდგებო B 236, პირს წამოუდგეს C 236,
მისნის პირით 251, მობეზღრის პირით 253, მოწმის პირით B 260
- პირობა წიგნითა და პირობით 135, პირობით მიეიდა და პირობა დაუდვა 166, პირობა
გაუთაოს 166, პირობას არასა სთხოვენ 167, პირობით შესცვალეს 167, 207,
პირობაზე გადაქდა C 235, პირობა უნდა დაიდოს B 236, პატრონის პირობით
250, პირობა მისცეს 255, 260
- პირუტყვ-ი 22, 154, 157, 160, 166, 167, 175, 188, 195, 196, 197, 211, 234,
249, 256
- პოვნა ქონება იპოვნოს 165, თუ ვერ იპოვნონ 179, 241, საქონელი იპოვნოს 185,
ქურდი იპოვნოს 211, იპოვნოს და გაზარდოს B 261, ყმაწვილი იპოვნოს C 261
- პრიანება კელმწიფეს ეპრიანების 101, 155, 170, ვისაც ეპრიანება C 233, რომელიც
ეპრიანება 255, როგორც ეპრიანების 267
- პურ-ი 98, 115, 117, 119—121, 126, 128, 129, 131, 132, 134, 136,
170, 175, 238, კოდისპური 162

ქ

- ჟან-ი ჟამთა ვითარებითა კრშ, ჟამთა კეისრისათა კრშ, ჟამთა და ღრთთა ცვალებით
ვშ, ჩვენი ჟამის თეთრი 16, მოსამართლის ჟამში 23, ჩვენს ჟამში 65, თავის
ჟამში 175
- ჟამურ-ი პირველს ჟამურს 15

რ

- რბევა ერთიმეორის რბევა 24, უმის რბევისათვის 81, ნურც ყმასლა არბევენ 98, ქვე-
ყანა ურბევიათ 176
- რევა თუ ძმანი და სახლისკაცნიც რეულან 75, ტყუილი ურევია B 236
- რვალ-ი 18, 21, 22
- რიგება უსამართლებით და ურიგებიათ 2, ბჰობდეს და არიგებდეს 267
- რიგ-ი ყოველთა სამეფოთა თითოეული რიგი აქეთ კრშ, საქართველოს რიგი 6, 137,
139, ერთი რიგი 15, 119, რა რიგი კაცი 17, დაშორებების რიგი 98, გარდაგდე-
ბა რიგით უნდა 104, რიგით ირჩიოს 104, ძველი რიგი 109, ბევრი რიგი არის
150, საყდრის რიგი 175, სხვათა ქვეყანისა რიგთა ვბ, ქვრივის რიგი 261
- რიგიანათ რიგიანათ გასინჯოს 167
- რიღება მოსამართლე ერიღებოდეს 99
- რისხვა რისხვაეა უსამართლობით მოივლინების 1, ღმრთისა და პატრონის რისხვა 239
- რკინა რკინის ჭვარი 8, რკინა გააქურონ 9, სახლის საქმარი რკინა 18, სანახავე რკი-
ნა 49
- რუ რუს წყალი 114, რუს გატანა 170, რუს თავი 170, რუს ამოწმედა 170, რუს გა-
მლებისა 244
- რუმ-ი სამს შაურს ფრანგნი რუმს ეძახიან 16
- რქა ნადირს თუ რქას 181

რჩა ნულარას მიერჩის 156¹, იარაღს ვირჩი-თქო 158. კაცსა და იარაღზე ირჩოდენ 178, მკედრის პატრონი მიერჩოდეს 182
 რჩევა რჩევა და საქმე 75, რჩევაჲ იქნების, ჭერ ერთმან ირჩიოს 104
 რჩენა უნდა არჩინონ უმურად 110
 რჩეული-ი წესითა რჩეული კრზ
 რჩოლა პირუტყვი ირჩოლებოდეს 196
 რჩომა რჩომის ალაგი 100, რჩომა მიყიდა 166, რჩომა ნაშრომში შევიდეს 188, რჩო-
 მა მოკლას 188, რჩომის პატრონი 188, რჩომა გაუშეა 188, რჩომამ მოკლა 196.
 რჩომა გაიყონ 204
 რწმუნება თავდებობას ნუ ირწმუნებენ C 235. C 236
 რჭული-ი ძველის რჭულით სამართალი კრზ, რჭულის გარდამავალი საქმე 61¹, რჭუ-
 ლის კანონით გარიგდეს 78, ქრისტეს რჭული 222, რჭული წაქდებოდეს 222.
 ჩვენის რჭულისა 254, იხ. სჭული
 რჭულმტყიცობა რჭულმტყიცობითა შეურყეველი სევეტი და გოდოლი კრზ

ს

სააქიმო სააქიმო გაუჩნდეს 92, დასნეულებულს სააქიმო 187, სააქიმო შისცენ 194,
 დაშაყეჯულს სააქიმო 197
 საბალაზე საბალაზე არ დააკლდება 162, ცხვრის საბალაზე 171
 საბატიო საბატიოს კაციშვილი 12, 154, 202
 საბატონო თავის საბატონოში 177, სხვას საბატონოს 198, 201, ამაჲ საბატონოში 194,
 საბატონო იყოს C 233
 საბაღე საწისქვილო ან საბაღე 12
 საბელი-ი საბელი მოაბან 69, საბელზე გარდააბიჯებენ 166, მშვილდის საბელი და-
 იძალა :80
 საბრქე-გება საბრქე-გებითა კვლად კაცისად 25
 საბძელი-ი გარეთ კალო-საბძელია 103, საბძელსა ცეცხლი წაუდვას 192, კალო-საბ-
 ძელი უმცროსისა არის 204
 საგანაჩენოდ საგანაჩენოდ მიიყაროს 205
 სადაო სადაო და სალაპარაკო 189, სადაო კელთ ეპიროს 206, სადაოსაჲ ედავების 213,
 ძველი სადაო C 228, სადაო ანდერძი C 234, რაჲ სადაო აქეს C 235, ვალი ჯა
 სადაო B 261
 საერთოდ თუ საერთოდ უყიდნიათ 105, საერთოდ დაეგდოსთ 107, საერთოდ, სასან-
 ლოდ დახარჯულა 107, თავისით ან საერთოთი 111
 საერო საღმრთოთა და საერთო კრზ. სისხლი საღმრთოთა და საეროთა 61¹
 საეჭვო საეჭვო მოკესნდეს 212
 საეპქროდ საეპქროდ წაყიდეს 164
 საწითო საწითო მიეცემის 257
 საზღაურ-ი საზღაური შეიღველი არის 154, საზღაურიჲ უნდა მისცეს 156, საზღაუ-
 რი განართვან 210, საზღაურიჲ შუა გაიყონ 210, საზღაურით გარდაუქადოს
 247
 საზღვარი-ი სხვადასხვა საზღვარი აქეს 6, ფიცის საზღვარი 151, საზღვარი წაიღოს 185
 სათავე სათავის კეთება 170
 სათავისთაოდ სათავისთაოდ ნასყიდობა 105, სათავისთაოდ დაუხარჩავს 107, თუ არ
 იყოს სათავისთაო C 234

სათემო სათემოს ადგილს 256

საკანონო საკანონო კათალიკოზთან იცის 61, 62, მოძღვარმა იცის მისი საკანონო 79, საკანონო მამამან და გამთხოვებელმან გარდაიქალოს B 225

საკაცო თუ რამ საკაცო აქვს 224, საკაცო საქონელი B 231

საკვირველი-ი საკვირველი მოქდებისა 179

საკომლო 12, 103³, 167

სალაპარაყო საღაო და სალაპარაყო 189

სალარო მეფის (კელმწიფის) სალაროს გატეხა 7, 155, სალაროში ებარებოლეს 205, სალაროში მიიბარებდეს 205

სალაშქრო სალაშქროზე მიბძანდებოლეს 158

სამამულე სამამულე ზითევი 84

სამან-ი სამნის ჩამსმელი 241, ძველი სამანი 241, სამნის მომგლეჯელი 242

სამართალი შემოკრიბნა ყოველი წიგნი სამართლისანი კრუ, „დაბადებისა“ და „გამოსლეთა“ სამართალნი კრუ, სომეხთ მეფეთა წიგნი სამართლისანი კრუ, ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოზთა და ეფისკოპოზთაგან განწესებული სამართალი კრუ, მეფეთ-მეფის გიორგის მიერ თქმულნი სამართლიანი კრუ, აღბულა ჭაყელ-ციხისჯვრელისა თქმულნი სამართალნი კრუ, ყოველივე სამართალნი კრუ, რიგი გინა სამართალნი კრუ, ძველი სამართლები კრუ, ძველის რჯულით სამართალი კრუ, პირველ „დაბადებისა“ მოსეს მიერ ქმნილი სამართალი ვუ, კათალიკოზისა, მეფის გიორგისა და ბექას განჩინებული სამართლები ვუ, სამართალსა მართალსა იქმოდეთ ვუ, სამართალსა მიხვდინენ ვუ, განდრიკოს სასწორსა სამართლისასა ვუ, იქმოდეს სამართალსა ვუ, სამართალში მჭდომი კაცი 1. სამართლის უფროსს არას ითხოეს 1, სამართლის ქნა ვუ, 1, 3, სწორე სამართალი 2, სამართალში ნუ დაჯდების 2, სამართალი როგორ ისინჯვის 3, სამართალში სხვას საქმობს 3, მართო მოჩივარს სამართალი არ უნდა. უყოს 3, ფიცხლავ სამართალი 3, აჯაები და სამართლები 3, არც სამართალი მოკდების 3, სამართალს გაგზავნილი მოსაქმე 4, სამართალში არა კითხოს 5, სამართალი არ უნდა თქვას 5, რიგი და სამართალი 6, სასწორო და სამართალი 7, სამართალი არ დაიწერებოდა 78, სამართალი არ ვიცით 82, სამართალში სიფრთხილე და უქრთაჟობა 99, სამართლით ადავებდეს 131, ქურდობის სამართალი 150, სამართალში მოვიდეს 150, მართლის სამართლით არა ჩნდეს 151, საქართველოს სამართალი 6, 156, მათი სამართალი 179, სამართალს იშოენის 199, თვითოეულად სამართალთა ვუ, შემკობილი ყოვლისა სამართლითა ვუ, სამართალნი მოკლებით იპოების ვუ, შეცვალა სამართალთა ვუ. მოშალოს სამართლები ვუ, ნიეთის სამართალი 205, სამართლიდამ დაიწეროს 205, სამართლისა თავიდამ 205, სამართალი გავაჩინეთ 205, სამართლის წიგნი 205, მოგონებული სამართალი 205, სამართალში არ არის დაწერილი 205, სამართლით უნდა B 235, სამართალი არ შეუძლიან 240, სამართალში მიყვებს 243, სამართალში მოვიდინენ 251, ქრისტიანობის სამართლით 252, სამართალეყმას აეს ვერ გააბედვინებს 258, სამართლით გაურიგეთ B 260, გლუბი მიეცეს სამართლითა 270

სამართლება უსამართლებით და ურიგებით 2, ისრე უსამართლეთ 40, საქირნახულოს უსამართლებენ 246

სამართლიანად ვალი სამართლიანად მისცეს 263

სამარხ-ი ცოტა რამ გაუჩნდების სამარხივით 42, მკვდარს სამარხი მისცეს 92, 187, 194, 197, სამარხის მიცემისათვის 219, სამარხი ღელაკაცს მიეცეთ C 231

- სამდივნო სამდივნოს გლეხს გამოართმევდნენ 270
 სამღურავ-ი ცოტას სამღურავისათვის 61
 სამეფო სხვათა სამეფოთა შინა კრუ, ყოველთა სამეფოთა რიგი კრუ, დიდთა საქ-
 ფოთანი ვბ
 სამზღვარ-ი იხ. სამსიღვარი
 სამთხრობლო სამთხრობლო მისცეს 38, 154, C 236, სამთხრობლო გამოართვას B 236,
 შეიღველიც მისცეს და სამთხრობლოცა 249
 სამთვითება სამთვითებითა და ერთარსებით კრუ
 სამკაულ-ი ქალის სამკაული 151, რაც რამ ფერი სამკაული 153
 სამკედრო სამკედრო უნდა მისცეს B 225, სამკედროთი შეიჭვროს 248
 სამკვიდრო სამკვიდრო მამული 138, სამკვიდროზე წაეა 199, მესამედი სამკვიდროდ
 გაყვეს B 231, სამკვიდრო ყმა B 260, C 261
 სამსახური-ი სამსახურით ამალდების 23, სამსახური გარდაუქადოს 217, სელის სამსა-
 ხური C 234, ბატონის სამსახური B 261
 სამსაჯულო წიგნი სამაჯულო ვბ
 სამურდლო სამურდლოსაც გამოართმევდნენ 270
 სამუშაო სამუშაოს უარისათვის 81, საქმესა და სამუშაოს 197
 სამშობლო ქალის სამშობლო 74, 84, 224, B 231
 სამძღვარ-ი სამძღვრის ცილება 4, საიძღვარი გაარონინოს 61, სამძღვარი არ შეიშლე-
 ბის 184. სამძღვრის გარიგებისათვის 241
 სამწყსო სამწყსოს შენახვისათვის 245
 სანადირო სანადირო ალაგი 172
 სანახავ-ი სანახავი რკინა 49
 სანდო კაცისაგან სანდო 13
 სარგებელ-ი 119, 128, 129, 131, 134, სარგებლის სარგებელიც აღებულა 116—118,
 აძლიონ სარგებელი 119, სარგებელი ჩაივლის 132, სარგებელში კელი არა აქვს
 136, სარგებლით მიეცეს 263
 სარდარ-ი ვუ
 სართ-ი სართით მისცენ 167
 სარჩლობა სარჩლობას ერიდებოდეს 99, დაწერილზე რომ ისარჩილიდენ 212
 სარჩო სარჩო ქალს მისცენ 138
 სარწმუნო სარწმუნო მოწმეები C 235, C 260
 სარწყავ-ი სარწყავი მიწა 250
 სასამართლო წიგნი სასამართლონი კრუ, ვბ, სასამართლოსა წიგნის აღწერა ვუ, შეკ-
 რებელის სასამართლოს წიგნისა 205, სასამართლოდ დასხდებოდენ 205
 სასამსახურო სასამსახუროდ იყიდონ B 261
 სასაფლაო სასაფლაოზე დაესხას 50, სასაფლაოს კელი მიუყოს 50, სასაფლაო ერთია
 106
 სასახლე სასახლესა მიუქდეს 51, ბატონის სასახლეზე 52, საუმცროსო—სასახლე 103,
 სასახლედ შემოუფარგლავთ 103, სასახლის ადგილი 103, სასახლის გარშემო
 103, სასახლე ააშენოს 103, სასახლის ალაგი 167
 სასახლო სასახლოს გამოსაღებით ნასყიდი 105, სასახლოდ დახარჯულა 107, 111, სა-
 სახლო და საქმო 234
 სასიკვდილო სასიკვდილო ადგილი B 229
 სასოფლო სასოფლო ადგილი 195, 256
 სასუფეველი-ი სასუფეველ ცათა შინა მანათობელისა (ვახტანგ V) კრუ

სახწორი განდრიკოს სასწორსა სამართლისასა ვჴ, სასწორო და სამართალი ღმერთო 7

სასწორო სასწორო სამშო არის 80

სატან-ი თმის სატანი 153

სატანჯველი-ი საუკუნო სატანჯველს დაუშევიდრებს 1, სატანჯველის სიკვილიში 61¹
საუარესო საუარესო აღარ მისცენ 103⁴

საუკადრისო საუკადრისო რამ უკადრებია 90

საუკუნო სახელი და საუკუნო უნდოდეს 2

საუმცროსო 100, 103, 108, 109, საუმცროსო—სასახლე 103

საუნჯე შთასდებენ საუნჯედ პათიოსანთა ვჴ

საუპატიო 159, 210, 218, 251, 262, 267,

სასამართლოდ სასამართლოდ გაკდეს 219

საუფროსო 100, 101, 103², 103³, 103⁴, 108, საუფროსოს აღება 101, საუფროსო ერგოს 103⁴, საუფროსო შედეგისა არის 108

საუადარი-ი საუადართ უთავადესი კრჴ

საფათერაკო საფათერაკო სისხლი 92, 95, საფათერაკოსავით არის 187, საფათერაკოს წესით 188, საფათერაკო მისცეს 193

საფლავ-ი საფლავის კელის ზღება 50, ერთი (სისხლი) საფლავისათვის 50, საფლავს კადროს 50, საფლავის პატრონი 218, შეუნდობარი საფლავი 218, საფლავის ფასი 218

საქმე დიდი საქმე 14, 24, 173, საქმე მოკუნდეს 98. ნაქნარი საქმე 109, კაცი მიეცენის ამ საქმითა 142, საქმე მიუწვდებოდეს 174, იარის საქმე 179, ყმაწვილის ნაქნარი საქმე 187, საქმეში გაუანგარიშონ 189, საქმეში ჩაუგდონ 192, საქმესა და სამუშაოს დამედარა 197, საქმე გარიგებულის 206, უნებურო საქმე 207, საქმის მქნელია C 227, იმის საქმეზე მამკედარა C 229, ფათერაკის საქმიო B 230, საქმით ცოდვა არის B 236, ფიცის საქმე B 237, სულის საქმე 248, საქმიზ გამოუციოთხავად 262

საქმობა მოსამართლე სხვას რასმე საქმობს 3, გიორგაული (თეთრი) საქმობდა 15

საქნელი-ი არს საქნელი და ამით სჯიდენ კრჴ, საქნელად მსაჯულთა მიერ კრჴ

საქონელი-ი საქონლიდამ მიეცემის 17, საქონლის წაღება 52, თავის კერძის საქონლით 75, იარაღი და საქონელი 80, საქონელზე წესილიდენ 88, საქონლის პატრონი 94, 207, 208, 209, 245, საქონელი ქონდესთ 107, 142, თავისის ნაშოვნის საქონლით 109, 111, საქონელი უწილადონ 110, საქონელი მოყვარეს უბარია 131, 135, საქონელზე მოვიდა 136, საქონელი დარჩეს 137, 138, მამულიცა და საქონელიც 139, საქონელი მიეცეს 145, მოეპაროს საქონელიცა 149, საქონლით და ნასყიდით 151, საქონელი ან პირუტყვი 154, 157, 160, 249, საქონლის დამკარგავი 154, თავის საქონელს იცნობს 156, 158, მოსყიდული საქონელი 166, საქონელი იპოვნოს 186, სახლი და საქონელი 191, ნახევარი საქონელი 199, საქონელი ყოფილიყოს 207, საქონელი მიიბაროს ან ინახოვროს 207, საქონელი ებაროს 207, 209, მიბარებული საქონელი 207, ნამეტნავა საქონელი 208, საქონლის მომდევარი 209, საქონელს დაპატრონებოდეს 209, საქონელი არ ეკსენების 219, საქონელი და სულადი 219, B 231, საკაო საქონელი B 231, საქონელს შეეცილება B 231, საქონელი კელთ უქირავს B 232, საქონელი შესწიროს C 232, ქმრის საქონელი C 232, ალალი საქონელი B 233, საქონელი მოგებული C 233, უცხოს მისცეს საქონელი C 233, საქონლით გააზატოს C 234, საქონელი აქვს C 236, საქონელმა წააქინოს 245, საქონელი

ბატონს ეველეის 248, საქონელი წაერთოს 251, ომში ნაშოენი საქონლისათვის 255, ნახეარი საქონლისა 257, ემატ ბატონისა არის და საქონელიცა C 260, საქონელი და მამული 258, B 261, საქონელთან დაითელების B 261

საქორწილო საქორწილო მიუტანია 224

საღმართო საღმართოთა და საერთოთა კრშ, საღმართო კაცი 13, საღმართოვანი თუ ერისკაცი 17, სისხლი საღმართოცა და საეროცა 61¹ სხვანო საღმართოვანო ვბ. საღმართოს წანაქედისა B 236

საყდარ-ი საყრისა ვატეხა 7, 9, 155, საყდრის კარი 50, საყდრის მამული 106, 175, საყდრის ემა 106, საყდრის რიგი და იარაღი 175, საყდარს დარჩეს 217, საყდარს შესწიროს C 232

საყვარელ-ი საყვარელი ყვანდეს 239

საყმოდ (კაცი) საყმოდ მიუიღეს 198

საშოვარ-ი 109

საშუალო 100, 102, 103, 103⁴

საჩივარ-ი საჩივრები არის ვშ, საჩივრის ყურის მიმგდები 3, საჩივარში ჭაერობს 3, საჩივარს დააკარგვინებს 3, საჩივრის მართლად შეტყობას ეცადოს 3, გრძელი და დიდი საჩივარი 3, ვის საჩივარს რომელი აჯა შეეფერებოდეს 3, საჩივარი და განაჩენები 23, საჩივარი დაწერონ 24, 205, საჩივარი გაიგონონ 205, დედაკაცს საჩივარი 216, საჩივარი აქვთ C 228

საცენმალო საცენმალოს მაშოვარი აიღებს 255

საძმო სასწორო საძმო არის 80, საძმო არის 107, C 233, სახალხო და საძმო B 234

საძოვარ-ი პირუტყვი საძოვარზე წაიყვანოს 230

საწისქვილო საწისქვილო ან საბაღე 12

საწყენ-ი ბატონისაგან და კათალიკონისაგან საწყენი არის 95, ღმრთის საწყენი არის 117

საქედმაყრობელი-ი საქედმაყრობელისა კათალიკონის ღომენტისითა ვშ

საქირნახულო საქირნახულო მიეცემის 103¹, საქირნახულოს უსამართლებენ 246

საქმელი-ი საქმელი პირუტყვი 256

სახარება წმინდა „სახარებაც“ ბრძანებს 13, „სახარების“ მცნების გარდასვლა 118

სახასო თავისი სახასო 101, სახასო აზნაურნიშვილი 163, სახასო გლეხი 163, ბატონის სახასოში 202

სახელდებულ-ი სპარსთა ენითა მეორე შაჰნავაზ სახელდებული კრშ

სახელი-ი ოდენ სახელი მეფე რქმევითა 2, სახელი და საუკუნო უნდოდეს 2, სახელსა ზედან ღმრთისასა 8

სახიჩრად სახიჩრად დაინახების 46, სახიჩრად დარჩების 47, სახიჩრად დაღრეკილიყოს 48

სახლი-ი სახლის საქმარი 18, ქურდი მოკლას თავის სახლში 42, ნულარ წაიყვანს სახლში 57, თავის სახლში უმაქანკლოს 69, სამშობლოს სახლი 74, სახლის ჭალაზნი 98, სახლი და რჩომის ალაგი 100, სახლის ვალი და სარგებელი 136, სახლს არ ააშენებს 172, სახლს ცეცხლი წაუკიდოს 191, სახლის ვატეხა 210, სახლიდამ ვაიედეს 219, სახლში მოკედეს 224, საყაყო სახლისა არის 224, თუ სახლში დადგების B 231, სახლიდამ ვერ წაიღებს B 231, სახლიდამ მიეცემა C 231, ვაუთხოვარი სახლში დარჩეს 257, მამის სახლი 257, (ყმის) სახლი ვა-თავისუფლოს 258

სახლკ-კარ-ი მამის სახლ-კარი 145

- სახლისკაც-ი 139, 147, დიდებულის სახლისკაცი 27, სახლისკაცს უყავით 60, იმა და სახლისკაცი 75, 83, 95, 111, 148, 164, 174, 175, 219, უშვილო სახლისკაცი 113, სახლისკაცი გამოეკიდა B 232, სახლისკაცს გამოუგზავნოს 263, სახლისკაცს გაეყაროს 263
- სახლიშვილ-ი დიდებულის სახლიშვილი 21, სახლიშვილს შეუძლია 115
- სახლკარ-ი მამის სახლ-კარი 145
- სახლობა სახლობა არ მოუტდეს 98
- სახნის-საკვეთი 204
- საქდურ-ი მამულის საქდური 217
- საქელმწიფო განშვენებული ყოფითა და ქცევითა საქელმწიფოთათა კრშ, (სახლავ-რი) საქელმწიფო არის 154, ბეგარა საქელმწიფო 162, ერთი წილი საქელმწიფო არის 175
- საქელმწიფოდ საქელმწიფოდ ჭარიმა გამოიღოს 173
- საქელო საქელოს სისხლი. 34, საქელო არ აქვს 115
- საქმარად საქმარად აღარ მოურჩეს 45
- საქმარ-ი საქმარი რკინა 18, აღარად საქმარ იყოს 44, საქმარი ნერგი 190
- საქმრობა არც საქმრობა შეუძლია 46
- საქუნდარ-ი კალის საქუნდარი 183
- სენ-ი სენი გამოსჩენია 167, სენით მოკედეს 211, სენი ქორწილს წინათ სკირს B 225, სენი ქმრის ჯელში დაემართოს B 225, კაცი დასნეულდეს იმ სენით C 225, კაცი სენს შეესწრა B 229, სენი სტირეებია C 230
- სესხება თეთრის სესხება უნდოდეს 164
- სევტ-ი შურუყეველი სევტი და გოდოლი კრშ, საუფლო სევტი ვშ
- სიავე მამას შვილი სიავისათვის სძულდეს 80
- სიბრძევე სიბრძევით აუკათოს 189
- სიბრძე სენით მოკედეს ან სიბრძითა 211
- სიბრძნე სიბრძნით სოლომონიანი კრშ
- სიგელ-ი სიგლის წერილი 213, სიგელიც მართლად ჩაიგდების 213, სიგელი დაუწ-ვას 240, სიგლები დაუბეჭდოს 240, სიგლები წართმევისა 240
- სიდიდე მისი სიდიდე თვითანვე დაუჩაგრავს 23
- სიკვდილ-ი 91, 92, B 229, სიკვდილი მოკედეს 24, 34, მუხთლად სიკვდილისათვის 60, სატანჯველითა და უპატიურად სიკვდილისა 61¹, ქმრისგან (ცოლის) სიკვდილი 62, სიკვდილში და ჩხუბში 75, ყმის სიკვდილი 95, სიკვდილებს რომ ვსწერთ 95¹, კაცის შულლი და სიკვდილი 97¹, სიკვდილი არ დაბარებოდაო 177, სიკვდ-ლი მოკედეს 183, შულლით სიკვდილი 252, ფათერაკი სიკვდილი 252, მტერობის სიკვდილი 252, სიკვდილს ნუ შეკადრებს B 259
- სიმაგრე სიმაგრიდამ წაუვიდეს 221
- სიმართლე სიმართლით ეხუციელიანი კრშ, სიმართლის კმა ჰქონდეს დაეარდნილი (მოწმეს) 13
- სიმხნე სიმხნით ისოიანი კრშ
- სირცხვილ-ი თავად დიდი სირცხვილია 152
- სისხლ-ი 15, 17—18, 20, 23—24, 26—34, 36—48, 50—63, 69, 71—78, 81, 83—97, 109, 151—153, 168, 173, 177, 182, 183, 189, 190, 195, 205, B 227, სისხლის მიტემა 15, 17, 38, 89, 92, 95, 258, სისხლად გაუჩინონ 15, საქმობდა სისხლ-შიაცა და ისრეცა 15, სისხლში რა საქონლიდამ მიეცემის 17, გლეხი კაცის სისხლი 18, 33, 41, 83, მსახურის სისხლი 18, 32, 33, 83, სისხლის ნახევარში

დაუქიროს 20, სისხლის განაჩენები 23, 34, სისხლი როგორ აეღების 23, სისხლები გავეჩინია 23, სისხლი გაუღიდების. სისხლი მოაკლდების 23, სისხლი მოკდეს 24, სისხლი გაუჩინონ 24, სისხლის შესამედი 23, 45, 53—55, 77, დიდებულის სისხლი 26, 33, 37—40, მთავარბისკოპოზის სისხლი 26, მიტროპოლიტის სისხლი 26, შუა თავადის სისხლი 27, 33, დიდებულის სახლისკაცის სისხლი 27, ებისკოპოზის სისხლი 27, მესამე თავადის სისხლი 28, 33, არქიმანდრიტის სისხლი 28, გაღიდებული აზნაურის სისხლი 29, 33, წინამძღვრის სისხლი 29, შუა აზნაურის სისხლი 30, 33, მღვდელ-მონოზენის სისხლი 30, მწირის მონოზენის სისხლი 30, დიდებულის დიდ-ვაჟრის მოქალაქის სისხლი 30, ცალმოგვის აზნაურის სისხლი 31, 33, მღვდლის სისხლი 31, მეორე ვაჟრის სისხლი 31, მთავარ-დაიკენის სისხლი 32, მესამე ვაჟრის სისხლი 32, მეოთხე ვაჟრის სისხლი 33, სისხლი სდით 34, გვარობის სისხლი 34, საჯელოს სისხლი 34, გამოჩენილი სისხლი 36, ნამართები სისხლი 36, მკვდრის სისხლი 36, სისხლები სწერია 36, მთელი (სრული) სისხლი 38, 39, 44, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 66, 71—75, 85, 88, 93, 94, 97, C 229, სისხლი არ ითხოვების და არც გაჩნდების 42, დიდისა ანუ შვიტრისა სისხლი 43, ასონ სისხლი 43, კაცის ავებულობის სისხლი 45, ფეკის თითს ნახვერის ქელის თითის სისხლი აიღნეთ 76, კბილის ერთის ქელის თითის სისხლი გაუჩინეთ 47, ერთი ქელის სისხლი გაუჩნდების 48, სისხლი არ არის 50, 51, 182, სამი სისხლი 50, 96, 97, ორი (ორკეცი) სისხლი 51, 52, 58, 59, 76, 85, 97, ნახევარი სისხლი 52, 53, 69, 75, B 229, სისხლის მეოთხედი 56, სისხლის მეხუთედი 60, ერთნახევარი სისხლი 61, 81, 88, 94, სისხლი საღმრთო და საერო 61, ბოზობის ნახევარი სისხლი 71, სისხლი დააკლდების 76, სისხლი არ დაიწერებოდა 78, სისხლისა ვიციით 81, სისხლს ვინ აიღებს 81, სისხლი ნაკლებია 81, სისხლის ორი წილი 84, 85, 88, ბოზობისოდენი სისხლი 87, სამ წილად სისხლი მისცეს 89, სისხლი შეუფარდეთ 90, სისხლი სუბუქი იქნებიან 91, სისხლი გაძნელებების 91, საფათერაკო სისხლი 92, 95, სისხლში გაუანგარიშონ 94, სისხლი არ უნდა გამოართვას 95, თავის სისხლით დაუქსნია თავი 95, სულის სისხლი 97, კორცის სისხლი 97, სისხლსა სწამობდეს 144, საფლავის პატრონის სისხლი 218, სისხლი აიწვეს 218, სისხლი არ გაიჩინება 221, 258, სისხლი და მტერობა გაიშალის B 226, ქელის სისხლის ფასი 242, სისხლი იყოს თუ საუპატიო 251, სისხლის გამოღება 258, მოახლის სისხლი მისცეს 262, ორი ქერის მარცვლის სისხლი 265, ერთის ქერის მარცვლის სისხლი 265, ნახევარი ქერის მარცვლის სისხლი 266, 267

სიტყვა სიტყვითა ბრწყინვალე კრზ, ორისაგ სიტყვა მდივანმან დაწეროს 3, სიტყვა გაათაოს 10, სიტყვა არა აქვს 36, 110, C 233, დედაკაცის ნათქვამს სიტყვას 87, მოკსენდეს სიტყვით 212, სიტყვა დასწეროს C 227, სიტყვა არა დაეკლოს 246, სიტყვით დაპირებია C 260

სიფრთხილე მოსამართლეს სიფრთხილე მართებს 99

სიქადულ-ი ნუ სიქადულად შემირაცხავთ ვბ

სიღარიბე სიღარიბე აწუხებდეს 215

სიყვარულ-ი მოსამართლე სიყვარულით ერთს მეორეზე მიუღდა ვ

სიძე სიძესაც მიეცემა 223, შვილიანი სიძე 239

სიწმინდე სიწმინდის იარალი 50

სიხაშმე სიხაშმემ მოკლას B 229

სიხარბე სიხარბის გულისათვინ 262

სიხარულ-ი სიხარული ქონდეს 55

სნეულობა 166

სოფელ-ი ამ სოფელს შეარტყვენს და იმ სოფელს წასწყემდს 1, სოფლის ნიჟთაჲ შემსკვალით 2, ერთპირ სოფელიცა აფიცონ 12, ერთპირ სოფელსა მოწმობას დაუჭერებენ 13, სოფელი მოურბიოს 54, არცარა ამ სოფელს ეკითხვის და არცარა იმ სოფელსა 67, ნიფხვით ოდენ სოფელი შემოატარონ 69, დიდს თავადზე სოფელიც აიღოს 101, სოფელში გაჩენა იციან 126, ნასყიდობა სოფელი 160, სოფელი სასყიდლად მოინდომოს 162, სოფელსაც უბოძებს 170, სოფლები აშენებულა 184

სპა სპისა და ლაშქრის მეწინავედ ჩენილისა ვჰ

სპასპეტ-ი ერანელთა სპასპეტად დადგინებული კრჰ

სპილენძ-ი 8, 19, 20

სროლა ყაბახს ესროლოს 92, უწინ უსროლია 183

სტილი-ი სამი მინალთუნისა და ათი შაურის წონა ერთი სტილი არის 124

სტრატიალატი-ი ქრისტეს წარჩინებული სტრატიალტი კრჰ

სუბუქ-ი სისხლი სუბუქი იქნების 91

ხულად-ი სულად გაიყოფენ 115, საქონელი და სულადი 219, B 231

ხულ-ი მათმან სულმან 2, სული იცოდეს 13, სულზე შევარდნა 14, სულის კელმწიფე 25, სულის სისხლი 97, სული სძულს 125, სულს პური არჩიოს 129, მკვდრის სული 137, სული გმო და უარი თქვა 149, სულის მესისხლე 221, ერთი წილი სულისათვის 224, მონაგები სულისა არის 224, სულისათვის დაიხარჯება 227, სულზე უნდა გაისარჯოს B 229, სულს დააკლო და უანდერძა B 233, სულის სამსახური C 234, სულის საქმით კარგათ უპატრონოს 248

სყიდვა 105, 111, 160—164, სყიდვაში არას გარეულა 105, კაცმან მამული იყიდოს 111, სყიდვა ასრე უნდა 161, უკითხავადაც სყიდულა 162, თავისის ზითვიჲ უყიდა C 232, B 261, ობოლი იყიდოს B 261

სწორ-ი, სწორე საქმე ორისავე სწორი არის 25, სწორმან სწორს შეუტია 42, სწორედ ჩავარდების 46, სწორი სწორის დაესხას 50, სწორი კაცი 61, გვარით სწორნი 76, სწორი ფარდი 104, სწორე ბარათი 104, სწორედ წაკვეცოს 104, სწორე არ არის 150, სწორედ ძებნონ 210, სწორს მუქარა დასთხოოს 228, სწორე თავდები C 235, სწორედ დაქსნილი C 260

ხწავლა ზნეობითა და სწავლით გარემოზღუდვილი კრჰ

ხხვისშვილი-ი ხხვისშვილი და მოჭამავიერე B 229

ხხმა ისარზე პირი არ უნდა ესხას 92

ხჳა სჯიდენ სამნივე სამეფონი ქართლისანი კრჰ, ამით სჯიდენ კრჰ, რად სხეებრ საჳეა კრჰ, თავით თვისით სჯიდენ და განაგებდნენ ვჰ

ჩჳულ-ი სჳულისაც არა იცის რა 237, იხ. რჳული

ჩჳულიან-ი სჳულიანზე მიუყიდინა თუ უსჳულოზე 96, 97

ტ

ტან-ი ტანზედ დაიქრას 49

ტანისამოს-ი ტანისამოსი მოიპარა 151, ტანისამოსი დამნარჩუნებელისა არის 178

ტანსაცმელ-ი ლაშქრობაში ტანსაცმელი მოჰპაროს 152

ტანჯვა კაცი ელოს ტანჯავედს 64, ტანჯვა უყოს კათალიკოზმან 65, კაცმან რომ კაცს ქურდობა შესწამოს, სტანჯოს 159

ტახტი-ი ქართველთა და კახთა ორისავე ტახტის მტკიცეთ მპყრობელი კრზ
 ტახტოსან-გვირგვინოსან-ი მოსცა პირველივე მეფე ტახტოსან-გვირგვინოსანი კრზ
 ტვირთ-ი ძნელი ტვირთი დაუც 3
 ტიტველ-ი ტიტველი ნიფხვით ოღენ 69
 ტქილ-ი 119, 127, 128
 ტოლ-ი დიდებულის თავადის ტოლად 26, აშხანავი ან ტოლი 37, მთხრობლის ტო-
 ლი ყმა 38, შუა თავადის ტოლი ყმა 38, ტოლს უზამს 167, ტოლნი კაცნი 127
 ტყავ-ი ტყავი და ქორცი პატრონს 211
 ტყვე (სისხლში) ტყვეც დაქვირვის 19, 20, 21, ტყვედ ჩააგდოს 61, ტყვის გასყიდვა
 96, 97
 ტყვია ტყვია შიგავ ეღვას 183, ტყვიას შეუწროს 183
 ტყუილად ტყუილად გამოვა 9, ტყუილად შესცილება 83, ტყუილად უმთხრობ-
 ლოს B 236, ტყუილად დამფიცებელისა 238, ტყუილად დაუფიციავს 238, ტყუ-
 ილად დამბეზღებელსა 253
 ტყუილ-ი ტყუილის მთხრობელი 3, ტყუილი მოწამე 3, ტყუილი არ ათქმევინოს 3,
 ტყუილი მოწმობა და მთხრობლობა 13, ტყუილი მესისხლობა B 236, ტყუი-
 ლი ურევია B 236, ტყუილიც გაერიოს 240, ტყუილი იყოს 253

უ

უამებლობა მამის უამებლობა შვილისაგან 78
 უარეს-ი უარესი კომლი 100, უარესი გლეხი 103⁴
 უარ-ი უარზე დადგეს 249
 უარს-ი არსისა და უარსისა ეშ
 უბატონოთ უბატონოთ დაიყენოს 269
 უბეჭდოდ უბეჭდოდ ნურავინ გაჰყიდის 163
 უბრალო უბრალო იქნების 2, უბრალოდ კაცმან მოღალატე მოკლას 59, ცოლი მოკ-
 ლას უბრალო 62, ქმარი უბრალო მოკლა 65, მთქმელი უბრალო იყოს C 227
 უბრალოდ უბრალოდ გაყრა 66, უბრალოდ ცოლი დააგდოს 72, ყმა უბრალოდ მოკ-
 ლა 95, ყმა უბრალოდ გახეიბრდა 95, უბრალოდ დაუფიცინია 210, უბრალოდ
 უგინებია C 226
 უდასტურად ქელმწიფის უდასტუროდ 163
 უდებ-ი უდების დაღება 214
 უდედმაზოდ უდედმაზოდ ნაპოენი B 261
 უდიდებულეს-ი მისგან უდიდებულესი კაცი 73
 უზალთუნ-ი ორ შურს ყიზილბაშნი უზალთუნს ეძახიან 66
 უთავადეს-ი საფადართ უთავადესი კრზ
 უთავადებოდ უთავადებოდ თეთრი ევალეზინოს 147
 უთამასუქოდ უთამასუქოდ თეთრი ევალეზინოს 147
 უთარალობა უთარალობით მკედარი 152
 უკადრის-ი უკადრისი ჰკადრა 78, სხვა არს ლალატი და უკადრისი ვბ
 უკეთეს-ი უკეთესი კომლი 100
 უკითხავად მოდავის უკითხავად 262
 უკლებლად უკლებლად მისცეს 207
 უკლებლივ უკლებლივ უზღოს 174, თავნი უკლებლივ მისცეს 207
 ულაყ-ი ულაყი პირობით მიჰყიდა 166

- ულაშქროდ ულაშქროდ ვერ წაიყვანს 85
 უმამულო უმამულო ბოგანო 100
 უმამულოდ უმამულოდ ასესხოს 164
 უმართებულო უმართებულო მოკლდება 79
 უმართლე უმართლე ვიყო 7
 უმაღლეს-ი ამის უმაღლესმან თავადმან 21
 უმთხრობლოდ უმთხრობლოდ შესწამოს 10
 უმოწმოდ უმოწმოდ ამბობდეს B 260, უმოწმოდ ან უწიგნოდ 262
 უმრწემებს-ი უმრწემებს სახლისა ჩემისა ვჴ
 უმტერ-უმოყვრო უმტერ-უმოყვრო მოფიცარი 10
 უმტროდ უმტროდ იარალი აყვრია 152
 უმყოფ-ი მყოფისა უმყოფისა ვჴ
 უმცროს-ი უმცროსს ცილით სწამობდეს 37, უმცროსი ამხანაგი 37, უმცროსი თავადი, 37, 40, უმცროსმა გაიდიღოს 42, უმცროსმა მოკლა 42, უმცროსმა სისხლი მოსცეს 42, უმცროსს უფროსმან უყოს 56, უფროსს უმცროსისათვის უქნია 61¹, ნახევარი ან უმცროსი (ზითევი) 67, გვართი უმცროსი 76, ღლით უმცროსი 76, უმცროსი შვილი 80, უმცროსი ძმა 81, 103, უმცროსს დააქანკეინონ 103, უმცროსს ქელი არა აქვს 103, გინდა უმცროსი 103¹, კალო-საბძელი—უმცროსისა 204
 უმძრახ-ი უმძრახი კაცი 76
 უმჯობეს-ი ქვეყნად ჩვენდა ესე არს უმჯობესი კრჴ, უმჯობესს სხვათა საქნელად მსაჯულთა მიერ კრჴ.
 უნარჩევნობა უხარჩევნობისა ჩემისათვის ვჴ
 უნადვლელობა უნადვლელობით წამიქდინეო 207
 უნაწილო უნაწილო ჭკარი 8
 უნებურად უნებურად ცოლს ვერ დააგდებს 168, უნებჯურად ცეცხლი გავარდეს 193
 უნებური უნებური საქმე წაიკიდებია 207¹
 უპატიურად უპატიურად სიკვდილი 61¹, ცოლს უპატიურად ეპყრობოდეს 64, კაცო კაცი უპატიურად მიჰპყრობია 90
 უპატიური-ი კაცმან კაცს უპატიური შეჰკადროს 159
 უპატიურობა შვილს მამის უპატიურობა არ მართებს 80
 უპატიოსნედ უპატიოსნედ მარგალიტთა ჰყოფენ ვჴ
 უპატრონოდ უპატრონოდ რჩომა ნაშრომში შევიდეს 188
 უპიროდ უპიროდ საქონელი მიიბაროს 207, უპიროდ წყალობის ყმად მისვლია B 260
 ურიგო ცოლს ურიგოს უშვებოდეს 64, შვილმა მამაზე ურიგო დააშაოს 80, ურიგოდ ხარჯავენ 98, ურიგო უკადრებია 267
 ურიღველობა ღმრთის ურიღველობით სჯიდენ ვჴ
 ურჯული ურჯულოზე არ გაყიდოს 142, ან ურჯული არ იყოს C 236, იხ. უსჯულო
 უსამართლო უსამართლო მოუა 3, ძალი და უსამართლო არის 117, უსამართლო იქნების 130, მოსამართლემ უსამართლო მიყოვო 205, უსამართლოს ნუ იტყვის 215, უსამართლო გინებისათვის B 226, უსამართლოდ ორი ნაქერი ქონდეს 259, უსამართლო იყო 270
 უსამართლობა რისხეაცა უსამართლობით მოივლინების 1, უსამართლობა უძეოდ აღმოკვებების 1, უსამართლობისაგან გამოვლენ 3, უსამართლობას მოსამართლე უფრთხილდეს 99
 უსასახლოდ უსასახლოდ მამულში მიუქდეს 53

- უსაქონლო უსაქონლო ქვეყანა არის 175
 უსახლისკაცო უსახლისკაცი კაცი B 261
 უსირცხვილობა უსირცხვილობით ქნას 74
 უსისხლოდ გაუშვას უსისხლოდ C 225
 უსვილი-ი უსვილი მამული 164
 უსჯულ-ი უსჯულოზე მივიღვა 96, 97, იხ. ურჯულო
 უფიცრად უფიცრად გარიგება 3
 უფიცრობა ფიცი მოქდეს თუ უფიცრობა 205
 უფლისწული-ი უფლისწულისა არა დაგვიწერია რა 33
 უფროს-ი 101, 187, 218, უფროსი მოსამართლე 5, უფროსი კაცი 23, 37, 42, 50, 55,
 56, 61, 75, 197, უფროსი შვილი 80, უფროსი ძმა 100, 103, 108, რომელიც
 უფროსი იყოს 179, უფროსი პასუხი უნდა მისცეს 188, დარბაზი უფროსისა
 არის 204
 უფროსობა უფროსობის პატივი 56
 უქიშპარი-ი უმტერო და უქიშპარი 42
 უქნელობა უქნელობა სჯობს 2
 უქორწილოდ უქორწილოდ მიდგომა 262
 უქრთამო მოსამართლე უნდა იყოს უქრთამო 3, უქრთამო იასაული 4
 უქრთამობა უქრთამობა მართებს 99
 უღმრთობა უღმრთობა ქნას 126
 უღონობა შვილი უღონობისათვის სძულდეს 80
 უშვილო უშვილო კაცი 113, B 261, თუ უშვილო არის C 232, უშვილო ვინმე იყოს
 257, 268
 უშვილობა უშვილობისათვის კოლს ვერ დააგდებს 168
 უშვილოდ უშვილოდ ამოვარდა 108, 110, 113, უშვილოდ ქალი მოკვდეს 224, დარჩეს
 უშვილოდ B 231
 უშოგრობა 109
 უცილებელი-ი უცილებელი ყოფილა 213, მონა უცილებელი B 234
 უცოლშვილო უცოლშვილო ძმა 81
 უცოლშვილოდ უცოლშვილოდ მიუქდეს 53
 უცხო უცხო თემი 148, უცხო ქვეყანა 148, უცხოს მისცეს C 233, უცხო მტერი 254
 უძლეველი-ი უძლეველი მეფე ქართველთა (ეახტანგ V) კრშ
 უძმო კაცმან უძმომ B 261
 უძღებობა უძღებობაზე ბეერი ვალი აიღოს 148
 უწარჩინებულეს-ი ამიღბართ უწარჩინებულესი კრშ
 უწიგნოდ უწიგნოდ საქონელი მიიბაროს 207, უწიგნოდ ყმად მისვლია B 260, უწიგ-
 ნოდ ამბობდეს B 260, უწიგნოდ გამოურთმევია C 260, უმოწმოდ ან უწიგ-
 ნოთ 262
 უწინდელი-ი უწინდელი პატრონი 95
 უწმიდური-ი პირუტყვი უწმიდური 195
 უკუყო ყმაწვილსა და უკუყო კაცს 197
 უკუობა ყმაწვილობით და უკუობით უქნია 187
 უხილველობა უხილველობისათვის შთასდებენ ვშ
 უქელმწიფოთ უქელმწიფოთ არაეის ქელწიფების 95, უქელმწიფოთ ვერც მოკლას
 და ვერც გაახეიბროს 258
 უჯეროდ თუ უჯეროდ არ მოკლდეს 3

ფ

- ფათერაკად ფათერაკად კაცი შემოაკედეს 92, ფათერაკად მოსელოდეს 95, ფათერაკად მოხვდა (თოფი) 183, ფათერაკად ცეცხლი გაეარდეს 193
- ფათერაკ-ი ფათერაკით რომ იმ კაცს არ ნლომოდეს 92, ზევრი ფათერაკი არის 92, ყველას ფათერაკი ჭვიან 92, ფათერაკს აბრალებსო 193, ფათერაკის საქმიო მოუქდა 230, ფათერაკი სიკედილი 252
- ფანჯიაკ-ი კელმწიფე ფანჯიაკს აილებს 255
- ფარდი-ი სწორი ფარდი არისო 104
- ფარი-ი ფარი და მათრაკი 7
- ფარჩა სისხლში ფარჩა დაეკირვის 19, 20, ფარჩა საკელმწიფო არის 175
- ფას-ი 11, 12, 22, 103, 130, 161, 163, 165, 166, 186, 210, 218, C 230, 242, 244, 245, 247, 259
- ფერი-ი რასაც ფერს სისხლში 17, უადრისი რაც რამ ფერი 25, ყმაწვილის ნაქნარი რასაც ფერის საქმისა 187
- ფეტვი-ი 126, ფეტვის მარცვალი 16, ფეტვი კოდი 123
- ფეკი-ი ორიე ფეკი დაუშაოს 44, ორის ფეკის თითი 46, ფეკის მოყვეთა 220
- ფილასოფოს-ი ფილასოფოსთა დასაბამისა კრშ
- ფილთა ფილთას უსაქმია 49
- ფიქრი-ი თავის ფიქრით იქნების 158
- ფიცება, ფიცვა ვინც აფიცებს, იმან იშოვნოს 10, მართლა ფიცა 10, თუ ასრე იფიცა 10, თუ ვერ იფიცა 10, დიდებულთ იფიცოს 37, შუას თავადით აფიცონ 37, უმცროსი თავადით აფიცონ 37, ოცდაათი სხვა შიიუოლოს, ისრე იფიცოს 41, დედაკაცს არ ეფიცებინ 239
- ფიც-ი პირველი (მტკიცებულება) ფიცი 6, ფიცი ასრე არის 10, ფიცის მოქდენა 10, 10¹, 24, ფიცის დადება 10¹, 37, B 237, ფიცი არ იცის და არა სწაჰს 10¹, ფიცი რომლისა არის 11, ფიცი, ვისაც კელთ მამული არის, მისია 11, ფიცი ასრე უნდა 37, ფიცით გამიმართლებდენ თავს 38, 39, 62, 71, 86, 97, 151, ფიციით შეიჭეროს 51, 52, 200, ძველობით ფიციით გაუტანიათ 103², თავაკათ აძესთ ფიცი 144, ფიცი იმისი არის 157, ფიცისათვის მიეცემა 159, ფიცი მოქდეს 167, ვისაც მამული თუ სადაო რამე კელთ უკირავს, ფიცი იმია არის 20¹, ფიციით შეიჭეროს 207, ფიცის საუპატიო 210, ფიციით გარდასწყვიტონ 212, დედაკაცის ენით მოადს ფიცი არ დაედება 216, ფიცის საქმე გაარიგოს B 237, დედაკაცის ფიცისათვის 239, ფიცისას ინალვლის 239
- ფიცხლავ არც ფიცხლავ სამართალი ქნას 3, ფიცხლავ პარკში კელი ჩაუდონ 8
- ფლურ-ი ორი შაურის წონა ოქრო, რომ მისი დალი აქდეს, ერთი ფლური არის 16
- ფრანგულ-ი ფრანგულს თეთრი 16
- ფრინველ-ი ფრინველს შესტყორცოს 92
- ფუზე კენაქი თუ ფუზე 12, ფუზედ დაუკირავთ 103

ქ

- ქალაქ-ი ქალაქში მოფიცარი ამოკვეთილი არის 144, ქალაქთ შენახვისა 214
- ქალი-ი ქალის ძმები 62, ქალს ბოზობა შეემთხვიოს 67, გაშვებულ ქალს შეირთავს 68, ქალის პატრონს მისცეს 69, 96, ქალს კაცი გაუაშიყდეს 70, ქალთან არ ყოფილიყოს 71, 86, ქალი დაადლოს 73, ქალისათვის სამშობლოს უქნეიენებია 74,

მოწმით ნათხოენი ქალი 77, ნიშანმიტანილი ქალი 77, მამული ქალის სამშობ-
ლოსი არის 84, 224, შვილი გინა ქალი 97, ქალი გაათხოოს ემის ქალსაეით 110,
ქალი დარჩეს 131, 138, 145, 257, ეაეიშვილი და ქალი 145, თუ ქალი გათხო-
ვილა 145, ქალის სამკაული 151, ქალთან წოლა 168, ქალი ობოლი 203, ქალი
მოკედეს 223, 224, ზითევი ქალს მისცენ C 225. ქალმა მოუცადოს და მოუაროს
C 225, არც ქალი დარჩა 248, ქალი დეარდეს 257

ქართულ-ი თუ ვისმე ქართული ქონდეს 173

ქალაღლ-ი 0

ქება მოწმეების ქება 13

ქენება ოთხთა პატრიარქთა მიერ ქენებითა კრშ

ქერ-ი 121, 126, ქერის მარცელის წონა 16, 124, კრილობა ქერის მარცელით გაზო-
მონ 49, ქერის მარცელის სისხლი აღინონ 265

ქვაბ-ი 8, ცხერის ქვაბი 204

ქვეერ-ი ქვეერის საუფროსო 103, სხვა ქვეერი ძმაზე გაიყონ 103

ქვემოთო ქვემოთი თავი 20, 27, დიდებულს ეკპარს ქვემოთი ეკპარი 31, შუას ვა-
კარს ქვემოთი 32

ქვეყანა დამდებელმან საფუძველთა ქვეყანისათამან კრშ, ყოველთა ქვეყანათა კრშ,
ქვეყნად ჩვენად ესე არს უმჯობესი კრშ, ქვეყანა ესე ქართლისა ვშ, ქვეყანას
აუოკრებს 2, ქვეყანა გაყრით არის მოშენებული 99, უცხოის ქვეყანას დარჩეს
148, ქვეყნის მოსარბეულად მიბძანდებოდეს 158, თავის ქვეყნის კაცს 164,
ქვეყანაზედ არ დაეკირვის კაცსა 169, ქვეყნის მოსავლისათვის 170, უსაქონლო
ქვეყანა 175, ორთავე ქვეყანა ურბევით 176, სხვას ქვეყნიდამ 198, ქვეყნისა
და ქალაქთ შენახვისა 214, ქვეყანას უორგულოს 222, შორის ქვეყნისაჲ არის
254, ჩვენს ქვეყანას (ქალს) მამულს არ მისცემენ 257, სხვან ქვეყანას 263

ქვრივ-ი ქვრივი 134, ქვრივს ძალად ნუ გაათხოვებს 203, ვინც ქვრივს უნდოდეს, ის
შეირთოს 203, ქვრივის წამუენი 203, ავი ქვრივი 203, კარგი ქვრივი 203,
ქვრივმან გაზარდოს 203, ქვრივი უშვილო მოკედეს 224, ქვრივი დედაკაცი
B 232, ქვრივის რივი 261

ქირა თავისის ქირისათვის მამკედარა C 229

ქირაობა კაცმან კაცი იქირაოს C 229

ქისა ოცდაათს თუმანს ურუმნი ერთს ქისას ეძახიან 16

ქიშა-ი ქიშნი და ნამტერალნი 42, ქიშვი იყო და ამიტომ მიყოო 183

ქიშპობა ქიშპობით (ვალის გადახდაზე) უარი უთხრას 147, ქიშპობით წამიქლინეო 193

ქმარ-ი ქმრისგან სიკედელი 62, ქმარი მოკლას 65, ქმარს სცეს ან დაჭრას 65, ცოლი
და ქმარი 66, მართალი ქმარი 67, ქმარს სისხლი უნდა მისცეს 68, ქმარმან შე-
იტყო 70, დაადოს ქმარმან 71, 86, ქმრის დადგება 74, ქმარი რასაც გვა-
რისა იყო 84, პირველი ქმარი 84, ქმართან წასძახოს 87, წამძახებლის ქმარ-
მან მისცეს 87, ქმარმან შეუნდოს 87, ქმარმან ცოლს დააყვედროს 87, ორი
(სისხლი) ქმარა 96, ცოლს და ქმარს 151, ქმარმან გარდაიქალის 145, სხვის
ქმრის შერთვისა 168, თუ ქმარი მოუკედეს 224, ქმარს შეატყუეს 225, ქმრის
თავი არა ქონდა B 225, ქმრის კელში დაემართოს B 225, ქმარმან აღარ ინ-
დომა C 225, ქმარი მოკედლომა B 231, ქმრის საქონელი B 231, C 232, ქმრის
სახლში ჰყავს B 231, ქმარი შეირთოს 257, ქმარი რომ მოუკედეს B 261

ქმარყოფილ-ი ქმარყოფილი ნულარ სთხოვს 84, ქმარყოფილს ორი სისხლი მისცეს

- ქმნა ავის ქნა 67, ნასყიდობა ქნას 160, ხარჯი ექნას 200, ჭირნახული უქნია 246
 ქმნილება ქმნილებათა კეთილთა ჩემთათვის კრზ
 ქონება მამული და ქონება 113, B 261, 268, ქონება რამ იპოვნოს 165, ქონება მსყიდ-
 ველისა არის 165
 ქორონიკონ-ი გაუსინჯონ ქორონიკონი 143
 ქორწილ-ი ქორწილი ქონდეს 55, ქორწილზედ დამცვედნებულა 168, ქორწილის წინაჲ
 სკირს 225, ქორწილს უკან დამართებია C 225, ქორწილს უწინევე გაუშეა C
 225, შეტყუებით ქორწილი უქნია C 225
 ქრთამება აქრთამებინოს ერთად 101
 ქრთამ-ი სჯიდნენ მიღებითა ქრთამათა ვზ, განდრიკოს სასწორსა სამართლისასა
 ქრთამით ვზ, არც მტყუანა და არც მართალზე ქრთამი არ არის ვ, ქრთამით
 მოსამართლეს მრული ამბავი მოუტანა 4, ქრთამს მოსამართლე ვრიდებოდეს
 99. აღმოკვეთისთინ ქრთამთა ვზ, ქრთამითა და მიდგომით 205
 ქრისტიან-ი თუ ქრისტიანზე მიუყიდნია 97
 ქრისტიანობა ქრისტიანობის სამართალი 252
 ქურდ-ი ჭავრიც უნდოდეს ქურდსა ვ, ქურდი შეეპაროს 42, 151, ქურდი მოკლას 42,
 ქურდიანაგან ან სხვა ხიანით 148, ქურდმან შვიდელულად მისცეს 152, ქურდით
 წაყდენია 164, თვინიერ ქურდითა 207, დაესხას ქურდი 210, ქურდი იპოუ-
 ნოს 211, ქურდი მოსამართლესთან მოიყვანონ C 236, ქურდი გაუტყდეს 249
 ქურდობა კარი ქურდობისა 150, ქურდობა შეაჩნდეს 150, ქურდობა მრავალფერი
 არის 150, ქურდობა არა ჩნდეს 151, სხვა ქურდობაგები 154, ქურდობა შეემთხ-
 ვიოს 154, ქურდობა შეაწამოს 159, გინა ქურდობისა 205, ქურდობისათ-
 ვის 249
 ქცევა ქცევით ჰარონიანი კრზ, ყოველთა სამეფოთა თვითოეული ქცევა აქეან კრზ.
 ქართულთა წესნი და ქცევანი ვზ
 ქცეულება არა მიჰგავს სხვათა ქცევისს ქცეულებათა ვზ

ღ

- ღალა მართებული ღალა 217, ღალის აღებისათვის 250
 ღალატად ღალატად დადგომისა 59, კაცს ღალატად დაუდგეს 60
 ღალატ-ი ღალატი და ორგულობა 7, 9, ღალატი და უკადრისი ვზ
 ღარიბ-ი საქართველო ღარიბი ქვეყანა არის 175, გაუთხოვარი თუ ღარიბია 257
 ღარიბობა ღარიბობით უარი უთხრას 147
 ღვედ-ი ღვედი — გუთნის დედისა 204
 ღვინო 115, 118, 125, 175, 189, ღვინოში კაცი მოკლას 93, ღვინოში აჩქარებული
 არის 93, ღვინოს ურიგოდ ხარჯავენ 98, ღვინო ძველი ევალოს 127, ღვინოზე
 თეთრის გაკემა 128. ღვინით აუკაფოს (ვაზი) 189
 ღირს-ი ღირსთა ეფისკოპოზთაგან კრზ
 ღმრთისმოსიში-ი მოსამართლე ღმრთისმოსიში უნდა იყოს, ღმრთის მოშიში არ
 არის 237
 ღმრთისმცნობელი მოფიცარი ღმრთის მცნობელი უნდა იყოს 237
 ღობე ღობეს ცეცხლი წაუდვას 192
 ღონე მტერ ღონე არა ქონდეს 109, თუ ღონე დაედების (ვალიან გადახდისა) 131, ღო-
 ნე აღარ არის C 225
 ღონება მოკალე აღონებს 133, 134

ჟ

- ყაზახი-ი ყაზახს ესროლოს 92, ყაზახის მაროლელს კაცს 92
 ყაბულ-ი ყაბული არ არის 164, 269
 ყაბულობა მებატონე არ იყაბულებს 163
 ყადარი-ი მოფრცარი თავის ყადარი 10, ყმის ყადარი იყოს 37
 ყადაღა ყადაღა კელმწიფისაგან უნდა იყოს 173
 ყაზახი-ი ყაზახმან კაცი მოკლას 89, B 229, ყაზახისაგან ზიანიჲ ჯაეჟვა 148, ყაზახი დაესხას 210
 ყანა ყანა-ი ცეცხლი წაუღვას 192
 ყენე-ი ყენებით იყოს ერთი რამ საქმე 2
 ყელ-ი ყელზე შებან 7, ყელს ზეით კრილობა დააჩინოს 48, ყელზე საბელი მობან 69
 ყელსაბლიანი-ი ყელსაბლიანი სოფელი შემოატარონ 69
 ყიღვა იხ. სყიღვა
 ყიზილბაში-ი ყიზილბაშნი უზალთუნს ეძახიან 16
 ყირათ-ი ერთს ცერცვის მარცვალს ყირათიჲ ქვიან 16
 ყმა როგორც ყმათ სდომებიათ 2, ყმათაგან ვერ იქმოდეს 2, ყმოთაჲ აფიცონ 12, (სისხლში) დაუქირონ ყმა 21, ყმის ყადარი 37, მოხრობლს ტოლი ყმა 38, 39, ყმის ცოლს უაშიყოს 42, ყმა დაქრილია 57, ყმის რბეისათვის 81, ყმა მოკლას 95, ყმის სიკვდილი და გახეობრება 95, ნურც ყმადა არბევენ 98, ყმამ შეაფარდოს 104, საყდრის ყმა 106, ყმის ალაგს უნდა არჩინონ 110, გაანზიოთს ყმის ქალსავით 110, ყმის მამულის ოდენი 110, ყმასა და მხლებელს გარდა 115, თავადის ყმა 163, ყმა მიუვიდეს 199, 200, ყმა ძველს ბატონს მიეცეს 200, ყმას ძალას ნუ დაატანს 201, ყმა დაეკარგება 201, საბატონო კაცისშვილის ყმა 202, განთავისუფლება ყმისა C 234, ყმა ბატონმა ძალად დაათავდებოს C 235, ყმა ამოუარდეს 248, ნასყიდი ყმა 248, B 260, წყალობის ყმა 248, 250, ბატონის მინაცემი ყმა 248, (ტყვე) ნასყიდისაგანაც უფრო ყმა არის 251, ყმისა ყველა ბატონია არის 258, ყმას სისხლის გამოღება შეეძლოს 258, ბატონმა ყმა არ დაინდოს 258, ყმამ ბატონს ჯობი სცემოს 259, ყმამ ბატონი ცოლზე დაიქიროს 259, ყმას არა შეეკადრებინოს რა 259, თუ ყმამ ავინოს (ბატონს) 259, მკერდი ყმა B 260, ნასყიდი ყმა B 260, ყმა აზატი არის B 260, სამკვიდრო ყმა B 260, C 261, ყმა ბატონისა არის C 260, თავისი ყმა ითხოვოს 262
 ყმაწვილი-ი ყმაწვილი იყოს 101, დედაკაცსა და მის ყმაწვილებს 133, ყმაწვილის ნაქნარის 187, ყმაწვილსა და უქკუოს 197, ვინც იყუანოს-ყმაწვილი C 261, თუ ყმაწვილი ჩავარდეს 256
 ყმაწვილობა ყმაწვილობით და უქკუობით 187
 ყმობა თუ მისი ყმობა ინდობა 95, თუ ყმობა აღარ ინდობა 95, თუ თავის ძმებს ეყმობა 110, ბატონს ეყმობს 110, „შენ გყმობივარო“ 198, ყმობაში მოუვია 197, კელმწიფეს ეყმობა 201, სხვას კაცს ეყმობ 202, თავდაქსნილი კაცი კაცს ეყმობა B 260, იმ რიგად აყმევით B 260, თავისთვის არის და არავის ყმობა B 260, მონინდომებს და ვისმე ეყმობა B 260, ვისიც ყმობა უნდა, იმას ეყმობა B 260, თუ წიგნი ქონდეს, იყმონ B 260, მოწამე ჰყვანდეს იყმონ B 260, თუ ბატონი ამბობდეს, იყმონ B 260, ცულ-უბრალოდ ნურავინ იყმობს B 260,

თუ ყმობა დაარქვა C 261, ყმობის სინარბის გულისათჳნი 262, იმისი ყმობა უნ-
ლოდეს 269

ყორულ-ი პატრონს ყორულად ქონდეს 172

ყოფა განშვენებული ყოფითა და ქცევითა კრშ, ვალი ერთად ყოფაში აუღიათ 139

ყურება თუ არ უყუროს 188, დედაკაცმა შეიღს აღარ უყურა C 231

ყური-ი ყური გავარდნოდეს 48, ყური უნდა შეაზმანონ 181

შ

შანთ-ი მეორე (მტკიცებულება) შანთი 6, შანთით თავი იმართლოს 37, 39, 62

შარაჳანდელ-ი შარაჳანდელი და სხივნი კრშ

შაური-ი 116, 124.—126, 130, შაური რა არის 15, ორ შაურს ყიზილბაშნი უხალთუნს
ეძახიან 16, ოთხ შაურს აბაზი ქვიან 16, სამს შაურს ფრანგნი რუბს ეძახიან 16,
ორი შაურის წონა ოქრო ერთი ფლური არის 16

შაღვათ-ი შაღვათით მისცეს 133

შებრუნება იმ რიგად შეუბრუნოს 263

შეგდება უნდა სხვის ყმა შეაგდოს 10, თუ დიდებულთ იფიცოს, ოთხი შეუგდონ 37,
თუ შუას თავადით აფიცონ, ორმოცი შეუგდონ 37, თუ უმცროსის თავადით
აფიცონ, ას ოცი შეუგდონ 37, ხუთს თუმანზე ორი კაცი შეუგდოს 143, ქალაქ-
ში მოფიცართ ერთმანეთს ვერ შეუგდებენ 144, ბეერს მოფიცარს ნუ შეაგ-
დებ B 237, გარეშე კაცი არ შეეგდების 239

შეგდებულ-ი შეგდებული მოფიცარი უნდა 10

შეგზავნა კაცი წყალში შეგზავნოს C 229

შეგინება რატომ ასეთი შეაგინა B 226, ყმამ ბატონს პირისპირ შეაგინოს 259

შედგომა თუ დედაკაცი მოლაზნათ შედგება B 231

შეეარდნა მოფიცარის შეეარდნა 10, 12, 41, სულზე შეეარდნა 14

შეგლა ვერც არას შეუელენ 113, ვერას შეუელენ 145, 197, 256

შეზაეებულ-ი ქვეყანა ქართლისა კეთილითა შეზაეებულ ვშ

შეზმანება ყური უნდა შეაზმანონ 181

შეთქმა ბოზობა შეეთქვას 9, სისხლი შეეთქვას 39, 40

შეკადრება უპატიური შეკადროს 159, ყმას არა შეეკადრებინოს რა B 259

შეკაზმვა ?

შეკვრა დაიჭიროს, შეკვრას 16

შეკითხვა ბატონს შეკითხოს 269

შეკრებულ-ი შეკრებული სასამართლოს წიგნი 205

შელეწვა საყდრის კარი შელეწოს 50

შემთხვევა ქალს ბოზობა შეემთხვიოს 67, კაცმან ბოზობა შეიმთხვიოს 86

შემყულ-ი ყოვლითა კეთილითა შემყული ვშ

შემნახავ-ი 209

შემოთვლა წიგნი არ ჰქონდეს და შემოსთვლოს 263

შემოკედომა ფათერაკად შემოაკედეს 92, მოეალე შემოაკედეს 94

შემოკვრა უფროსმან კმალი შემოკვრას 42, უმცროსს შემოუკვრავს 42, შემტყეებელს
უწინ შემოკვრა 42, კელი შემოკვრას 81

შემოკცხვა მოსამართლემ შემოიციოხოს 37

შემოლაღვა გაზრახ შემოლაღეო 188

- შემოსავალ-ი კელმწიფის შემოსავალი 175
 შემოტარება სოფელი შემოატარონ 69
 შემოტუფება მამული არ შემოატუფოს 161
 შემოფარგვლა სასახლედ შემოუფარგლავთ 103
 შეიოქცევა წანალები წამლებმა შემოაქციოს 85
 შემოურა ერთმანეთს შემოეყარნენ 76
 შემოიჩივლება კელმწიფეს შემოსჩივლოს 178
 შემოძახება კაცმა შემოიძახოს 254
 შემოპრა შემოაკედეს ან შემოეპრას 92
 შემტევებელ-ი შემტევებელს უწინ შემოპკრა 42
 შემცილებელ-ი თუ შემცილებელი მოკედეს 88
 შემწაშებელ-ი შემწაშებელი კაცი 14
 შენახვა 214, 245, 248
 შენდობა 87, B 225, 259
 შენობა 103, 170, 172
 შეპურობა 61
 შერთვა 66, 145, 203, 208, C 231, 257, B 261
 შერიგება 10¹. 66, 119, 200, C 226, C 228, 244, 250
 შერისხვა 73
 შერცხვენა ამ სოფელს შეარცხვენს 1, ნულარ შეარცხვენს 57, რად შეარცხვინა C 226. არ შეირცხვენენ 237
 შესაბმელ-ი შესაბმელი კაცი 7
 შესარჩლება თუ წანალებზედ შესარჩლდენ 51
 შეტევა (ერთმანეთს) შეუტიონ 7
 შეტყობა მართლად შეტყობას ეცადოს 3, მაჰამ და დეღამ შეუტყონ 70, თუ ვერ შე-
 იტყო 143. შეტყობას ეცადენით 147, გამოძიებით შეიტყევიით 149, მართლის
 შეტყობით 161, მით შეიტყობის 183, არა შეიტყობა რა 213, რომ შეიტყოთ
 238, სწორედ შეიტყონ 263
 შეტყობინება წიგნი შეგატყობინებს 17
 შეტყორცნა ნადირს შესტყორცოს 92
 შეტყუება ქნარს შეატყუეს 225
 შეუბმელად შეუბმელად იარაღი აპყრია 152
 შეუგდებელ-ი შეუგდებელი მოწამე 10
 შეუნდობარ-ი შეუნდობარი საფლავი 218
 შეუტყობრად შეუტყობრად წაელოს 247
 შეუორგულეებელ-ი ღმრთის სიყვარულით შეუორგულეებელი კრწ, შეუორგულეებულნო
 საკუთარნო მამანო ვბ
 შეურაცხება რად შეურაცხივს ძველნი სამართლები კრწ
 შეფარდება სისხლი შეუფარდეთ 90, შეფარდებით 104
 შეფარდებულ-ი 104
 შეფილება იზოვნოს და შეფიცოს 143, ასრე შეფიცოს 156¹
 შექმნა შეილია შექმნა 168
 შეყრა მიკდომაში თუ სხვაგვარს შეყრაში 57, ბარათს შეყრიან 104, შეეყაროს ვის-
 მე 268, ბატონის დასტურით შეეყრება 268
 შეყრილ-ი ახალი შეყრილი 224
 შეშა 169. შეშა არ დაეკვირვის 172
 შეშლა აღარ შეიშლის 166, 167, არ შეიშლების 184

- შეჩივლება მოჩივარმა შესჩივლოს** 215
- შეცვლა** თუ პირობით შესცვალეს 167, შეცვლა სამართალთა ვბ
- შეცოლება** შეეცილების ვინმე 11, როგორც ადგილს შესცილება 12, თუ შესცილდენ 77, თუ მართლა შესცილება 88, ერთი მეორეს ვერ შეეცილება 170, თუ მოკლულზე (ნადირზე) შესცილდენ 179, ბატონის მეტი ვერაჲინ შეეცილება 202, B 231
- შექვერება** ცხენმან თავი წაართვას და შეექვეროს 92, გაუარდნაში შეიქვერნენ 92, ნამღერაჲნი კაცნი შეიქვერნენ 182, მორებით მოხველ და შემოაძვერუო 182
- შექლება** მისის შექლებით უნდა გამოართვან 133
- შეწამება** კარის შეწამებაზე 10, უმთხრობლოდ შესწამოს 10, ვინც შესწამებს რასმე 11, ამგვარი რამ შეეწამოს 14, თუ ცილით შესწამონ 37, თუ შეწამება მთხრობლით არის 39, ცილი არ შეეწამების 40, გლეხის სისხლის შეწამებაზე 41; როსაც კაცმა შესწამოს 249
- შეწამებულ-ი** შეწამებულმან კაცმან 11
- შენჯღომა** თუ ყური შესწვდა 181
- შენჭირვა** გაუკეთებია რამ და შეუწირავს 175 მამულის შეწირვა 232, საქონელ-შესწიროს C 232, მხოლოდ ზითევი ან მონაღაწევი შესწირა C 232
- შენჭირულობა** ეკლესიას შეწირულობა აქვს 217
- შენწონვა** ტყვიან უნდა შეუწონოს 183
- შეკიდება** შეეკიდოს ან ააზიდინოს 197
- შეკრა** შეკსნას ან შეაკრას 153
- შეკსნა** შეკსნას ან შეაკრას 153
- შეჭერება** ფიცით შეიჭერიოს 51, 52, 200, ფასით შეიჭერიოს 247, სამკვდროთი და შე-ანახავით შეიჭერიოს 248
- შველა** თუ ეშველა, ვერ გაუშვებს C 225
- შვიდეულ-ი** შვიდეული მისცეს 249
- შვილება** იშვილოს და გაზარდოს B 261
- შვილ-ი** 103, 107, 108, 112, 114, 148, 208, შვილი მოსწყდა 51, ბოზობით შექმნილი შვილი 67, 68, თუ მამამ შვილი მოკლას ან შეიღმა მამა 78, მამამ შვილსა სცეს 78, შვილმან მამა გალახა 78, შვილს მამის უპატიურობა არ მართებს 80, შვილმა დააშაოს 80, შვილი სძლდეს 80, შვილს საქონელი მისცეს 80, თუ შვილი ჰყავს 81, C 231, C 232, C 233, შვილი დარჩეს 84, შვილი გინა ქალი 97, მართლის შვილისათჲინ მიუცემია 110, შვილი თუ შვილიშვილი 115, 141, წერილი შვილი 133, შვილი არა ყვანდეს 135, 224, შვილი გაყიდულა ან დატყვევებულა 136, შვილი მამას გაყრია 139, შვილმან ვალი აიღოს 140, თუ შვილები დარჩომია 145, 209, C 231, შვილის შექმნა არ შეეძლოს 168, პასუხი შვილმან გასცეს 209, მან უკან შვილიც მოკვდეს C 231, დედაკაცმა შვილს აღარ უყურა C 231, შვილები ვერ ედავებოან C 232, გაყრილი ძმა ან შვილი C 233, შვილად გაზარდის C 261, შვილსა თუ სახლისკაცს 263
- შვილიშვილ-ი** 115, 141
- შიმშილობა** შიმშილობაში გამოკვებოს 200
- შიშ-ი** მოსამართლე შიშით ერთს მეორეზე მიუდგა 3, კორციელის შიშით იქმონენ 25, სიკვდილის შიშს უქნევიებია 42
- შოვნა** სამართალს არ იშოვნის 199, ბევრის კაცის შოვნა 237, დედაკაცმან თავის ზითევით იშონოს 261
- შორეულ-ი** შორეულმან იხუთოს 174

- შუაკაც-ი შუაკაცით ფიცი არ მოაქდინოს 10¹, შუაკაცთ კითხვით 188. შუაკაცთ გა-
სინჯვით და დაფასებით 190
შუბ-ი შუბით დაქრილი 49
შულღ-ი შულღი გამოერიოსთ 94, კაცის შულღი 97¹, შულღი მოსდევს 158. შულ-
ღით სიკვდილი 252

ჩ

- ჩაგდება ტყვედ ჩააგდოს 61. საქმეში ჩაუგდონ 192, სიგელიც მართლად ჩაიგდების
213, თავის გატეხასთან ჩაიგდება B 227, დამნაშავესთან ჩაიგდების B 236
ჩაგდებინება კბილი ჩააგდებინოს 47
ჩაგვრა შვილი სძულდეს და ჩაგრედეს 80
ჩაღება პარკში კელი ჩაუღვან 8
ჩავარდნა ორის ფეჯის თითი და ერთის კელის თითი სწორედ ჩავარდების 46, ორ
მინალთუნად ჩავარდების 49, (ორპოში) კაცი ან პირუტყვი ჩავარდეს 195
ჩავარდნილ-ი ჩავარდნილი კაცი თუ დედაკაცი 195
ჩაღლა მისმან სისხლმან ჩაიაროს 76, სარგებელი ჩაივლის 132
ჩათვლა ჩათვლა და ანგარიში უნდა 103¹
ჩაკიდება ჭვარი ჩაჰკიდონ 8
ჩამოგდებულ-ი სხვის კაცისაგან ჩამოგდებული 254
ჩამოვარდნილ-ი ჩემგან ჩამოვარდნილი არიო 254
ჩამომცრობილ-ი მაშინდელს დიდებაზე ჩამომცრობილ იყვნენ 23
ჩამოქვეითება კაცის ჩამოქვეითება და იარაღის აყრა 158
ჩამოყოლა არც იმას უნდა ჩამოყუეს 197
ჩამსმელ-ი სამნის ჩამსმელი 241
ჩანთა ჩანთით სალაროში ებარებოდეს 205
ჩარეკ-ი ხუთი სტილი ერთი ჩარეკი არის 124
ჩართვა ჩაურთოს და ჩასწეროს ვშ, კელი ჩაირთვის 161, ჩართვით დაწეროს ვბ
ჩარონინება სისხლი ჩარონინეთ 36
ჩაყოფა ჩაყოს კელი (მღულარეში) 8
ჩაწერა განაჩენშიაც ჩასწერდენ 205
ჩაქიდება თავის საქონელს შუას წყალში ჩაქიდებისო 158
ჩივილ-ი მოვალე უჩიოდეს 131, მოვიდოდეს და იჩივლოს 143, მოჩივარს აჩივლებ-
დენ 205, მოჩივარმან რომ იჩივლოს 205, მოსამართლესთან იჩივლოს C 225
ჩხიბ-ი მკითხველს ჩხიბი მოუტკენია 251
ჩხირ-ი ჩხირი გაღვან ქვაბზედა 8
ჩხუბ-ი ჩხუბში რჩევა 75, გაყრაში ჩხუბი მოუტკედოს 80, უწინ ჩხუბს აშლის 81, ჩხუ-
ბი მოკდეს B 227
ჩხუბვა თუ ყმანი სჩხუბედენ 98

ც

- ცალმოგვ-ი ცალმოგვი აზნაური 31, 33, 49
ცდა გაუყრულობას ეცადნენ 98, მოწმით შეტყობას ეცადნით 147
ცემა ცემით გაარონინოს 61, ცოლმან ქმარს სცეს 65¹, მამამ შვილსა სცეს 78, გარ-
დააკვდევინოს ცემითა B 226, თუ გამტყუნდა, სცენ C 236, ყმამ ბატონს კე-
ლით სცემოს 259, მოჩივარმან ერთმან მეორეს სცეს 267

ცერცვ-ი ცერცვის მარცვალი 16

ციცხლ-ი ცეცხლისგან წაუქდა 149, ცეცხლი წაუცილოს 191, მტერობით ცეცხლი წაუღვას 192, ფათერაად ცეცხლი გაეარდეს 193, ცეცხლით ან წყლით 207. თვინიერ ცეცხლითა 207¹

ცვალეზა ცვალეზითა დღეთათა ვჴ

ცვარ-ი ცანი ცვარს დააკლებენ 1

ცილება სამძღერის ცილება 4, ტუუილადაც მეცილებოღე 11, მამულის ცილება 12,88, გაყარაში ცილება 80, ტუუილადაც მეცილებოღე 157, ნადირობის ცილება 179, 183, ცილება მოქდეს 184, თუ ცილებით ქნას 217 ცილობენ რაზედღე C 228

ცილ-ი ცილით შესწამონ 37, ცილით სწამობდეს 37, თუ ცილის წამებით არის 39, ცილი არ შეეწამების 40

ციხე 23, 221

ცნობილ-ი სიმართლეზე ცნობილი იასაული 4

ცოღვა ცოდვის მოკიდება 6, 14, მოსამართლის ცოღვა 10¹, დიდი საქმე ცოღვით არ გარდასწყდების 14, შენიმც ცოღვა მემცა მაქეს 14, ცოღვა არ მოაკდინოთ 119, ძალად თავდების დაყენება ცოღვა არის B 235, მთხრობლობა ცოღვა არის B 236, ორი ცოღვა ურეგია 237

ცოღვილ-ი ცოღვილთა მოწყალეზა ვჴ

ცოღვება ქმარმან ისრეე იცოლოს 86

ცოლ-ი ცოლზე სხვა კაცი დააკელოს 42, ბატონმა ყმის ცოლს უაშიყოს 42, ცოლი მოკლას 62, ცოლი დაქრას 63, ცოლს სტანჯვიდეს 64, ცოლმან ქმარი მოკლას 65, ცოლმან ქმარს სცეს 65¹, ცოლი და ქმარი 66, 151, მეორის ცოლს უაშიყოს 71, უბრალოდ ცოლი დააგდოს 72, ცოლი წაგვაროს 84, ცოლთან ბოზობა შეიმთხვიოს 86, ცოლი გაუშვას 87, ცოლს დააყვედროს 87. ცოლი ვაუუილონ 96, ცოლი და შვილი 131, 133, 135, ცოლს ვერ დააგდებს 168, გლეხის ცოლი 203, ცოლი სხვა შვიროთს 208, მეორე ცოლი 208, გიყისა და ბნედიანის ცოლისათვის 225, დარჩეს ცოლი C 231, ცოლის ზითვით ნასყიდი C 234, ცოლს ცოტა გამოერტმის 248, ბატონი ცოლზე დაიქიროს 259, ცოლმან და ქმარმან B 261, არც ცოლი წაერთმევის 262.

ცოლ-ქმარ-ი ცოლ-ქმრის გაყრა 63, 96, 262, დიდი ხნის ცოლ-ქმარი 224

ცოლქმრობა ცოლქმრობაში ურიგო რამ მოქდეს 64

ცოლ-შვილი ცოლ-შვილში მიუქდეს 51, ცოლ-შვილით მივა 95, ცოლ-შვილს აქეს რამე 133

ცოტა-ცოტაობით დიდი — დიდობით, ცოტა — ცოტაობით 95¹

ცუდ-უბრალოდ ცუდ-უბრალოდ ნურავინ იყმობს B 260

ცურვა ცურვა დაპატიყოს 197

ცხებულობა ცხებულობით სამოელიანი კრჴ

ცხენ-ი 7, 18, 19, 20, 178, 182, 204, ცხენმან თავი წართვას 92, ცხენისაგან მოქდების სიკვდილი 92, ცხენი მოჴპაროს 152, ცხენი მიყიდა 166, ცხენი მსახურისა არის 204, ქურდობისათვის ცხენისა 249, ცხენი ან ვირი 256

ცხვარ-ი 18, 19, ცხერის საბალახე 171, ცხერის ქვაბი 204

ცხვირ-ი ცხვირი გაეარდნოდეს (მოკვეთოდეს) 48

d

- ძალა, ძალ-ი ძალი და უამართლო არის 117, 119. ძალი ქნა და სული სძელს 125, ყმას ძალას ნუ დაატანს 201
- ძალად დედაკაცი ძალად მოიტაცოს 85, (ყმას) ძალად ველარ აუყრის 199, ძალად ნუ გაათხოვებს 203, ძალად გაეგზავნოს 210, ძალად მკვდარი დაუმარხოს 218, ძალად თავდების დაყენება B 235, ყმა ბატონმა ძალად დაათავდებოს C 235
- ძალდაღმობა ძალდაღმობით ვერ მიუტანა 243
- ძალიანად ძალიანად მოეკეთინოს 48
- ძე ქართველთა და კახთა ორიანე ტახტის მტკიცეთ მყარობელის ძე კრწ, მოსცა ძედ თვისად კრწ, ძისა მისისა (გიორგი XI) ვწ, ძემან ერანის მდივანბეგისა (ვახტანგ VI) ვწ, სხვათა ძეთა აღაშისათა 25, მამა ძესა და ძე მამაზედა 25, ძე მეფეთა ვბ
- ძებნა ძებნით შეაჩნიონ 37, ძებნით ვერ იპოვნონ 179, ორთავ სწორედ ძებნონ 210
- ძველად ძველად განაჩენი დაგვიწერია 34
- ძველ-ი ძველითგან სისხლის განაჩენები აქვსთ 23, ძველის განაჩენებით 23, ძველს ვალზე დახარჯულა 107, ძველი რიგი 107, ძველი ღვინო 127, ძველი ბატონი 200, ძველი მტერობა C 228, ძველი სამანი 241
- ძველობა ძველობით ფიცით გაუტანიათ 103²
- ძვირად ძვირად გაუგონებენ 13, ძვირად მოსცეს 161
- ძვირობა პურის ძვირობა 126
- ძირმტკიცობა ძირმტკიცობითა და გვარმოდგამობითა კრწ
- ძლევადუმოსით ძლევადუმოსით მტკიცედ მყარობელი კრწ
- ძმა 100, 102—105, 107—114, 136, 140, 148, 164, 204, ძმისა ჩვენისა ვწ, ძმისაგან სისხლი არ ითხოვბის 42, ქალის ძმები 62, სხვას ძმას არა ნღოშია 75, ძმამ ძმა მოკლას 81, გაყრილი თუ გაუყრელი ძმა 81, თუ ძმამ და მოკლას 82, ძმამ ძმის მხლებელი გააწილოს 83, ძმასა და სახლსკაცს 95, ძმის გასყიდვაზე აქნას 97, ძმანი გაიყარნენ 98, შუათანა ძმებსაც მისცემენ 102, უფროსი ძმა 103, 108, საშუალო ძმა 103, უმცროსი ძმა 103, 108, ძმებს ვალი დაეღკა 109, ძმებს ეყმოს 110, ძმა ამოვარდა 110, ძმა გაუყრელი დარჩა 139, ებისკოპოსის ძმა 175, ძმამ ან სახლსკაცმა 219, გაყრილი ძმანი C 233, ძმები არ დაუმტკიცებენ C 234, ძმა თუ შეილიანი სიძე 239
- ძმისწული 139
- ძოვება სამოვარზე წაიყვანოს, ვამოვბო C 230
- ძრახვა ვინც ვინ სძრახოს C 227, კაცს ასე სძრახოს C 227
- ძროხა ძროხაზედაც დაეჭვებოდეს 14, გლეხის სისხლში ძროხა იყო გაჩენილი 18, (სისხლში) ძროხა დაეჭვივის 19, მარცვალზე ერთი ძროხა 49, ძროხის ნახირის-თავი 171, ფასი გლეხმა ძროხა მისცეს 218
- ძულეება ცოლი და ქმარი სძულობდენ 66, მამა შეილი სძულდეს 80

წ

- წაგვრა თუ კაცმან ცოლი წაგვაროს 71, 84
- წადაეება ველარც მოვალედა წადაოს 135, ერთის მიზეზით წამოედაოს 143, წადა-ეებით და მდივანით მიცემა 246
- წაღება ცეცხლი წაუღვას 192

- წარახვა ვინც ვისაც წარახოს B 227. წარახვით ჩხუბი არა მოხდეს B 227
 წაიღება ცეცხლი წაუქიდოს 191, უნებური საქმე წაიღებია 207
 წამალ-ი თუ წამლით მოკლას 61, 65, თუ წამლით სწამობდენ 62
 წამება რასაც ეს კაცი მეწამების 7, თუ მთხრობლით სწამობს 10, 38, ცილით სწამო-
 დეს 37, თუ ცილის წამებით არის 39, ქმარს სწამობდენ 62, თუ სწამობდეს
 97, გარეშე კაცს სწამობდეს 144, საქონლის მიზარებას ეწამებოდა 147
 წამზრახავ-ი წამზრახავმან გარდიკალოს B 227
 წამოდავება ერთის მიზეზით წამოედგოს 143
 წამოდგომა შეიტყოს და წამოუდგეს 54, პირს წამოუდგეს C 236
 წამომდგომ-ი თუ წამომდგომი მოკედეს 54
 წამრთმევი-ი წამრთმევსაც გარდაკედევინოს 240
 წამლებ-ი წამლებმან ფიცით შეიჭეროს 51, წამლებმა დაიფიცოს 85, წამლებს მართებს
 243
 წამყვან-ი წამყვანმან ორი სისხლი მისცეს 85, ქვრივის წამყვანმა მარჩილი მისცეს
 203, გული აჭერა წამყვანმა C 230
 წამძახებელი-ი წამძახებელის ქმარმა მისცეს 87
 წანართმევი-ი სისხლის ნახევარი მისცეს და წანართმევიცა 61, წანართმევი თუ ნაბო-
 ძები 109, წანართმევი პატრონს მიეცეს 173, წანართმევი უზლოს 174
 წანაღებ-ი წანაღები უკლებლივ 50, თუ წანაღებზედ შესარჩლდნენ 51, სისხლი მის-
 ცეს და წანაღებიცა 51, 52, 53, 54, წანაღებს მიატეზინებენ 56, 57, წანაღე-
 ითა ასრ იქნა 85
 წანაქედ-ი წანაქედის პასუხი გასცეს 188, საღმრთოს წანაქედისა შეიტყოს B 236,
 მწყემსმა წანაქედი ქნას 245
 წარბ-ი 48
 წარვლენილ-ი ბატონის წარვლენილი ყმა 34
 წართმევა ნიშანმითანილი ქალი წართვას 77, ძალად წართმევისათვის 85, ცხენმა
 თავი წართვას 92, წართმევა და მოტაცება 176, საფლავს არ წართმოს 218,
 მამულს ვერაინ წართმევს B 231, ჯარიმა წართვან C 236, სიგელები წარ-
 თოს 240, თუ პატრონი წართმოს 246, საქონელიც წართმოს 251, წურთოთა,
 რაც ემნითებოდეს 258, არც ცოლი წართმევის 262, გლეხს წართმევდა 270
 წარჩინებულ-ი ქრისტეს წარჩინებული სტრატიატი კრშ, წარჩინებულნი მამანო ვბ
 წასაქედნი-ი მკითხველს წასაქედნი მოუქედნია 251
 წასვლა სამკვიდროზე წავა 199, კაცი წაუიდეს 220, 221
 წათანება საქონელი წათანოს 149
 წაღება საქონლის წაღება 52, B 231, ფასი წაიღე 166, ზითევი და ნიშანი წაიღოს
 C 231, შეუტყობრად წაეღოს 247
 წაყვანა დედაკაცი ძალად წაყვანოს 85, ულაშქროდ ვერ წაყვანს 85, მოსტაცოს
 და წაყვანოს 86, პირუტყვი წაყვანოს 230
 წაძახება ქმართან წასძახოს 87
 წაძახილი წაძახილი დაყვედროს 87
 წაწყმედა იმ სოფელს წაწყმედეს 1, მკვლარი წაწყმედების 50
 წაქიდება თავის საქონელს წაქიდეების 156, ნუ წაქიდეების 158
 წახეწება ცოტად წახეწეწოს 180
 წაქედნა ორივე (თვალი, ან კელი, ან ფეკი) წაუქედინოს 44, სახედველად წაქედინოს
 48, ცეცხლისაგან წაუქედა 149, ზღვით, ან კმელით, ან ქურდით წაქედნია 164,
 ნაწრომის წაქედნისათვის 188, კიშპობით წამიქედინეო 188, რა წამქედარიყოა

192. უნაღვლელობით წამიქდინეო 207, თავისი არა წაუქდა 207, მიბარებულა და ნათხოვარი წააკდინა 207, წაქდარა ბატონის წყრომით 207, საქონელმა წააკდინოს 245, საქმელი პირუტყვი წაქდეს 256

წელიწად-ი 116, 129, 199, 201, 202

წერებულ-ი წერებულთა წიგნთა ამათ სასამართლოთა ებ, წერებულს სამართალს 205
წერილ-ი წერილი სახეთ 1, ნუ გარყეხით წერილთა ჩვენთა ებ, სიგლის წერილს ვერ მიხვდეს 213

წესი ამ წესით უნდა 7, წესით და რიგით არის 98, ამ წესით უნდა გასამართლდეს 131, როგორც წესი იყოს 156¹, საფათერაჲოს წესი 188, ქართველთა წესნი და ქუეჯანი ებ, იმ წესით ჩაიგდება B 227, წესად ასე იყო 270

წვივ-ი წვივზე კაცი დაიქრას 49

წვრთილება წვრთილებით მოსიანი კრჷ, წვრილებისათჳინ იძულებუარით ებ

წვრთნა წვრთნით უნდა შეარიგოს 66, უფროსი სწვართოს 98, მოსამართლემ სწვართოს C 226

წიგნ-ი წიგნი სამართლისანი კრჷ, ეშ, წიგნი სასამართლონი კრჷ, ეშ, ებ, ბერძენთა წიგნთაგან ვადმოთარგმნებული ეშ, სომხეთ მუფეთა წიგნი სამართლისანი კრჷ, სომხეთა წიგნთაგან ვადმოთარგმნებული ეშ, წიგნი დაუწერონ 7, C 234, ძველი წიგნები 15, წიგნი შეგვატყობინებს 17, წიგნში და სყიდვაში 105, წიგნში სწერია 111, წიგნით გამოართვას 135. წიგნით იყიდოს 161, გაეკლილობის წიგნი 167, სასამართლოს წიგნი 205, წიგნს გამოიტანდნენ 205, წიგნის სამართლიდამ 205, სამართლის წიგნა შეამოწმებენ 205, წიგნში წერებული 205, წიგნს სალაროში მიაბარებდეს 205, პირობა დაუდვას წიგნით 207, წიგნით აზატი C 234, წიგნი მისცეს 258. 260, ბატონსაც წიგნი დადებინოს 258, წიგნი ქელთ ექიროს B 260, წიგნი არა აქეს B 260. წიგნი გაუსინჯეთ B 260, მკვიდრობის წიგნი B 260, წიგნი არა სქონდეს B 260, აზატი წიგნით დამტკიცდება C 260, წიგნი მისცეს 262, გარდაწყვეტის წიგნი 263

წილადება საქონელიც უწილადონ 110

წილ-ი 109, 112, 139, 141, 178, 186, ორ წილში ფარჩა 19, სისხლის ორი წილი 84, 85, ნაბიკერის წილი 110, წილი დაედება 111. 113, წილი შეხვდეს 111, წილი არ დაეკირვის 113, ერთი წილი სულისათვის 224, ერთი წილი უზღოს C 230, თავისი წილი უანდერძა C 233, წილს ვერ დააკლებს 255

წილქდომილ-ი ვანმგედ წილქდომილთა ქვეყანათა ეშ

წინათქმული ეშ

წინამძღვარ-ი წინამძღვრის სისხლი 29, ებ

წისქვილ-ი წისქვილი გააყოფი არის 104¹

წოდებულ-ი შაჰნავაზ წოდებულისა კრჷ, ეახტანგ წოდებულისა ეშ

წოლა ქალთან წოლა არ შეუძლია 168

წონა (გიორგაულის) წონა 15, ხაშხაშის წონა 16, 124, ფეტვის მარცვლის წონა 16, ქერის მარცვლის წონა 16, ცერცვის მარცვლის წონა 16, კოყისა და კოდის წონა 120

წყალ-ი სარწყავი წყალი 114, წყალი ნაკადულად გაიყოფის 114, ქელმწიფთა არის წყალი 169, ქელმწიფე წყლის გატანას მოინდომებს 170, წყალს უდენია 184, ცეხლით ან წყლით 207, წყალში შეგზავნოს C 229, პირუტყვი წყალზე უაიყვანოს C 230

წყალობა წალობაც უყოს 95, წყალობის ემა 248, 260, გლეხი მიეტეს წყალობით 270

წყენა დამართებულმან კაცმან უწყინოს 55, აწყინოს რამე 92, კაცმა კაცს აწყინოს 194, უკუემ იწყინა რამე 197, მეფემ უწყინოს 206, არა აწყენინა რა 210, ნადირმა აწყინა C 230, რაც იწყინოს 256.

წყვილ-ი წყვილინი გამოუხევენ (პირუტყვის) 191

წყრომა კელმწიფემ მქნელს უწყრომა 34, წამქდარა ბატონის წყრომით 207²

ჭ

კალა კალის საკუნდრის ნადირობა 183

კამა კამაში დააკლების 47, მასთან პური არ იკმება 238, რომ არ იკმებოდეს 256

კან-ი კაცი კანი იყოს 168

კერა მამული უკირაეს 11, 206, დიდი ალაგი სკერია 23, მამული ვისცა ეკიროს 1:11, სოფლებს სკერია 184, საქონელი კელ უკირაეს B 232, კაცს მიწა სკეროდეს 246, წიგნი კელთ ეკიროს B 260

კირვება აუგი სკირდეს 60, თუ სენი სკირს 225

კირ-ი კირის დღე 55, კირის მქნელად დაიწეროს 199, კირი და ლხინი 109, 136, B 261

კირისმქნელ-ი კირის მქნელად დაიწეროს 199

კირნახული-ი კირნახული საყდარს დარჩეს 217, კირნახული უქნია 246, კირნახულუ მიეცეს 246

კირნახულობა რაც ეკირნახულოს, ეკლესიას დარჩეს 217

კეუა კეუა ქონდეს 13

კეუანაკლებ-ი 10¹

კეუისმყოფელი-ი კეუათა მყოფელთა კაცთათა ვჴ, კეუისმყოფელი იასაული 4, კეუის-მყოფელი კაცი 5, კეუისმყოფელი ჩავარდეს 256

კრილობა კრილობაც უანგარიშეთ 42, კრილობას რა სისხლი სდის 43, კრილობა დაჩინოს 48, კრილობისა ასრე არის 49, ქერის მარცვლის კრილობა 49, კრილობაზედ ორად გააჩინონ 49, აგრეთვე კრილობისა 50, 52, 53, 55, 56, კრილობისათვის ორი სისხლი 51, ასაბის კრილობისა 51, კრილობა აჩნდეს 61, კრილობისაც მოსამართლემ გაუჩინოს 194

ხ

ხან-ი ხანი გამოვიდეს 87, რასაც ხანს ქონდეს 130, ხანი დაყოს 199

ხარჯვა ურიგოდ ხარჯვენ 98, ურიგოდ ასარჯვიენებს 98

ხარჯ-ი ბატონს ხარჯი ექნას 200

ხატ-ი ხატის გატება 7, 9, ხატი იშოვნოს 10, ხატი კელში ჩამოართოს 10, ხატი კელთ ეკირვის 11, სასაფლაო, ხატი, ჭეარი 106, ხატის დამტკრევისა არა გეიქ-ვამს 155

ხაშხაშ-ი ხაშხაშის მარცვალი 16, ხაშხაშის წონა 124

ხე ხეზედ აგზავნოს C 229, დამზადებული ხე 247

ხილ-ი ხილის აყავა 189, ხილი მოუქრას 190

ხოდაბუნ-ი ხოდაბუნის საუფროსო 103², ხოდაბუნს გარეთ 104¹, ეენაჯი თუ ხოდა-ბუნი 170

ხუთჯა ასეთი კაცი იხუთოს 174

ხუმრობა ხუმრობასა და თამაშობაში აწყინოს 194

3

- ქარ-ი ერთი კარის შეწამებაზე 10, კარი და შარჩილი 203, კარს გამოართმევდნენ 270, კარი მისცეს 270
- კარისკ-ი კარისკსა ზედან მდგომელისა ვშ
 კავ-ი კევი ემოწმებოდეს 241
- კელ-ი კელის აღება 2, ორივე კელი წაუტდინოს 44, კელი აღარად საქმარი იყოს 44, კელი დაუშავდეს 45, კელის თითის სისხლი 46, 47, კელი მიუყო 50, კელის ხლება 50, კელი აქვს 61, ცოლ-შვილით კელში მისცეს 75, კელი შემოკრას 81, კელი არ ექნების 95, 103, 109, დიდისა თუ მცირისა კელში 156, აღარც კელი მიწვდებოდეს 156, კელი ჩაირთვის 161, კელით გამოსვლიათ 176, კელის გამოღება 177, ნურცა ვინ კელს მიყოფს 178, კელთ ექიროს 206. B 237. კელითაც გამოუვიდეს 214, B 260, კელი არა აქვს C 231, C 260, კელით მონალეაწები C 232, კელში გამოაბაროს B 235, კელში მიაბაროს B 235, ბატონს უფრო ეკელეყვის 248, B 261, კელში მიეცემის 252, კელით სცემოს 259, კელი მოკვეთოს 259, კელის ფასი 259, კელი აიბართოს 270
- კელისაკოც-ი კელისაკოცში უნდა ჩაყაროს 104
- კელმოსაპრელ-ი კელმოსაპრელი არის 242
- კელმწიფე წყალობითა დიდის კელმწიფისათა ვშ, ბედნიერის კელმწიფის 2, კელმწიფეთაგან განაჩენები 23, კელმწიფემ კაცი დაუყენოს 24, კორცის კელმწიფე 25, კელმწიფის მოკელენი 34, კელმწიფეს მოაკსენოს 95, კელმწიფისა არის 101, 103, 113, 169, 178, C 232, კელმწიფის სალარო 155, კელმწიფეს ეპრიაინებოდეს 155, კელმწიფესაც დაკითხვა უნდა 162, არც კელმწიფე გამოკიდებია 162, კელმწიფის ახნაურშეილი 163, კელმწიფის უდასტუროდ 163. კელმწიფე წყლისა და რუს გატანას მოინდომებს 170, კელმწიფეს საბალახე ეძლევის 171, კელმწიფეს ლაშქარ-ნადირობა დააკლდების 172. ყაღლა კელმწიფისაგან 173, კელმწიფის შემოსავალი 175, კელმწიფემ ქარი გაუსიოს 177, კელმწიფის დაეთარში 199, კელმწიფეს ეყმბობა 201, კელმწიფისაგან გასამართლებული 206, კელმწიფემ დააყენოს 214, კელმწიფემ უბრძანოს 215, კელმწიფე გაწყრომით არ წაართმოს 218, მავული კელმწიფისა არის 219, კელმწიფეს წაუვიდეს 220, ბეთთალმანი კელმწიფისა არის C 232, კელმწიფის ორგულობა B 236, კელმწიფის სამართალი 240, კელმწიფეს მიაართომს 254, თუ კელმწიფე იქ ბრძანდება 255, კელმწიფემ და მოსამართლემ 258
- კელმწიფება არაეის კელწიფების 95
- კელმეკრულ-ი მოხრობელი კელმეკრული მიეცეს 39
- კეობა გარშემო მისის კეობისა 10
- კვნა კვნაშივე შერიგება უნდა 250
- კმა სიმართლის კმა 13
- კმაგაწეულ-ი მეფედ გიორგიდ კმაგაწირული (გიორგი XI)
- კმალ-ი 6, კმალში გატანება 7, 38, კმალში გაყკეს 39, კმალმან გაასამართლოს 40, კმალი შემოკრას 42, კმალს კელი გაიკრა 42, კმალი მსახურისა არის 204, კმლით ნაჭრის ანგარიშზე 264, კმლით ვანაქერი 264
- კმარება უფრო საქმარ და სარგებელ ქართლსა შინა კრშ, მრავალნი (სამართალი) უქმარ არს კრშ, თუ იქმარა (ამუშავე) პირუტყვი B 230, არ იქმარა და მოუელელობით C 230
- კმელ-ი (ხმელეთი) 164

კმობა უმჯობესად ახალსა ამას კმობენ კრ^შ
 კმობილ-ი ვახტანგ კმობილისა კრ^შ, შაჰნავაზ კმობილისა ვ^შ
 კორცი კორცის კელმწიფე 25, კორცის სისხლი 97, ტყავი და კორცი — პატრონს 211

ჴ

ჯავრ-ი ჯავრიც უნდოდეს 3
 ჯავრობა საჩივარში ჯავრობს 3
 ჯალაზ-ი სახლის ჯალაზნი აიშალნენ 98, ჯალაზნი შიგ უდგეს 191
 ჯანიშინ-ი საქართველოს ჯანიშინი და გამგებელი ვ^შ
 ჯარ-ი მეფე და ჯარი 7, ჯარისათვის არ ვარგა 158, ჯარი გაუსიოს 177, აგინოს ჯარ-
 ში C 226
 ჯარიმა ჯარიმა გამოიღოს 173, ჯარიმა წაართვან C 236
 ჯაჭვი-ი ჯაჭვი მოჰპაროს 152, ჯაჭვი კელმწიფისა არის 178
 ჯღომა (სამანი) მჯღარ იყოს 242
 ჯე ამხანაგში ჯეთ გარიგდენ 255
 ჯერი-ი ჯერი უნდა 42, 182, ჯერით გაარიგონ 77, ჯერს ვერა იქს 182, ჯერი მიანია
 183, თუ ჯერს ვერ გაზეეს 183, ჯერი იყოს 188, 193, 210, ჯერი არის 194, ჯე-
 რი დაედების 210, ჯერი ჟნა 210
 ჯვარ-ი უნაწილო ჯვარი 8, ხატი, ჯვარი 106, ჯვარის დამტერევა 155
 ჭილდო კელმწიფე ჭილდოს მისცემს 254
 ჭიქურად ჭიქურად დაქრილი 49
 ჭორი 166
 ჭოხ-ი ჭოხი დაქრას 81, 266, 267, ჭოხი კრას 259, ჭოხით თავი გაუტეხოს 264
 ჭურუმ-ი ჭურუმში გარდიკადოს 242

ჴ

ჴავა იმ ალაგს ჴავამ მოკლას B 229

II. პირთა საძიებელი

აღამ 25,99	ვახტანგ VI საქართველოს ჯანიშინი და გამგებელი ბატონიშვილი ვახტანგ კრ ^შ , ვ ^შ , ვბ
ავთანდილ ამილახორი ვ ^შ	ეზეკიელ წინასწარმეტყველი კრ ^შ
აღბულა ჭაყულ-ციხისჭვარელი კრ ^შ	იასე წინასწარმეტყველი კრ ^შ
ბექა ვ ^შ	ისო კრ ^შ
გიორგი V (ბრწყინვალე) კრ ^შ , ვ ^შ ,	ლევან ერანის მდივანბები (შაჰყულხანს)
გიორგი XI (შაჰნავაზ II) კრ ^შ , ვ ^შ , 102	მოსე წინასწარმეტყველი კრ ^შ , ვ ^შ
გრიგოლ განმანათლებელი კრ ^შ	ორბელიშვილი 35
გრიგოლ არაგვის ერისთვის შვილი ვ ^შ	ორბელიძე ლუარსაბ სარდალი ვ ^შ
დავით წინასწარმეტყველი კრ ^შ	პანკრატოანი კრ ^შ
დავით ქანის ერისთავი ვ ^შ	პაპუა სახლთუხუცესი ვ ^შ
დომენტი კათალიკოზი ვ ^შ	სამოელ წინასწარმეტყველი კრ ^შ
ერასტი მდივანბები ვ ^შ	სოლომონ ბრძენი კრ ^შ
ერეკლე მუხრანის ბატონი ვ ^შ	
ვახტანგ V (შაჰნავაზ I) კრ ^შ , ვ ^შ	

ფინეზ კრზ	შაყულიხან, ერანის მდივანბეგი (ლე-
ქრიატე კრზ, 222	ვან ბატონიშვილი) ვზ
შანავეზ I (ვახტანგ V) კრზ, ვზ	ციციშვილი 35, 103 ²
შანავეზ II (გიორგი XI) კრზ, ვზ	პარონ (აარონ) წინასწარმეტყველი კრზ

III. გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი

არაგვი-ი ვზ, 35	საქართველო კრზ, ვზ. 2, 6, 75, 137, 156,
აფხაზეთ-ი კრზ	175
გირიშქ-ი ვზ	სიონ-ი კრზ
ეგვიპტე კრზ	სომხეთ-ი კრზ
ერანი-ი კრზ	სომხით-ი 35
ენშიაძინი კრზ	ქალაქი (თბილისი) 144
თრიალეთ-ი 202	ქართლ-ი კრზ, ვზ, ვბ. 13, 17, 18. 116,
მეწამული ზღვა კრზ	B 228
მუხრან-ი ვზ	ქირმანი-ი ვზ
მცხეთა ვზ	ქსანი-ი ვზ, 35
საბერძნეთ-ი კრზ	ციხისჭვარი-ი კრზ
	ბაიალათ-ი ვზ

IV. ეთნიკურ სახელთა საძიებელი

ბერძენ-ი ვზ, 13	სპარს-ი კრზ, ვზ
ერანელ-ი კრზ, ვზ	ურია 238
ისრაელ-ი კრზ	ურუმ-ი 16
კახი კრზ	ფრანგ-ი 13, 16
რუს-ი 13	ქართველ-ი კრზ, ვბ
სომეხ-ი კრზ, ვზ	უიზილბაშ-ი 16

შ ი ნ ა რ ს ი

† ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობა სამართლის დარგში	3
ზ ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა	24
ღ ვახტანგის სამართლის საკანონმდებლო წყაროები	36
• 1. ვახტანგის კანონების მოქმედებისა და სავალდებულო ძალის შესახებ	35
• 2. ქართული სამართლის წიგნები და ვახტანგის კანონები	41
• 3. უცხო სამართლის წიგნები და ვახტანგის კანონები	55
ქ ვახტანგის სამართლის წიგნის სისტემა	71
ვახტანგის სამართლის წიგნის 195 წლის გამოცემა	87
ღ ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის ხელნაწერთა აღწერილობა	108
1. S — 3683 ხელნაწერი	108
ეკ. თაყაიშვილი S — 3683 ხელნაწერის შესახებ	108
ივ. ჭავჭავაძე S — 3683 ხელნაწერის შესახებ	109
ს. გორგაძე S — 3683 ხელნაწერის შესახებ	110
S — 3683 ხელნაწერის აწინდელი მდგომარეობა	127
2. Q — 575 ხელნაწერი	132
3. ქუთაისის 201 ხელნაწერი	139
4. ვახტანგის სამართლის წიგნის Q-164 ხელნაწერი	145
სამართლის წიგნის შედგენილობისა და ნუსხების შესახებ	155

ტ მ მ ს ტ ი

ბექსტისათვის	165
ვახტანგის სამართლის წიგნთა კრებულის შესავალი	169
სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა. შესავალი	173
კარი სამართლის ქმნისა	176
რიგი და სამართალი თავის მართლებისა	179
ქმალში გატანება ამ წესით უნდა	179
მდულარე ასრე უნდა	180
შანთი ასრე არის	181
ფიცი ასრე არის	181
მოწმით სამართლის ქმნა ასრე არის, რომე	193
ცოდვის მოკიდებისა ასრე არის	193
კარი თეთრის გარიგებისა	184
კარი სისხლის განაჩენებისა	185
ვის როგორი სისხლი ღდის	188
ასოთა და კრილობათა სისხლისათვის	194
მიკდომისა და დალატად დადგომისათვის	197
ცოლ-ქმრის საქმისა ასრე იქნას	201
უფროსი კაცის მოკვლისა ასრე იქნას	203
უმძრახ კაცთა მოკვლისა ასრე იქნას	204

მამა-შვილთა და და-ძმთა საქმისა ასრე იქნას	204
ცოლის წაგერისა და დაგდებისა ასრე იქნას	205
სხვადასხვა მოკვლისათვის ასრე იქნას	207
სხვისი ცოლის ან შვილის გაყიდვისათვის	210
აქა კარი გაყრისა და ერთმანერთის დაშორებისა, თუ ვით უნდა	211
კარი ვაღისა, თუ როგორ აიღების	217
აწ კოცისა და კოდისა წონისა მოგახსენოთ	218
სამართლიანად თეთრისა, პურისა, ღვინის გავალება როგორ კამს	219
ღვინოზედ თეთრის გაცემა ასრე უნდა	219
პურზედ თეთრის გაცემა	219
თეთრის მუშაზედ გაცემა	220
ვალის გარდაცდისათვის	222
ამანათისა	224
კარი ქურდობისა და სამართალი მისი	225
კარი ნახუილობისა და გაცვლილობისა	227
გაცვლილობისა	229
უშვილო ცოლ-ქმრის გაყრისათვის	230
წყალი, შუშა და ბალახი კელმწიფისა არის	230
დახუთვისა ასრე იქნას	231
ეპისკოპოზის ბეითალმალისა ასრე იქნას	232
ორბატონობასა და ორიანობაში მტრობისათვის	232
ლაშქარში დანარჩუნებული კაცისათვის	233
ნადირობის ცილებისათვის	233
წყლის სამძღვრის ცილებისათვის	235
საქონლის პოვნისათვის	235
<u>ყმაწვილის ნაქნარის საქმისათვის</u>	235
ნაწრომის წახსენისათვის	235
ვაზის აკათისა, ნერგისა, გინა ხილისა ასე იქნას	236
დაწვისა	236
ხუმრობასა და თამაშობაში დაჭრისათვის	237
ორმოს პირლიად დატოვებისათვის	237
მრჩოლელი პირუტყვისათვის	238
ნაძლევისა ასრე იქნას	238
მებატონეთა და ყმათათვის	238
გლეხის გაყრა ასრე არის	240
ბ ო ლ ო ს ი ტ უ ვ ა	240
თუ ვითარ კამს დაწერა განაჩენისა	243
მიბარებულისა რასაც ნიეთისა და გინა ნათხოვრისა	244
მოსამართლეს რომ საეკუო მოკსენდეს სიტყვიტ	247
მოსამართლე რომ სიგლის წერილს ვერ მიხვდეს	247
ქვეყნისა და ქალაქთ შენახვისა	247
ბჭის დადგინებისათვის	247
ღედაკაცის საჩივარში მოსვლისა	248
ეკლესიის მამულის მოკვნისა და დანერგვისათვის	248
საფლავის მიწის ფასისათვის	248
ქვეყნისა და რაქულის ღალატისათვის	249
ნიშნის მიტანისა	249

ზითვისათვის	219
გივისა და ბნელიანის ცოლისათვის	250
უსამართლოდ გინებისათვის	250
წაძრახვისათვის	251
მუქარის დათხოვისათვის	251
ჭირავენობისათვის	252
ქერივი დედაკაცისათვის	252
ანდერძი	253
აზატობისათვის	254
თავდებობისათვის	254
მთხრობლობისათვის	255
ფიცისაფვის და მოფიცრისა	256
ტყუილად დამფიცებელისა	256
დედაკაცის ფიცისათვის	256
სიგლის წართმევისათვის	256
სამძღვრის გარიგებისათვის	257
სამნის მოგლეჯისათვის	257
ამანათისათვის	257
რუს გამღებისა	257
მწყემსმა რომ წანაქედი ქნას	257
სხვისი მიწის გაშენებისათვის	257
ხის წაღებისათვის	258
ვისაც ყმა ამოუვარდეს	258
რასაც ფერის ქურდობისათვის	258
ღალის აღებისათვის	258
მისანთა და კუდიანთათვის	258
მოწამლისათვის	259
ტყუილად დაბეზღებისათვის	259
ომში კაცის დარჩენისათვის	259
ომში ნაშოვნი საქონლისათვის	260
ორმოში ჩავარდნისათვის	260
დედ-მამის საქონელსა და მამულზე ქალის დაპატრონებისათვის	260
ბატონის მოკვლის, დაჭრის, ცემისა თუ შეგინებისათვის	261
ყმის თავდაქსნისათვის	262
ნაშვილებისათვის	263
შოახლის თხოვნისათვის	263
სხვა ქვეყანას ვალის აღებისათვის	264
თავის გატეხისათვის	264
მოსამართლის საუპატიოსათვის	265
შეყრისათვის	265
ყმის თავდებობისათვის	265
ბოძებული ან აყრილი გლეხისათვის	266
ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი	267
I. ტეომინთა საძიებელი	269
II. პირთა საძიებელი	329
III. გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი	331
IV. ეთნიკურ სახელთა საძიებელი	331

რედაქტორი გ. გიგაური
მხატვარი რ. მაკარაშვილი
მხატვრული რედაქტორი კ. ტუხაშვილი
ტექნიკური რედაქტორი ვ. ხუციშვილი
გამომშვები გ. ბენიძე
კორექტორი ლ. არეშიძე

ს. ბ. № 1816

გადაეცა წარმოებას 3/XII-79 ხელმოწერილია დასაბუქდად 28/VI-81 წ.

საბუქლი ქაღალდი № 1. 60×90¹/₁₆. ნაბუქლი თაბახი 21

საალრ.-საგამომ. თაბახი 20,2. უე 06025

ტირაჟი 1500. შუკვ. № 1807

ფასი 1 მან. 50 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი, მარჯანიშვილის, 5.

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა, თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.
Тп. Тбилисского университета, Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 1.